

The Culture of Polis

КУЛТУРА

ПОЛИСА

Часопис за нејовање демократске пољитичке културе

ISSN 1820-4589

Година XII

Број 26

2015. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Зоран Аврамовић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Жељко Бјелајац,
др Веселин Конатар, др Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Дарко Гавриловић

секретар уредништва: др Марија Ђорић

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Василе Табара (Румунија)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Мирослав Прокопијевић,
др Радослав Гађиновић, др Зоран Арачки, др Недељко Прдић,
др Вељко Делибашић.

штампа: Мала књига

тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад : Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду; Stylos, 2004.-. - 21 cm

Повремено
ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XII (2015), бр. 26
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

САДРЖАЈ:

I РУСКА ДРУШТВЕНА МИСАО

- Андреј Митић, *Н. М. Карамзин:
„Отац оснивач“ руског конзервативизма* 9
- Милан Суботић, *Сибирски регионализам између империјалног и
националног дискурса* 23

II ПРАВО И ДРУШТВО

- Жељко Ђ. Бјелајац, *Корупција као изазов савременог
демократског друштва* 43
- Маја Ковачевић / Милован Јовановић,
Насиље у интимним везама младих 59
- Никола Петковић / Горан Радић, *Насиље у породици -
стара решења у новом законодавству* 77
- Милован Комненић / Јоко Драгојловић,
*Кривична дела фалсификовања исправе у светлу
савремених техничко-технолошких достигнућа* 91

III КУЛТУРА, ИДЕНТИТЕТ, ДРУШТВО

- Александар Фатић,
Наративна концепција личног и колективног идентитета 103
- Душко Кузовић,
Архитектонска баштина и тржиште 119
- М.А. Lidija Elliott,
Настава енглеског језика за одрасле особе 131

IV ИСТОРИЈА И ДРУШТВО

- Александар Саша Гајић,
Узорна владавина у Еразмовом учењу 141
- Софија Д. Божић, *Историја Србије од 19. до 21. века
Холма Зундхаусена и српска научна заједница* 155
- Дарко Гавриловић, *Мржња према Јеврејима –
заједничка срж негирања холокауста,
економског антисемитизма и антисемитског насиља* 173
- Јосип Кристовић,
Нишка прослава 1700 година од доношења Миланског едикта 189

V ГЕОПОЛИТИКА И БЕЗБЕДНОСТ

- Радослав Гађиновић, *Историјска улога војске у изградњи система
безбедности модерне државе* 203
- Драган Петровић,
Украјинска криза 2013-2015 219
- Слободан Зечевић,
Да ли Комисија постаје влада Европске уније? 237

Предраг Павлићевић / Радослав Бубањ, <i>Велики спортски догађаји и супротстављање терористичкој претњи</i>	253
Дејана М. Вукчевић, <i>Ефекти социјализације на примеру европске агенције за одбрану</i>	271
Марко М. Крстић, <i>Специфичности политичког криминалитета и тероризма као његовог појавног облика</i>	285
Борис Н. Кршев, <i>Од меркантилизма до неолиберализма – кризе као неминовност у животу капитала</i>	301
VI СОЦИОЛОГИЈА И ДРУШТВО	
Марко Шкорић / Алексеј Кишјухас, <i>Ревизија и критика структурних теорија револуција: ка постструктурним теоријама</i>	317
Ана Билиновић, <i>Допринос класичних теорија друштвеног сукоба проучавању породичних и брачних конфликта</i>	345
Наташа М. Даниловић Христић, <i>Феминистички поглед на урбану безбедност, утицај женских судија и покрета</i>	357
Јелена С. Петковић / Јелена Н. Божиловић, <i>Образовање и политика разлике: интеркултурна осетљивост студената Универзитета у Нишу</i>	371
Драгана С. Пешић, <i>Толстојева критика друштвених неједнакости</i>	391
Зоран С. Николић, <i>Кретање незапослености и животног стандарда у Војводини од 2012. до 2014. године</i>	405
VII КОМУНИКАЦИЈА И МЕДИЈИ	
Ана Јевтовић, <i>Културна политика и стратегије политичке комуникације</i>	429
Немања Рајак, <i>Слобода и моћ у вртлогу демократске и тоталитарне пропаганде</i>	441
Иван Калаузовић, <i>РТВ дигитализација у Србији, образовање и дигитализација</i>	455
Светлана Душанић Гачич, <i>Пад поверења у јавне сервисе БиХ</i>	465
VIII ПРИКАЗИ	
Зоран Арацки, <i>У потрази за заборављеном колевком српске државности</i>	481
Биљана Продовић Милојковић, <i>Схватање транзиције у научној монографији професора Уроша Шуваковића</i>	487

CONTENT:

I RUSSIAN SOCIAL THOUGHT

Andrej Mitić, *N. M. Karamzin:*

The 'Founding father' of the Russian Conservatism 9

Milan Subotić,

Siberian regionalism between national and imperial discourses 23

II LAW AND SOCIETY

Željko Đ. Bjelajac,

Corruption as a challenge of modern democratic society 43

Maja Kovačević / Milovan Jovanović,

Violence in intimate relationships of young people 59

Nikola Petković / Goran Radić, *Violence in the family -*

the old solutions to new legislation. 77

Milovan Komnenić / Joko Dragojlović,

Criminal offences forging document in the light of modern technical and technological achievements 91

III CULTURE, IDENTITY, SOCIETY

Aleksandar Fatić,

Narrative concept personal and collective identity 103

Duško Kuzović,

Architectural heritage and market 119

M.A. Lidija Elliott,

Teaching English to Adult Learners 131

IV HISTORY AND SOCIETY

Aleksandar Saša Gajić,

Virtuous rule in teaching of Erasmus 141

Sofija D. Bozic, *History of Serbia from 19 to 21 century of Holm*

Sundhaussen and its reception in the Serbian scientific community . . 155

Darko Gavrilović, *Hate the Jews -*

A Common Core of Holocaust Denial, Economic Anti-Semitism and Anti-Semitic Violence 173

Josip Kristović,

Celebration in Nis of 1700 years of the Edict of Milan 189

V GEOPOLITICS AND SECURITY

Radoslav Gaćinović, *Historical Role of the Army in Building of*

Modern National Security Systems 203

Dragan Petrović,

Crisis in Ukraine 2013-2015 219

Slobodan Zečević, *Does the Commission becomes the governments of*

the European Union? 237

Predrag Pavličević / Radoslav Bubanj, <i>Sport Mega Events and countering terrorism treat</i>	.253
Dejana M. Vukčević, <i>The effects of socialization in the case of the European Defense Agency</i>	.271
Marko M. Krstić, <i>Specifics of political crime and terrorism as its manifestation</i>	.285
Boris N. Kršev, <i>From mercantilism to neoliberalism – crises as inevitability in the life of capital</i>	.301
VI SOCIOLOGY AND SOCIETY	
Marko Škorić / Aleksej Kišjuhas, <i>Revision and critique of the structural theory of revolution: to poststrukturnim theories</i>	.317
Ana Bilinović, <i>The contribution of the classical theory of social conflict to the study of family and marital conflicts</i>	.345
Nataša M. Danilović Hristić, <i>The feminist view of the urban safety, The Impact of the Women's Studies and Movements</i>	.357
Jelena S. Petković / Jelena N. Božilović, <i>Education and politics of diversity: intercultural sensitivity of the University of Niš students</i>	.371
Dragana S. Pešić, <i>Tolstoy's criticism of social inequality.</i>	.391
Zoran S. Nikolić, <i>Unemployment trends and standards of living in Vojvodina from 2012 to 2014</i>	.405
VII COMMUNICATION AND MEDIA	
Ana Jevtović, <i>Cultural Policy and Political communication strategies</i>	.429
Nemanja Rajak, <i>Freedom and power in the maelstrom of democratic and totalitarian propaganda</i>	.441
Ivan Kalauzović, <i>Radio and TV Digitization in Serbia: Education and Digitization</i>	.455
Svetlana Dušanić Gačić, <i>Fall trust in public services BiH</i>	.465
VIII REVIEWS	
Zoran Aracki, <i>Searching for forgotten cradle of Serbian statehood</i>	.481
Biljana Prodović Milojković, <i>Understanding the transition to a scientific monograph Professor Uros Šuvaković</i>	.487

I

РУСКА ДРУШТВЕНА МИСАО

АНДРЕЈ МИТИЋ*
Гимназија „Бора Станковић“
Ниш

УДК 316.334.3(47)KARAMZIN
Оригиналан научни рад
Примљен: 17.01.2015
Одобрен: 22.02.2015

Н. М. КАРАМЗИН: „ОТАЦ ОСНИВАЧ“ РУСКОГ КОНЗЕРВАТИВИЗМА

Сажетак: Као реакција на социјално-културну и политичко-правну модернизацију Русије с почетка XIX века, Н. М. Карамзин формулише „канон“ руске конзервативне мисли. Полазећи од анализе садржаја његовог учења у раду реконструишемо кључне тачке његовог конзервативног „програма“. Залажући се у ситуационо-функционалном смислу за status quo, а у садржајном смислу транспонујући вредносне константе руске политичке културе у дејствујућу доктрину, Карамзин отвара велику епоху руског „дугог“ деветнаестог века, постављајући контуре дебате о идентитету која ће вредносно поларизовати дореволюционарну Русију и задржати свој значај све до данас.

Кључне речи: конзервативизам, традиција, држава, историја

Место и улога Н. М. Карамзина у руској интелектуалној традицији

С обзиром на маргинални статус који тема руског конзервативизма заузима на мапи научно-истраживачког интереса српске политиколошке и правне мисли, не чуди чињеница да личност која се означава, између осталог, као „кључна фигура послепетровске епохе“ и „отац оснивач“ руског конзервативизма, Николај М. Карамзин,¹ бива недовољно познат нашој стручној и широј

---

* andrejmiticsrb@gmail.com

¹ Николај Михаилович Карамзин (1766–1826), књижевник, историчар, мислилац – рођен је у Симбирској губернији, у племићкој породици чији родослов сеже до татарског књаза Карамурзе. Задобивши првобитно образовање у кругу породице, од 1775–1781. године васпитавао се у московском пансиону И. М. Шадена. Након тога уследила је двогодишња служба у Преображенском пуку. Напуштањем гардијске службе, најпре се зближава, а потом и раскида везу са кружоком Н. И. Новикова у Москви. Следи једногодишње путовање по Европи (1789–1790) на коме се, у доба најинтензивнијег духовног и политичког врења епохе, сусреће са неким од најзначајнијих мислилаца тога доба (рецимо, са И. Кантом, Ј. Хердером и др.), присуствује заседању француске скупштине. Снажан интелектуални импулс задобијен на путовању, он ће по повратку у Русију преточити у интензивну издавачку активност. Публикује своја *Писма руског путника* (1791–1795), издаје *Московски журнал* (1791–1792), алманах „*Аонида*“ (1794, 1796),

јавности.² Савремена академска рецепција његове мисли у Русији сведочи о повишеном интересу за сопствено конзервативно наслеђе у коме се трага за одговорима и за актуелне императиве времена. На парадоксалан начин, конзервативни поглед на свет постаје модеран у руском политичком и правном дискурсу, а сваки говор о руском конзервативизму незамислив је без осветљавања улоге Карамзина у његовом формирању.

Ауторитативна фигура Н. М. Карамзина, стоји на размеђу XVIII и XIX века, на тачки раседања, не само руског, већ уопште европског духовно-историјског тла. Кроз његов живот и дело преламају се идејно-историјска струјања епохе, рефлектујући напетост оријентационе и цивилизацијске кризе у коју је Русија упловила почетком царствовања Александра I. Снажан и оригиналан печат који је утиснуо на Русију прве четвртине XIX века, у каснијем развоју руске самосвести водио је означавању овог периода руске интелектуалне историје и као „Карамзинове ере“ (Black, 1975: 12).

Без намере да детаљније прикажемо сложену идејну еволуцију кроз коју је овај аутор прошао, прешавши пут од заговорника просветитељског космополитизма до „оца оснивача“ руског конзервативизма, покушаћемо да ситуирамо његово стваралаштво на сложену мапу руске интелектуалне традиције.

Н.М. Карамзин у руској самоперцепцији представља једног од најзначајнијих мислећих људи у историји руске културе уопште. Да изречена теза није прејака, сведочи чињеница да практично не постоји значајније „име“ руског XIX века које није на овај или онај начин признало свој „дуг“ Карамзину.³ Означен као кључна фигура послепетровске културе, Карамзину припада слава оснивача модерне руске литературе и „родоначелника руске интелигенције“

први руски политички часопис – *Вестник Европе* (1802–1803). Указом Александра I од 31.10.1803. године, бива постављен на место званичног државног историографа и започиње рад на свом животном делу – *Историји руске државе* – које ће бити објављено у дванаест томова и доживети огроман успех. Језгровите формулације својих конзервативних ставова излаже у свом знаменитим спису „Запис о древној и новој Русији...“ са којим 1811. године упознаје Александра I, без намере да га публикује. Преселивши се 1816. из Москве у Петербург, остаће све до своје смрти 1826. године стваралачки активан.

² Недавна појава превода Карамзиновог најважнијег књижевног дела - *Писма руског путника* (Академска књига, Нови Сад, 2013, превели Милица и Ненад Спасић) – може, надамо се, послужити као подстицај за ширу рецепцију стваралаштва овог аутора.

³ Тако је опште место постала Пушкинова мисао да је Карамзин за Русе „открио“ древну Русију, „као што је Колумбо открио Америку“ (Black, 1975:16). Руски историчар Погодин изговара нешто што ће се генерацијски репродуковати кроз читав руски деветнаести век: „Одрастао сам са Карамзином (...) он је Хомер наше историје...“ „И ја сам одрастао са Карамзином...“, тврдио је Достојевски, (видети у: Rothe, 1975: 161-183) поносно говорећи о чињеници да је прочитао целу *Историју руске државе* пре своје десете године (Black, *Исто*). Колики је утицај Карамзин имао на стваралаштво Достојевског, показује Ханс Роте, доводећи у директну етимолошку везу име Карамзина и са именом романа „Браћа Карамазови“! (видети у: Rothe, 1975: 189). О значају Карамзина за прву четвртину деветнаестог века, сведочи и исказ песника П. А. Вјаземског који декабристички устанак 1825. године, тумачи као „оружану критику ставова које Карамзин износи на страницама своје *Историје*...“ (цитирано према: Rothe, 1975:150). Жуковски, Гогољ, Љермонтов, Тјутчев, Гончаров, Кирејевски, Григорјев, Бјелински, Херцен, Толстој... само су нека од имена која нису пропустила да се директно „очитују“ о „лику и делу“ Карамзина, признајући његов значај за настанак и развој руске интелектуалне традиције.

(Страда, 1996: 134). Дајући допринос практично на сваком пољу руске културе, њему се приписује статус првог историчара руске државе, првог филозофа, политичког мислиоца. На руској културној сцени Карамзин фигурира и као водећи представник модерне руске прозе, творац руске периодике, први књижевни критичар, реформатор руског књижевног језика (Black, 1975:12). Дакле, у скоро свим областима духовног стваралаштва Карамзин ужива статус зачетника, претече, родоначелника, иницијатора, иноватора.

Од посебног значаја за нашу тему јесте његов ангажман на пољу филозофије, историје и политичке мисли, који се у тематској синтези трансформише у један целовит конзервативни „програм”.

Уколико се прихвати теза Г. Г. Шпета, да је „руско филозофирање” увек, заправо, „филозофирање о Русији”, онда није спорно тврђење да се Карамзин може сматрати првим руским филозофом (Ермашов, Ширинянц, 1999 : 76). Штавише, Карамзин је први од руских мислилаца чије је стваралаштво готово у потпуности подређено проблему „спознаје” Русије (*Ibid*). У том смислу, њега називају и „творцем руске самосвести”, а Лотман истиче како је Карамзин пресудно утицао на успостављање теме односа „Русије и Запада”, која ће постати кључном структурном карактеристиком руског „дискурса” XIX века, а која до данас не губи на значају и актуелности (Лотман, 1987: 318).

У чињеници да је личност која је извршила најснажнији „морални утицај” на руско „друштво”, уводећи и сам појам „друштвености” у руски друштвено-политички вокабулар (Ермашов, Ширинянц, 1999 : 46), која успоставља „руски модел независног човека” и која фигурира као „творац руског просветитељства”(Пивоваров, 1991: 9) – а истовремено и као оснивач руског конзервативизма – лежи један од најупадљивијих, у низу парадокса који се везују за име Карамзина.

Увидом у целину Карамзинове мисли, посебно његове *Историје руске државе, Записа о древној и новој Русији...*, *Похвалног слова Катарини II*, публицистичких чланака из периода *Весника Европе*, и других дела његовог богатог опуса, могуће је реконструисати један низ проблемских константи које имају не само опредељујућу улогу у формирању конзервативне мисли Н. М. Карамзина, већ које структуришу и проблемско поље целокупног руског конзервативизма.

Карамзиново младалачко одушевљење идејама просвећености и моменат његовог „преумљења”, окретања руским конзервативним вредностима након суочавања са историјском кулминацијом „Века просвећености” у јакобинском терору, представља парадокс који постаје *differentia specifica* руског конзервативизма – да буде посредован „западњаштвом”. Управо је та чињеница, оно што руски конзервативизам чини тако озбиљним духовним одговором на изазове интериоризовања западних вредности у руско друштво. Он није последица „страха од непознатог”, већ управо супротно – страха од нечега што је добро познато. Спознаја и одбацивање западних вредности, антизападњаштво посредовано западњаштвом постаће методолошка константа коју је могуће пратити код скоро свих значајнијих мислилаца руског конзервативизма.

Место и улога Карамзина у руској интелектуалној традицији, означено је, поред „пионирског“ захвата на многим подручјима руске културе, пре свега његовим заостравањем питања руског идентитета, његове цивилизацијске самобитности, што ће водити осмишљавању историјског пута Русије и „кодификацији“ њених традиционалних вредности у његовом делу. У Карамзиновом случају, једно сентиментално „катастрофично осећање света“ прераста у филозофски заокружен одговор изазову времена, који се, пак, транспонује у једну делатну конзервативну „доктрину“ спремну за операционализацију свог идејног садржаја. Како у ситуационо-функционалном, тако и у садржинском смислу, дело Н. М. Карамзина нуди конзервативни „програм“ који ће представљати формат у коме ће се на кризу руског идентитета која има егзогене и ендogene узроке по први пут одговорити системом аргумената, којим се нерелевантни традиционализам руске мисли преводи у своју рационализовану хипостазу рефлектованог идеолошког конзервативизма, а који ће, опет, у својим различитим варијантама постати духовни *mainstream* руске дореволюционарне, али и савремене посткомунистичке Русије. Без претензије на потпуност анализе Карамзиновог учења, покушаћемо у наставку да реконструишемо идејну „мапу“ руског конзервативизма која је у основи његовог опуса.

Конзервативни поглед на свет Н. М. Карамзина

Увидом у целину Карамзинове мисли могуће је у сврху анализе садржаја издвојити један низ вредности које детерминишу „унутрашњу логику“ руског конзервативизма и форматирају кључну дебату руске дореволюционарне мисли о односу руских и западних вредности, а која, све до данас, не губи на значају и актуелности.

Карамзинов „конзервативни програм“ могуће је пратити на више међусобно повезаних тематских равни. Кључни елементи филозофског фундаирања његовог конзервативног погледа на свет – његова онтолошка, епистемолошка, аксиолошка или методолошка обележја – репродукују се и на политичкој и правној равни његовог учења, посебно у његовој идеји државе.

Шири оквир за тематизацију не само руског, већ уопште европског конзервативизма, представља духовно-историјски склоп Француске револуције. Међутим, *differentia specifica* руског конзервативизма која се на Карамзиновом примеру лепо илуструје, јесте да он није искључиво *реакција* на овај епохални догађај, већ да је, пре свега, помало закаснела *реакција* на радикалну вестернизацију којој је Русија била изложена још од времена Петра I. Преузимајући неке од основних мотива европске конзервативне мисли, утискујући их у руски духовно-историјски контекст, Карамзин окреће полемичку оштрицу против западних вредности које револуционарна бујица наноси пред врата Русије, и учитава у руски конзервативизам велику тему односа Русије и Европе. Духовно и емпиријско искуство Француске револуције он узима као негативно нормативно упориште, и методолошки се креће од својеврсне „критике критике“, ка афирмацији вредности које чине *conditio sine qua non* руског конзервативизма.

Чинећи радикалан отклон од сопственог просветитељског кредо младости, Карамзин ће бити први који ће јавно у Русији поставити питање смисла и вредности идеја европске просвећености (Ермашов, Ширинянц, 1999: 48) Вршећи превредновање сопствених дотадашњих вредности обликованих просветитељским духом, Карамзин са жаљењем и нескривеним патосом констатује: „Веку просвећености! Ја те не препознајем – у крви и пламену ја те не препознајем – сред убистава и рушилаштва те не препознајем...” (Карамзин, 1984: 247).

Називајући Француску револуцију „ужасном”, осмишљавајући јакобински терор, Карамзин формира једну од кључних константи своје конзервативне концепције – *антиреволуционарност*. (Гусев, 2001: 46) Указујући на лакомисленост оних који не увиђају да су насилни потреси погубни за државу, он инсистира на примату поретка над револуцијом и пледира за један еволутивни пут развоја. Захтевајући „више конзервативне него стваралачке мудрости”, Карамзин упозорава Александра I да је: „(...) Правило мудрих да је свака новина у државном поретку зло, коме треба прибегавати само у случају неопходности...” (Карамзин, 1991: 49). Међутим, треба имати у виду да он не припада реакционарном конзервативизму који захтева „повратка на старо”. Карамзин је свестан да је „створено толико новог”, да би и повратак на старо имао учинак раван револуционарном потресу. Свестан да захтев за повратак идеалима Московског царства има утопијски карактер, он је превасходно оријентисан на очување *status quo* (Гусев, 2001: 50–1)

Критички однос према проблемском склопу филозофије просвећености и Француске револуције обухвата у Карамзиновом погледу на свет још неколико маркантних црта руског конзервативизма са изразито антизападним набојем. Пре свега, на епистемолошком плану уочљив је његов *антирационализам*. Карамзин испољава дубоко неповерење према филозофији просвећености која „све хоће да реши” претераним ослањањем на разум, стварањем апстрактних схема за поимање и преображај живота у складу са пројектованим друштвеним алгоритмима (Карамзин, 1984: 255). Он је посебно критичан према таквим покушајима који се, према његовој оцени, у Русији играју „именима и формама”, „мноштвом учених фраза” у настојању да државу и друштвени живот устроје на начин који нема пуно додира са бићем руског живота.⁴ Ослањајући се на традицију и на поглед на свет православног верујућег човека који схвата да постоје истине недоступне људском разуму, истине до којих се допире само вером, Карамзин презире све те „смеле теорије ума које би да из кабинета прописују нове законе моралном и политичком поретку...” (Карамзин, 1984: 214). Истина, треба нагласити да овај тип антирационализма, који ће постати још једна методолошка константа руског конзервативизма, не подразумева одбацивање разумског сазнања као таквог, већ само потенцира грешку апсолутизације овог начина спознаје света. Она је, према руским конзервативцима, посебно видљива у претенциозности западног рационализма да свет уређује и преуређује по сопственој мери.

⁴ Карамзин је посебно критичан према конституционалним пројектима Сперанског инспирисаних француским револуционарним правом.

Карамзинова критика рационализма прераста у критику индивидуализма, буржоаског духа, култа прогреса те, на тај начин, постаје критика Запада у његовим фундаменталним модерним вредносним и појавним облицима, са јасном намером спречавања њиховог „инсталирања“ у руску стварност. У свом „Веснику Европе“, Карамзин је, осврћући се на сопствено искуство путовања Европом, говорио о „моралном паду Швајцарске“, где се иза фасаде демократског устава и „идеалне републике“, крије живот разбуктаних „личних страсти, злогбног и безумног егоизма“ (Карамзин, 1802: 319). Он са жаљењем и презиром констатује како је Швајцарцима овладао ћифтински „трговачки дух“, који их је љубављу према злату и богатству начинио егоистима. Ово искуство он пројектује на целокупан доживљај нове формуле европског модерног погледа на свет: „Сва филозофија сад је у трговини!“, не може да се начуди Карамзин (1802: 7).

Подразумевајући да не представља свака промена истовремено и развој, он одлучно иступа *против прогреса* у либерално-просветитељској интерпретацији. Потпуно у конзервативном духу берковског формата, Карамзин налаже опрез у променама, у увођењу новина у друштвени живот. Његова упозорења Гусев интерпретира тако да „Пре започињања било какве реформе, треба добро предвидети све могуће негативне последице, стварати услове како би се оне спречиле, а затим деловати постепено и опрезно, увек остављајући, у случају неуспеха спровођења реформи, могућност одступања од њих. Политичар који не би поступао на овај начин, не би био реформатор, већ пуки авантурист који државу уводи у кризу“. (Гусев, 2001: 53). Ове ставове Карамзин изриче поводом дебата вођених о укидању „крепосног права“, тј. ослобађању сељаштва од кметског статуса. Сматрајући да би неопрезно поступање по том питању довело државу до потпуног краха, он се позива на неопходност жртве сваког од сталеза руског друштва. У том смислу, он разматра и тему „слободе и једнакости“ које третира као вирус који би могао онеспособити руски политички систем. Обрушујући се на „машту једнакости“ која је све Французе учинила „једнако несрећним“ (Кармазин, 1984: 212), он у хијерархијској структури руског друштва види залог његовог *органског* раста. Једнакост и слобода не представљају за Карамзина саморазумљиве идеале. Штавише, он је уверен да је веома опасно људима преурањено дати слободу јер она захтева претходно морално усавршавање и зрелост човека. Ово је још једно карактеристично место руског конзервативизма који, не поричући вредност слободе, одбацује њену либералну интерпретацију као редукцију на чисто „спољашњи“ атрибут човека (види, Есюков, 2009: 13) То је поглед на свет који израстајући из хришћанске вере, те слободу поима, пре свега, као „унутрашњу“ вредност: „Нема добра без слободе; али ту слободу нам не даје ни господар, ни парламент, већ сваки од нас самом себи, уз Божју помоћ. Слободу смо дужни да освојимо у свом срцу миром савести и вером у Божју Промисао!“, подучава нас Карамзин у својим „Мислима о истинитој слободи“ (Карамзин, 2001: 155).

Држава је кључни „чувар“ и трансмитер конзервативних вредности у Карамзиновој интерпретацији, и то држава у облику *самодржавља*, где ауторитет власти носи кључну одговорност за морално васпитање народа и његово

стасавање за истинску слободу. Зато државно-правни погледи Карамзина представљају централни део његовог конзервативног погледа на свет.

Идеја државе Н. М. Карамзина

Држава представља стожерну вредност целокупног конзервативног „програма” Карамзина, а њено очување кључни разлог његовог теоријског и практичног политичко-правног ангажмана.

Трагајући за имунизацијом Русије од „вируса револуције”, Карамзин ураћа у проучавање руске историје трагајући за вредносним константама које су омогућиле одржање Русије кроз векове. Као кључну вредност он, управо, налази специфичну монархијску форму руске државе-самодржавље.

Карамзин ће бити први који ће експлицитно од самодржавља покушати да начини „душу садржаја” руске историје, разумевајући га као традиционални, „исконски” институт руске државе, који чини средишњу клицу њеног социјално-политичког развоја. У њему он види кључни бедем против револуционарних и дезинтеграционих сила усмерених на урушавање руске државе. Самодржавље је апсолутна вредност Карамзиновог конзервативизма, она је „*Palladium Русије*” (Карамзин, 1991: 105). Као „умни политички систем”, самодржавље није пуки продукт голе личне власти, већ „сложена конструкција, која се опире на одређене традиције, државне и друштвене институте” (Минаков, 2005: 13). Она се формирала у стваралачкој историјској синтези елемената традиционалног „јединства власти” Кијевске Русије, одређеног утицаја татарско-монголског концепта власти, и, наравно свесним „подражавањем” принципа управљања у Византијској империји (Карамзин, 1991: 24). Кроз борбу против татарско-монголског ига, кроз ослобађање од туђинске руке, али и решавање унутарњих међусобица, руски народ је препознавао самодржавну власт као истински своју” (Минаков, 2005: 13).

Један од кључних Карамзинових налаза на пољу историје који има директну рефлексију на његове политичко-правне ставове, јесте уочавање једне закономерности руског историјског процеса, а то је, да нарушавање принципа самодржавља Русију увлачи на терен „смутње”, историјске дезоријентисаности, која завршава губитком мира и независности. У том смислу он посебан значај даје идеји недељиве власти, бескомпромисно одбацујући модерне западне теорије поделе власти, и залаже се за концентрацију свих видова власти у једној личности, налазећи за свој став пуно оправдање у руској историји.

Одбацујући са једне стране републиканску власт која почива на оптимистичком погледу на људску природу и принципу једнакости,⁵ као и аристократски поредак који би подразумевао „поделу” власти између монарха и аристократије, Карамзин пледира за јаку самодржавну власт, тврдећи да је у „Ру-

⁵ Потребно је нагласити Карамзинов амбивалентан однос према републиканској идеји. Иако је то политички идеал његове младости, у зрелим годинама он га напушта. Не сматрајући самодржавље „идеалним” политичким поретком, он га сматра најприкладнијим за Русију.

сији цар живи закон...” који, попут главе породице, не суди по протоколу, већ „по савести”, те таква власт има очински, патријархални карактер. (Карамзин, 1991: 102)

Како би учврстио уверење о потреби очувања традиционалног самодржавља, Карамзин излаже свој „систем” аргумената, који се могу сумирати на следећи начин.⁶ У превасходно прагматичне, тако, спада *територијално-географски* разлог, који полази од принципа да систем власти у једној држави зависи од величине њене територије. У том смислу величина Русије заправо не допушта ниједан други начин управљања. Штавише, скоро као аксиоматско, узима се уверење које влада у Русији тога доба, да она, као највећа европска сила, мора имати крајње централизован систем власти (Pipes, 1975: 117).

Следећи разлози су *историјски*: „Самодржавље је основало и васкрело Русију”, тврди Карамзин, (1991: 48). Поред тога, Руси су – позивањем Варјага да мирним путем успоставе државну власт над њима – следили необичан, самобитан пут развоја своје државности. У овој клици историјског настанка руске државе, Карамзин види кључну разлику у односу на насилан настанак европских држава, (што је „квалитет” који ће се касније транспоновати на све револуционарне појаве у тим државама), претпостављајући да постоје услови за миран и одржив развој руске државе (вид. Алпатов, 1985: 188–190). Кључни *историјски* аргумент Карамзина јесте да, увек када је принцип самодржавља био поколебан у Руској историји, над државом се одмах надвијала опасност губљења самосталности (Ермашов, Ширинянц, 1999: 68).⁷ Даље, ту су *политички* разлози – према Карамзину, самодржавље се одликује извесном надсталешком свешћу која је способна да, усклађујући интересе различитих сталежа, умири њихове страсти и спречи сукобе. Разлози *вере* налажу да је власт цара „од Бога”, а не од људи, чиме се одбацује свака помисао о концепцији „друштвеног уговора” која је била доминантна у западној политичкој мисли тога доба. *Морални* разлози, говоре да ослањање монарха на „светињу предака” и „народни дух” чини својеврсну „моћ државе” (Есюков, 2009: 71).

Наведени разлози обавезују народ на послушност цару, али са друге стране, царева је дужност да чува самодржавље и противи се сваком покушају његовог ограничавања. (Pipes, 1975: 120). Следеће Карамзиново обраћање Александру I, представља један од кључних *топоса* руског конзервативизма:

„Ако би Александар узео перо...да би себи прописао неке друге законе, сем Божјих закона и закона своје савести, тада би истински савесни руски грађанин кренуо да га заустави говорећи: Господару! Ти преступаш границе своје власти; поучена дуготрајним невољама Русија је пред светим олтаром уручила самодржавље твом претку и наложила да управља њом врховно и недељиво. Тај завет је основа твоје власти, другу немаш; *можеш све али не можеш да је законски ограничиш*” (Карамзин, 1989: 224; курзив А. М.).

---

⁶ Аргументе реконструишемо на основу: А.И. Есюков et all. (2009)

⁷ Еклатантан пример јесте „Време Смутње” (1598–1613) настало у интеррегнуму, после гашења династије Рјурика.

Овим упозорењем цару без преседана у руској историји (не рачунајући критику Ивана IV од стране Андреја Курбског), Карамзин открива парадоксалну правно-политичку суштину самодржавља: само једно „правно” ограничење цар има – а то је да не пристаје ни на каква правна ограничења! (Pipes, *Исто*). Дакле, власт самодршца има своје границе – он може све, осим да законито ограничи своју власт. Конституционално уоквиравање самодржавља представља у Карамзиновој перцепцији преступ пред наслеђем предака, нелегитимно нарушавање традиције царске власти.

Идеју руског самодржавља немогуће је интерпретирати изван вредносног оквира *православља*. Потпуно у складу са постулатима конзервативног погледа на свет, и Карамзин налази да држава нити може, нити треба да буде фундирана искључиво материјално-економским интересима, већ да консолидација државе и јединство народа треба да почива на традиционалним, историјски потврђеним духовним вредностима. Православље чини тај духовни оквир у коме се одвијају идејно-историјска струјања руске државе. Карамзин потенцира његову колосалну историјску улогу, подсећајући да су се захваљујући православној вери, за време татарско-монголског јарма, Руси: „(...) одржали на нивоу људи и грађана;...док је трајало понижававање руског имена, ми смо себе узвишавали хришћанским именом, и волели отаџбину као православну државу”. (Карамзин, 1988-1989, 5: 218).

Карамзинов став јесте да је „вера особена државна сила”, духовна и морална снага народа (*Исто*: 224). Она чини духовно-културну супстанцу народа, уливајући му поред метафизичке и етичке, естетичке, и сваку другу снагу. У том смислу је православна вера повезана и са свим сферама руског политичког бића, она га прожима и осмишљава. Стога, и поред доктринарног разграничења духовне и световне власти, захтева се њихова тесна веза, симфонијски однос, који у руску самосвест утискује „месијанску” дужност очувања истините вере.

Чинећи критички отклон како од космополитизма, тако и од национализма западног типа, Карамзин наглашава трпељив однос православља према свим осталим конфесијама које живе на руском простору. Са друге стране, веома оштро прониче у природу западног негативног настројења према Русији, налазећи га у верским разлозима. Тако он са презрењем одбацује идеју „уједињења цркава”, сматрајући је латинском прелести „шачице језуита” и знаком „презрења руских обичаја и навика” (Карамзин, 1991: 26). Поред тога он пише о „ниској, завидљивој политици Ханзе и Ливонског ордена” (Карамзин, 1988–1989, 8: 70); о „грозним” покушајима римског папе и језуита да Русе обрати у латинску веру; (*Исто*, 7: 61) о „примесама људског мудровања”, „несагласних са једноставношћу јеванђеља” које је приметно у лутеранству (*Исто*: 131). Свему томе он супротставља „чистоту и неприкосновеност грчке вере” (*Исто*: 61). У свом „Запису...” истиче да су у преломним историјским моментима Русију спашавали „народни дух” и православна вера.

Своје аргументативно поље Карамзин проширује назначеним појмом „народног духа”, односно концептом „народности”, који ће постати једном од

кључних компоненти „официјалне народности” – службеног национализма владавине Николаја I.

Иако спорног порекла и садржаја, појам „народности” подразумева идеју „духовне самосталности”, „националне самобитности”, која укључује у себе и идеју патриотизма. Настао почетком XIX века, овај концепт јесте рефлекс на све већу социо-културолошку модернизацију, која је у руским вишим слојевима повремено задобијала облике карикатуралне вестернизације. Православље, самодржавље и народност јесу три потпорна стуба руског конзервативизма, која условљавају читав вредносни систем који он рекламира. Ови концепти су, за целокупни руски конзервативизам, корелативни и међусобно условљавајући – они су *conditio sine qua non* опстанка Русије. Ослањање на „народни дух” представља по Карамзину „моралну моћ државе, равну физичкој...” (Карамзин, 1991: 32).

Јединство народних вредности, идеала, обичаја, навика, увезаних у православну веру и патриотизам, чине „народни дух” руског народа и фундаментални слој његове политичке културе. Самодржавље подразумева јединство цара и народа, особену *љубав* народну према цару, преданост и личну пожртвованост у име државне целине, коју Карамзин тумачи као резултат високог степена побожности руског народа (Гусев, 2001: 50).

„Руси су се поносили оним чиме су их странци прекоревали: слепом неограниченом преданошћу према вољи монарха...” Зато Карамзин тврди да јачина државе, заправо лежи у сили „народног повиновања...”⁸

Оно што је на овом месту потребно истаћи, јесте став да „народни дух” представља границу самовлашћа монарха (Ермашов, Ширинянец, 1999: 73). Ауторитет „народности” јесте тај који ограничава самодржавље, то је област која треба да остане недодирљива и за самог цара. У том погледу, важна је напомена Карамзина да је смисао тираније у томе да изопачује изворна народна начела, прекорачује границе етоса једног народа, који у његовој визири стоји изнад ауторитета власти, чак и царске. Свако наметање иностраних начела, законских норми које задиру у корен народног бића, Карамзин сматра незаконљем, и тачком када се самодржавље претвара у тиранију. Дакле, насилну замену народног начела иностраним, космополитским, он сматра злоупотребом која унижава лично и народно достојанство (*Исто*: 70).

Потпуно у конзервативном полемичком маниру, ова критика се упућује *in concreto*, Петру I. Сериозна и консеквентна Карамзинова критика његове владавине постаће једно од општих места филозофско-политичке дебате дореволуционарне Русије. Управо је тиранством сматрао Карамзин то, што је Петар I пожелео да „од Русије начини Холандију”. Сводећи руску самосвест на пуко подражавање западних образаца, Петар I је, оставио дубок оживљак на руском народном бићу, цепајући јединство тога народа на два слоја, виши –

---

⁸ Карамзин наводи пример трпеливости руског народа за време владавине Ивана Грозног, када су и такву власт разумевали као Божју, а свако супротстављање његовој вољи-незаконитим. „Тиранство Иваново приписивали су гневу небескоме, и кајали се за своје грехе; са вером и надом чекали су милост, и нису се бојали смрти...” (Карамзин, 1984: 291; 305).

пронемачки и нижи – традиционално руски (*Исто*: 69). Ослабивши веру, унижавајући значај патријаршије и преузимајући на себе управљање црквом, он је изгубио могућност да влада „срцима народа”, што је резултирало тиме, како Карамзин тврди, да су Руси у то време „постали грађани света, али су у исти мах престали да, у извесном смислу, бивају грађанима Русије” (Карамзин, 1991: 36; 35).

У директној вези са идејним комплексом „народног духа”, јесте и Карамзиново потенцирање значаја *патриотизма*. Желећи да начини критички отклон од духовног утицаја револуционарне Европе тога доба, он пледира за јачање патриотске свести у руској држави: „Ми стојимо на земљи, и то на земљи руској, гледамо на свет не очима систематизатора, већ својим природним очима” (Карамзин, 1803: 167; 168), и зато нам није нужно да слушамо савете различитих ‘иностраних дубокомислених политичара’, који „говорећи о Русији, познају све, осим саме Русије” (Карамзин, 1984: 292).

Захтевајући национално самоуважавање, он тврди да „сваки Рус, у крајњој линији, мора да зна своју цену” (Карамзин, 1984: 226; курзив – А. М). Спознаја те „цене” захтева од државе рад на *патриотском васпитању*. Као велику штету владавине Петра I, као један од кључних узрока слабљења патриотске свести Карамзин види у томе што су у Русији „странци завладали васпитањем” народа. (Карамзин, 1991: 43). У том смислу, он се залаже за широко „просвећивање” народа, али само оно које би за основу имало љубав према отаџбини, које би враћало драж патриотизму и стимулисало га. У том смислу велику одговорност види у руској литератури која мора да преузме на себе задатак „моралног васпитања народа”, да буде пут ка враћању самоуважавања и националног достојанства.⁹

Имајући све то у виду Карамзин, ипак, није заговорник изолационизма, свестан да је потребно „позајмљивати” оно што је корисно и нужно за развој државе и народа, али да то не значи да треба ући у „ропско подражавање”, некритичку „европејштину” без краја. „(...)Добро је, и треба се учити; али тешко и човеку и народу који је вазда учеником!”, тврди он. (Карамзин, 1984, т. 2: 154). Залажући се за један вид „модернизације без вестернизације” савременим социо-политиколошким језиком речено, Карамзин инсистира на особеном духовно-историјском путу Русије, где до изражаја долази његов *историцизам*. „Ја не верујем у такву љубав према отаџбини, која презире своје летописе и не занима се за њих: потребно је познавати оно што волиш...”, упозорава даље (*Исто*). Заправо, Карамзин је први који од *историцизма* чини један од основних принципа целокупног руског конзервативизма (Мусихин, 2002: 70). Тај хердеријански принцип подразумева инсистирање на оригиналности историјског развоја сваког народа, и тиме немогућности некритичког преузимања страних државних и друштвених форми.

У свом писму Вјаземском, говорећи о суштини самодржавља недељивој од „метафизичке природе” Русије, Карамзин ће рећи: „Није Русија Енглеска,

⁹ На том путу „(...) не само историчар и књижевник, већ и живописац и вајар треба да буду органи патриотизма...”. (Н.М. Карамзин, 1984, Т.2: 154).

нити Пољско царство; она има своју државну судбу, велику, достојну дивљења и пре ће пропасти него што ће престати да увеличава своју моћ. Самодржавље је њена душа, њен живот, баш као што је и републиканско уређење чинило живот Рима” (Карамзин, 1897: 60).

На свом историцизму Карамзин гради и свој специфичан поглед на *право*. Развијајући своју позицију у противставу према конституционалним пројектима Сперанског, Карамзин је посебно критичан према концепту права који би подразумевао приоритет западноевропских правних система. Како тврди Гусев, наговештавајући концепцију историјске школе права Савињија, Карамзин тврди да: „закони народа морају бити изведени из његових појмова, морала, обичаја...” У том смислу и „ Руско право има своја начела, као и римско” (Гусев, 2001: 51).

Историјско искуство Русије Карамзин претпоставља, потпуно у конзервативном духу, свим рационалним конструкцијама људског ума које би да моделују руску стварност у складу са страним обрасцима: „Староме народу нису потребни нови закони” нити страни обичаји (Карамзин: 1991: 93) Он пориче могућност универзалног законодавства космополитског типа, налазећи да „свака држава пролазећи кроз сложен развој ствара себи одговарајући систем права“ (Цитирано према: Гусев, 2001:51)..

Руска историја сведочи о веома слабо развијеним правним односима. Карамзин, у тој традицији, показује презир према апсолутизацији спољашњих форми правног и политичког живота који произлазе из рационализма и индивидуализма Запада. „Нису важне форме, већ људи...”, тврди он.(Цитирано према: *Исто*: 54).¹⁰ И поред тога он се залагао за један вид кодификације руског права, како би се спречила провала француског револуционарног права у Русију.¹¹

***

Као реакција на социјално-културну и политичко-правну модернизацију Русије, Карамзиново учење представља зачетак промишљања цене реформи које се спроводе у западном духу и могућности механичког инсталирања иностраних образаца управљања на руско тло. Рефлектујући руско духовно-историјско искуство, Карамзин у њему проналази вредности које сматра нужним за одржање Русије као такве. Потпуно на фону конзервативног таласа западноевропске провенијенције, Карамзиново дело јесте руски цивилизацијски одговор на изазове (пост)револуционарне епохе. Као функционални еквивалент Берковом конзервативном „канону”, Карамзиново учење функционише као „канон” руске конзервативне мисли, а његова личност као живи пример борбе за поновно васпостављање руског изворног идентитета, које у правосла-

---

¹⁰ Руски историчар Погодин, ће нешто касније додати „(...) Тамо (на Западу), све је потчињено форми, и форма превладава, а ми никакву форму не трпимо. Свако кретање тамо...тежи да буде заучано у правило, а код нас је свагда отворен слободан пут ...”. (наведено према: Мусихин, 2002:47)

¹¹ Парадоксално, Карамзинове идеје о кодификацији руског права после његове смрти спровео је у дело управо његов „архинепријатељ” М.Сперански, на захтев Николаја I.

вљу, самодржављу и особеном „народном духу” има своје еминентне форме. Залажући се у ситуационо-функционалном смислу за *status quo*, а у садржајном смислу транспонујући вредносне константе руске политичке културе у дејствујућу доктрину, Карамзин отвара велику епоху руског „дугог” деветнаестог века, постављајући контуре дебате о идентитету која ће се водити између словенофила и западњака, а која у новој метаморфози у значајној мери конституише политичко поље савремене Русије. Антирационализам који се ослања на веру, антиреволуционарност која налаже органски раст, брига за државу као кључ одржања националне самобитности, постаће неке од теоријско-методолошких особености целокупног руског конзервативизма, који данас у Русији доживљава *revival* без преседана у новијој историји.

Литература:

1. Алпатов, М.А. (1985): *Русская историческая мысль и Западная Европа, (XVII — первая четверть XVIII в.)*, Москва: Наука.
2. Гусев, В.А. (2001): *Русский консерватизм: основные направления и этапы развития*, Тверь: Тверской государственный университет.
3. Ермашов Д. В., Ширинянц А. А., (1999): *У истоков российского консерватизма: Н. М. Карамзин*, Москва: Издательство Московского Университета.
4. Есюков, А.И; Честнеишин, Н.В; Честнеишина, Д.А. (2009): *Социальная философия русского консерватизма*, Архангельск Поморский университет, Архангельск
5. Карамзин, Н. М. (1989): *История государства Российского*. В двенадцати томах, Т. 5, Москва, Наука
6. Карамзин Н. М. (1991): *Записка о древней и новой России*, Москва,
7. Карамзин, Н. М. (1984): *Избранные сочинения*, Т. 1- 2, Москва, Ленинград
8. Карамзин, Н. М. (1802): «*Вестник Европы*, издаваемый Николаем Карамзиным» Москва, No.3
9. Карамзин, Н.М. (1802а): «Известия и замечания», *Вестник Европы*, издаваемый Николаем Карамзиным, Москва, No. 20
10. Карамзин, Н.М. (1803): «*Вестник Европы*», издаваемый Николаем Карамзиным», Москва, No.11
11. Карамзин, Н.М. (1897): «Письма к кн. П.А. Вяземскому», Санкт-Петербург
12. Карамзин, Н.М. (1983): *Письма русского путешественника*, Москва
13. Карамзин, Н.М. (1988-1989): *История государства Российского*, Т. 5, Москва
14. Карамзин, Н.М. (2001): „Мысли об истинной свободе”, у: А.А. Ширинянц (ур.), *Русская социально-политическая мысль XIX- начала XX века*, Москва
15. Лотман, Ю.М. (1987): *Сотворение Карамзина*, Москва: Книга
16. Минаков, А.Ю. (2005): «Роль событий 1812 г. в становлении русского консерватизма», *Консерватизм в России и Западной Европе*, Воронеж
17. Мусихин, Г.И. (2002): *Россия в Немецком зеркале*, Санкт-Петербург: Издательство „Алетейя”,
18. Пивоваров, Ю.С. (1991): «*Время Карамзина и Записка о древней и новой России*», у: Карамзин (1991)
19. Рудницкая Е. Л. (ур.), (1996): *В раздумьях о России (XIX век)*, Москва: “Археографический центр”
20. Страда, В. (1996): «В свете конца, в предвещии начала» у: Рудницкая (ур.), 1996.

****

21. Black, L. Joel (1975): „Introduction“, in: *Essays on Karamzin: Russian Man of Letters, Political Thinker, Historian, 1766-1826*, (edited by J. L. Black), The Hague-Paris: Mouton.
22. Pipes, Richard (1975): “Karamzin’s Conception of the Monarchy”, in: J. L. Black (ed.), 1975
23. Rothe, Hans (1975): “Karamzin and his Heritage: History of a Legend”, in: J. L. Black (ed.), 1975

N. M. KARAMZIN: THE ’FOUNDING FATHER’ OF THE RUSSIAN CONSERVATIVISM

Summary: As a reaction to the social-cultural and political-legal modernisation of Russia at the beginning of XIX century, N. M. Karamzin formulates a „canon” of Russian conservative thought. Starting from the content-analysis of his learning, key elements of his conservative „programme” are being reconstructed in this article. Pleading for the status quo in the situational-functional sense, and in content sense transposing value-constants of Russian political culture into an active doctrine, Karamzin opens grand epoch of Russian “long” nineteenth century, formatting the identity debates which polarized pre-revolutionary Russia in the terms of values and which keep it significance till today.

Key words: conservatism, tradition, state, history

МИЛАН СУБОТИЋ*
Институт за европске студије
Београд

УДК 323(470+571)
Оригиналан научни рад
Примљен: 12.02.2015
Одобен: 22.02.2015

СИБИРСКИ РЕГИОНАЛИЗАМ ИЗМЕЂУ ИМПЕРИЈАЛНОГ И НАЦИОНАЛНОГ ДИСКУРСА**

Сажетак: Бавећи се истраживањем места и улоге „Сибира” у руској империјалној и националној имагинацији, аутор је у овом раду приказао и интерпретирао политичке идеје заговорника сибирског регионализма (областничество). Регионалистичка концепција Сибира која је формулисана у другој половини XIX века, почивала је на критици његовог колонијалног статуса и залагању за обласну аутономију. За разлику од националистичких заступника федералних идеја у Руској империји, сибирски регионалисти наглашавали су територијалну (природно-географску) целовитост и посебност Сибира, док су његово становништво сматрали само посебним културно-антрополошким „типом” руског народа. Упркос почетној сецесионистичкој фази, политички циљеви регионалистичког покрета могу се, према мишљењу аутора, свести на остварење његове аутономије у оквиру Русије. Према уверењу регионалиста, управо ослобођење од колонијалне зависности Сибира од европског дела Русије омогућило би његов пуни развој који би, у крајњој линији, био од велике користи и за саму Русију.

Кључне речи: Сибир, Руска империја, колонијализам, регионализам, аутономија, федерализам

У *Историји руске државе*, првом у низу монументалних историографских дела руског XIX века, Николај Карамзин (1766–1826) је са осећањем националног поноса истицао величину Руске империје,¹ Јермака је поредио са Пизаром и Кортесом, а о Сибиру је писао као о руском Перуу или Мексику

---

* milsub@gmail.com

** Рад је део обимније монографске студије написане у оквиру пројекта Института за европске студије (бр. 149026) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије. Први део студије видети у: Subotić, (2012: 205–234).

¹ „Погледајмо на пространства те јединствене Државе: мисао обамира – никада се Рим у својој величини није могао поредити с њом... Није ли задивљујуће то како су се земље које су одвојене вечним природним преградама, неизмерним пустињама и непроходним шумама, хладним и топлим климатима - попут Астрахана и Лапоније, Сибира и Бесарабије – са Москвом могле спојити у једну Државу? (Карамзин, 1818; Т. 1: Предисловие).

(вид. Карамзин, Т. 9; гл. VI). Истовремено, он је наглашавао своје уверење да ће „чврсти темељ” Руске империје – „правила мудрог самодржавља и свете вере” – очувати у будућности „јединство свих делова” огромне државе. Речју, његово поређење Сибира са Перуом и Мексиком односило се на прошлост, али се није протезало на његов ондашњи и будући развој јер су обе ове шпанске колоније, управо у време када је Карамзин писао и објављивао своју *Историју*, постале независне државе.² Имајући у виду да је у години рођења Карамзина донета америчка Декларација о независности и почео рат за стварање САД, на основу раније раширене представе о Сибиру као колонији могли су се изводити двосмислени закључци о будућој судбини Руске империје. Наиме, ако је у прошлости Сибир као (азијска) „колонија” потврђивао идентитет Русије као (европске) империје, онда се у савременој епохи постепеног осамостаљивања колонија отварао проблем његовог будућег статуса. Само три године после париског издања, у Русији је 1877. године преведена књига „О колонизацији код модерних народа” (*De la colonisation chez les peuples modernes*, 1874) у којој је француски економиста и будући дописни члан Руске академије наука Леруа-Бољо (Leroy-Beaulieu, 1843–1916) јасно упозорио: „Метрополе се морају навикнути... на мисао да ће колоније некада достићи зрелост и да ће оне тада захтевати све већу и већу, те, на крају, и потпуну независност” (цит. према: Ремнев, 2004а: 57).

Имајући у виду процес деколонизације, руски званични кругови често су негирали приписивање колонијалних одредби Сибиру, те је у једном приказу књиге о статистици Русије већ 1819. године јасно наглашено: „Не треба ни расправљати много о томе да *назив колоније не одговара Сибиру*. Јединствена управа, једнаки кривични и грађански закони, једнака права становништва – све то сједињује Сибирски крај са правом Русијом у једно недељиво тело, а житељи удаљених сибирских земаља су исто тако наши суграђани као и сви становници великоруских и малоруских губернија, а не колонисти... Мудре власти сада се старају да и праве колоније уједине са метрополом те да их, такорећи, стопе у једно тело”.³ Независно од нетачности наведеног образложења (нарочито оцене о правној униформности империје), њиме је јасно негирана структурна сличност Русије и западних империја чије се колоније, једна за другом, тежиле ка осамостаљивању.⁴ Поред традиционалног разликовања „копнених” и „прекоморских” империја, за ту сврху често је служило и истицање различитих *мотива* западне и руске империјалне експанзије: „Колоније

² Перу и Мексико постали су независне државе 1821. године; пре њих – Аргентина 1810, Венецуела 1811, Чиле 1818, а после – Бразил и Еквадор, 1822. године.“

³ Замечания на книгу: «Начертания статистики Российского государства», составленное Главного Педагогического Института Адъюнктом-Профессором Арсеньевым. Часть I. О состоянии народа. С. Петербург, 1818 года // *Дух журналов*. 1819. Ч. XXXII:131–132. (Cit. према: Ремнев, 2010: 153-4).

⁴ То је, према Сандерленду, био један од разлога зашто у Русији никада није постојало Министарство колонија: „Руски владини чиновници су се све до краја XIX с подозрењем односили према увођењу отворених структурних сличности са западним колонијалним империјама због опасности подстицања сепаратистичких покрета или поткопавања остварења свог старог циља – ’стапања’ (*слияние*) народа империје“ (Sunderland, 2010: 121–122).

су освајане ради њихове економске експлоатације у интересима метрополе. Припајање руских крајина (*окраин*) није било ствар економског рачуна – Русија је постепено овладавала својим крајинама на западу и истоку из чисто политичких мотива јер је то био нужни услов обезбеђења њене моћи и независности. Њој је био нужан излаз на море, морала је бранити своје границе од дивљих хорди, *те је због тога све више расла – понекад на штету својих економских интереса*” (Коркунов, 1909: 281–282). Дакле, упркос спољашњим сличностима, западни и руски империјализам сматрани су различитим историјским појавама, те се на основу тога закључивало да руске „крајине” могу избећи судбину колонија западних империја које не само да теже самосталности, већ и успешно постају независне државе. Одбацујући аналогију између Сибира и колонијалних поседа западних империја, руски географ и путописац Михаил Вењук (Венюков, 1832–1901) тврдио је 1877. године: „Потпуно политичко спокојство царује на целом огромном пространству од Урала до Тихог океана, без обзира на прилив толиких бунтовних елемената у лицу прогнаних преступника. У општедржавном смислу северна Азија није побуњена колонија чија метропола се исцрпљује улагањем напора да је одржи у политичким ланцима, већ *прости продужетак велике империје* чија политичка моћ само црпи нову снагу из освојене земље” (цит. према: Ремнев, 2010: 158).

Наведене тврдње којима се негира колонијални статус Сибира можемо тумачити као полемички одговор на двоструки – спољашњи и унутрашњи – изазов. Под „спољашњим изазовом” подразумевам поменути историјски процес еманципације колонија и постепеног ширења уверења да империјална доминација над удаљеним територијалним поседима није вечна, чак ни онда када су они насељени истородним „колонистима”, а не бројним „домородцима”. У том погледу, Америчка револуција и стварање САД представљали су преломни историјски догађај јер се Енглеска у одбрани своје владавине није могла позивати на уобичајену „империјалну формулу” – потребу уређења и организовања друштвеног живота „дивљих народа” ради остварења „цивилизацијске мисије”. Огромна територија, малобројност домородачког живља и природа (исељеничке) колонизација у америчком случају представљале су основу за повлачење аналогије са Сибиrom, нарочито у круговима бројних политичких прогнанника који су неуспешно покушавали да реформишу и ограниче самодржавље у самој „метрополи” – европској Русији. У том погледу, прогнани декабристи (после којих су следили „петрашевци”, социјалисти различитих усмерења, украјински националисти, учесници пољских устанака...) били су први који су истицали сличности између Сибира и САД, па је један од њих (Пушин) 1845. године писао из прогонства: „На Сибир не гледам другачије него на Америчке Државе. Сибир би се могао одмах одвојити од метрополе и ништа му не би требало – богат је он својим даровима природа” (цит. према: Ремнев, 2010: 156). Осим (физичко-географских) обележја сибирског пространства⁵ и

⁵ Поводом триста година од Јермаковог похода у новинама „Русские Ведомости“ (25. 11. 1881, бр. 288) истицано је: „Упоредимо Сибир са другом земљом са којом он има много заједничког по свом физичком устројству и првобитном историјом. Говоримо о северноамеричким Сједињеним Државама које се од Сибира разликују само својим јужним провинцијама и разуђеном обалом.

његовог колонијалног статуса, сличност са Северном Америком тражена је и у карактеристикама сибирских досељеника који су били више налик америчким „пионирима” него покорним и неслободним „мужицима”. Тако је декабриста Басаргин, сећајући се година сибирског прогнанства, истицао посебне карактеристике житеља Сибира: „Обичан народ чинио ми се много слободнији, разумнији, па чак и образованији од наших руских сељака, посебно спахијских кметова. Боље је разумевао достојанство човека, више је држао до својих права. Касније сам често слушао од оних који су посећивали Сједињене Државе и живели тамо како Сибирци (*Сибиряки*) имају много сличности са Американцима по својим правима, навикама, па чак и начину живота” (Басаргин, 1856: 117–118). Сличности између америчких пионира и становништва руског Истока наглашавао је и Херцен који је у одсуству племства и кметства, сталној борби са природом у непрегледним просторима, те слабом утицају администрације и Цркве видео узроке посебности „сибирског народа” (вид. Герцен, 1852-1868: 257–8).

Полазећи од шире, „пансловенске” федералистичке перспективе, будући анархиста Бакуњин је из прогонства у Иркутску 1860. године писао Херцену да ће се Сибир, после освајања Амурског краја, све више „удаљавати” од Русије да би, на крају, постао аутономни део будуће „словенске федерације”.⁶ Штавише, његов следбеник Петар Кропоткин тврдио је у својим мемоарима да су тих година у кабинету Николаја Муравјова (Н. Муравьев), генерал-губернатора Источног Сибира и освајача Амурског краја, „млади људи, укључујући и прогнаног Бакуњина... разматрали могућност формирања Сибирских Сједињених Држава, које би ступиле у федеративни савез са Северноамеричким Сједињеним Државама” (Kropotkin, 1985: 101)! Без обзира што је тешко поверовати да је Муравјов учествовао у таквим расправама, ово Кропоткиново сведочанство илуструје чињеницу да се средином XIX века, бар у круговима политичких прогнанника, често расправљано о сличностима између Сибира и САД. У ондашњој руска емиграција окупљеној око Херценовог „Колокола”, Огарјов (Н. Огарев) је у тексту „О савременој Русији и њеном развоју”, 1868. године предвиђао да је „Сибиру у будућности суђено да у односу на европски део Русије игра исту ону улогу коју имају Сједињене Државе у односу на Енглеску, тј. да пође путем самосталног развоја” (цит. према: Ремнев,

---

Али, узроци брзог развоја Сједињених Држава не леже на југу... Гледајући карту Америке нехотице се задивиш њеним равницама, планинским ланцима и моћним речним сливима који имају тако много заједничког са равницама, планинама и рекама Сибира. Исто је и са оштром континенталном климом, падавинама, величином просторства, богатством биљног и животињског царства, рудним богатствима – ту такође видимо много заједничког са Сибиrom, не излазећи из граница аналогije која, наравно, као свака аналогija не може бити примењена до најмањих ситуација“ (цит. према: Ядринцев, 1889: 433).

⁶ „Нема сумње да ће Амур временом извлачити Сибир из Русије, дати му независност и самосталност. Тога се јако боје у Петербургу, неки су се чак озбиљно бојали да Муравјов не прогласи независност Сибира. Али, таква независност која је сада немогућа, можда ће бити нужна у ближој будућности – зар је то несрећа? Зар Русија дуго још може остати насилном, наказно монолитном, незграпном монархијом, зар се монархијска централизација не мора изгубити у словенској федерацији?” (Бакунин, 1860).

20046). Деценију раније, разочаран европским политичким развојем, и Херцен је, управо у Сибиру и изласку Русије на Тихи океан („Средоземног мора будућности“), видео могућност ослобађања од „традиција Петербурга“ и отварање перспективе будуће блиске сарадње две „младе нације“ – САД и Русије.⁷

На основу улоге и значаја коју је Сибир имао у формулисању аналогија између Русије и Америке, било је могуће извести различите закључке о његовом будућем статусу – од залагања за јачање руске колонизације за коју Сибир представља „резервну земљу“ за демографски вишак становништва,⁸ преко различитих пројекта претварања Сибира у (кон)федералну јединицу реформисане Русије, па све до његове сецесије и потпуног осамостаљивања. Ови пројекти зависили су од (разнородних) општих идеолошко-политичких уверења њихових заговорника који су, поред „спољашњег“ оквира – глобалног процеса еманципације колонија – имали на уму нужност реформисања Русије као онај други, већ поменути, *унутрашњи изазов* за реинтерпретацију места и улоге Сибира у Руској империји. Заговорнике ових реформских пројеката, осим према идеолошко-политичким платформама, можемо разликовати и на основу карактера њихове повезаности са Сибиrom. У том погледу, већину су, свакако, представљали они аутори за које је Сибир превасходно био „кажњеничка колонија“ у коју су прогнани због својих политичких уверења насталих и заговараних у самој „метрополи“ – европској Русији. Тек средином XIX века, не без њиховог утицаја, расправама о статусу и будућности Сибира прикључују се и малобројни припадници првих генерација универзитетски образованих „Сибирца“ (*Сибирјак*) који су животно и емотивно били везани за ова пространства као за своју ужу домовину (*родина*). Они су формулисали и заговарали становиште које се обично назива сибирским регионализмом (*сибирское областничество*) у оквиру кога су изложили целовито схватање социјалног, политичког и економског стања Сибира, као и своје погледе на његову историју и правце будућег развоја. Значај ових регионалиста (*областники*) за историју руске политичке мисли није превасходно последица њиховог аутохтоно-сибирског порекла, тј. у чињенице да је реч о теоријском учењу и политичком покрету који је настао, према уверењу самих његових заговорника, на тлу једне *колоније*. Лишено колонијалне „егзотичности“, становиште које су од шездесетих година XIX века до окончања Октобарске револуције и Грађанског рата формулисали и бранили сибирски регионалисти било је, пре свега,

⁷ „Ако се Русија ослободи од петербуршке традиције, она има једног савезника – Северноамеричке Државе... Обе земље обилују снагама, пластицизмом, духом организације, устрајношћу. Не знајући за препреке, обе су сиромашне прошлoшћу, обе почињу потпуним раскидом са традицијом, обе се шире по бесконачним долинама у потрази за својим границама, са различитих страна, преко застрашујућих пространства, обе, обележавајући свуда свој пут градовима, селима, колонијама, доспевају до обала Тихог океана - тог 'Средоземног мора будућности'... (Герцен, 1858: 399–400).

⁸ „Уместо краја који је погодан само за изгнанство, Сибир је, посебно западни, огромна резерва земље за пресељење тог вишка руског становништва који ће природно настати при постојећем систему аграрне културе. *Ту су наше Сједињене Државе*, а ниједна држава бије у тако повољном положају као Русија с обзиром на могућност да не шаље своје емигранте преко мора, већ да их насељава на сопственој територији“ (*Новое время*, 26. X, 1881; цит. према Ядринцев, 1889: 433).

значајно јер је у руској политичкој и интелектуалној традицији представљало усамљени пример заговарања идеја федерализма и регионалне аутономије. Наиме, током друге половине XIX века у руској историографији доминирала је такозвана „државно-правна школа” (*государственная школа*) по којој је држава имала кључну улогу у историјском развоју, док је прошлост Русије тумачена као постепени процес интеграције и унификације природно-географски и етнички разнородног простора у државно-правне оквире империје као „нације-државе у настајању”.⁹ У сфери политичких идеја и покрета склоност ка централизацији и унитаризму била је такође широко распрострањена: „У целини, главни смер руске политичке мисли у том погледу је био упадљиво хомоген, да не кажем хегелијански – од левице до деснице, готово без изузетка, велики нагласак стављан је на улогу државе као мотора напретка у руској историји... Све руске политичке партије (са изузетком дела есера са анархистима), а нарочито Конституционални демократи (Кадети), делиле су уверење о приоритету централистичке државне конституције” (Pereira, 1988: 116). Не улазећи овде у приказ расправа о природи совјетског („фасадног” или „псеудо”) федерализма, може се тврдити да управо због маргиналности федералистичких идеја у руској политичкој традицији сибирски регионализам (*обласничество*) представља истраживачки занимљиву појаву у историји касно-империјалне Русије.

Сибирски регионализам: настанак и главне карактеристике покрета

Као и у случају већине других идејних и политичких покрета империјалне Русије, студентски кружок био је „родно место” сибирског регионализма. Удаљени од свог завичаја у коме није било универзитета, крајем педесетих и почетком шездесетих година XIX века малобројни студенти пореклом из Сибира формирали су у Казању и Петербургу „земљачке кружоче” у којима су, уз уобичајене студентске забаве, расправљали о „невољама и потребама Сибира”.¹⁰ Њихове расправе вођене су у атмосфери ентузијазма који је обележавао почетак великих реформи првих година владавине Александра II, као и афирмације нових приступа тумачењу руске историје у којима се све већа пажња поклањала регионалној сложености империје и улози самоуправно-народних органа власти. Наиме, истичући етничку („племенску”) разнородност империје и различитости њених саставних делова, Николај Костомаров (Н. Костомаров

⁹ „Мора се запазити да су водећи руски и совјетски историчари били упорно концентрисани на виђење прошлости обликоване из две престонице – Москве и Ст. Петербурга, као и, у великој мери, на политику, друштво и културу етничких Руса... Магистрални ток руске политичке мисли остао је бескомпромисно унитаристички у свом виђењу Руске империје, независно од припадности кадетској, октабристичкој, социјалдемократској или социјал-револуционарној партијској припадности:“ (Hagen, 1997: 395; 399).

¹⁰ По начину свог настанка, сибирски регионализам тако антиципира механизме формирања савремених „постколонијалних студија“ које су, као критичку теоријску и политичку позицију, формулисали на катедрама водећих западних универзитета припадници бројне „академске дијаспоре“ из земаља Трећег света.

1817–1885) је од 1859. године са универзитетске катедре интересовање својих слушаца у Петербургу усмеравао са политичке ка друштвеној историји или истраживању „народног живота” у етнички хетерогеној држави. Иако лишен универзитетске позиције, велики утицај на сибирске студенте имао је и њихов „земљак” Атанасије Шћапов (А. Щапов, 1830–1876),¹¹ који је у својим радовима о историји, етнографији и религији такође, поред принципа „народности”, наглашавао суштинску важност регионалног приступа (*начало областности*) у тумачењу настанка и развоја Руске империје.¹² „Ова двојица даровитих, али релативно занемарених историчара из средине XIX века били су главни представници онога што је, насупротив 'државној школи' Соловјова, Чичерина и Кавелина, постало познато као 'федерална школа' руске историографије. Постојале су упадљиве сличности у погледу личности и каријера ове двојице историчара... обојица су за свој политички неконформизам платили периодом боравка у затвору и изгнанству; обојица су утицали на руску социјално-политичку мисао и историографију региона и покрете са којима су били поистовећивани – Костомаров са Украјином и њеним националним покретом, Шћапов са Сибиrom и сибирским регионализмом” (Mohrenschildt, 1978: 387-8).

Либерализација јавног живота „ере реформи” с почетка шездесетих година и нови правац у историографији пресудно су утицали на теоријско формирање вођа сибирског регионалистичког покрета – Николаја Јадринцева (Николай М Јадринцев, 1842–1894) и Григорија Потанина (Григорий Н. Потанин, 1835–1920), као и на уски круг њихових колега који су, како је касније истицао Јадринцев, „хтели да разбију предрасуде и лажно поимање нашег Истока настале на основу његове несрећне прошлости, те да покажу како би овај крај, у бољим условима, могао бити земља задовољства, богатства и среће” (Јадринцев, 1882: 11). Делећи осим завичајног и слично социјално порекло,¹³ млади сибирски студенти су основни узрок „несрећне прошлости” и жалосне садашњице свога краја видели у његовој колонијалној потчињености империјалној метрополи чија је политика почивала на (само)државном централизму који је отежавао развој разнородних области империје. „Схватили смо” – забележио је касније у својим *Успоменама* Потанин – „да морамо размотрити и просудити да ли се наш крај којег смо, међу престоничком интелигенцијом, ми

¹¹ Шћапов је рођен у околини Иркутска, у етнички мешовитом браку руског црквењака и бурјатске сељанке. Био је професор историје у Казању до 1861. године када је, због говора на парастосу сељацима убијеним у селу Бездно, избачен са Универзитета. Новију интерпретацију његових идеја видети у: Etkind, (2011: 64–70; 194–207).

¹² Тако је у свом приступном предавању на Казанском универзитету Шћапов истакао: „Унапред ћу рећи да не са мишљу о државности и не са идејом о централизацији, већ са идејом народности и регионализма ступам на универзитетску катедру руске историје... У излагању руске историје је до сада у нас доминирала идеја централизације – све разнолике карактеристике, правци и чињенице историјског живота провинција подводили су се под једну идеју државног развоја... Руска историја, заснована на идеји централизације и искључивању идеје области јесте управо негирање суштинског, животног значаја региона као различитих органа у саставу и развоју целовитог политичког организма – свукупног народа“ (цит. према: Јадринцев, 1884).

¹³ „По свом социјалном пореклу сви они су били 'разночинци' – ни један од њих није био наследни племић: шесторица су потицали из чиновничких породица, четворица из козачких официра, тројица из трговачких и тројица из свештеничких породица“ (Шиловский, 2008: 24).

представљали, користи истим правима као друге области империје ... Да ли власт доноси мере којим би се Сибир изједначио са другим областима у ношењу државног бремена; да ли се она немарно односи према потребама Сибира или, пак, у односу према својој колонији следи исту онакву неправедну политику какву имају европске метрополе – политику која је искључиво у корист метрополе, а на штету колоније?” (Потанин, 1983: 159). Расправе о овим и сличним питањима остале би у оквирима земљачког кружока да, после затварања Универзитета и повратку већине студената сибирске градске центре, власти нису откриле рукопис прогласа у коме се „патриоте Сибира” позивају на сецесију од Русије и формирање републике која би била налик америчкој федерацији. Написан за „интерну употребу” припадника кружока и надахнут младалачким радикализмом, Проглас је маја 1865. године случајно доспео у руке полиције која је покренула потрагу за „виновницима распростирања антидржавних прокламација по Сибиру”. Спроведена истрага обухватала је испитивање великог броја лица и окончана је 1865. подизањем оптужнице у Омску против деветнаест лица због „политичких злочина” и „злонамерних деловања”. С обзиром да је био најстарији, те да је у истрази признао своју приврженост „сибирском патриотизму” који га је мотивисао да будућност Сибира види у независности и републиканском уређењу, Потанин је био првооптужени. Пошто Сибир није био обухваћен реформом судства, оптуженицима је административним поступком суђено у одсуству, па је у фебруару 1868. године пресуда донета у Петербургу. Након готово три године проведених у притвору, Потанин је осуђен на петогодишње прогонство и принудни рад (*каторга*) у Финској; Јадринцев је (са још тројицом оптужених) лишен имовинских права и прогнан на три године у (северно-западну) Архангелску губернију; четворица оптуженика су стављени под административни надзор, док су остали били ослобођени (вид. опширније у: Шиловский, 2004). Како је то касније Јадринцев приметио, за разлику од других осуђеника, „сепаратисти” су били „прогнани у обрнутом правцу – из Сибира”, те је тиме, „први пут признато да је Сибир нека врста отаџбине и да неко мора бити протеран из ње” (цит. према: Watroust, 1970: 350).

„Случај сибирских сепаратиста” није изазвао велико интересовање у руској јавности – збивања у удаљеној провинцији била су у другом плану у односу на пажњу коју су шездесетих година привлачили критичари самодржавља у престоници, опозициони покрети (*Земля и воля*) те, посебно, Пољски устанак из 1863–4. године.¹⁴ Може се тврдити да је управо драматично заоштравање „пољског питања” знатно утицало на осетљивост империјалне администрације према првим и сасвим нејасним наговештајима „сибирског сепаратизма”.¹⁵

¹⁴ „У целини, јавно мњење у европској Русији није било баш много заинтересовано за аферу поводом независности Сибира. То сигурно није био велики скандал за престоничке новине и часописе, нити се о томе причало у салонима и на пријемима. Малу, ако уопште икакву, симпатију према 'сепаратистима' у удаљеном Сибиру изражавали су ондашњи прогресивни часописи“ (Watroust, 1970: 341).

¹⁵ Империја, уплашена националним покретима у западним областима, на Кавказу и Поволожју, преносила је своје страхове и на источне крајине у којима је регионалистички покрет био тек у свом повоју. Фобија сибирског сепаратизма јавила се пре него што су се у самом Сибиру почело

Очигледне слабости сибирског регионализма – малобројност његових заговорника, ограниченост њиховог утицаја, неразвијено друштвено окружење, као и сама садржина њихових уверења – чиниле су „сепаратистичку” квалификацију пренаглашеном и неутемељеном. Да је у питању пре био „баук сецесионизма” него реални сепаратистички покрет могли су се уверити већ и сами истражитељи којима је Потанин у „отвореном признању” детаљно изложио своја уверења о нужности осигуравања *аутономије* Сибира у оквирима Руске империје.¹⁶ Помињање сецесије имало је, пре свега, функцију упозорења упућеног империјалном центру – заговорници регионализма били су уверени да ће се централизовани империјални поредак у будућности, ако се не измени колонијални статус Сибира и не уведу институције његове политичке и културне аутономије, суочити са јачањем локалног сибирског патриотизма и покретом који ће, у крајњој линији, истаћи радикално сецесионистичке захтеве.¹⁷ Тако гледиште је у једном каснијем осврту на настанак сибирског регионализма и судски процес поводом „сецесионистичких прогласа” јасно истакао и Потанин: „Ни судије, ни историчари не могу ове рукописне сибирске прогласе сматрати припремом одвајања Сибира од Русије. У сибирском друштву они су били само припрема подстицања критичког односа према његовом колонијалном положају” Потанин, 1908: 272).

Књига Николаја Јадринцева *Сибир као колонија* (1882) својим насловом сажима кључну тезу сибирских регионалиста која је систематски развијена у њиховој обимној научној и публицистичкој активности. Уобичајено одређење „колонијализма” обухвата праксе политичке доминације и економске експлоатације коју једна политичка јединица (метропола), ослањајући се на административно-управни апарат и групе колониста, остварује на територији друге (колонија), наглашавајући (расну, етничку или културну) дистанцу између становништва ових јединица и позивајући се на своју „цивилизацијску мисију”.¹⁸ За разлику од „окупације” или „империјализма”, за колонијализам је од

формирати расположење у корист аутономије и пре него што се појавио сибирски регионализам. Баш како је Андерсон приметио: 'може се ићи тако далеко и рећи да држава, као у неком злослутном пророчком сну, замишља своје локалне противнике још много пре него што они стекну своју историјску егзистенцију' (Ремнев, 2011: 117).

¹⁶ Видети детаљни приказ архивског примерка Потаниновог признања у: Шиловский, (2004: Гл. 5). На основу овог „признања” може се извести закључак да по схватањима Јадринцева и Потанина „Сибирски патриотизам није био анти-руски партикуларизам и сецесионизам, већ у великој мери регионални патриотизам који је био сасвим компатибилан са ширим руским патриотизмом“ (Watroust, 1970: 295)

¹⁷ „Истицање аналогije између Сибира и колонија западноевропских држава очигледно је било нужно идеологу сибирског регионализма да би још једном подсетио власт о неопходности задовољавања потреба Сибира и наговестио опасност од колонијалног сепаратизма у случају заборављања интереса својих колониста“ (Дамешек, Ремнев, 2007: 317).

¹⁸ Према једној развијеној политичкој дефиницији, 'колонија' је: „(1) Територија без самоуправе чији су (2) становници у неједнаком положају спрам метрополе у којој становништво управља собом. (3) Администрација и одговорност за администрацију је брига државе која управља колонијом. (4) Становништво колоније не учествује у избору виших управних органа, тј. њихове управљаче одређује држава која њоме влада. (5) Права становништва колоније, њихов економски положај и друштвене привилегије регулисане су од стране друге државе. (6) Таква положај не одговара природним везама, већ вештачким моделима који су производ освајања или

суштинског значаја процес насељавања становништва из метрополе на територији колоније,¹⁹ па је своју књигу Јадринцев написао и објавио поводом обележавања три века од почетака руског насељавања Сибира. Разликујући војну, административну и слободно-народну колонизацију, Јадринцев је истицао да је „Сибир, по свом настанку, продукт самосталног народног стремљења и стваралаштва, резултат тежње руског народа ка емиграцији, ка пресељењу и изградњи новог живота на новој земљи” (Јадринцев, 1882: 134). Огромна сибирска пространства и малобројност домородачког („инородачког”) становништва олакшала су процес насељавања руских сељака чију оправданост, за разлику од *колонијалне политике* Руске империје, Јадринцев и Потанин нису доводили у питање.²⁰ У својој критици државне политике они нису полазили само од оцене да је империјална власт својим мерама знатно отежавала народну колонизацију, већ и од тезе према којој, читава три века после освајања, припајања и насељавања Сибира, ова област још није постала руска „провинција”, већ је била и остала *колонија*: „Закључили смо да се разлика између колоније и провинције не састоји у изолованости или одвојености неког краја од центра, већ у томе да ли се према новоосвојеној земљи примењује или не примењује политика која се назива колонијалном” (Потанин, 1983: 160). Да је Русија током три века примењивала управо такву политику видљиво је, према уверењу сибирских регионалиста, на основу разматрања економског и административно-политичког статуса Сибира у оквиру империје, као и карактеристика друштвеног и културног живота тамошњег домородачког и колонизованог становништва.

Економски показатељи колонијалног положаја Сибира били су најочигледнији – од Јермаковог освајања, територију која обилује разноврсним природним ресурсима престоничке власти третирале су као своју „сировинску базу” која је омогућавала велику добит без одговарајућих улагања и трошкова. Низ природних богатстава Сибира – од крзна, дрвета, различитих метала и, нарочито, злата (па, све до данашње нафте и гаса)²¹ – у основи су ресурсно-зависне економије (*resource-dependency*) која је имала далекосежне политичке и културне последице (вид. Еткин, 2011: 72–90). Сибирски регионалисти су

међународних уступака. (7) Колонијално становништво припада раси или култури која је различита од оне владајућег народа; обично они такође говоре различите језике“ (Casanova, 1956: 29).

¹⁹ „Према класичним дефиницијама, 'колонијација' (као и њен идеолошки систем – колонијализам) означава процесе доминације у којем насељеници из колонизаторске групе мигрирају на колонизовану територију, док је империјализам облик доминације који не захтева такво пресељење“ (Etkind, 2011: 7).

²⁰ „Већ у првој половини шездесетих година, обојица су закључили да постоји разлика између колонизације као земљорадничког освајања нових територија и колонијалне политике државе“ (Шиловский, 2008: 42).

²¹ „Није било царовања током кога Сибир није скретао пажњу на себе новим открићима и даровима – у време Ивана Грозног - освајањем и самуровином; при Петру I – отварањем рудника, бухарским златом и трговином са Кином; у време Катаринине владавине – бухарском трговином, припајањем степе, Камчатке, америчким поседима; у време Павла – маштом о походу на Индију, касније, у четрдесетим годинама – открићем злата, педесетих – припајањем Амура, Усуре; шездесетих – Средње Азије, седамдесетих – Сахалина, итд.“ (Јадринцев, 1882: 237).

били међу првим ауторима који су истицали негативне учинке привреде усмерене на неограничену експлоатацију ресурса која је, с једне стране доносила огромну добит метрополи и њеним заступницима, док је, с друге, имала катастрофалне економске, демографске и еколошке последице у самом Сибиру. Неједнаком разменом Сибир је осуђен на „московски мануфактурни јарам” (Потанин) који га, независно од обиља природних богатстава, одржава у трајној зависности и води његовој економској стагнацији.²² Детаљно разматрање положаја Сибира у руској империјалној економији суочило је регионалисте са питањем узрока који онемогућавају његов привредни развој који би био сличан оном какав су опажали не само у европској Русији, већ и у бившим европским колонијама на америчком тлу.²³ Одговор на ово питање, сматрали су они, треба тражити у сфери политике – карактер империјалне власти и начин управљања Сибиrom су главни узроци изостанка његовог економског, политичког и културног развоја. Сажето, ти узроци садржани су у *централизацији* као основном механизму самодржавне владавине која, одбијајући ограничење и поделу власти, онемогућава обласну аутономију, док истовремено, услед просторне удаљености Сибира од центра моћи, фактички подстиче самовољу тамошњег административно-управног апарата који јој измиче икаквој ефикасној контроли.²⁴ Док „московски јарам” проузрокује економску неразвијеност Сибира, политички „јарам” наметнут из Петербурга умртвљује његов друштвени живот стављајући га у положај пасивног објекта којим влада некомпетентна и корумпирана администрација којој су непознате „сибирске потребе и невоље”.²⁵ Иако је у прошлости чињеница непостојање крепостног права била предност Сибира у односу на европску Русију, његова „посебност” након увођења великих реформи (судства и стварања земских институција) имала је негативне последице јер у овом огромном делу империје оне нису важиле. Регионалисте је посебно погађало одустајање власти од стварања институција локалне самоуправе у сибирским губернијама јер су они били уверени да би ту, управо због непостојања племства и кметства, земске скупшти-

²² „Досадашњи примери експлоатације Сибира и коришћења ове области само у једном правцу, представљају повод за мишљење да је Сибир осуђен да вечно буде земља сировина којима снабдева друге крајеве, да је њему суђено да трајно остане земљорадничка и сточарска земља чија је једина економска снага у извозу тих производа и сировина... Суштина привреде у Сибиру и карактер његове трговине састоје се у продаји сопствених сировина и задовољавању свих, до најситнијих потреба привреде увозом из европске Русије” (Јадринцев, 1882: 248; 259).

²³ Аналогја са САД је стално била на уму сибирским регионалистима – Јадринцев је по повратку са Светске изложбе одржане у Чикагу 1893. године писао Потанину: „Америка ме је запањила – то ће бити Сибир за хиљаду година, управо сам видео будућност човечанства и Домовине... Замислите моја осећања... Срце ми стаје, осећам бол и тугу због наше Домовине. Боже мој! Да ли ће она тако процветати?” (цит. према: Шиловский, 2008: 116).

²⁴ „Генерално, власт губернатора расте у пропорцији са растојањем од Петербурга, али у оним губернијама у којима нема племства - у Перму, Вјатки, Сибиру – она расте геометријском прогресијом“ (Герцен, 1852–1868: 236).

²⁵ „Овде бих хтео да истакнем да за Сибирце два симболичка центра имају улогу угњетача – Петербург и Москва... Први је Петербург из кога проистиче бирократско-административно тлачење које не дозвољава слободни развој Сибира; док је други центар – Москва из које, углавном, проистиче економско тлачење“ (Ремнев, 2008).

не и управе имале, на локалном и обласном нивоу, истински демократски карактер и важну функцију у развоју политичке свести становништва. Ограничење реформи на „унутрашњу Русију” значило је да Сибир остаје *колонија* која, за разлику од сличних колонијалних поседа западних држава, нема институције које, у оквиру својих овлашћења, самостално уређују њен друштвени, културни и привредни живот.²⁶ Уместо да путем имплементације реформских планова на целокупној територији власти начине кључни корак у процесу интеграције разнородних делова империје у зачетак „нације-државе”, Сибир је остао издвојена, посебна област (без признања те посебности допуштањем аутономије) – место изгнанства (казнене колонизације), економске експлоатације сировина и административне самовоље. Стога, у политичком програму сибирског регионализма можемо разликовати три основна могућа решења „сибирског питања”. Прво, управо поменута *интеграција* са европском Русијом, вољом власти није остварено – Сибир је, као што је Јадринцев тврдио, остао у статусу „колоније”. Друго решење било је нереалистично јер је водило радикално-револуционарном исходу – *сецесији* Сибира и стварању независне државе – акту о коме су само у младости маштали сибирски студенти. Између ова два радикална решења, постојало је треће које је подразумевало признање *аутономије* Сибира као посебне области *унутар* Руске империје или, у радикалнијој верзији, посебне федералне јединице која би (заједно са другим таквим јединицама, попут централне Русије, Украјине, Средње Азије) била део заједничке федералне државе. У односу на прва два решења „сибирског питања”, треће би представљао својеврсни компромис између две крајности – пројеката стварања унитарне нације-државе и сецесије. Сибирски регионалисти су заговарали управо такво решење – „успостављање аутономног статуса (или доминиона) за Сибир у оквиру Руске империје или, још боље, унутар Руске федерације држава уређених по узору на принципе федералног Устава САД” – решење које је, такође, било сувише радикално за Русију (вид. Watrous, 1993: 118).

Инсистирање на колонијалном статусу Сибира код заговорника његове обласне аутономије садржавало је две поруке упућене јавности и владајућим структурама империје. Прва се тичала нужности убрзаног привредног, друштвеног и културног развоја колонијалне територије како би она, у догледној будућности, достигла централну Русију. Увођење институција земства и обухватање Сибира реформом судства, укидање монопола и државног протекционизма у трговини, развој пољопривреде, улагање у индустрију, као и у образовање и културни живот, представљали су неке од најбитнијих мера које су, уз омогућавање слободног насељавања и укидање кажњеничке колонизације (прогонства), могле Сибир учинити сличним централној Русији.²⁷ У том по-

²⁶ Приказујући књигу Јадринцева 1882. у часопису *Отечественные записки*, И. Г. Прижов (Прыжов) је јасно истакао парадокс колонијалног статуса Сибира: „У суштини, историја Сибира је веома слична историји већине колонија свих европских држава... 'Самобитно-руско' у судбини Сибира је само то што, у време када у колонијама других земаља одавно царује законитост и грађански поредак... у Сибиру је сада експлоатација у потпуности раширила своја крила“ (цит. према: Ремнев, 2010: 160).

²⁷ „Стратешки циљ сибирског регионализма било је превладавање заостајања Сибира у нивоу економског и културног развоја у односу на европску Русију“ (Шишкин, 2011: 54). „Они су зах-

гледу, може се тврдити да су будућност Сибира регионалисти видели у развоју којим ће он постати *више налик* (европској) Русији,²⁸ али да су предусловом таквог развоја сматрали успостављање обласне аутономије која би га истовремено, у политичком смислу, чинила *различитим* од Русије и њеног бирократског централизма (вид. Watrous, 1993: 129).

Захтеви за аутономијом различитих области (*окраини*) Руске империје најчешће су се заснивали на истицању њихове етничке, културне и историјске различитости спрам уже Русије. За разлику од случајева Украјине, руске Централне Азије, а нарочито Пољске, сибирски федералисти нису се могли позивати на постојање значајне етничке или националне дистанце између становништва Сибира и оног у централним руским областима. Малобројност разноводног домородачког живља („малих народа Севера”) није могла бити основа захтева за политичком и економском аутономијом Сибира. Ипак, процеси биолошког мешања колониста са инородцима, као и међусобни културни утицаји,²⁹ довели су, према оцени Јадринцева и Потанина, до формирања „Сибирца” као „новог етнографског или оригиналног народно-обласног типа” (Јадринцев, 1882: 61–2). Ослањајући се на тада популарну физичку антропологију, регионалисти су покушали да одреде и нагласе карактеристике тог „етнокултурног типа” које га чине *посебном подврстом* унутар шире категорије „руске нације” (која је обухватала различите етничке варијације).³⁰ Као што се сам „Сибир” дефинише помоћу Русије и у супротности према њој, за регионалисте су „Сибирци” били „*други Руси*” који морају остветити и артикулисати свој посебни идентитет.³¹ Ипак, посебности етно-културног „сибирског типа” нису биле довољне за утемељење идентитетске различитости „Сибирца”, па

тевали демократизацију Сибира и спровођење реформи, једнакост Сибира у економском и политичком погледу са централном Русијом“ (Ремнев, 2008).

²⁸ „У последње време истакнута су нека веома очигледне локалне потребе и нужде тог друштва које не могу остати без одговора у државном животу Русије. Они се састоје у ширењу на Сибир грађанских права којима се већ користе поданици европске Русије. Сибирско друштво чека увођење земства, новог јавног судства, ширење образовања, гаранција личности и бољег друштвеног постојања“ (Јадринцев, 1882: 448).

²⁹ „Утицај руске народности на инородце није никако могао проћи без последица, али исто тако, одвијао се и обрнут утицај, тј. и сами Руси су много шта усвојили од инородаца. Позајмљивање инородачке културе, обичаја и језика од стране Руса на Истоку је несумњива чињеница... Овде су Руси веома често заједно са својим физичким типом губили и своје карактеристичне знаке, обичаје, веру, па чак и језик – речју, губили су своју националност“ (Јадринцев, 1891: 189). Опширније о „обрнутој асимилацији“ видети у: Sunderland, (1996).

³⁰ „У образлагању тезе о постојању посебног сибирског карактера и посебног физичког типа 'Сибирца', регионалисти су користили у том времену нова достигнућа физичке антропологије. Полазећи од идеје Шћапова о 'сибирско-руској народности' они су тумачење 'сибирства' развили до оригиналног учења о стварању у Сибиру посебног културно-антрополошког типа, па чак и 'сибирске расе' (слично ономе што се догађало у Америци). Зато су они са таквом пажњом пратили антрополошке и етнографске промене одвијале у становништву Сибира као резултат мешаних бракова и културних интеракција у свакодневном начину живота!“ (Ремнев, 2011: 118)

³¹ „Сибир може бити дефинисан посредством Русије и у супротности према њој. Сибир је реалан у мери у којој је различит од Русије (у времену, простору, суштини) и уколико је њој придодат (Сибир је по дефиницији *руски* део северне Азије). Слично томе, становници Сибира су 'други Руси' који се описују као дирљиво изворне или безнадежно заостале верзије оригинала“ (Slezkine, 1993: 15).

су регионалисти, сасвим у складу са теоријама природно-географског детерминизма, темељ тог идентитета налазили у самој територији Сибира као засебној природно-географској и климатској целини различитој од остатка Русије. „Клима је” – истицао је Потанин – „најотпорнији и најупорнији сепаратиста кога ништа не може спречити да... створи расу (етничку посебност – М. С.), ако у самој клими постоји јасна посебност... Сибир је тако велики додатак територији европске Русије да Руси који обитавају на тој територији не могу а да не осећају да живе у посебним условима... Та територија је посебан физички организам и људи који живе у зависности од тог организма морају осећати солидарност међу собом и, истовремено, осећати да их та солидарност чвршће међусобно повезује него што су повезани са становницима других области империје” (Потанин, 1908: 267; 261–2).³²

Стављајући *територијалност* у основ „сибирске идеје”, регионалисти су се у својој конструкцији засебног „сибирског идентитета” ослонили на једини чврсти елемент који им је – за разлику од заједничке историје, посебне етничке припадности, језика и религије – био доступан. Одустајући од идеје постојања (стварања) „сибирске нације”, они су могли афирмисати посебност Сибира као области (региона) унутар Руске империје, не доводећи у питање у другој половини XIX века започете пројекте изградње (велико)руске нације.³³ Идеја Сибира као засебног региона и залагање за његову аутономију могли су послужити као посредујући елемент који смањује напетости између политичке стварности империјалне владавине и дискурса (руског и њему конкурентних) националиста. Имајући на уму овај општи циљ реформе империјалне државе захваћене кризом, сибирски регионалисти су своју активност ипак преважно усмеравали ка јачању (само)свести становништва Сибира о посебном идентитету који их, од пуке народне масе, претвара у аутономне актере историје.³⁴ Стога су они читав живот посветили физичко-географском, етнолошком, демографском и историографском истраживању свога краја, а у оснивању универзитета, штампе и издаваштва у Сибиру видели кључне претпоставке учвршћивања самосвести сибирског друштва. У том погледу, иако нису тежили стварању „нације”, сибирски регионалисти су били налик интелектуалцима из Хрохове прве фазе „буђења малих нација”.³⁵ За чињеницу да из прве („научне”) фазе – интелектуалног прегнућа усамљених појединаца – сибирски регионалистички покрет није успео да пређе ни у другу, „агитациону фазу”, а

³² „Стога су у средиште своје концепције регионалисти поставили територију која је, у њиховим излагањима, представљана као нека *квалитативна суштина* која мења људе који се на њу пресељавају” (Ремнев, 2011:112)

³³ За разлику од других федералистичких пројеката, сибирски није доводио у питање национално-руско „језгро” империје: „У низу других области које изражавају тежњу ка регионализму и аутономији, Сибир се истиче тиме што се у њему та идеја није повезивала и не повезује се са националном идејом. Основа сибирске идеје је чисто територијална” (Потанин, *Областническая тенденция в Сибири*, 1907 – нав. према: Малинов, 2012: 13).

³⁴ „Народ није пасивна маса, он све више излази у арену историје и тиме народни стваралачки живот и рад у свим својим аспектима добијају на значају” (Јдринцев, 1884).

³⁵ О Хроховој теорији настанка и динамике развоја националних покрета „малих народа” видети опширније у: Subotić, 2006: 201–230)

још мање у трећу фазу „масовног политичког покрета”, постоје многи разлози о којима овде неће бити речи. Свакако, у потресима позно империјалног поретка питања регионалне самоуправе и привредне самосталности била су у другом плану у односу на теоријске и политичке доктрине које су утицале на судбину руске државе и друштва. Иако се, на први поглед, чине остварењем снова сибирских регионалиста, сазивање Сибирске обласне думе и формирање Сибирске привремене владе 1918. године нису били инспирисани федералним и регионалистичким идејама – напротив, „бели Сибир” је био територија са које је, у борби против Бољшевика, требала да започне обнова „јединствене и недељиве империје”. Ни распадом совјетске империје „сибирско питање” није поново постављано, што сведочи не само о слабости регионалних идентитета у односу на националне, већ и о феномену (руске) *унутрашње колонизације* који захтева посебно разматрање.

Литература:

1. Бакунин, М. А. (1860); «Письмо А. И. Герцену от 7-15 ноября 1860», *В тюрьмах и ссылке 1849–1861, Собрание сочинений и писем*, Том 4, Москва: Издательство политкасторжан и ссыльно-поселенцев 1935.
http://az.lib.ru/b/bakunin_m_a/text_0040.shtml
2. Басаргин, Н. В. (1856): «Записки», у: Воспоминания, рассказы, статьи, Иркутск: Восточное - Сибирское книжное издательство, 1988: 49–154.
3. Герцен, А. И. (1852–1868): *Былое и Думы, Собрание сочинений в тридцати томах*, Москва: Академия наук СССР, 1956, Том VIII
4. Герцен, А. И. (1858): «Америка и Сибирь», *Собрание сочинений в тридцати томах*, Москва: Академия наук СССР, 1958, Том XIII: 398–403.
5. Дамешек, И. Л; Ремнев, А. В. (ред.) (2007): *Сибирь в составе Российской империи*, Москва: Новое литературное обозрение.
6. Карамзин, Н. М. (1818–1829): *История государства Российского*. В двенадцати томах (електронско издање, доступно на;
<http://magister.msk.ru/library/history/karamzin/>)
7. Коркунов, Н. М. (1909): *Русское государственное право*. Том II, (Издание шестое, под редакцией и с дополнениями М.Б. Горенберга), С.-Петербург, електронско издање: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/100/>
8. Потанин, Г. Н. (1983): *Воспоминания*, Литературное наследство Сибири (ред. Н. Н. Яновский), Новосибирск, Т. 6.
9. Потанин, Г.Н. (1908): «Нужды Сибири», у: *Сибирь. Ее современное состояние и нужды*, (Под ред. И.С. Мельника) СПб. 260–294.
10. Ремнев, А (2008): «Азиатские окраины Российской империи» (Лекция), (<http://www.polit.ru/lectures/2008/11/27/remnev.html>).
11. Ремнев, А. (2004а): *Россия Дальнего Востока*. Имперская география власти XIX – начала XX веков, Омск: Изд-во Омского государственного университета.
12. Ремнев, А. (2004б): «Колония или окраина? Сибирь в имперском дискурсе XIX века», *Российская империя: стратегии стабилизации и опыты обновления* (Под редакцией М.Д. Карпачева, М.Д. Долбилова, А.Ю. Минакова), Воронеж (доступно на: <http://zaimka.ru/remnev-colony/>)

13. Ремнев, А. (2010): «Российская власть в Сибири и на дальнем востоке: колониализм без министерства колоний — русский 'Sonderweg'? », *Imperium inter pares: Роль трансферов в истории Российской империи (1700-1917)*, (Ред. М. Ауст, Р. Вульпиус, А. Миллер), Москва: Новое литературное обозрение, с. 150–181.
14. Ремнев, А. В. (2011): Национальность «сибиряк»: региональная идентичность и исторический конструктивизм XIX в., *Полития*, (3): 109–128.
15. Шиловский М. В. (2004): "Полнейшая самоотверженная преданность науке": Г. Н. Потанин. *Биографический очерк*, Новосибирск: Сова (доступно на: <http://sibistorik.ru/project/potinin/index.html>)
16. Шиловский М. В. (2008): Сибирское областничество в общественно-политической жизни региона во второй половине XIX — первой четверти XX в., Новосибирск: Сова.
17. Шишкин, В. И. (2011): «Первая сессия Сибирской областной думы (январь 1918 года)», *История белой Сибири. Сборник научных статей*, Кемерово, 54–61.
18. Ядринцев, Н. М. (1882): Сибирь как колония: Современное положение Сибири. Ее нужды и потребности. Ее прошлое и будущее, у: Сочинения, Том 1, Тюмень: Издательство Ю. Мандрики, 2000.
19. Ядринцев, Н. М. (1884): «Народное-областное начало в русской жизни и истории», *Восточное Обозрение*, № 9, 10, 13 (доступно на: <http://oblastnichestvo.lib.tomsk.ru/page.php?id=98>)
20. Ядринцев, Н. М. (1891): *Сибирские инородцы, их быт и современное положение*, С. Петербург: Издание И. М. Сибиряков

***

21. Casanova, Pablo Gonzalez (1965): "Internal Colonialism and National Development", *Studies in Comparative International Development*, 1, (4): 27–37.
22. Etkind, Alexander (2011): *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*, London: Polity Press.
23. Hagen, Mark Von (1997): "Writing the History of Russia as Empire: The Perspective of Federalism", in: *Kazan, Moscow, St. Petersburg: Multiple Faces of the Russian Empire* (Edited by Evtuhov, Gasparov, Osipovat, Hagen), Moscow: OGI: 393–410
24. Kropotkin, Petar (1985): *Zapisi jednog revolucionara*, Beograd: Mladost (prevod s ruskog J. Široka)
25. Mohrenschildt, Dimitri von (1978): "Shchapov: Exponent of Regionalism and the Federal School in Russian History", *Russian Review*, 37, (4): 387–404.
26. Pereira, Norman (1988): "Regional Consciousness in Siberia before and after October 1917," *Revue Canadienne des Slavistes*, XXX, (1): 112–133.
27. Sleskine, Yuri (1993): "Savage Christians or Unorthodox Russians? The Missionary Dilemma in Siberia", in: *Between Heaven and Hell: The Myth of Siberia in Russian Culture* (Edited by Galya Diment and Yuri Slezkine), New York: St Martin's Press, 15–31.
28. Subotić, Milan (2006): „Male nacije: Hrohova tipologija nacionalnih pokreta”, *Filozofija i društvo*, (2): 201–230.
29. Subotić, Milan (2012): „Sibir na ruskim mentalnim mapama: imperijalni i nacionalni prostor”, *Filozofija i društvo*, XXIII (2): 205–234.
30. Sunderland, Willard (1996): "Russians into Iakuts? 'Going Native' and Problems of Russian National Identity in the Siberian North, 1870s–1914, *Slavic Review*, 55, (4): 806–825,
31. Sunderland, Willard (2010): "The Ministry of Asiatic Russia: The Colonial Office that never was but might have been", *Slavic Review*, 69, (1): 120–150.

32. Watroust, Stephen (1970): *Russia's "Land Of The Future": Regionalism And The Awakening of Siberia, 1819-1894*. Ph.D., University of Washington
33. Watroust, Stephen (1993): "The Regionalist Conception of Siberia: 1860 to 1920", in: *Between Heaven and Hell: The Myth of Siberia in Russian Culture* (edited by Galya Diment and Yuri Slezkine), New York: St Martin's Press, pp. 113–132.

SIBERIAN REGIONALISM BETWEEN NATIONAL AND IMPERIAL DISCOURSES

Summary: Dealing with the exploration of a place and functions of the “Siberia” in Russian imperial and national imaginations, the author of this article reviewed and interpreted the political ideas of the proponents of Siberian regionalism (oblastnichestvo). The regionalist conception of Siberia was formulated in the second part of the XIX Century and was based on a critical standpoint of Siberia’s colonial position in the Russian Empire. Regionalists (oblasniki) advocated Siberia’s political and economic autonomy. In contrast to the nationalist representatives of federalist ideas in Russian Empire, regionalists emphasized Siberia’s territorial (natural–geographic) integrity and special features, while describing Siberia’s population as a regional variant of the Russian people (of a particular ‘cultural-anthropologic type’). Despite early secessionist tendencies of the regionalist movement, its main political goal was the autonomy of Siberia within the Russian Empire. In the opinion of the main proponent of the movement, liberation from colonial dependence and the development of Siberia’s political and economic autonomy ultimately would be very useful for Russia itself.

Key words: Siberia, Russian Empire, colonialism, regionalism, autonomy, federalism

II

ПРАВО И ДРУШТВО

ЖЕЉКО Ђ. БЈЕЛАЈАЦ*

Правни факултет за
привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 316.624:321.7

Оригиналан научни рад
Примљен: 14.02.2015
Одобрен: 22.02.2015

КОРУПЦИЈА КАО ИЗАЗОВ САВРЕМЕНОГ ДЕМОКРАТСКОГ ДРУШТВА

Резиме: Корупција је феномен, који је перманентно присутан, и који са својим импликацијама прожима и потреса целокупне друштвене системе, како на микро, тако и на макро плану. Она представља најперфиднији и најкомплекснији вид организованог криминалитета и као таква доприноси његовој прогресији и укореењању у институције система, па се с правом може истаћи да корупција представља „рак-рану” сваког друштва. Појам корупције не подразумева, како се то обично мисли, давање поклона и новчаница у плавим ковертама и не представља искључиво незаконито понашање, већ деградира моралне норме, промовишући изопаченост, поквареност, непоштење, непотизам и слично девијантно понашање. Зато, модерна демократска друштва, корупцију третирају као друштвено зло, кога настоје да се реше. Међутим, како се ради о сложенем друштвеном феномену, коме је веома тешко ући у траг и који је заправо немерљив, досадашњи резултати по питању сузбијања овог феномена на глобалном нивоу су поражавајући.

Кључне речи: корупција, мито, класификација корупције, узроци корупције, последице корупције, истраживање корупције

Увод

Израз корупција (*lat. corruptio*) је већ у доба старих Римљана описивао моралну исквареност и подмитљивост. Откако постоји државно организовање људске заједнице, корупција се јавља као прикривена појава, чије се размере не могу прецизно измерити и није је могуће у потпуности искоренити. Потреба прецизирања појма корупције у социолошким, правним, политиколошким и економским истраживањима, а последично и у политичкој синтакси, довела је до еволуције дефиниције корупције. Данас појам корупције обухвата знатно шири спектар корупцијских дела од традиционално укореееног примања и давања мита.¹ Дефиниције корупције обично варирају од широких, у смислу

* zdjbjelajac@gmail.com

¹ Gerald E. Caiden, “Towards a General Theory of Official Corruption”, *Asian Journal of Public Administration*, Vol. 10, No. 3, University of Hong Kong, 1998, pp. 5–16.

„злоупотребе јавних овлашћења” и „моралног пропадања”, до строгих, ужих законских дефиниција.

Корупција је комплексна појава која има бројне узроке и импликације. Проблем корупције се може посматрати као структурни проблем политике или економије или као културни и индивидуални морални проблем. Корупција омогућава брзо и једноставно окоришћавање, којем је врло често тешко ући у траг. Третирајући такав њен карактер, потпуно је разумљиво што она досеже планетарне размере. Зато криминолози не говоре о њеном апсолутном искоренивању, већ о „свођењу на меру“, која је подношљива за друштво.

Корупција као једно од најраспрострањенијих и подмуклих социопатолошких зала, угрожава владавину права, демократију и људска права, поткопава праведност и социјалну правду, угрожава стабилност демократских институција и моралне основе друштва. Процењује се да су стотине милијарди евра исплаћене у миту сваке године. Зато борба против корупције не може бити изолован, херметички затворен проблем, већ се ради заправо о наднационалном проблему, који захтева глобални одговор.

Појмовно одређење корупције

У традиционална схватања корупције убрајамо Платоново, Аристотелово, Полибијево и Монтескијево објашњење корупције, као кварење власти, владање које није у општем интересу, тј. интересу политичке заједнице – државе. Други приступ, унутар традиционалног схватања корупције, су развили Макијавели и Русо, који су сматрали да је корупција морално кварење људи, односно поништавање друштвених вредности и врлина код грађана.

Савремене дефиниције корупције се могу класификовати на:

1. Административне дефиниције корупције – корупција је девијантно понашање појединца у односу на формалну улогу;
2. Економске дефиниције корупције – корупција је максимизација профита кршењем закона и морала;
3. Јавно – интересне дефиниције корупције – коришћење јавних средстава за личне интересе.

Међу дефиницијама корупције које су највише присутне у стручној литератури и јавности истичу се:

1. Злоупотреба јавних ресурса зарад личних интереса (Светска банка).
2. Нарушавање принципа непристрасности (Vito Tanzi).
3. Девијантно понашање у односу на формалну улогу (Nye i Khan).

Формална дефиниција Савета Европе корупцију дефинише као понашање одређене особе у јавним пословима које је у супротности са посланством њеног положаја, што између осталог проузрокује и неутемељено окоришћавање. Дакле, из ове дефиниције може се закључити да је реч о злоупотреби јавног положаја за личне циљеве.

Корупција се дефинише на различите начине, због чега следе различита кривична дела. Стандардно одређење засад је одредба према којој је корупција: „Тражење или примање, директно или индиректно, јавног службеника или особе која обавља јавну функцију, било какве новчане вредности, или друге повластице, као што је поклон, услуга, обећање или неке погодности за њега или неку другу особу или појединца, у замену за неки акт или пропуст у вршењу јавних послова“ (*Član VI Inter-american Convention Against Corruption, 1997*).

Најобухватнију дефиницију корупције понудио је Вито Танци (*eng. Vito Tanzi*). Према њему, корупција постоји уколико дође до намерног нарушавања принципа непристрасности при доношењу одлука у циљу присвајања неке погодности. Принцип непристрасности захтева да, при доношењу одлука, лични или било који други односи између учесника у размени немају никакав утицај. Овај принцип је део функционисања савреног тржишта, које је, према самој дефиницији, деперсонализовано. На основу Танцијеве дефиниције, може се закључити да постоје два потребна услова да нарушавање непристрасности буде окарактерисано као корупција. Прво, потребно је да постоји намера – случајно нарушавање непристрасности услед, рецимо, несавршене информисаности, не представља корупцију. Друго, потребно је да се као последица наведене непристрасности јавља присвајање неке погодности, односно стицање личне користи.² Поред наведене Танцијеве дефиниције, у последње време веома често је у оптицају оперативна дефиниција Светске банке, „да корупција представља злоупотребу јавних овлашћења ради стицања приватне користи“.

Класификација корупције

У литератури се могу наћи веома често диферентне класификације корупције, углавном према њеним атрибутивним обележјима. На пример, постоји разлика између политичке и административне корупције, због нивоа овлашћења. Политичка корупција је корупција која постоји међу носиоцима високих државних функција и политичарима који поседују политичку моћ и право доношења политичких одлука од критичне важности. То је корупција која се може одредити као корупција на високом нивоу (*engl. grand corruption*), за разлику од тзв. административне или бирократске корупције (*engl. petty corruption*), која се односи на чиновнике запослене у јавној управи задужене за спровођење одлука, прописа и других мера које доносе државни органи.³ Независно о којој се врсти корупције ради, постоје бројни појавни облици које корупција поприма. Поред давања и примања мита (*bribery*), најчешћи су проневера јавних фондова (*embezzlement*), отуђивање јавне имовине (*theft*), превара и изнуда (*fraud and extortion*), непотизам и кронизам (*cronyism*), трговина утицајем (*influence peddling*), покровитељство (*patronage*) и лобирање (*lobbying*).

² Драгомир Антонић (и др.), Корупција у Србији, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2001, стр. 10–12.

³ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет-Империја зла*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад, 2013, стр. 348.

Такође, једна од могућих подела корупције је и она на централизовану и децентрализовану. О децентрализованој корупцији говоримо када се корупцијом баве државни службеници за свој рачун и у сопственом интересу, при чему држава није наклоњена њиховој делатности, док је основно обележје централизоване корупције чињеница да државни врх постаје генератор ове појаве.⁴ Једна од могућих опција подела корупције је на ситну, средњу и крупну. Носилац ситне корупције је нижи службеник јавне управе, локалне или државне, или пак, службеник неке јавне службе. Средња корупција се обично јавља у привредној сфери и састоји се најчешће у примању и давању мита, те злоупотребе службеног положаја по том основу. Најопаснија је крупна корупција чији носиоци су највиши политички функционери и крупни бизнисмени, односно политичка елита и власници крупног капитала.⁵

У принципу, већина европских законодавстава разликује две стране корупције:

1. „Активну” корупцију, која постоји кад неко, нудећи, обећавајући или дајући каква поклон, корист или привилеговано (прекоредно) остварење неког права, направи кривично дело, на пример, давања мита или других облика подстицања на:
2. „Пасивну” корупцију, која постоји када неко на службеном или приватном положају прими понуду, поклон, корист или обећање поклона односно користи, и тиме почини кривично дело примања мита, злоупотребе положаја и овлашћења, противзаконитог посредовања и др.

Облици корупције по Хајденхајмеру (*eng. Arnold J. Heidenheimer*) су: „црна”, „сива” и „бела”. Црна је корупција најтежа и њу јавно мњење одлучно осуђује, а казнени закон у начелу кажњава. Сиву корупцију јавно мњење осуђује, али је политичка елита толерише (на пример, незаконито финансирање политичких странака у Француској до 1988.године, или и у Италији). Бела корупција најблажа је по друштвеним последицама, и њу јавност толерише. Овде спада, на пример, брисање (преко „везе”) саобраћајних казни, пролажење преко реда у различитим управним поступцима, ситне пореске утаје и сл.⁶

Наравно, због сложености феномена какав је корупција, тешко је навести све њене појавне облике. Поред, наведених, помињу се термини: судска корупција, корупција у здравству, корупција у просвети, корупција у полицији, корупција у царинама, корупција у пореским управама, уговарачка корупција, привредна корупција, „општа корупција”, итд. Међутим, имајући у виду штетне импликације по друштво, најперфиднији и најопаснији вид корупције је тзв. крупна корупција која иницира и доводи до промене, односно доношења новог прописа (закона). Политичка или „гранд“ корупција, како је неки називају, често се користи као синоним за корупцију на високом нивоу. Дакле, ова врста корупције одвија се на високим нивоима политичког система, односно на

---

⁴ Наташа Шошкић, *Облици и начини сузбијања корупције*, Академска штампа, Земун, 2004, стр. 20.

⁵ Ибид, стр.22.

⁶ Arnold Heidenheimer, *Readings in comparative analysis on political corruptino (lektira /rasprava uporedne političke korupcije)*, izd. Hott. Rinehart & Winston Inc., New York, 1970.

највишем нивоу у јавној сфери, где се формулишу политике и правила када политичари и високи државни чиновници спроводећи законе у „име народа“, користе власт да одрже своју моћ, статус и богатство.

За разлику од политичке („гранд“) корупције, постоји мала, бирократска или ситна корупција. То је заправо свакодневна корупција, која се одвија на крају имплементације политике, коју спроводе државни службеници. Под том врстом корупције подразумева се подмићивање у вези са имплементацијом постојећих закона, правила и прописа. У ситној корупцији „врте“ се скромне суме новца на ниском нивоу. Људи ову корупцију могу да искусе више или мање на дневном нивоу, приликом сусрета са службеницима запосленим у јавној управи, школама, болницама, полицији, локалним самоуправама, пореским властима, итд.

Кратак преглед појединих узрока корупције

Када се улази у расправу и анализу узрока корупције, веома често се постављају питања: Зашто поједини званичници врше злоупотребу јавних функција у приватне сврхе? Зашто се то у неким земљама чини чешће у односу на друге земље? Економисти, политиколози, психолози и социолози, износе веома често диферентне ставове и нагађања. Неки апострофирају историјске и културне традиције, други наводе разлике у нивоима економског развоја појединих земаља, а трећи пак повезују степен корупције са карактеристикама земље, политичким институцијама или са подстицајима које ствара преовлађујућа јавна политика. Међутим, проблем је евидентно много дубљи и сложенији.

Аномија не представља једноставно кршење норми да бисмо постигли ствари и статусе који су нам на други начин недостижни. „Крадљивац, насилник или корупционаш добро знају када крше норме. Боје се санкција, сраме се друштвене осуде, настоје сакрити трагове властитих дела и развијају механизме самообмане. У уму прекршиоца (грешника) постоје норме које оправдавају деликвентност. Аномија је друштвена ситуација у којој је деловање норми непредвидиво.“ Међутим, не ради се о стању појединца, већ о масовном феномену.⁷ Корупција је системска слабост, повезана је са другим елементима друштвеног, економског и политичког система, што је посебно видљиво на примеру транзиционих земаља (нових демократија). Дакле, иако је морал повезан са корупцијом, није њен искључиви узрочник. Не *nosctoju homo corruptus*.⁸

Кажу да се корупција у транзиционо време јавља у мноштву облика, али и у нарочитим приликама, у којима се у јавном сектору највише „краде“, у приватном понајчешће „вара“, а у међусобном сусрету приватног и јавног по-

⁷ Tena Tarle, „Корупција у јавној управи“, *Pravnik*, 38, 2 (79), Udruga pravnik, Zagreb, 2004, str.134.

⁸ Davor Derenčinović, *Mit (o) korupciji*, NOCCI, Zagreb, 2001, str. 106.

дмићује или изнућује. Но, чињеница је да се међу узроцима и околностима које погодују корупцији у транзиционим земљама свуда наводе:⁹

1. Непостојање знања и искуства државе о демократској власти;
2. Нејасна, често противречна правна правила и „рупе” у закону;
3. Превише правних правила;
4. Превише могућности за дискрециону оцену од стране политичких и управних службеника;
5. Непостојање јавног мњења и његове надзорне улоге;
6. Непостојање грађанског духа у погледу поштовања правних норми;
7. Непостојање отвореног тржишта као мере и регулатора конкуренције;
8. Непостојање противмонополских закона.

У централној и источној Европи један од главних узрока корупције је приватизација. У историји није било таквих примера трансформације власништва над имовином. Појединци су у овом региону на нелегалан начин зарадили милијарде долара, кроз буквално речено, отимачину предузећа и фабрика, које су биле у државном власништву.¹⁰

Пажљивом анализом, није тешко доћи до закључка да су узроци корупције бројни и крећу се у опсегу од оних на макроплану, до оних ендегених, односно личних подложности и склоности на микроплану. У принципу, постоје четири основна извора корупције, а то су: ограниченост ресурса, лоше стање у јавним службама, избегавање обавеза према држави и појава организованог криминала. Непостојање одговорности, патриотизма, ниподаштавање моралних вредности и потреба за брзим окоришћавањем, по сваку цену, узрокују и имплементирају корупцију у све поре друштвеног система.

Негативни учинци корупције

Корупција је присутна у свим земљама света. Она се појављује у готово свим подручјима живота и друштвеног деловања, од јавних институција, преко политике до привреде. Многобројна истраживања потврђују да нема готово нити једне земље која је имуна на ову појаву. Због ње су падале и владе најразвијенијих земаља света, смењивани министри, али корупција није искорењена.

Европска унија и владе већине водећих европских земаља предузимају опсежне мере у циљу санкционисања активних и пасивних облика корупције које почине јавни функционери, а кривични закони санкционишу директне и индиректне облике корупције, укључујући и саме покушаје корупције. У Немачкој, примера ради, у пакету антикорупцијских мера предвиђено је да уколико државни службеник злоупотребљава свој положај, целој следећој генерацији његових потомака забрањено је запослење у државној управи. Међутим, ако државни службеник испољава поштење његови потомци имају предност у

---

⁹ Neven Šimac, *Protiv korupcije*, UDD, Zagreb, Split, 2004, str. 9.

¹⁰ Звездан Ђурић, *Сива економија и корупција*, Економски факултет, Приштина, 2003, стр. 71.

односу на друге конкуренте. У САД, које се стриктно боре против корупције, тешко се може наћи, на пример конгресмен, који би се усудио да седне за исти сто у неком ресторану са каквим политичким анонимусом и да приушти себи бесплатан ручак.¹¹

Због чега корупција представља зло, најпрегледније се види из Извештаја Комитета за цивилне слободе и међународне послове Европске уније:¹²

1. Због тога што смањује поверење у Владу и њене институције;
2. Због тога што лагано руши демократију и стабилност коју доноси политичко уређење;
3. Кредибилност политичара и ефикасност државних службеника утопљених у искушења корупције ближи се нули, а привидну стабилност корумпиране државе додатно обогаљује поткупљивање судија и масовна утаја пореза, која постаје највећа вредност на страни вештијих;
4. Због тога што поткопава економски развој државе;
5. Корупција смањује еколошке и грађевинске стандарде, као и квалитет јавне инфраструктуре;
6. Због тога што је одскачна даска за криминал „белих крагни“;
7. Због тога што у спречи са међународним криминалом омогућује велике преваре владиних чиновника и политичких функционера.

Дакле, неспорно је да данас постоји општи консензус о негативним учинцима корупције на економски развој. Корупција увећава трошкове и ризике улагања, каналишући их супротно економским критеријумима, при том, смањује буџетске приходе, а тиме и улагања јавног сектора, повезана је са већим обимом сиве економије и оптерећује трошкове пословања.

Бројни еминентни научници и организације попут Светске банке и *Transparency International-a* уочили су имплицитне везе између организованог криминала и корупције. Најновије студије о корупцији имају низ посебних специфичности. Оне документују податке о корупцији која постаје глобални феномен, а недавна истраживања у Италији су обезбедила податке који омогућавају анализе механизма корупције на начин који до сада није био репрезентован. Друга студија тврди да су везе између корупције и организованог криминала тесне, о чему сведоче огромне суме које се из корумптивних активности преносе и „перу“ преко банака у *off-shor* рајевима. У циљу што веће финансијске добити, корупција често укључује насиље или претње насиљем. Зато предлози за прекидање веза између организованог криминалитета и корупције, од стране званичника међународне заједнице обухватају доношење низа регулаторних и нерегулаторних приступа уз неопходност континуиране међународне сарадње.¹³

¹¹ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет-Имperiја зла*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад, 2013, стр. 353.

¹² www.radiostudent.si/projekti/demokracija/teksti/korupcija/, Преузето из Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет-Имperiја зла*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад, 2013, стр. 353-354.

¹³ Жељко Бјелајац, *Трговина људима-Злочин против човечности*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад, 2014, стр. 179.

Корупција не само да спречава и ограничава страна улагања већ у доброј мери блокира политичке и економске реформе у земљама у транзицији. Анализе искустава земаља у транзицији искристалисале су релативно нов феномен, такозвано „заробљавање државе”. Наиме, тзв. „тајкуни” (новопечени богаташи), директно су утицали на политичаре (извршну и законодавну власт), правосудне и друге органе, како би издејствовали доношење прописа који би помогли или олакшали да се остваре њихови интереси. Из тог разлога у земљама у транзицији, нису били ретки случајеви „намештања” продаје предузећа, током процеса приватизације. На нижем нивоу, одвијала се ништа мање безазлена, тзв. „административна корупција”. Она се сводила на подмићивање нижих службеника, како би се избегло или одуговлачило извршавање обавеза, остварила нека права преко реда и друго, што подразумева и злоупотребе у смислу фаворизовања одређених појединачних и групних интереса.¹⁴ Доказано је да у привредном окружењу које није претрпело реформе, слабо финансијско и привредно пословање у већој мери је комбиновано са свим нелегалним пословима, непотизмом, протекцијом, корупцијом и др.

Корупција је у неким источним државама временом постала део обавезних пословних обичаја. Пажљиви аналитичари ће установити разлику између „демократије у процесу транзиције” и тзв. „зреле демократије”. Наиме, демократија која је зрела не познаје појаву масовне корупције, јер је у свести грађана урезана одбојност према сличним појавама организованог криминала и корупције.

Европска комисија проучила је корупцију у свих 28 чланица Уније. Студија обухвата две велике анкете, које су показале да три четвртине становника ЕУ-а сматрају да је корупција раширена у њиховим државама. Размере корупције у Европи су огромне, због чега економија Европске уније годишње губи близу 120 милијарди евра. У неким државама системи јавних набавки су подложни преварама, док је у другима проблематично финансирање странака. У појединим државама пацијенти морају плаћати мито за адекватну медицинску бригу.¹⁵ Европска комисија је и пре ове анализе из 2014. године, препознала проблеме са којима се суочавају све земље у региону, па је препоручила доношење ригорознијих законских казни, односно доношење примењивих антикорупцијских закона којима би се регулисали поступци постављења, унапређивања и смењивања државних службеника, као и увођење институција и механизма за подношење жалби, доношење закона о конфликту интереса, као и етичких кодекса.

Више пута је наглашено да динамична природа организованог криминала, може на врло флексибилан и послован начин да изнађе одговоре на променљиве захтеве и ситуације које намеће тржиште. Зато организоване криминалне групе, као резултат све веће специјализације, имају тенденцију да кори-

---

¹⁴ Жељко Бјелајац, „Корупција као вид организованог криминала”, *Право, теорија и пракса*, Година XXV, Број 3–4, Универзитет Привредна академија, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, март–април 2008, стр. 47–55.

¹⁵ Izveštaj Evropske komisije, dostupno na: www.euractiv.rs/eu.../6830-korupcija-kota-eu-120

сте рупе у законима и могућности које пружају различита законска решења и одредбе у појединим правним системима уз инструменте корупције и подмићивања. Због тога је усвојено више важних међународних докумената. Уједињене нације и Европска унија имале су нарочито активну улогу у успостављању антикорупцијских стандарда. Поред супстанцијалних (материјалних) одредаба којима се установљавају поједини (и с њима везани) корупцијски деликти, у конвенцијама су прописане и обавезе држава потписница да установе даљње мере у погледу инструмената за борбу против корупције.¹⁶ Уопште узевши, међународне конвенције и инструменти за борбу против корупције, имају све важнију улогу у свету у коме су државе и приватни актери све више и интензивније међусобно повезани преко путовања, комуникације, трговине, инвестиција и финансијских трансакција. Међутим, опсег антикорупцијских конвенција и инструмената који данас егзистирају на глобалном нивоу, производ је међународног консензуса који је настао почетком 1990-их, када је корупција идентификована као један од најзначајнијих планетарних проблема, који захтева заједнички одговор и усаглашена решења.

Место Србије у глобалном индексу перцепције корупције за 2014. годину

У Србији, земљи у транзицији, корупција је још увек присутна. Може се оценити да је попримила одличја системске појаве и облика свакодневног живота. Опстајући кроз историјске епохе и разне системе, корупција је метастазирала и постала појава која се урезала у ментални склоп нашег човека. Присутна је у свакој пори бизниса и друштва. Подмићивање је постало неопходан услов и у најмањем пословном подухвату. Несигурне и лако рушиве институције и непостојање контроле рада извршне и судске власти главне су институционалне препреке за борбу против корупције која је захватила малтене све сегменте друштва.

Индекс перцепције корупције (CPI) који је за 2014. годину објавила међународна организација *Transparency International*, представља резултате истраживања о опажању распрострањености корупције у којем учествују релевантни испитаници у 175 држава (и зависних територија). Напомене ради, ова врста истраживања се спроводи од 1995. године, презентује се на годишњем нивоу и дефинише корупцију као „злоупотребу јавних овлашћења зарад приватне користи“. *CPI* се осликава преко скале од 0 – 100, на којој 2014. године Србија има 41 бод, један мање у поређењу са 2013. годином. Србија се налази на 78. месту што представља пад са 72. места на којем се налазила прошле године, што је довело и до тога да је на рангу претекне Бугарска која се прошле године налазила испод Србије. Иако је прошле године регистрован минималан помак у добром смеру када је перцепција корупције у питању, ове године

¹⁶ Darko Datzer, Najznačajniji međunarodni dokumenti za suzbijanje korupcije, www.fkn.unsa.ba/13/01/2015.

Србија бележи, такође минималан пад на лествици земаља у којима се *CPI* мери.¹⁷ Треба имати на уму да промена перцепције корупције не осликава чињенични помак у сузбијању корупције у Републици Србији (да ли су коруптивне активности смањене или не), али је значајан показатељ да и поред тога што је борба против корупције прокламована као један од стубова активности тренутне Владе, активности које су предузете на том плану нису на позитиван начин утицале на опажање корупције државних функционера и јавних службеника. Када се посматрају резултати *CPI* из 2013, требало би узети у обзир и покретање великих случајева (попут хапшења Мирослава Мишковића) за које се може сматрати да су утицали на смањење перцепције корупције. Дуготрајност ефеката „великих случајева“ може се довести у питање изостанком (за сада) правоснажних пресуда у тим случајевима.¹⁸

Као главне проблеме Србије, представници *Transparentnost Srbija* (TS), више година уназад наводе: кршење антикорупцијских закона, нарушавање правне сигурности усвајањем контрадикторних и нејасних одредби, ванинституционалну моћ политичких странака на рад јавног сектора, неуређено лобирање, нетранспарентан процес доношења одлука, непотребне процедуре и недовољне капацитете органа који врше надзор над применом закона.

Сажетак анализе стања корупције у Србији - истраживачки део

Поред начелне оцене о стању корупције у Србији, од стране релевантних међународних организација, упутно је за ову прилику предочити и нека друга истраживања уз оцену амбијента на нивоу ставова антикорупцијске заједнице.

Сваки пети грађанин сматра да давање поклона службенику, како би урадио нешто што је иначе његов посао – није грех. Завршавање обавеза „преко везе“, односно коришћење познанстава за 19% људи није корупција. А најмање толеранције има према директном давању новца службеницима, јер то подржава само 9% грађана. Ово су показали резултати истраживања које је објавила Агенција за борбу против корупције. Њих чак 77%, наводи да је управо корупција тренутно највећи проблем у Србији, а сматрају да је највише има у здравству, међу политичарима, политичким странкама, у правосуђу... Да су у последњих годину дана једном или више пута дали мито, признало је 18% људи, а сваком петом је службеник директно тражио „поклон“. Преко посредника је мито тражен од 38% испитаника, док је њих 42% изјавило да су сами дали „понуду“, а да је „службеник само прихватио“. Као највећег кривца за појаву корупције, грађани (њих 21%) наводе тајкуне и њихов утицај на рад државних институција, док 18% сматра да се све дешава због утицаја политичке самовоље на институције. „Корен“ корупције грађани виде и у великим овлашћењима службеника, њиховим малим платама, компликованим процеду-

---

¹⁷ <http://libek.org.rs/sr/vesti/2014/12/06/zasto-politika-u-srbiji-deluje-tako-kvarljivo-osvrt-na-indeks-percepcije-korupcije>

¹⁸ Ибид

рама. Више од половине испитаника (55%) навело је репресију, односно кажњавање починилаца као најефикаснији метод борбе против корупције, док је 36% њих навело да треба радити на превенцији. Само 19% грађана сматра да има довољно информација о појави корупције.¹⁹ Грађани Србије и даље као најкорумпираније виде политичке партије, запослене у здравству и полицији, резултати су шестомесечног истраживања Програма Уједињених нација за развој и ЦеСИД-а. Истраживање показује и да је скоро 60% грађана имало директно или индиректно искуство с корупцијом или су сами нудили мито. Просечна вредност мита у Србији је 250 евра, а готово трећина грађана Србије сматра да такав новац често завршава у здравству. Истраживање показује да грађани тврде да се мито најчешће давао лекарима, а порастао је број оних који су новац давали полицајцима и службеницима државне администрације. Иако је, према истраживању, више од 60% испитаних имало нека искуства са корупцијом, овај проблем мање их погађа од сиромаштва или незапослености.²⁰

За потребе овог рада, методом анкетирања, спроведено је истраживање на тему „Перцепција становника Београда и Новог Сада о раширености корупције“, са тежњом да се добије одговор на питање колико је корупција заступљена у нашем друштву. Истраживање је спроведено у периоду од 15. 10. 2014. године до 10. 02. 2015. године, на случајном репрезентативном узорку од 700 пунолетних становника Београда и Новог Сада. Одабир испитаника је вршен случајним узорковањем у односу на дан анкетирања, а интервјуисање је спроведено истраживачком техником лицем у лице, директним контактом са испитаником, а као истраживачки инструмент коришћен је упитник, који се састојао од 7 питања. Приликом анкетирања, инсистирало се на спровођењу и поштовању два веома важна правила која поред самог узорка значајно утичу на репрезентативност истраживања: строго поштовање оквира узорка, обзиром на комплексност теме и одабир узорка са акцентом на полну, образовну и старосну репрезентативност испитаника.

На основу методологије која је успостављена приликом спровођења овог истраживања, обухваћене су следеће категорије испитаника:

Полна структура испитаника: 39% жена и 61% мушкараца;

Старосна структура: између 20 и 30 година – 48% испитаника, 30 до 40 година 20%, 40 до 50 година 22% испитаника, 50 до 65 година 10% испитаника;

Образовна структура и занимање испитаника: средња школа- запослен/а 18% испитаника, студент 22% испитаника, средња школа-незапослен/а 26% испитаника, пензионер 1% испитаника, виша и висока школа 3% испитаника, висока стручна спрема 30% испитаника.

Националност испитаника: српска 76%, мађарска 10%, бошњачка 4%, ромска 1%, црногорска 5%, словачка 1%, остали 3%.

¹⁹ Истраживање Агенције за борбу против корупције РС,

<http://www.mogucasrbija.rs/Vesti/1/Vesti/703/05/1/2012/datumpristupa/18/01/2015>.

²⁰ http://www.mc.rs/upload/documents/saopstenja_izvestaji/2013/012813_UNDP-saopstenje.pdf

На питање, који је највећи проблем у Србији, 35% испитаника, одговорило је да је то корупција, 27% испитаника одговорило је да је то сиромаштво, 33% испитаника је одговорило да је то незапосленост, 5% испитаника није могло да се изјасни. На питање, да ли сте имали директно или индиректно искуство са корупцијом, 28% испитаника је одговорило да су имали директна искуства са корупцијом, 47% испитаника имали су индиректна искуства са корупцијом, 25% испитаника се није изјаснило. На питање, да ли сте једном или више пута сами понудили или дали мито да бисте „преко везе” завршили одређени посао, добили смо следеће одговоре: 29% испитаника одговорили је да јесте, чак 45% испитаника одговорило је да би понудили мито, али нису имали материјалних средстава, 26% испитаника није дало прецизан одговор. На питање, да ли вам је директно или преко посредника тражен мито, 20% испитаника је одговорило да им је директно тражен мито, 44% испитаника одговорило је да им је индиректно тражен мито, 36% испитаника није дало прецизан одговор. На питање, у којој области има највише корупције, 40% испитаника, одговорило је у политици, 21% испитаника одговорило је у здравству, 10% одговорило је у правосуђу, 9% одговорило је инспекцијске службе, 7% одговорило је полиција, 6% одговорило је локална самоуправа, 5% одговорило је просвета, 2% испитаника, било је без става. На питање, да ли бисте надлежним органима пријавили корупцију, њих 55% испитаника одговорило је да не би, 16% испитаника одговорило је да би, 20% испитаника одговорило је да би али само под одређеним условима, 9% испитаника било је без става. На питање, који је по вама најефикаснији метод борбе против корупције, 88% испитаника, одговорило је репресија, односно кажњавање, 12% испитаника било је без става.

Резултати и дискусија

Анализирајући резултате истраживања, самосталног и независног државног органа, Агенције за борбу против корупције из 2012. године, резултате заједничког истраживања Програма Уједињених нација за развој и ЦеСИД-а, из 2013. године, резултате истраживања о опажању распрострањености корупције, што је презентовано кроз Индекс перцепције корупције (*CPI*) који је за 2014. годину објавила међународна организација *Transparency International*, те напослетку резултате интерног истраживања за потребе овог рада из 2014/2015 године, долазимо до веома интересантних и корисних запажања о корупцији у Србији. Наиме, у овом раду су из разлога целисходности укрштени резултати: једног самосталног и независног државног органа, највеће агенција унутар Уједињених нација и невладине организације, релевантне међународне организације и резултати једног интерног истраживања. Предметна истраживања у принципу покривају период од 2012. године до 10.02.2015. године, што је прилично респектабилан временски распон за анализу једног комплексног феномена какав је корупција. Шта нам наведени резултати истраживања сугеришу?

Издвојићемо неколико општих запажања:

1. Корупција је широко распрострањена појава у Србији, до те мере да је испитаници као проблем врло често позиционирају испред сиромаштва и незапослености;
2. Велики број испитаника је имао директно или индиректно искуство са корупцијом;
3. Као области у којима има највише корупције, наводе се политика и здравство;
4. Постоји пасиван однос грађана према корупцији који и даље имају висок степен толеранције према појединим коруптивним праксама;
5. Грађани и даље не желе да прихвате одговорност и да преузму иницијативу да пријаве корупцију, што одражава нездрав однос у друштву;
6. Корупција је најприсутнија тамо где је услуга ургентна, а то су запошљавање и здравство;
7. Од Владе грађани и даље доста очекују у борби против корупције, наводећи репресију, односно кажњавање починилаца као најефикаснији метод борбе против корупције.

Чињеница је да су на питање, зашто је корупција толико присутна у Србији, делимично пронађени одговори и идентификовани поједини разлози. Они се односе на ниске зараде и незапосленост, некажњивост, сувише компликован и магловит рад администрације. Мере које би могле донети знатно побољшање могу се односити на подизање квалитета услуга, транспарентност, једноставнија и прихватљивија правила, информисање, те спречавање кршења утврђених правила. Очигледно, пред Србијом у наредном периоду стоје бројни изазови. Један од најзначајнијих је борба против корупције, чији ће резултат одредити европску перспективу и успех започетих реформи у друштву.

Најновији потези Владе Републике Србије, са промовисањем ставова о нултој толеранцији корупције, разрешавање великих корупционашких афера и хапшења најбогатијих и најмоћнијих људи у Србији, те истраге против бивших политичких и државних функционера, наговештавају помак по том питању, које је за оздрављење нашег друштва готово најважније. „Веома је битно питање генералне превенције криминала и корупције, а затим и показивање свима да правна држава постоји, да она делује. Нису Немци, Енглези или Французи мање или више корумпирани по својој природи од нас Срба. Они имају бољи систем и већи страх да почине кривично дело.” Ове речи актуелног председника Владе РС Александра Вучића, које је објавио на свом профилу на друштвеној мрежи „Фејсбук”, можда отварају нову страницу у борби против корупције и организованог криминалитета, на којој се морају наћи имена оних који су омогућили тзв. „пљачкашку” приватизацију, али и имена појединаца из врха власти који су омогућавали заштиту вођама организованих криминалних група и толерисали интегрисање прљавог новца у легалне економске токове, у супротном то ће бити још један неуспешан покушај који се користи у дневно-политичке и сензационалистичке сврхе.

Закључак

У многим земљама, корупција егзистира као део свакодневних животних ситуација, у сивој зони, на танкој линији између привидно легалног и илегалног. Многи људи, потпуно равнодушно прихватају ситну корупцију као животну чињеницу, без намере да повуку линију између прихватљивог и неприхватљивог понашања. Та инертност може бити продукт незнања, али и незаинтересованости модерног човека склоног да чињењем или нечињењем ради на сопствену штету. Стога је од кључне важности потребно предузимати активности на подизању колективног нивоа свести о корупцији и њеним негативним импликацијама по друштво. Освешћивање модерног човека, као прва тачке за дискусију, мора неминовно почети од питања, шта је заправо корупција?

У Србији, земљи која тежи успостављању европских вредности, у процесу придруживања Европској унији, корупција је још увек присутна. Може се оценити да је попримила одличја системске појаве и облика свакодневног живота. Анализирајући резултате различитих истраживања долазимо до веома интересантних и корисних запажања о корупцији у Србији. Овај феномен је широко распрострањен у Србији, до те мере да га испитаници као проблем врло често позиционирају испред сиромаштва и незапослености. При том, велики број испитаника изјаснио се на начин да су имали директно или индиректно искуство са корупцијом. Међутим, без обзира на такве искључиве квалификације, борба против корупције у Србији даје одређене резултате. Почела је изградња установа државног регуларизма: Савет за борбу против корупције, Повереник за информације од јавног значаја, Заштитник грађана (Омбудсман), Управа за јавне набавке, Државна ревизорска институција, Агенција за борбу против корупције. Готово на читавој територији Србије отворене су канцеларије за борбу против корупције, које опслужују полицајци, тужиоци и службеници БИА-е. Влада Републике Србије јединствена је у ставу, да је борба против корупције један од њених најважнијих приоритета, па је у том домену предузела неколико анти-корупцијских мера у складу са међународним стандардима. У датом контексту, надлежна тужилаштва широм Србије, укључујући и Тужилаштво за борбу против организованог криминала, задњих година, због различитих облика корупције, подигла су оптужнице против више хиљада особа. Међу пријављенима има судија тужилаца, полицајаца, а велики број пријава због корупције поднет је и против оних који се воде као „остала лица с посебном одговорношћу”.

Упркос свему, ослањајући се на резултате истраживања и закључака до којих смо дошли, примењујући скалу која представља мерне вредности индикатора борбе против корупције, оцена борбе против корупције у Србији на нивоима антикорупцијских механизма и амбијента ставова антикорупцијске заједнице, није задовољавајућа. Истовремено, више пута је апострофирано, да су најслабије карице у борби против корупције санкционисање и подршка узбињивачима, тако да имамо феномен виктимизације бораца против корупције.

Литература:

1. Antić, Dragomir (i dr.) (2001), *Korupcija u Srbiji*, CLDS, Beograd
2. Bjelajac, Željko (2013), *Organizovani kriminalitet - Imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad
3. Bjelajac, Željko (2014), *Trgovina ljudima-Zločin protiv čovečnosti*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad
4. Bjelajac, Željko (2008), „Korupcija kao vid organizovanog kriminala”, *Pravo, teorija i praksa*, Godina XXV, Broj 3–4, Univerzitet Privredna akademija, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe Novi Sad
5. Caiden, E. Gerald (1998) “Towards a General Theory of Official Corruption”, *Asian Journal of Public Administration*, Vol. 10, No. 3, University of Hong Kong
6. Datzler, Darko, *Najznačajniji međunarodni dokumenti za suzbijanje korupcije*, www.fkn.unsa.ba
7. Derenčinović, Davor (2001), *Mit (o) korupciji*, NOCCI, Zagreb
8. Đurić, Zvezdan, (2003) *Siva ekonomija i korupcija*, Ekonomski fakultet, Priština
9. Tarle, Tena (2004), „Korupcija u javnoj upravi”, *Pravnik*, 38, 2 (79), Udruga pravnik, Zagreb
10. Heidenheimer, Arnold (1970), *Readings in comparative analysis on political corruption (lektira /rasprava uporedne političke korupcije)*, izd. Hott Rinehart & Winston Inc., New York
11. Šimac, Neven (2004), *Protiv korupcije*, UDD, Zagreb, Split
12. Šoškić, Nataša (2004), *Oblici i načini suzbijanja korupcije*, Akademska štampa, Zemun

Internet izvori:

1. <http://libek.org.rs>
2. <http://www.euractiv.rs>
3. <http://www.mc.rs>
4. <http://www.mogucasrbija.rs>
5. <http://www.radiostudent.si>

CORRUPTION AS A CHALLENGE OF MODERN DEMOCRATIC SOCIETY

Summary: Corruption is a phenomenon that is constantly present, and that with its implications of pervasive and earthquakes entire social systems, both micro and macro levels. It represents the most perfidious and most complex form of organized crime and as such contribute to its progression and rooting in the institutions of the system, so it can rightly point out that corruption was a "cancer - wound" each society. The concept of corruption does not mean, as is usually thought, gifts and notes in blue envelopes and does not constitute unlawful behavior exclusively, but degrade the moral norms, promoting depravity, corruption, dishonesty, nepotism and similar deviant behavior. Therefore, a modern democratic society, corruption treated as a social evil, who are trying to solve. However, as a complex social phenomenon, which is very difficult to trace and that is really immeasurable, the results in terms of combating this phenomenon on a global level are devastating.

Key words: corruption, bribery, corruption classification, causes of corruption, the consequences of corruption, corruption investigation

МАЈА КОВАЧЕВИЋ
Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад

МИЛОВАН ЈОВАНОВИЋ
Правни факултет за
привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 316.48:343.915
Оригиналан научни рад
Примљен: 10.02.2015
Одобен: 23.02.2015

НАСИЉЕ У ИНТИМНИМ ВЕЗАМА МЛАДИХ

Сажетак: Насиље у интимним везама младих представља појаву која последњих година значајно заокупља пажњу бројних аутора, како из криминологије, тако и из других научних дисциплина. Висока превалентност, значајне непосредне последице, као и снажни одрази у погледу развоја даљих виктимогених диспозиција предмет су бројних теоријских и емпиријских радова. Ипак, посматрано у националним оквирима, ова појава није добила заслужену пажњу. Мали број научних радова, као и јасан изостанак конкретних превентивних програма у заједници отуда постављају потребу критичке анализе сазнања представљених у релевантној литератури, те сагледавања могућности примене међународних превентивних искустава у локалном оквиру.

Кључне речи: Насиље, интимне везе младих, превенција

Увод

Последњих година у криминолошкој и кривичноправној литератури у Србији значајна пажња се посвећује теми насилних партнерских односа. При томе највећи сегмент теоријских и емпиријских радова усмерен је ка утврђивању етиолошких и феноменолошких особености унутарпородичног злостављања, односно насиља међу брачним и ванбрачним партнерима. Различити аутори попут Николић-Ристановић (2000; 2007; 2010) или Петрушић и Вилић (2006) тако су недвосмислено указали на високу превалентност ове појаве. Ипак, прегледом релевантних домаћих извора, стиче се утисак научног занемаривања проблематике насиља у интимним везама младих, а као важног сегмента виктимизације током целокупног животног тока.

Наиме, почевши од Мејкписа (Макереасе, 1981), који је у пионирском истраживању потврдио да један од пет парова студентске популације трпи насиље у везама, бројни аутори скренули су пажњу да насилни обрасци партнерских односа почињу заправо много пре брака (Smith et al., 2003; Carr et al., 2002)

Водећи се наводима Барнета и сарадника (Barnett et al., 2010) виолентне релације младих не само да представљају значајан проблем с обзиром на дока-

зану високу учесталост, већ се посебно истичу у контексту етиолошког секвенцијалног низа и последица виктимизације. У том смислу изложеност насиљу у пубертету и током адолесценције анализирана је пре свега у вези са искуствима злостављања и занемаривања у детињству, односно у смислу развоја вишег нивоа предиспонираности ревиктимизацији у браку и одраслој доби (Carr et al., 2002; Pavlović, 2013).

Посматрано у оквирима Националне стратегије за спречавање и сузбијање насиља над женама, као и Националне стратегије за превенцију и заштиту деце од злостављања, имплицитно је указано на проблеме виктимизације младих у партнерским везама. Међутим, ако се осврнемо на регионални контекст и искуства у бившим југословенским републикама, занимљиво је приметити да је у нама суседној Хрватској ова појава значајније препозната. Тако се рецимо у Националној стратегији заштите од насиља у породици за период од 2011. до 2016. године наводи да прва искуства у везама чине један од основа успостављања иницијалних образаца насилних партнерских односа. С обзиром на наведено, у Хрватској су и предузете одговарајуће конкретне превентивне мере, те су реализована истраживања са циљем утврђивања учесталости, последица, ризико фактора развоја ове појаве, односно утврђивања ефективних стратегија друштвеног реаговања.

Сумирајући претходно, циљ овог рада је теоријски приказ доминантних научних закључака који се односе на насиље у интимним везама младих. Ово се тиче пре свега појмовне и методолошке проблематике истраживања дате појаве, прегледа епидемиолошких показатеља учесталости насиља међу младима, анализе ризичних фактора јављања ове појаве, те могућих путева друштвеног реаговања.

Појам и методолошки проблеми у изучавању насиља у интимним везама младих

Систематско представљање студија спроведених у свету која се тичу учесталости насиља у интимним везама младих представља врло сложен задатак. Ово се истиче пре свега с обзиром на појмовну и методолошку хетерогеност која карактерише истраживања у овој области. Тако, примера ради, прегледом различитих извора налазимо да се дати феномен често не посматра као засебна појава, већ пре свега у контексту породичног насиља или генерално насиља над женама (Ajduković & Ručević, 2009).

Дато је уочљиво у Конвенцији Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици која само имплицитно обухвата односе у партнерским везама младих (Човић, 2013). Тако се у члану 3 дате Конвенције наводи да насиље у породици укључује и оно почињено од стране бивших или садашњих партнера, независно од тога да ли починилац дели или је делио исто боравиште са жртвом. При томе, чини се да обухваћени оквир породичног насиља, премда у неким аспектима феноменолошки сличан, не одговара у потпуности и предметној појави овог рада.

Слична решења могу се приметити и у оквирима националног законодавства Републике Србије. Наиме, Породични закон, поново у контексту насиља у породици, у члану 197 став 3 тачка 5 наводи да се чланом породице, односно учиниоцем овог дела, могу сматрати лица која су међусобно била или су још увек у емотивној или сексуалној вези. У том смислу, могло би се разумети да су партнери из интимних веза младих обухваћени приказаном нормативном регулативом, а што, стиче се утисак, не одговара примарној интенцији законодавца.

Прегледом криминолошке литературе налазимо и друге методолошке проблеме. Тако аутори са енглеског говорног подручја (Barnett et al., 2011; O'Keffe, 2005; Sears et al., 2007) ову појаву често означавају различитим појмовима међу којима су најчешћи злостављање у вези (eng. Relationship abuse i dating abuse), насиље над интимним партнером (eng. Intimate partner violence), насиље у вези (eng. Relationship violence), и насиље у породици (eng. Domestic abuse). Сличну неуједначеност налазимо и у радовима хрватских аутора. Детелић (2011) и Шинчек и сарадници (2010) отуда дати феномен означавају појмом „насиље у романтичним везама“, док Сушац и сарадници (2010) пишу о „насиљу у младеначким везама“.

Наравно, сложеност појмовне и методолошке проблематике се овим не завршава. Наиме, делом захваљујући чињеници да интимне везе младих почињу релативно рано емпиријске студије своје узорке су организовале око различитих популационих сегмената. Тако док Везина и Хеберт (Vezina & Hebert, 2007) у студији спроведеној у Канади узорком обухватају испитанике узраста од 12 до 24 године, већина других аутора се преобладајно опредељује за испитанике школског узраста (Nonnan & Charles 2009; Close, 2005), односно популацију адолесцената/ студената (Šincek i sar., 2010; Ehlert, 2007).

Јасно, представљена методолошка различитост носиће значајна оптерећења у погледу могућности компарације добијених резултата, али и импликација које се тичу утврђивања етиолошких чинилаца, односно ризичних и протективних фактора, те планирања практичних превентивних стратегија.

Императив научне експлицитности представио је и друге дилеме у контексту ове појаве. Ајдуковић и Ручевић (2009) тако постављају питање неопходности критеријума стабилности везе у којој је дошло до насиља. Наиме, док се појам „интимних партнерских веза“ може разумети као трајнији однос две особе, различити аутори попут О'Кифа (O'Keffe, 2005) и Ехлерта (Ehlert, 2007) става су да се ова појава подразумева и у оним ситуацијама када до насиља дође на самом почетку везе. Дати став, подржан је у различитим студијама које анализирају феномен силовања на првом састанку (eng. Dating rape) (Duran et al., 2010; Hamby et al., 2012).

Коначно, премда се већина аутора, у својим истраживањима оријентише на хетеросексуалне везе, аутори попут Халперна и сарадника (Halpern et al., 2004) у националној лонгитудиналној студији пажњу посвећују и учесталости јављања насиља у хомосексуалним партнерским везама, а што свакако у феноменолошком и етиолошком смислу проширује ову појаву.

Сумирајући наведено у криминолошкој литератури се може наћи више различитих дефиниција ове појаве. Тако Сугарман и Хоталинг (Sugarman & Hotaling, 1989), дају једно од ранијих решења према коме насиље у партнерским везама подразумева извршење физичког или емоционалног злостављања или претње од стране најмање једног члана невенчаног пара. Нешто обухватнији приступ дају Ајдуковић и Ручевић (2009; 218) које позивајући се на рад Бела и сарадника (Bell et al., 2013) наводе да појам насиља у везама (eng. dating violence) подразумева „*физичко, психичко/ емоционално и сексуално насиље чији је циљ задобијање моћи и одржавање контроле над другом особом у односу младих*“.

Према Барнету и сарадницима (Barnett et al., 2010) различити приступи дефинисању ове појаве ипак не одржавају у потпуности феноменолошку хетерогеност насиља у интимним партнерским везама. Тако, поред ударања, одгуривања, чупања, и приморавања на сексуалне односе дати феномен укључује много суптилније форме насиља (Taylor et al., 2013). Хатери (Hattery, 2009) у овом контексту елаболира питање психолошког злостављања, претњи, увреда, екстремне љубоморе, прогањања, контроле и ограничавања, а као нарочито значајних форми виктимизације.

Наиме, водећи се наводима Ајдуковић и Ручевић (2009) психолошко злостављање поставља се посебно важним с обзиром на развојну вулнерабилност младих, те често ситуацију немогућности дистинкције емоција љубави и поменутих насилних манифестација. У том смислу, ове агресивне легуре односа млади неретко интерпретирају као аутентичне и интензивније осећање повезаности, премда исти не само да представљају насиље *per se*, већ чине увод ка озбиљнијој физичкој и сексуалној виоленцији (Jewkes 2002; Misra 2009).

Претходне напомена постављају се важним и с обзиром на специфичност методолошких оптерећења које емпиријска истраживања носе. Наиме, врло често у *self-report* студијама учиниоци или жртве не препознају лична искуства као насилна. Тако рецимо Луис и Фримоу (Louis & Fremouw, 2001), дајући критички осврт на неке од ранијих студија, наводе да у истом истраживању 20 посто испитаника даје позитивне одговоре на лична искуства виктимизације, али да 61 посто испитаника, из исте групе, сведочи о познанству неке блиске особе која је била жртва насиља у интимним везама младих.

Учесталост насиља у интимним везама младих – преглед међународних студија

Преглед међународних студија чији предмет истраживања обухвата насиље у интимним везама младих даје неконзистентне резултате са идентификованом преваленцом ове појаве на нивоу од 2 до 90 посто (Laner, 1983; Spencer & Briant, 2000).

Поштујући чињеницу да везе младих почињу најчешће на крају основне или почетком средње школе, значајан број аутора посветио је пажњу изложе-

ности насиљу популације овог узраста. Греј и Фоши (Gray & Foshee, 1997) тако на узроку 185 ученика узраста 12 до 18 година налазе да је 42 посто испитаника трпело бар једно искуство насиља у актуелној вези. Нешто ниже резултате налазимо пак у ранијој студији Бергмана (Бергман, 1992), који обухватајући узроком 631 ученика средњих школа налази да је 24,6 посто ученица трпело неки вид сексуалног или физичког насиља. Иста студија указује и на феноменолошки тренд према коме су девојке значајно чешће жртве насиља него дечаки. Наиме, на основу прикупљених података идентификовано је да је 7,8 посто дечака жртва физичког, односно 4,4 посто жртва сексуалног насиља. Висока превалентност и доминантна изложеност жена виктимизацији потврђена је и у истраживању Лутра и Гидица (Luthra & Gidycz, 2006) које је дата појаву анализирано у оквиру студентске популације. Тако дата студија на узроку од 200 студената налази да 25 посто жена и 10 посто мушкараца извештава о насиљу у партнерским односима.

Ипак, ваља напоменути да док се под појмом насиља у везама по правилу подразумева агресивни образац понашања мушкараца према жени, различите студије представљају и опозитне резултате према којима је агресивно понашање бар једнако родно дистрибуирано (Foshee, 1996; Clark et al., 1994). Магдол и сарадници (Magdol et al., 1997) у лонгитудиналном истраживању на узроку од 941 испитаника старости 21 године отуда наводе да се преваленција жена у улози насилника идентификује на нивоу од 37 посто, док је код мушкараца на нивоу од 21 посто.

Дати подаци потврђени су и у новијим студијама. Наиме, истраживање Штрауса и сарадника (Straus et al., 2007) које је обухватило 13 хиљада студената из 32 државе представило је показатеље према којима насиље у интимним везама младих најчешће подразумева бидирекциону агresiју, затим следи агресивно понашање девојака према младићима, док се мушкарци као учиниоци феноменолошки најређе појављују као самостални учиниоци. Наравно, представљеним подацима о високој учесталости насиља жена може се приговорити из аспекта да мушкарци лажно и претерано извештавају о сопственој виктимизацији, а пре свега са циљем оправдавања личне агresiје. Ипак, поменути Магдол и сарадници (Magdol et al., 1997) напомињу да су конкретни резултати добијени прикупљањем извештаја самих жена, те је отуда тешко разумети разлоге због којих би оне предимензионирале сопствена понашања.

Премда поједина ранија истраживања нису укључивала све форме насиља, феноменолошком анализом Чевас и сарадници (Cuevas et al., 2014) дају нешто детаљнији преглед. Тако у телефонској анкети која је обухватила 1525 Латино-американаца узраста 12 до 18 година, дати аутори налазе да је 19,49 посто испитаника имало искуство бар неког вида насиља у везама. Прецизније, као најчешћи облик виктимизације идентификује се психолошко насиље (14,84 %), затим физичко (5,11 %), сексуално насиље (4,86 %), док је најређи облик прогањање (1,01 %).

Сложеност закључака који се тичу учесталости насиља у интимним везама младих нужно подразумева и методолошка ограничења с обзиром на то

да се већина истраживања спроводи на узроку опште популације, без адекватног укључивања сегмента младих под посебним ризиком. Различити аутори тако упућују да девојчице старости 14 до 16 година које су у систему социјалне заштите у више од половине случајева искусе неки вид физичког или сексуалног насиља од стране партнера. Такође, процењује се да 68 посто дечака/младића и 33 посто девојака који похађају неку врсту алтернативног/ специјалног школовања извештавају о искуствима виктимизације (Wekerle & Wolfe, 1999; Chase et al., 1998).

Напоследку, премда ретке, студије које су се бавиле проблемом насиља у хомо и бисексуалним везама упућују на значајно виши ниво учестелости, него што се региструје код хетеросексуалних парова. При томе, поред уобичајеног репертоара физичког насиља, дате везе често су праћене претњама о разоткривању сексуалне оријентације породици, пријатељима, бившим партнерима или послодавцу (Elze, 2002; Freedner et al., 2002).

У осврту на резултате студија спроведених у региону, запажају се нешто драстичнији резултати. Наиме, у студији Ајдуковић и сарадника (2011), која је обухватила 623 ученика трећих разреда из 14 средњих школа у Хрватској, 86,4 посто испитаника извештава о искуству личне виктимизације, док чак 93,1 посто признаје да је било насилно према партнеру. Поново су девојке идентификоване као чешћи извршиоци физичког и психолошког насиља, односно младићи као жртве наведених видова виолентног понашања. Разлике у погледу учесталости извршавања сексуалног насиља нису идентификоване, с тим да аутори ограничавају закључивање у овом контексту, имајући у виду мали број идентификованих случајева.

Коначно, репрезентативним истраживањем може се сматрати и студија Ајдуковић и Ручевић (2009) који су у Хрватској на узроку од 1.442 младића и девојака старосне доби од 13 до 19 година утврђивали преваленцију предметне појаве. Тако наведени аутори истичу да је физичким насиљем претило 7,5 посто младића и 11,5 посто девојака, док је 4 посто младића и 8 посто девојака реализовало физичку претњу према партнеру.

Сумирајући наведено, висока превалентност насиља у интимним везама младих чини се недвосмисленом. Ипак, анализом доступне литературе запажа се потреба детаљније дистинкције учесталости специфичних форми насиља. У прилог овом иде налаз Гринфилд и сарадника (Greenfeld et al., 1998), који су осврнувши се на званичну, државну статистику нашли да је 1996. године у САД преко 1.800 случајева убистава извршено од стране интимних партнера. Од тог броја 75 посто жртава биле су жене. Додатно потврђују закључци Молитор и Тулман (Molidor & Tulman, 1998), који премда на узроку од 635 ученика средњих школа налазе једнаку учесталост агресивних понашања посматрано према полу, сматрају да су девојке значајно чешће жртве тешких видова физичког насиља, те да испољавају сигнификантно теже видове емоционалне трауме.

Управо у том смислу, премда различити аутори указују на учесталост бидирекционе агресије и доминантно насилног понашања девојака, могло би

се поставити питање родних разлика у интензитету и последицама наведених понашања. Коначно, уколико замислимо хипотетички сценарио у коме девојка псује, одгурује или ошамари свог партнера, а цео инцидент се заврши њеним пребијањем, постављају се важне импликације у контексту хипотезе доприноса жртве сопственој виктимизацији. Наравно, овакви закључци могу наићи на неразумевање феминистичких аутора. Међутим, мора се имати на уму да дата хипотеза не представља тежњу родног аболирања мушкараца као насилника, већ пре свега формулише основ разумевања одређеног сегмента виктимизације жена, те дефинисања одговарајућих едукативно превентивних стратегија.

Фактори ризика за настанак насиља у интимним везама младих

Ајдуковић и Ручевић (2009) налазе да су идентификовани фактори за чињење и доживљавање насиља у интимним везама младих истоветни. Тако дате ауторке прихватајући еколошки етиолошки концепт разликују индивидуалне, интерперсоналне и социјалне чиниоце. Прву групу фактора, према наведеном извору, чине ниско самопоштовање, несигурна приврженост партнеру, пренаглашена љубомора, стереотипни ставови међуродних односа, присуство ставова којима се оправдава насиље као погодан начин решавања проблема, злоупотреба психоактивних супстанци, те искуства личне виктимизације у примарној породици. Интерперсонални доприносећи фактори обухватају дефицит социјалних вештина, те тешкоће у решавању проблема и управљању емоцијама, док социјални фактори подразумевају пре свега генералну изложеност насиљу и друштвеним ставовима којима се легитимизује дати образац односа.

Осрнувши се детаљније на аспект ризичних фактора, аутори попут Сирса и сарадника (Сearс et al., 2007) указали су на потребу дистинкције истих у односу на специфичне врсте насиља, као и у односу на пол насилног партнера. Овакав став се истиче с обзиром на опажене разлике у погледу родне условљености мотива испољених понашања и последичне преференције одређене врсте насиља. Поменути аутори тако рецимо указују да када је у питању физичко злостављање старији младићи показују већу склоност ка наведеним понашањима у односу на млађе. На другој страни, пак, запажа се обрнута пропорционалност, при чему је виша учесталост физичког насиља код млађих девојака посматрано у односу на старије, док у контексту психолошког насиља није утврђен значај година старости.

Неуједначени показатељи приметни су и у контексту изложености насиљу у породици. Наиме, Кинсфогел и Грич (Kinsfogel & Grych, 2004) налазе да постојање учесталих међуродитељских конфликта позитивно корелира са агресивним понашањем дечака, али не и девојчица. Спроводећи емпијско истраживање на узроку од 633 ученика седмих разреда Сирс и сарадници (Sears et al., 2007) додатно су потврдили да дечаци који имају традиционалне ставове према улози жена, који прихватају насилне обрасце решавања проблема, те који опажају вршњаке као сексуално насилне у везама, имају већу шансу да

испоље психичко, физичко или сексуално злостављање у интимним везама. Наведеним факторима ризика могу се придодати и повишен страх од унутар-породичног насиља, односно лична искуства виктимизације од стране партнера. Када су у питању пак девојчице, иста студија дала је нешто другачије резултате. Тако ставови о улози жена, као и страх од породичног насиља немају сигнификантну корелацију са агресивним понашањем у везама. Ипак, виша старосна доб, позитивни ставови према насиљу у везама, као и лична искуства виктимизације од стране партнера јасно корелирају са предметном појавом.

Поново представљајући корелативни, а не каузални значај независних варијабли Ривера-Ривера и сарадници (Rivera-Rivera et al., 2007) на узроку од 7960 ученика у Мексику указали су и на друге сигнификантне чиниоце. Тако у погледу фактора који утичу на виши степен виктимизације, поменути аутори наводе позитивне извештаје о постојању два или више сексуалних партнера и историји унутарпородичног насиља, а посматрано у односу на оба пола. Тек су се виша старосна доб, злоупотреба алкохола и дрога поставиле значајним само у контексту предиспонираности девојчица. На другој страни, иста студија указала је и на корелате испољавања агресивног понашања. За оба пола важним су се показали чланство у бандама, злоупотреба дрога, постојање два или више сексуалних партнера и поново - позитивна историја унутарпородичног насиља. За разлику од раније поменуте студије Сирса и сарадника (Sears et al., 2007) виша старосна доб потврђена је као корелат насилничком понашању девојчица, уз чешће идентификовану злоупотребу алкохола. Напошетку, када су у питању дечаци, посебно је наглашен значај средњег или вишег социоекономског статуса.

Према се у литератури може наћи већи број различитих радова који идентификују бројне ризичне факторе, чини се да целокупни етиолошки контекст ипак мора бити посматран кроз развојну призму, односно у склопу мотива извршења насиља. У том смислу, посматрање изолованих независних варијабли, иако статистички и методолошки оправдано, замагљује објашњење значења насиља у партнерским везама младих. Потреба успостављања и одржавања контроле над другим, односно дугорочна трпња у виолентној, патолошкој симбиози, морају отуда имати шире значења.

Управо у том контексту, аутори Пфлиегер и Вазони (Pflieger & Vazsonyi, 2006) представљају сложену хипотезу која интегрише особености родитељства, развој специфичног типа везивања, последични развој самопоштовања, те одразе на насилно понашање у интимним везама младих. Аутори тако истичу да родитељи представљају базични узор у развоју детета, а који се посебно актуелизује у транзиционом периоду између детињства и одрасле доби, односно у тестирању нових животних искустава. Уколико током одрастања изостане осећај блискости и подршке, дете може настојати да компензује своје неиспуњене потребе ван породице, уз ризик усвајања негативних понашајних образаца. Отуда се, уколико родитељи негују афективну димензију односа са дететом, смањује вероватноћа успостављања насилних интерперсоналних релација, било у контексту експресивног насиља или виктимогене предиспонираности.

Напоследку, премда представљени концепт значаја природе родитељства и оствареног раног психолошког формирања даје значајан увид у етиологију насилничког понашања, Баумајстер и сарадници (Baumeister et al., 1996) дају нову перспективу датом проблему. Наиме, иако већина аутора истиче хипотезу према којој ниско самопоштовање води агресији (Foshee et al., 2004), они запажају да су понизност, скромност, и аутодепресијација ретко забележене карактеристике насилника. Заправо, код већине се у овом контексту могу запазити карактеристике као што су нарцизам, идеје грандиозности, супериорности, ароганција и залагање за себе.

Анализирајући контекст насилничког партнерског понашања, дати аутори ипак не закључују да пренаглашено самопоштовање нужно води последичној агресији. У том смислу, ова појава се види као мултидетерминисана, односно вођена интра и интерперсоналним чиниоцима, а који делују угрожавајуће на унутрашњу пројекцију селфа. Отуда се управо ситуациони контекст у смислу повређивања поноса, понижавања, увреде, вербалног злостављања, и манипулације поставља као фактор који у датој структури личности одређује агресивне понашајне епизоде. Но, Баумајстеру и сарадницима (Baumeister et al., 1996) би се на крају дало понешто свакако и приговорити. Имајући у виду да ниско самопоштовање подразумева и гомилање фрустрација које могу да доведу до агресивних испада, могуће је претпоставити да квалитет самопоштовања и осталих споменутих карактеристика заправо предиктује различите врсте насиља, различите учесталости и услова јављања. Дакле, заправо и није толико контрадикторан налаз да, примера ради, и ниско самопоштовање, и нарцизам представљају предикторе насиља. Са психолошке стране, он је заправо врло очекиван.

Последице виктимизације у интимним партнерским везама младих

Преглед емпиријских и теоријских радова који се тичу последица виктимизације у интимним партнерским везама младих представља сложено поље резултата које не одступа значајније у погледу закључака који се тичу секвела насилних искустава у детињству или у одраслој доби (Beynard & Cross, 2008). Ипак, стиче се утисак да с обзиром на специфичну увремењеност ове појаве, која је неретко праћена ранијим траумама, није могуће у потпуности направити дистинкцију између ризичних фактора и самих последица.

Анализирајући развојне аспекте индивидуе Милер (Miller, 1991) закључује да док девојчице формирају свој идентитет кроз везу са другим, при чему ће развој селф концепта и самопоштовања бити условљен искуствима у партнерском односу, развој идентитета дечака показује већи степен независности у односу на дату варијаблу. Отуда се могу и запазити извесне разлике у погледу нивоа, односно тежине последица које дата појава оставља, а с обзиром на пол жртве.

У прилог датој тези родне условљености последица, говоре и резултати Молидор и Тулмана (Molidor & Tulman, 1998) који анализирајући ефекте нај-

горег насилног инцидента у партнерским везама налазе да преко 90 посто дечака извештава да исти није оставио ефекте на њих, или да су они минимални. На другој страни пак, 47,8 посто девојака извештавало је о озбиљнијем осећању повређености, при чему је 33,6 посто пријавило постојање модрица као последица или потребу за медицинском интервенцијом.

Наравно, добијени показатељи морају се тумачити и у контексту феноменолошких особености родно везаног насиља, те раније поменуте чињенице да су девојчице/ девојке чешће жртве тежих видова виктимизације, посматрано у односу на дечаке/ младиће. Такође, имајући у виду разлике у очекивањима друштва у односу на „рањивост“ полова, основано је закључити да су девојчице и девојке објективније у исказима, док код дечака и младића друштвено пожељни искази искривљују реалну слику.

Водећи се радом Тетена и сарадника (Teten et al., 2009), спектар последица које се помињу у контексту искустава виктимизације у интимним партнерским везама је доста обухватан. Тако се у литератури најчешће спомињу депресија, злоупотреба супстанци, суицидалне преокупације, поремећаји исхране, постратуматски стресни поремећај, дисфункционалност у даљим интерперсоналним контактима, лоша постигнућа у школи, ризична сексуална понашања и ревиктимизација (Olshen et al., 2007; Burnett et al., 2010).

Павловић (2013) елаборирајући проблем сексуалне злоупотребе деце указује на практично истоветне секвеле ове врсте виктимизације. Фоши и сарадници (Foshee et al., 2004) бавећи се предикторима насиља међу младима запажају да дечаци који су искусили физичко злостављање са нивоом самопоштовања две стандардне девијације ниже од медијане, имају 2,7 пута више шанси да постану жртве у интимним везама. У том смислу, мора се поставити ограничење закључака већине студија које су се бавиле утврђивањем последица насиља у партнерским везама младих, а с обзиром на често одсуство контроле узрочних варијабли. Тек дефинисањем методолошког оквира који уважава пре и поствиолентни статус могле би се изоловати специфичне секвеле предметне појаве.

Пример у овом контексту представља и истраживање фактора који су повезани са пријављивањем насиља у партнерским везама младих од стране младића Хауарда и Ванга (Howard & Wang, 2002). Тако дата студија на узроку од 7.434 ученика деветог до 12 разреда налази као корелативне независне варијалбе тугу/ беспомоћност, покушај самоубиства, учешће у тучама, више сексуалних партнера, те ризичне сексуалне односе, при чему остаје нејасно да ли су наведена понашања предиктори или последице насилних искустава.

Напоследку, обим и магнитуда последица насилних искустава биће посредовани бројним чиниоцима. Примера ради, Боровски и сарадници (Borowski et al., 2001) на узроку од 13.110 ученика седмог до 12 разреда налазе значајне разлике у поствиолентним реакцијама жртава у зависности од етничке припадности. Тако дата студија упућује да ће ризик од самоубиства бити 8,9 пута виши за афроамериканке, 7,7 пута виши за девојчице беле пути, и 2,7 пута виши за хиспаноамериканке, а у односу на нормативну категорију.

Сегмент последица насиља у интимним партнерским везама посебно је значајан с обзиром на потребе превенције. Отуда, значајан број аутора упућује да посредујући фактори попут подршке породице, пријатеља, те доступност социјалних сервиса играју важну улогу у атенуирању ефеката виктимизације (Teten et al., 2009). Управо у том смислу у даљем тексту биће дат краћи приказ превентивних стратегија које се тичу насиља у интимним везама младих.

Превенција насиља у интимним партнерским везама младих

Савремени концепт превенције данас преобладајно усваја поставке еколошког система Бронфенбенера (Bronfenbrenner, 1992). Тако циклични систем који полази од индивидуе, интегриса даље утицаје породице, вршњака, локалне заједнице и ширих друштвених норми, односно елементе микро, мезо и егзосистема (Petković & Đorđević, 2011).

Поштујући мултидетерминисаност насилних односа младих, данас у пракси постоје различити програми који своје деловање усмеравају управо на различите системске сегменте. Један од њих, „Изабери поштовање“ (eng. *Choose respect*) отуда нуди обухватан курикулум примарне превенције развијен од стране Америчког центра за контролу и превенцију болести (eng. U.S. Center for Disease Control and Prevention - CDC) намењен деци узраста од 11 до 14 година (Noonan et al., 2009). Сам програм у трајању од 140 минута нуди могућност партиципантима да анализирају и преиспитају сопствена уверења и знања о проблему насиља у интимним везама, пружа могућност усвајања нових знања, те извођења закључака базираних на различитим статистичким показатељима.

Нешто шири оквир деловања обухваћен је програмом „Очекуј поштовање“ (eng. *Expect respect*) који је развијен од стране невладиног сектора и ораганизације „Сигурно место“ (eng. *Safe place*). Наиме, програм је замишљен да поред уводног сегмента који упознаје учеснике са проблемом насиља у интимним везама младих, понуди и двадесет и четири групне супортативне сесије намењене младима под ризиком, односно особама које су већ доживеле овај вид насиља. На тај начин програм нуди помоћ у превазилажењу насталих последица виктимизације, развија вештине успостављања здравих партнерских односа, и ојачава ресурсе индивидуе у погледу минимизирања вероватноће ревиктимизације или испољавања истог обрасца понашања (Ball et al., 2009). Делујући на нивоу мезосистема програм „Очекуј поштовање“ предвиђа и осам састанака дизајнираних са циљем оснаживања и мотивисања младих да постану лидери и узор у погледу предузимања активности превенирања предметне појаве. Деловање у широком спектру које подразумева генерално насилничко понашање, сексуално узнемиравање и насиље у партнерским односима, имаће за циљ ширу модификацију ставова и јачање вршњачке едукације.

Конечно, кориговање шире социјалне климе предвиђено је садржајима који поред ученика у школама укључују и наставнике, али и родитеље ученика. Сензитизацијом и информисањем на више нивоа тако се очекује аде-

кватнија едукација и васпитање деце у погледу интимних односа и начина решавања проблема, раније препознавање првих знака виктимизације, те предузимање одговарајућих мера заштите са циљем превенирања ескалације у теже облике насиља (Safe place, 2009).

Сумирајући наведено, аутори попут Авери-Лифа и сарадника (Avery-Leaf et al., 1997) упућују да, премда је потреба превенције у датом контексту недвосмислена, различити превентивни напори у спроведеним евалуационим студијама показују доста дискутабилне резултате. Тако рецимо, према истом извору, програм „Вештине за везе без насиља“ (eng. *Skills for violence free relationships*) није потврдио ефективност корекције ставова који се тичу насиља у партнерским односима, док су поједини програми забележили и негативну корекцију ставова партиципаната у погледу оправдавања агресивних релација.

Водећи се прегледом евалуационих резултата различитих превентивних студија аутори Корнелијус и Росегуи (Cornelius & Rosseguí, 2007) нотирају и друге проблеме. Наиме, анализа ефективности програма „Сигурни састанци“ (eng. *Safe dating project*) обухватила је ученике осмих и деветих разреда у четрнаест школа. Водећи се подацима добијеним у пре и пост тестирању, а које је обављено месец дана након окончања курикулума, запажена је значајна редукција насиља. Тако поменути аутори истичу да је у школама у којима је програм спроведен забележено 25 посто мање случајева психолошког насиља, 60 посто мање случајева сексуалне виоленције, те истоветно смањење физичког насиља у партнерским односима. Сигнификантни резултати при томе су уочени како на подзорку примарно превентивних напора, тако и на подзорку испитаника који су већ искусили овај вид насиља.

Ипак, премда представљени резултати упућују на врло снажне ефекте поменутог програма, Фоши и сарадници (Foshee et al., 2000) покушали су да утврде ниво ретенције превентивних постугнућа у дужем временском периоду. Нова студија, спроведена након периода од годину дана, обухватила је 85 посто иницијалног узрока, уз праћење ставова који се тичу насиља у интимним везама и испољеног понашања.

Сумирајући резултате поменуте студије Фошија и сарадника (Foshee et al., 2000) већина испитаника задржала је позитивну корекцију ставова. Ипак, компарирајући програмом обухваћену и контролну групу, у датом тренутку, нису идентификоване значајне понашајне разлике, односно разлике у погледу учесталости насилних образаца односа.

Управо у том смислу, представљена студија поставила је значајне импликације у погледу теоријских основа на којима се морају базирати превентивни програми. Чињеницом да се остварена когнитивна корекција није показала довољном, утврђен је императив идентификације оних чинилаца чије присуство остварује стварни и трајни ефекат на димензију понашања.

Закључак

Насиље у интимним везама младих представља важан криминолошки, психолошки и шире социјални проблем. Бројна међународна истраживања која су утврдила високу учесталост ове појаве јасно морају бити и аларм који недвосмислено упућује на сличне размере и непрепознавање насиља у Србији. Изостанак теоријских и истраживачких радова, као и превентивних напора у националним оквирама, отуда се јасно поставља неоправданим. Тек спорадични доприноси попут водича за младе „Препознај насиље у партнерским односима“, креираног од стране Аутономног женског центра и Покрајинског секретаријата за рад, постављају се врло важним, али чини се недовољним.

Премда Република Србија у контексту превентивне науке драстично скака у многим сегментима, деценијска истраживачка искуства и напори на дизајнирању ефективних програма превенције у светским оквирима, отварају поље значајних ресурса. Могућност сажимања стечених знања, те избегавања неефективних стратегија свакако може допринети рационализацији утрошених ресурса, односно успостављању одрживих и функционалних програма превенције.

Ипак, чињеницом да насиље у интимним везама младих представља само сегмент виктимизације током целокупног животног тока, мора се имати на уму да остваривање постављених циљева мора укључити шире превентивне напоре. Ово се примарно односи на програме превенције насиља над децом, односно програме редукције и спречавања партнерског насиља у породици. Тек формирањем обухватног поља деловања, које има снажну етиолошку и последичну везу, могуће је и остваривање очекиваног.

Литература:

1. Ajduković, D., Löw, A., & Sušac, N. (2011). Rodne razlike i prediktori partnerskog nasilja u mladenačkim vezama. *Ljetopis socijalnog rada*, 18(3), 527-553.
2. Ajduković, M., & Ručević, S. (2009). Nasilje u vezama mladih. *Medicus*, 18(2_Adolescencija), 217-225.
3. Avery-Leaf, S., Cascardi, M., O'leary, K. D., & Cano, A. (1997). Efficacy of a dating violence prevention program on attitudes justifying aggression. *Journal of Adolescent Health*, 21(1), 11-17.
4. Ball, B., Kerig, P. K., & Rosenbluth, B. (2009). "Like a family but better because you can actually trust each other:" The Expect Respect dating violence prevention program for at-risk youth. *Health Promotion Practice*, 10(1), 45S-58S.
5. Banyard, V. L., & Cross, C. (2008). Consequences of teen dating violence understanding intervening variables in ecological context. *Violence Against Women*, 14(9), 998-1013.
6. Barnett, O. W., Miller-Perrin, C. L., & Perrin, R. D. (2010). *Family violence across the lifespan: An introduction*. Sage.

7. Baumeister, R. F., Smart, L., & Boden, J. M. (1996). Relation of threatened egotism to violence and aggression: the dark side of high self-esteem. *Psychological review*, 103(1), 5.
8. Bell, K. M., Cornelius, T.L. & Shorey R.C. (2008). A critical review of theoretical frameworks for dating violence: Comparing the dating and marital fields. *Aggression & Violent Behaviour*, 13:185-94.
9. Bergman, L. (1992). Dating violence among high school students. *Social Work*, 37(1), 21-27.
10. Borowsky, I. W., Ireland, M., & Resnick, M. D. (2001). Adolescent suicide attempts: risks and protectors. *Pediatrics*, 107(3), 485-493.
11. Bronfenbrenner, U. (1992). *Ecological systems theory*. Jessica Kingsley Publishers.
12. Carr, J. L., & VanDeusen, K. M. (2002). The relationship between family of origin violence and dating violence in college men. *Journal of Interpersonal Violence*, 17(6), 630-646.
13. Chase, K. A., Treboux, D., O'Leary, K. D., & Strassberg, Z. (1998). Specificity of dating aggression and its justification among high-risk adolescents. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 26 (6), 467-473.
14. Clark, M. L., Beckett, J., Wells, M., & Dungee-Anderson, D. (1994). Courtship violence among African American college students. *Journal of Black Psychology*, 20(3), 264-281.
15. Close, S. M. (2005). Dating violence prevention in middle school and high school youth. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, 18(1):2-9.
16. Cornelius, T. L., & Resseguie, N. (2007). Primary and secondary prevention programs for dating violence: A review of the literature. *Aggression and Violent Behavior*, 12(3), 364-375.
17. Cuevas, C. A., Sabina, C., & Bell, K. A. (2014). Dating Violence and Interpersonal Victimization Among a National Sample of Latino Youth. *Journal of Adolescent Health*, 55(4), 564-570.
18. Čović, A. (2013). Značaj ratifikacije Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. *Strani pravni život*, (3), 279-292.
19. Detelić, M. (2011). *Nasilje u adolescentskim romantičnim vezama: uloga pogrešnih uvjerenja, prepoznavanja nasilnog ponašanja u vezi i rodnih uloga* (Doctoral dissertation, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu).
20. Durán, M., Moya, M., Megías, J. L., & Viki, G. T. (2010). Social perception of rape victims in dating and married relationships: The role of perpetrator's benevolent sexism. *Sex Roles*, 62(7-8), 505-519.
21. Ehlert, C. M. (2007). Adolescent Dating Violence: A Review of Literature on Development, Prevalence, Perceptions, Help Seeking and Prevention Programs. Master thesis. University of Wisconsin-Stout.
22. Elze, D. E. (2002). Against all odds: The dating experiences of adolescent lesbian and bisexual women. *Journal of Lesbian Studies*, 6 (1), 17-29.
23. Foshee, V. (1996). Gender differences in adolescent dating abuse prevalence, types, and injuries. *Health Education Research*, 11(3), 275-286.
24. Foshee, V. A., Bauman, K. E., Greene, W. F., Koch, G. G., Linder, G. F., & MacDougall, J. E. (2000). The Safe Dates program: 1-year follow-up results. *American Journal of Public Health*, 90(10), 1619-1622.
25. Foshee, V. A., Benefield, T. S., Ennett, S. T., Bauman, K. E., & Suchindran, C. (2004). Longitudinal predictors of serious physical and sexual dating violence victimization during adolescence. *Preventive medicine*, 39(5), 1007-1016.

26. Freedner, N., Freed, L. H., Yang, Y. W., & Austin, S. B. (2002). Dating violence among gay, lesbian, and bisexual adolescents: results from a community survey. *Journal of Adolescent Health, 31*(6), 469-474.
27. Gray, H. M., & Foshee, V. (1997). Adolescent dating violence differences between one-sided and mutually violent profiles. *Journal of Interpersonal violence, 12*(1), 126-141.
28. Greenfeld, L. A., Rand, M. R., Craven, D., Klaus, P. A., Perkins, C. A., Ringel, C., & United States of America. (1998). Violence by Intimates: Analysis of Data on Crimes by Current or Former Spouses, Boyfriends, and Girlfriends. U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs.
29. Halpern, C. T., Young, M. L., Waller, M. W., Martin, S. L., & Kupper, L. L. (2004). Prevalence of partner violence in same-sex romantic and sexual relationships in a national sample of adolescents. *Journal of Adolescent Health, 35*(2), 124-131.
30. Hamby, S., Finkelhor, D., & Turner, H. (2012). Teen dating violence: Co-occurrence with other victimizations in the National Survey of Children's Exposure to Violence (NatSCEV). *Psychology of violence, 2*(2), 111-124.
31. Hattery, A. (2009). *Intimate partner violence*. New York : Rowman & Littlefield
32. Howard, D. E., & Wang, M. Q. (2002). Psychosocial factors associated with adolescent boys' reports of dating violence. *Adolescence, 38*(151), 519-533.
33. Jewkes, R. (2002). Intimate partner violence: causes and prevention. *The Lancet, 359*(9315), 1423-1429.
34. Kinsfogel, K. M., & Grych, J. H. (2004). Interparental conflict and adolescent dating relationships: integrating cognitive, emotional, and peer influences. *Journal of family psychology, 18*(3), 505-515.
35. Laner, M. R., (1983). Courtship abuse and aggression: Contextual aspects. *Sociological Spectrum, 3*(1), 69-83.
36. Lewis, S. F., & Fremouw, W. (2001). Dating violence: A critical review of the literature. *Clinical psychology review, 21*(1), 105-127.
37. Luthra, R., & Gidycz, C. A. (2006). Dating Violence Among College Men and Women Evaluation of a Theoretical Model. *Journal of Interpersonal Violence, 21*(6), 717-731.
38. Magdol, L., Moffitt, T. E., Caspi, A., Newman, D. L., Fagan, J., & Silva, P. A. (1997). Gender differences in partner violence in a birth cohort of 21-year-olds: bridging the gap between clinical and epidemiological approaches. *Journal of consulting and clinical psychology, 65*(1), 68.-78.
39. Makepeace, J. (1981). Courtship violence among college students. *Family Relations, 32*(1), 97-102.
40. Miller, J. B. (1991). *The development of women's sense of self*. In J. V. Jordan, A. G. Kaplan, J. Miller, J. L. Surrey, & I. P. Stiver (Eds.), *Women's growth in connection*. New York: Guilford.
41. Misra T. (2009). *Perceptions of Dating Violence in the Context of Emotional Vs. Sexual Infidelity*. Alabama: ProQuest
42. Molidor, C., & Tolman, R. M. (1998). Gender and contextual factors in adolescent dating violence. *Violence against women, 4*(2), 180-194.
43. Nikolić-Ristanović, V. (2000). *Od žrtve do zatvorenice: nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije.
44. Nikolić-Ristanović, V. (2007). Razvoj službi za pomoć i podršku žrtvama kriminaliteta u Srbiji. *Temida, 10*, 5-11.
45. Nikolić-Ristanović, V. (2010). *Nasilje u porodici u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova.

46. Noonan, R. K., & Charles, D. (2009). Developing Teen Dating Violence Prevention Strategies Formative Research With Middle School Youth. *Violence Against Women, 15*(9), 1087-1105.
47. Noonan, R. K., & Gibbs, D. (2009). Empowerment evaluation with programs designed to prevent first-time male perpetration of sexual violence. *Health promotion practice, 10*(1), 5S-10S.
48. O'Keefe, M. (2005). Teen dating violence: A review of risk factors and prevention efforts. *National Electronic Network on violence against women, 1*-13.
49. Olshen, E., McVeigh, K. H., Wunsch-Hitzig, R. A., & Rickert, V. I. (2007). Dating violence, sexual assault, and suicide attempts among urban teenagers. *Archives of pediatrics & adolescent medicine, 161*(6), 539-545.
50. Pavlović, Z. (2013). *Seksualna zloupotreba dece- kriminološki i krivičnopravni aspekti*. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe
51. Petković, N., & Đorđević, M. (2011). Prevention of sexual abuse of children. *Specijalna edukacija i rehabilitacija, 10*(1), 121-138.
52. Petrušić, N., & Vilić, S. K. (2006). *Vodič kroz sistem porodičnopravne zaštite od nasilja u porodici*. Autonomni ženski centar, Program razvoja dobrih praksi u oblasti nasilja u porodici.
53. Pflieger, J. C., & Vazsonyi, A. T. (2006). Parenting processes and dating violence: The mediating role of self-esteem in low-and high-SES adolescents. *Journal of Adolescence, 29*(4), 495-512.
54. Rivera-Rivera, L., Allen-Leigh, B., Rodríguez-Ortega, G., Chávez-Ayala, R., & Lazcano-Ponce, E. (2007). Prevalence and correlates of adolescent dating violence: Baseline study of a cohort of 7960 male and female Mexican public school students. *Preventive medicine, 44*(6), 477-484.
55. Sears, H. A., Sandra Byers, E., & Lisa Price, E. (2007). The co-occurrence of adolescent boys' and girls' use of psychologically, physically, and sexually abusive behaviours in their dating relationships. *Journal of adolescence, 30*(3), 487-504.
56. Smith, P. H., White, J. W., & Holland, L. J. (2003). A longitudinal perspective on dating violence among adolescent and college-age women. *American Journal of Public Health, 93*(7), 1104-1109.
57. Spencer, G. A., & Bryant, S. A. (2000). Dating violence: A comparison of rural, suburban, and urban teens. *Journal of Adolescent Health, 27*(5), 302-305.
58. Straus, M. A., & Ramirez, I. L. (2007). Gender symmetry in prevalence, severity, and chronicity of physical aggression against dating partners by university students in Mexico and USA. *Aggressive Behavior, 33*(4), 281-290.
59. Sugarman, D. B., & Hotaling, G. T. (1989). Dating violence: Prevalence, context, and risk markers. In M.A.Pirog-Good & J.E.Stets (Eds.), *Violence in dating relationships: emerging social issues* (pp.3-32). New York: Praeger.
60. Sušac, N., Ajduković, D., & Löw, A. (2010). Partnersko nasilje u mladenačkim vezama. Osijek: *III Znanstveno-stručni skup posvećen pitanjima nasilja "Psihosocijalni aspekti nasilja u suvremenom društvu-izazov obitelji, školi i zajednici"*.
61. Šincek, D., Špernoga, S., & Ajduković, M. (2010). Viktimizacija u djetinjstvu, stil privrženosti i nasilje u romantičnim vezama studenata. Osijek: *III Znanstveno-stručni skup posvećen pitanjima nasilja "Psihosocijalni aspekti nasilja u suvremenom društvu-izazov obitelji, školi i zajednici"*.
62. Taylor, B. G., Stein, N. D., Mumford, E. A., & Woods, D. (2013). Shifting boundaries: An experimental evaluation of a dating violence prevention program in middle schools. *Prevention science, 14*(1), 64-76.

63. Teten, A. L., Ball, B., Valle, L. A., Noonan, R., & Rosenbluth, B. (2009). Considerations for the definition, measurement, consequences, and prevention of dating violence victimization among adolescent girls. *Journal of Women's Health, 18*(7), 923-927.
64. Vezina, J., & Hebert, M. (2007). Risk Factors for Victimization in Romantic Relationships of Young Women A Review of Empirical Studies and Implications for Prevention. *Trauma, Violence, & Abuse, 8*(1), 33-66.
65. Wekerle, C., & Wolfe, D. A. (1999). Dating violence in mid-adolescence: Theory, significance, and emerging prevention initiatives. *Clinical Psychology Review, 19* (4), 435-456.

VIOLENCE IN INTIMATE RELATIONSHIPS OF YOUNG PEOPLE

Summary: Violence in intimate relationships of young people is a phenomenon that in recent years significantly attracts the attention of the numerous author, as in criminology field, as well as from other scientific disciplines. High prevalence, significant direct consequences, as well as strong reflections in the direction of development of further victimogenic dispositions are subject of numerous theoretical and empirical studies. However, speaking at the national level, this phenomenon has not received well-deserved attention. A small number of scientific papers, as well as a clear lack of specific preventive programs in the community hence create the need to raise critical analysis of information presented in the relevant literature, and discover the possibilities of application of international preventive experiences in a local context.

Key words: Violence, dating violence, young

НИКОЛА ПЕТКОВИЋ*

Факултет за специјалну
едукацију и рехабилитацију
Београд

ГОРАН РАДИЋ

Правни факултет за
привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 173(316.647.5):343.2

Монографска студија

Примљен: 11.02.2015

Одобрен: 23.02.2015

НАСИЉЕ У ПОРОДИЦИ - СТАРА РЕШЕЊА У НОВОМ ЗАКОНОДАВСТВУ

Сажетак: Након више од деценије од измена националног кривичног законодавства којима је по први пут уведено кривично дело насиља у породици запажају се дискутабилни резултати у погледу генералне и специјалне превенције. Висока учесталост, озбиљне последице, чести случајеви леталних исхода, као и практично редовна пракса кршења мера заштите жртава породичног насиља, егзистирају као константа у српском друштву. Премда су разлози овоме бројни, у раду ће аутори дати краћи осврт на поједине теоријске и практичне проблеме у вези са датом инкриминацијом, као и предлоге могућих унапређења у овом контексту. Указујући на делимичну конфузију која је настала увођењем овог кривичног дела, те подељене ставове аутора и правника у пракси, указаће се на потребу ревидирања постојећих законских одредби, као и предности ранијих тумачења. Додатно, са циљем унапређења мера заштите, представиће се сегмент упоредноправне праксе, односно могућности преузимања појединих концепција у националним оквирима.

Кључне речи: Насиље у породици, кривично право, мере заштите, превенција

Увод

Прегледом домаће научне литературе измене које су инкорпориране у кривично законодавство, а у контексту насиља у породици, постављене су као победа феминистичких снага, те полазна тачка измењене политике односа према учиниоцима и жртвама породичног насиља у Србији. Кривично гоњење кроз посебну инкриминацију и по службеној дужности, елиминисање додатног оптерећења жртве, остваривање хитности поступања, спровођење посебних мера заштите као и строжије казнене одредбе неки су од елемената који су посебно истакнути у овом контексту (Јовановић, 2008).

Па ипак, након више од деценије од како је изменама националног кривичног законодавства насиље у породици предвиђено као засебно кривично

---

* nikola82petkovic@yahoo.com

дело, стиче се утисак да актуелна ситуација у Србији и даље носи значајан број дилема о потребама и могућностима унапређења кривичноправне легислативе. Имајући у виду да различити извештаји упућују на перзистентно високу превалентност породичног насиља као и више десетина случајева годишње који се заврше леталним исходом, јасно се поставља питање ефективности постојећег нормативног оквира, пенолошке прилагођености казнене политике, те реалног остваривања циљева националне стратегије за борбу против насиља у породици.

Пратећи хронологију и укупност измена позитивног законодавства, насиље у породици, током година, обухваћено је и одредбама Породичног и Прекршајног закона. Овакав став законодавца могао се схватити као израз тежње обухватније регулативе различитих сегмената дате појаве. Међутим, значајна неусклађеност наведених оквира поставила је не само теоријски већ и практични императив додатних експланација и експликација, односно остваривања кохерентности различитих система заштите жртава насиља у породици (Панов, 2008; Њагуловић, 2012).

Сумирајући наведено, у даљем тексту представиће се краћа анализа *de lege lata* корпуса правних норми која се тичу ових области. Додатно, указаће се на дискрепантности на нивоу кривичне, породичне и прекршајне регулативе, односно преглед упоредноправних решења којима би се могли остварити очекивани циљеви на нивоу специјалне и генералне превенције.

Појам породице и оквир заштитног објекта

Неретко се у јавним расправама, па и у научним радовима може наићи на став да је насиље у породици препознато као кривично дело тек 2002. године када је чланом 118а Кривичног законика исто уведено у сегмент кривичних дела против брака и породице. Ипак, овакав позиција јасно није исправна. Феноменолошки посматрано сву турбулентност унутарпородичних збивања законодавац је до тад препознавао кроз опште инкриминације. Лака телесна, тешка телесна повреда, угрожавање сигурности, принуда, кривично дело убиства неки су од нормативноправних оквира којима се пружала заштита свим жртвама, истина без препознавања специфичности породичног контекста (Јовановић, 2009; Стојановић, 2009).

Па управо контекстуални оквир, изложеност и вулнерабилност жртава, зависност од насилника, немогућност сепарације, као и хроничитет насилних утицаја поставили су се као аргументи формулисања посебних кривичноправних одредби. Наиме, чланом 118а КЗ законодавац је иницијално предвидео да ће се учиниоцем насиља у породици сматрати свако ко употребом силе или озбиљном претњом да ће напасти на живот или тело повређује или угрожава телесни или душевни интегритет члана породице (Јовић и Кешетовић, 2002; Антић, 2004).

Представљено правномотехничко решење тако је отворило једно од првих дилема у контексту дате инкриминације, а које се односи на спецификацију учинилаца и круга лица обухваћених заштитним објектом. Тако, премда би општи смисао овог кривичног дела требало схватити као *delictum proprium*, односно кривично дело које могу извршити само лица са посебним својствима, одредницом „ко применом насиља“ имплицирано је да се свако лице може појавити као учинилац (Јовановић, 2008).

Нелогичност претходног тумачења потпомогнута је и прилично неуједначеном судском праксом у предметима који се тичу насиља у породици, а у периоду непосредно након увођења представљене инкриминације. Став Врховног суда према коме се појам породице ограничава на оквир супружника и сродника у правој линији који живе у заједничком домаћинству сматран је исувише рестриктивним, уз напомене о потреби проширивања датог подручја заштите.

Са циљем превазилажења опажених тешкоћа Законом о изменама и допунама Кривичног законика 2006. године законодавац је понудио ново решење. Отуда је чланом 194. КЗ експлицирано да ће се казнити казном затвора у трајању од 3 месеца до 3 године свако ко применом насиља, претњом да ће напасти на живот или тело, дрским или безобзирним понашањем угрожава спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана своје породице (Стојановић, 2009).

Додатно, у члану 112 истог Закона експлицирано је да се чланом породице сматрају супружници, њихова деца, преци супружника у правој линији крвног сродства, ванбрачни партнери и њихова деца, усвојилац и усвојеник, хранилац и храњеник. Истом одредбом оквиром породице обухваћени су и браћа и сестре, њихови супружници и деца, бивши супружници и њихова деца и родитељи бивших супружника, ако живе у заједничком домаћинству, као и лица која имају заједничко дете или је дете на путу да буде рођено, иако никада нису живела у истом породичном домаћинству.

Премда је Кривични законик као системски закон овим понудио целовито решење, конфузију у погледу појмовног одређења породице додатно је унео Породични закон, а који је ступио на снагу 2005. године (Почуча, 2010; Почуча и Шаркић, 2012). Наиме, иако одредбе Породичног закона нису обавезујуће у контексту кривичног права, придодавање лица која су међусобно била или су још увек у емотивној или сексуалној вези породичном оквиру, довело је у теоријском смислу до потпуног разводњавања првобитне интенције законодавца. Ово се може закључити из логичке анализе ситуације према којој ће насиље бившег партнера са којим је пасивни субјект био у емотивној вези пре две деценије бити сматрано насиљем у породици.

Неадекватност представљеног решења поставља се коначно и у другом хипотетичком сценарију према коме би жена која је у брачној заједници, а која искуси насиље од стране бившег или актуелног ванбрачног сексуалног партнера поново била обухваћена предметом заштите из члана 194 КЗ. Претпоста-

вљамо да овакав паралелизам заштите брачног и ванбрачног статуса није био обухваћен интенцијом законодавца, те се отуда свакако поставља упитним.

Претходно представљена критичка анализа чини се заправо централним сегментом проблематике инкриминације насиља у породици. Наиме, водећи се криминолошким, а пре свега феноменолошким запажањима, овај феномен подразумева специфичну интеракцију блиских чланова које карактеришу емоционална и по правилу финансијска зависност. Павловић (2013) елаборирајући проблематику злостављања деце тако истиче да вулнерабилност детета произилази из односа подређености, афективне везаности и свеукупне зависности од родитеља. У истом контексту, Николић-Ристановић и Миливојевић (2000) закључује да жене жртве насиља у породици по правилу не напуштају мужеве насилнике из разлога изостанка стамбене и финансијске независности. Сумирајући наведено, управо дате варијабле којима се истиче специфичност насиља у породичном контексту постављају се као виталне и у дефинисању оквира заштитног објекта.

Премда Кривични законик у претходно поменутом члану 112 наводи браћу и сестре као чланове породице у односу на које важе заштитне одредбе из члана 194 истог закона, осврнувши се на судску праксу чини се логичним закључак из решења Окружног суда у Чачку, КЖ бр., 166/06 од 30.05.2006. године. Наиме према наводима суда *„Када окривљени који има пребивалиште у К повремено дође у родно село у општини Ч. где је сувласник једног дела куће, у чијем другом делу живе брат и снаја, па дође до физичког сукоба, не може се појавити као извршилац кривичног дела насиља у породици из члана 118а. ст.1”*.

Ипак, с обзиром да браћа и сестре реално представљају легитимне објекте заштите, а посебно у ситуацији када се ради о малолетним лицима или лицима која живе у истом домаћинству са насилником, стиче се утисак потребе новелирања кривичноправних одредби којима би се управо на датим критеријумима ограничила заштита предвиђена чланом 194 КЗ.

Сензитивност Закона у погледу степена заштите субјеката обухваћених актуелним чланом 112 КЗ могла би се размотрити и у контексту потребе обухватања заштитом родитеља бившег или садашњег супружника. Наиме, чињеницом да се поново ради о пунолетним особама финансијски и стамбено независним са ограниченом емоционалном везаношћу у односу на учиниоца насиља чини се логичним да ова лица не буду обухваћена појмом породице, односно да се њихова заштита остварује кроз опште инкриминације. Евентуално ограничење у овом смислу могло би се обухватити ситуацијом у којој родитељи актуелног или бившег супружника живе у истом домаћинству са учиниоцем насиља.

Сумирајући наведено, потреба ревидирања законских одредби које се тичу одређивања оквира заштитног објекта, односно појма породице, поставља се од посебног значаја. Поред чињенице да постојећа решења оправдавају примену кривичних норми у ситуацијама које не одговарају природи овог кривичног дела, кумулативни проблеми који се запажају у односу на одређење

бића кривичног дела воде значајној збрици у предметном пољу. Отуда, премда наизглед ретроградан, предлог враћања ранијег, рестриктивнијег тумачења појма породице, донео би виши ниво јасноће како у теоријском тако и у практичном смислу. На крају, чињеницом да законодавац и даље јасно препознаје оквир општих инкриминација, поменута ограничења не би била на уштрб права грађана, а судови би у сваком конкретном случају у коме се члан шире породице појави као оштећена страна могли узети у обзир дату околност, у смислу утврђивања отежавајућих околности.

Радња извршења кривичног дела

Друга дилема у контексту инкриминације насиља у породици односи се на саму радњу извршења овог дела. Дато питање тако поред теоријског значаја има и јасне практичне кривичноправне одразе. Наиме, водећи се анализом аутора попут Жарковића и сарадника (2012) и Јовановић (2008) поставља се питање да ли је радња овог дела алтернативно одређена као употреба силе или озбиљне претње, дрско или безобзирно понашање односно као повреда или угрожавање телесног или душевног интегритета члана породице.

Нејасноће у погледу одређења бића овог кривичног дела представља и Делић (2012). Тако дата ауторка упућује на пресуде ОСБ Кж-2204/06 од 29.08.2006. године према коме кривично дело насиља у породици постоји када се окривљени безобзирно понашао према својој мајци на тај начин што је уз увреде није пуштао у кућу. Односно, пресуду Основног суда у Чачку Кж-284/09 од 20.10.2009. године сходно којој ће исто постојати када је окривљени у дужем периоду викао на своје родитеље, хистерисао и захтевао од њих новац за куповину дроге.

Наиме, прилично је јасно разумети ситуацију у којој учинилац физички повређује члана породице, ипак критеријуми озбиљне претње, дрског или безобзирног понашања, те угрожавања душевног интегритета члана породице не могу се тако јасно препознати у свој сложености унутарпородичних релација.

Водећи се наводима Живковића и сарадника (2012) представљени елементи морају се разумети у садржинском контексту ове инкриминације. Тако дати аутор наводи да кривично дело насиља у породици може постојати и када је наведена радња предузета само једном, а у зависности од последице, при чему се ово односи на радњу испољавања насиља и употребу квалификоване радње. Ипак, према истом извору, да би дрско и безобзирно понашање проузроковало угрожавање потребно је да се радња понови више пута.

Према Стојановићу (2009) неопходно је да радња извршења буде таква да је објективно подобна да доведе до угрожавања спокојства, телесног интегритета или душевног стања члана породице. При томе дело из члана 194 КЗ сматраће се свршеним када дође до угрожавања, иначе би се могло говорити само о некажњивом покушају. Управо у том смислу истиче се и дилема да ли је оправдано говорити о свршеном кривичном делу са критеријума субјективног осећаја угрожености или објективног критеријума.

Важним елементом у овом контексту поставља се и појам дрског и безобзирног понашања. Премда, Јовановић (2008) наводи да критеријум одређења овог термина треба разумети у складу са тумачењем кривичног дела насилничког понашања из члана 344 КЗ, Шуловић (2009) наводи да дрско понашање излази из правила уобичајеног понашања и интерперсоналне комуникације, уз испољавање вређања, игнорисања и спремности за физичко разрачунавање са другим лицем. У том смислу Шуловић (2009) истиче да се у сваком конкретном случају мора ценити да ли се заиста ради о неком од ових понашања.

Претходна елаборација мора се разумети и у контексту појма спокојства, а који према Јовановићу (2008) може бити схваћен као осећање безбедности, безбрижности, хладнокрвности и мира. Исти појам према Стојановићу (2009) подразумева настапање осећања личне или имовинске несигурности, страха, одсуства мира неопходног за нормалан и уредан живот, док Шуловић (2009) наводи да спокојство представља осећање психичке и физичке сигурности, те стање лишено било каквог узнемиравања.

Исувише широко одређење инкриминације из члана 194 КЗ јасно повлачи бројна питања која с обзиром на хетерогеност предметне појаве не могу бити увек једнако тумачена. Ово се посебно односи на питање субјективног или објективног осећаја угрожености, те чињеницу да се данас у пракси среће ситуација у којој жене неретко злонамерно оптужују мужеве за насиље у породици, а што се касније користи као аргумент у бракоразводним парницама или поступцима за остваривање старатељског права.

Решење у овом смислу ипак није једноставно. Наиме, поштујући феноменолошку хетерогеност насиља у породици, актуелно кривичноправно одређење заправо усваја четири радње извршења и три последице (само у основном облику) чиме је креиран прилично компликован правномотехнички концепт. Додатно, већина појмова садржаних у члану 194 КЗ носи неуједначана правна тумачења чиме схватање ове инкриминација постаје крајње арбитрано.

Тек могуће корекције односиле би се на парцијализовање законских одредби, те евентуалне измене у погледу кривичног гоњења и кажњавања, а што ће бити представљено у наредном сегменту овог рада.

Кривично гоњење учиниоца насиља у породици

Друга могућност у погледу евентуалних измена националне легислативе која се тиче насиља у породици односила би се на сегмент кривичног гоњења. Ово се тако нотира како у односу на специфичан круг лица обухваћених тренутним тумачењем појма породице, тако и у односу на конкретне облике радње извршења садржане у инкриминацији из члана 194 КЗ.

Наиме, уколико би се законодавац и даље определио за постојећи шири приступ дефинисању оквира заштитног објекта, чини се логичним да би лица

која припадају појму шире породице, у случају извршења радње која одговара основном облику кривичног дела из члана 194 КЗ могла остварити кривично-правно заштиту и гоњење учиниоца тек по предлогу. Наиме, чињеницом да је законодавац чланом 186 КЗ предвидео ће да у случају силовања почињеног од стране брачног друга кривично гоњење бити вођено по предлогу пасивног субјекта односно оштећене стране, чини се нелогичним да блажи облици насиља (психолошко) учињени према лицима која су у даљој вези у односу на учиниоца имају строжије решење.

Тек други модел односио би се на могућност да јавни тужилац након процене извршених радњи покрене кривични поступак по службеној дужности, и без предлога оштећеног лица, али у контексту неке од општих инкриминација. На тај начин, остварила би се заштита пасивног субјекта, али би се и према учиниоцу дела примениле блаже казнене одредбе предвиђене за неко од других кривичних дела обухваћених радњом извршења.

Да ли се ради о насиљу у породици или неком другом кривичном делу, оцењивало би се у сваком конкретном случају, при чему критеријум одлучивања не би зависио само од саме радње извршења, већ пре свега од других елемената који противправност смештају у породични контексту.

Истина дати модел водио би непотребном паралелизму кривично-правних одређења, али је исто неминовност у ситуацији када постојеће законско одређење насиља у породици асимилује читав корупус различитих кривичних дела.

Други сегмент могућих измена законских одредби које се тичу кривичног гоњења, односи се на обавезу официјалности у односу на поједине облике овог кривичног дела. Наиме, судска пракса неретко представља доста репрезентативне примере дискутабилне оправданости примене кривично-правних одредби и обавезе *ex officio* гоњења. Судија Врховног суда Милошевић (2009; 32) тако наводи случај из праксе према коме: *„супруг пекарски радник са супругом и две ћерке од три и шест година, живи у изнајмљеном стану, дворишној згради, једног београдског приградског насеља. Газдарица живи у уличној згради. Он долази у рано јутру у свој стана, када избаци последњу фуруну, око пет часова, и увек га чека распремљен кревет, нешто да поједе, умије се (нема купатила), а конкретног јутра ништа од тога. Он почиње да виче, пробуде се супруга и старије дете, и супруга виче на њега у стану, потом из дворишта, вика, нема физичког контакт, млађе дете и даље спава. али пробуди се газдарица, не може да спава, зове полицију, газдарица и супруга говоре да је било страшно. Одведеше га, па кривична пријава за члан 194. став 1 Кз, па истражни судија после саслушања одреди притвор”*.

Наиме, представљена вињета јасно сведочи да у конкретном случају није дошло до повређивања физичког интегритета пасивног субјекта. Ипак, задовољавање критеријума озбиљне претње и угрожавања душевног интегритета, као и јасна могућност арбитражности оцене чињеничног стања, и даље квалификује у пракси ово понашање као кривично дело, са озбиљним правним последицама по учиниоца, али и целокупну породицу.

Сумирајући наведено, као и чињеницу да поједини бракови деценијама функционишу у патолошкој агресивној симбиози, поставља се отуда упитним да ли према актуелном одређењу бића кривичног дела насиља у породици сви облици, укључујући и оне који не подразумевају телесно угрожавање или повређивање, нужно захтевају и *ex officio* гоњење. Важност дате дилеме потврђује се и иницијативом Основног јавног тужилаштва у Суботици које је достављајући закључке поводом радне Закона о изменама и допунама Кривичног закона А бр. 163/12 од 23.10.2012. године, између осталог предложило да се основни облик кривичног дела из члана 194 КЗ гони по предлогу оштећеног лица.

Додатно, представљена ситуација отвара питање оправданости задирања у приватност унутарпородичних збивања, сложеност одраза извршења евентуалних кривичних санкција, те питање да ли би у датој ситуацији с обзиром на бидирекциону агресију било оправдано казнити оба брачна друга.

Јасно, кривично право не сме имати примарно васпитну улогу, нити улогу медијатора у брачним и породичним односима. Његова примена отуда се поставља као крајње средство друштвеног реаговања на одређена понашања. Управо у том смислу чини се да би претходни примери судске праксе више одговарали нормама обухваћеним прекршајним законодавством, а које и у постојећим законским решењима носи доста елегантан и постепен модел друштвеног реаговања.

Вративши се проблему кривичног гоњења учинилаца насиља у породици, дати проблем се може се сагледати и у случајевима у којима је суд огласио кривим оба супружника. Наиме, Пресудом Окружног суда у Београду Кж 3062/06 од 21.11.2006. године и пресудом трећег општинског суда у Београду К. 188/06 од 19.05.2006. године наводи да је окривљени починио кривично дело када је употребом силе угрожавао телесни и душевни интегритет члана породице. Истом пресудом утврђено је да је окривљени своју супругу психички малтретирао говорећи јој да је зове Лешће и покојна мајка, позивајући је да се убије и да је луда. Угрожавање душевног интегритета супруге извршено је и изазивањем осећања страха од великог кухињског ножа или дрвене мотке коју је окривљени стално носио са собом. Коначно, окривљени је оштећену физички злостављао ударајући је песницама у пределу главе.

Ипак, у истом предмету утврђено је да је и супруга крива у контексту члана 194 КЗ, а чињеницом да је угрозила спокојство и душевно стања члана породице. Пресудом је утврђено да је окривљена супруга свакодневно психички малтретирала провоокривљеног брачног друга уз претње и замахивање ножем, односно физички злостављала ударајући га док лежи.

Премда парцијално посматрано, представљена понашања јасно испуњавају законске критеријуме бића кривичног дела насиља у породици поставља се питање да ли је држава дужна да интервенише у сферу патологизираних породичних односа без иницијативе оштећене стране. У конкретном примеру тешко је замислити да ће условно кажњавање или казна затвора заиста утицати превентивно у смислу даље корекције понашања и брачних односа. Исто се може закључити и у контексту ограниченог репертоара мера заштите пред-

виђених Породичним законом. Осим уколико законодавац није предвидео да у оваквим случајевима нужно следи и бракоразводна парница чини се да би у конкретном случају социјално-психијатријске и психолошке интервенције биле ефективније у односу на кривичноправно инволвирање.

И док идеја о рестриктивнијем схватању правних могућности кривичног гоњења учинилаца насиља у породици по службеној дужности може деловати ретроградно, ваља напоменути да оваква идеја никако не аболира извршиоце, већ пре свега има за циљ растерећење кривичног правосуђа, као и увођење теоријских и практичних разграничења. Датим моделом, обезбедило би се да кривично правно остане резервисано само за најтеже облике угрожавања права и друштвених вредности, те да насиље у породици буде препознато у свој својој стварној феноменолошкој и епидемиолошкој важности.

Наравно, изнети аргументи могу наићи на бројне критике. Ово се истиче и у контексту запажања према којима и поред (декларативне) интенције законодаваца да пружи обухватну заштиту жртвама постојећа тужилачка и судска поступања показују озбиљне пропусте. Тако се истиче чињеница да тужилаштва у РС неретко одустају од кривичног гоњења уколико се истоме оштећена не придружи, односно накнадно одустане од првобитног исказа из кривичне пријаве.

Водећи се виктимолошким сазнањима о снажном притиску коју жртва насиља у породици трпи законодавац је управо предвидео да ће се наведени случајеви гонити по службеној дужности. Отуда би дословно схватање закона водило закључку да накнадни став оштећене не сме бити витални критеријум одлучивања јавног тужиоца. Могућност коришћења других доказних материјала, те аргументовање на основу лекарских и полицијских извештаја, као и изјава сведока морали би се сматрати довољним у контексту дате инкриминације. У прилог овој тези говори и став различитих невладиних организација које постављају питање да ли би у случају да возач аутомобила тешко телесно повреди пешака тужилаштво одустало од кривичног гоњења у случају накнадне незаинтересованости оштећене стране у погледу кривичног гоњења учиниоца. Свакако негативан одговор морао би бити генерализован и у контексту насиља у породици.

Друге могућности друштвеног реаговања

Вративши се раније представљеним примерима из судске праксе поставља се питање да ли заправо значајан сегмент случајева породичног насиља уистину захтева кривично процесуирање учиниоца или се може размишљати о другим, целихсходнијим видовима друштвеног реаговања. Тако се стиче утисак да раније поменута ситуација када се окривљени безобзирно понашао према својој мајци на тај начин што је уз увреде није пуштао у кућу, односно када је окривљени у дужем периоду викао на своје родитеље, хистерисао и захтевао од њих новац за куповину дроге, пре одговара прекршајној, него кривичној интервенцији.

Дати примери репрезентативни су с обзиром на чињеницу да задирање у сферу породичних односа захтева специфичан сензибилитет, а пре свега постепеност. Породични односи су по својој природи другачији него када се говори о насилним односима између не-блиских особа, а по правилу се не прекидају ни након изречених кривичних санкција. Отуда се чини да државноправно реаговање иницијално мора бити усмерено ка строжијем надзору, упозоравању, те уклањању услова који доводе до насиља.

Управо у том смислу Закон о прекршајима у члану 59 отвара и могућност изрицања обавезне мере лечења од алкохола и психоактивних супстанци, а чиме би се деловало у контексту специјалне превенције, редукције врло честих ризико фактора и обезбеђивања заштите жртве.

Друга стратегија поступања односила би се на ширу примену начела опортунитета у контексту кривичног гоњења учинилаца насиља у породици. Наиме, сходно одредбама Законика о кривичном поступку одлагање кривичног гоњења могло би бити условљено обавезом подвргавања одвикавању од алкохола или опојних дрога или психосоцијалној терапији (Шкулић, 2014; Бркић, 2013). Применом датог института тако би се обезбедила елиминација чинилаца који доприносе насилним односима, пружила би се адекватна унутарпордична медијација, растеретило кривично правосуђе, а уз обезбеђивање адекватне друштвене интервенције.

Оваква решења премда би могла деловати либерално из аспекта криминалне политике сузбијања и спречавања насиља у породици, морају се пре свега сагледати у контексту реалитета остваривања специјалне превенције и стварности заштите жртава породичног насиља. Чињеница према којој се значајан број насилника након издржане затворске казне врати кући, без раскида брачне заједнице, говори у прилог тези да државна интервенција мора имати управо превентивни карактер. Додатно, како у реалитету услова пеналних установа у Србији не постоје специјализовани програми намењени учиниоцима насиља у породици, изрицање кратких затворских казни не може се видети као ефективан вид решавања овог проблема.

Друга трајекторија размишљања могла би обухватити анализу казних одредби у контексту насиља у породици. Наиме, осим чињенице да је током новелирања кривичног законика законодавац показао неконзистентност у погледу строгости прописивања казни, значајна критика последњих година односи се на потребу строжег кажњавања у случају специјалног поврата, односно кршења изречених мера заштите садржаних у Породичном закону.

Водећи се различитим извештајима и јавним расправама данас се често упућује на то да судови изричу благе казне, а неретко испод законског минимума. Премда је јасно да суд у својој оцени узима у обзир постојање извршења ранијег кривичног дела, опажена казнена тенденција отуда поставља питање потребе увођења експлицитних законских норми којима се предвиђа рестриктивнија казнена политика. Пример у овом контексту може се наћи у упоредноправном прегледу и решењима појединих европских законодавстава који у

кривичноправним одредбама експлицирају да ће се повратник казнити дуплом казном у односу на предвиђену за првопреступника (Павловић, 2013).

Поред наведеног, упоредно правним прегледом драстична разлика нотира се у погледу хитности поступања и имплементације законом предвиђених мера заштите жртава насиља у породици. Тако док Аустријско законодавство као и кривично законодавство САД предвиђа могућност изрицања полицијских налога којима се отвара могућност да по обављеној процени и интервенцији полиција непосредно удаљи из домаћинства учиниоца насиља, национално решење није прихватило овакав модел (Dearing, 2002; Burton, 2008).

У односу на дати предлог често се могу чути аргументи према којима би се полицији дала превише широка овлашћења, односно став да одлуку о исељењу може донети само суд. Премда се наведено може и прихватити, поједине државе у оквиру САД овај проблем елегантно су решиле на тај начин што поступајући полицијски службеници приликом саме интервенције могу контактирати дежурног судију. У тој ситуацији, након образложења полицајца, судија том приликом издаје одговарајући усмени налог, а накнадно и одговарајуће писмено решење.

Анализирајући друштвену реакцију на феномен насиља у породици неспорно је да је у Србији пуно учињено у погледу обезбеђивања заштите жртава насиља у породици. Ипак, пракса градње сигурних кућа, премда од помоћи, негира основну интенцију према којој би друштвена интервенција морала бити усмерена према учиниоцу, а не према жртви. Тако претходно поменути упореднооправни оквири предвиђају да држава по исељењу учиниоца истом може обезбедити смештају у неком од колективних центара или прихватилишта, у случају да исто није у стању да обезбеди сам. Непосредност интервенције, те примена мера према насилнику, а не жртви, отуда се чини много логичнијим и сврсисходнијим концептом.

Осврнувши се на оквир Породичног закона и предвиђених мера заштите већина извештаја данас упућује да се годишње у Србији дате мере изрекну у неколико стотина случајева годишње. Ипак, чини се потпуно јасним да данас у Србији не постоје адекватни механизми контроле изречених мера, осим да се прекршилац затекне *in flagrante*. Полиција као надлежни орган за праћење наведених мера данас нема довољно ресурса којима би се остварила ефективна контрола законских одредби, а чиме ове одредбе Породичног закона постају само „мртво слово на папиру“.

Савремени кривичноправни, пенолошки и криминолошки концепт јасно је у овом контексту понудио решења која ефикасно акомодирају новија научно-технолошка достигнућа. Концепт електронског надзора тако данас представља потпуно уобичајени модел контроле кретања и понашања лица према којима су изречене одређене законске мере (Стевковић и Васиљевић, 2008).

Тако различити модели електронског надзора осим што дозвољавају праћење кретања у реалном времену нуде врло прилагођене форме мерама забране приласка. Постављењем одговарајућих уређаја и на учиниоца и на

заштићену жртву нуди се потпуно сигуран модел заштите који региструје приближавање на удаљености мањој од прописане судском одлуком. Слично, омогућава и праћање кретања насилника и контролу приласка локацијама на којима жртва обично борави или има запослење.

Премда критичари наведеног концепта поред права на задирање у приватност понашања истичу и економско оптерећење које би примена датог модела носила, упоредноправни преглед носи елегантна решења и у овом контексту. Наиме, чињеницом да сваки новији мобилни телефон интегрише функцију ГПС-а, као и да омогућава праћење кретања посредством базних станица не може се држати постојаном теза о високим трошковима примене дате технологије. Уколико би држава заиста прихватила приоритет заштите жртава насиља у породици чини се да би значајан број националних компанија факултета и института био у стању да прилагоди поменути ГПС технологију кроз одговарајући технолошки патент. Ово се истиче с обзиром на значајну медијску фаму која је пратила процес набавке електронских уређаја који се примењују у оквиру кућног притвора односно издржавања казне затвора у просторијама у којима осуђени станује, а за које су помињане милионске суме.

Додатно, вративши се финансијским оптерећенима и упоредноправном прегледу поједина законодавства предвидела су такво решење у којима ће мере надзора бити спровођене на терет самог учиниоца. И мада је вероватно да би наведено решење било неприменљиво у одређеном сегменту учинилаца којим немају стабилне изворе прихода представљени модел нудио би бар делимично финансијско растерећење државе.

Коначно, примена мера електронског надзора могла би се ограничити само на она лица која би сходно претходној психолошкој и психијатријској процени била идентификована као високо ризична. Развој објективизованих инструмената процене унутарпородичних насилника тако данас представља редован сегмент иностране судске праксе која се ослања на сазнања форензичке науке (Dutton & Kropp, 2000; Hilton et al, 2004). Селектовањем ужег круга насилника са високим агресивним потенцијалима, те применом поменутих мера надзора чини се да би био остварен баланс тежњи ка одржавању економичности и стварних потреба посебно угрожених жртава насиља у породици.

Закључак

Насиље у породици представља врло специфичан феномен чије решавање захтева балансирану друштвену реакцију. Премда епидемична и са озбиљним последицама, дата појава не може се увек решавати кривичноправним одредбама. Постепеност државног реаговања, заштита породичних интереса, као и ефективна заштита жртава мора отуда подразумевати мултидимензионално и постепено интервенисање.

Налажење праве мере између заштите, превенције и строге репресије у тешким случајевима породичног насиља није свакако једноставан задатак.

Ипак, чини се да се постојећа законска решење, након више од деценије примене, нису показала ефективним. Додатно, постојећи законски оквир чини се доста компликованим, са непотребним преклапањима. Оваква ситуација диригована је пре свега императивом да се насиље у породици посматра као засебан кривичноправни ентитет, а што компликује и све евентуалне предлоге унапређења постојеће легислативе.

Тек можда најједноставније решење у овом смислу представља враћање на концепт кривичног гоњења учиниоца кроз опште инкриминације, при чему би се у потпуности поштовао отежавајући контекст породичних збивања. Дати модел водио би теоријском поједностављивању, елегантнијој и јаснијој судској пракси, а уз одговарајуће препоруке поступања судова и тужилаштва, исто не би било на штету жртава. Чињеницом да поједина европска законодавства не предвиђају засебну инкриминацију насиља у породици, а опет пружају доста ефективне механизме заштите, свакако говори у прилог овој тези.

Литература:

1. Antić, N. (2004). Nasilje u porodici - krivično delo iz člana 118a. KZRS. *Branič - časopis Advokatske komore Srbije*, 117(1), 66-68.
2. Brkić, S. (2013) Krivičnoprocesno pravo- posebni deo. Pravni fakultet
3. Delić, N. (2012). Krivičnopravni aspekti nasilja u porodici. U Panov S., M. Janjić-Komar, M.
4. Škulić (ur.) Nasilje u porodici- zbornik radova sa naučnog skupa. Beograd: pravni fakultet. 108-128
5. Dutton, D. G., & Kropp, P. R. (2000). A review of domestic violence risk instruments. *Trauma, Violence, & Abuse*, 1(2), 171-181.
6. Hilton, N. Z., Harris, G. T., Rice, M. E., Lang, C., Cormier, C. A., & Lines, K. J. (2004). A brief actuarial assessment for the prediction of wife assault recidivism: the Ontario domestic assault risk assessment. *Psychological assessment*, 16(3), 267-275.
7. Jovanović, S. (2008). *Krivično-pravna zaštita od nasilja u porodici*. Doktorska disertacija. Beograd: Pravni fakultet Union.
8. Jović, M., & Kešetović, Ž. (2002). Nasilje u porodici u svetlu novih inkriminacija - čl. 118-a KZS. *Bezbednost*, Beograd, 44(6), 866-888.
9. Milošević, N. (2012) Nasilje u porodici. U Panov S., M. Janjić-Komar, M. Škulić (ur.) Nasilje u porodici, zbornik sa naučnog skupa, Beograd: Pravni fakultet, 218-235
10. Nikolić-Ristanović, V., & Milivojević, S. (2000). Viktimizacija žena nasiljem u porodici: uticaj socijalnih faktora vezanih za društvene promene i životnu dob. Beograd
11. Njagulović, J. (2012). Nasilje u porodici - tri segmenta pravne zaštite u domaćem zakonodavstvu. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, (62), 593-603.
12. Panov, S. (2008). *Porodično pravo*. Beograd: Pravni fakultet
13. Pavlović, Z. (2013). *Seksualna zlupotreba dece – kriminološke i krivičnopravni aspekti*. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe.
14. Počuča, M. (2010). *Porodično pravo*. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe
15. Počuča, M. i Šarkić, N. (2012). *Porodičnopravo i porodičnopravna zaštita*. Beograd: Službeni glasnik

16. Stevković, L., & Vasiljević, D. (2008). Elektronsko praćenje u oblasti izvršenja krivičnih sankcija. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 27(1-2), 265-280.
17. Stojanović, Z. (2009). *Komentar krivičnog zakonika*. Beograd: Službeni glasnik
18. Šulović, Z. (2009). Krivično delo nasilje u porodici. U Panov S., M. Janjić-Komar, M. Škulić (ur.) *Nasilje u porodici*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca, 106-116
19. Žarković, M., Šurlan, T., Kiurski, J., Matić, M. i Josimović, S. (2012). *Ka boljoj zaštiti žrtava nasilja u porodici*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.

Violence in the family - the old solutions to new legislation

Summary: After more than a decade of changes of the national criminal legislation when was first time introduced the crime of domestic violence one can perceived questionable results in terms of general and specific prevention. High frequency, serious consequences, frequent cases of fatal outcomes, as well as practically a regular practice of violation of protective measures for victims of domestic violence, exist as a constant in Serbian society. Although the causes for this are numerous, in this paper, the authors will give a brief overview of some theoretical and practical problems associated with this incrimination, as well as suggestions of possible improvement in this context. Pointing to the partial confusion which came as a result of the introduction of this crime, and inconsistency of authors views and lawyers in practice, will point to the need for revision of existing legislation, as well as the benefits of earlier interpretations. In addition, with the aim of improving protection measures, will feature a segment comparative law practice, ie the possibility of transfer of certain concepts in the national context.

Key words: domestic violence, criminal law, protective orders, prevention

МИЛОВАН КОМНЕНИЋ*

Адвокат

Београд

ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ**

Правни факултет за
привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 343.3/.7:004.41

Монографска студија

Примљен: 14.02.2015

Одобрен: 27.07.2015

КРИВИЧНА ДЕЛА ФАЛСИФИКОВАЊА ИСПРАВЕ У СВЕТЛУ САВРЕМЕНИХ ТЕХНИЧКО-ТЕХНОЛОШКИХ ДОСТИГНУЋА

Сажетак: Кривичним делима против правног саобраћаја штити се истинитост правних аката, пре свега исправа, којима се обавља промет у правном саобраћају између физичких и правних лица. За нормално и законито одвијање правног саобраћаја полази се од претпоставке да су исправе које се употребљавају истините по свом пореклу и по садржини. Претпоставка истинитости односи се не само на издаваоца већ и на садржину исправе. Због тога се правни саобраћај заснива на поверењу о истинитости исправа.

Имајући у виду значај који правни саобраћај има за чланове друштвене заједнице и друштво у целини, угрожавање његовог одвијања је друштвено опасно и мора се сузбијати. Угрожавање правног саобраћаја врши се сачињавањем, преиначењем и прибављањем у намери употребе или употребом фалсификованих исправа. Сходно томе, како живимо у времену сталног техничко-технолошког напретка, са једне стране различити производи ових достигнућа у савременом друштву се сматрају исправама (различити рачунарски подаци), док са друге стране научно-технолошка достигнућа отварају нове могућности за различите видове фалсификовања исправа. Стога, аутори ће у овом раду обрадити однос фалсификовања исправа и нових техничко-технолошких достигнућа у савременом друштву.

Кључне речи: правни саобраћај, фалсификовање, исправе, техничко - технолошки напредак

Уводна разматрања

Са општим развојем културе и писмености повећава се употреба исправа у свакодневном животу, а тиме јача значај исправе као доказног средства. У давној прошлости, када је писменост била само привилегија одређених појединаца или уских група људи, писмена у смислу докумената била су ретка.

* masha.komnenic@gmail.com

** jdragojlovic@pravni-fakultet.info

Са порастом културе и писмености међу људима уопште повећава се и употреба појединих исправа у правном саобраћају.

Значај правних односа и сигурност правног саобраћаја за сваку правну државу је изузетно велики. Управо зато свака држава предузима различите мере у циљу очувања правних односа и беспрекорног функционисања правног саобраћаја са свим његовим атрибутима између њених учесника.

Одвијање правног саобраћаја међу људима по правилу се региструје и тако се долази до материјализоване изјаве субјекта. Ако су такве изјаве правно релевантне (тј. ако изазивају нестанак, промену или престанак правних односа), свака држава преко свог кривичног законика на одређени начин пружа заштиту таквим исправама. Овакав став налази своје оправдање у чињеници да је у модерно доба све развијенији правни саобраћај исправама, па је и интерес за његову сигурност већи. Другим речима, намеће се обавеза да се обезбеди истинитост и веродостојност садржаја исправа, а самим тим и заштита и сигурност правног саобраћаја и правних односа. Објект заштите код кривичних дела фалсификовања исправа јесте правни саобраћај. Под правним саобраћајем треба схватити промет исправама којима се доказује постојање или непостојање појединих односа међу људима, односно постојање права и обавеза насталих из тих односа, или којима се констатују и утврђују поједине личне, статусне и друге чињенице у тим односима. Такође, исправе служе као извор знања и доказа, па стога морају бити истините, како би се правни саобраћај одвијао без сумњи и подозрења.

Истинитост исправа чини основ поверења у правном саобраћају. Због тога угрожавање тог поверења – прављењем лажних или преиначених правих исправа, прибављањем таквих исправа у намери да се употребе као праве, или употребом лажне или преиначене праве исправе – представља кривично дело фалсификовања исправа, код основних, квалификованих и посебних облика овог кривичног дела.

Такође, имајући у виду и константан техничко-технолошки напредак, могућности за реализацију различитих видова фалсификовања исправа је све једноставнија. У том смислу, аутори ће у овом раду обрадити кривична дела фалсификовања исправе у савременом друштву узевши у обзир сва техничко-технолошка достигнућа која у великој мери могу да олакшају само фалсификовање исправа.

Кратак осврт на појам исправе

Кривичним делима фалсификовања исправе напада се, повређује или угрожава правни саобраћај. Како се правни саобраћај најопасније угрожава фалсификованим исправама, то заправо значи да су предмет овог кривичног дела¹ исправе као средство којим се обавља правни саобраћај.

---

¹ Више о томе у: Милован, Комненић, Жељко, Бјелајац, Жаклина, Спалевић, *Предмет кривичног дела фалсификовања исправе*, Право, теорија и пракса, Вол. 29, бр. 4-6, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, 2012, стр. 89-105.

Појам исправе одређен је у члану 112 тачка 26 Кривичног законика² Републике Србије:

„Исправа је сваки предмет који је подобан или одређен да служи као доказ какве чињенице која има вредност за правне односе, као и рачунарски податак“.

Исти члан у тачки 17 под рачунарским податком подразумева представљену информацију, знање, чињеницу, концепт или наредбу која се уноси, обрађује или памти, или је унета, обрађена или запамћена у рачунару и рачунарској мрежи.

На овај начин одређен је појам исправе у његовом најширем значењу.

За постојање исправе у ширем смислу захтева се испуњење два конститутивна услова: прво, да се ради о предмету који је по својој садржини такав да је подобан или одређен да служи као доказ какве чињенице и друго, да је та чињеница, која се тим предметом доказује, правно релевантна за неки правни однос.³

Овако одређен и схваћен појам исправе указује на то да се под исправом у ширем смислу подразумевају: ознака фабрике на неком предмету, серијски бројеви мотора и шасије моторног возила, камен који обележава међу, ознака експрописане површине, ознака путног појаса, ознака пружне површине поред железничког колосека, филмска или магнетофонска трака, касета компјутерске обраде података, касе – трака о наплаћеном дневном пазару, извештај са налазима, атест о испитивању материјала, ознаке о врсти и класи материјала, као и археолошки остаци насеља. Под исправом се подразумевају и многи други предмети који служе као доказ одређених правно релевантних чињеница у правном саобраћају, као што су и ознаке постављене од овлашћеног лица предузећа које газдује шумама, као знаци одобрене сече одређеног броја стабала, те ознаке граничне линије при разграничењу државних и приватних шума. Ти предмети су подобни или одређени на основу закона или другог прописа донетог на основу закона, да служе као доказ чињеница, које имају вредност за правне односе.⁴

Поред схватања појма исправе у ширем смислу, постоји и схватање о појму исправе у ужем смислу.

Исправа у ужем смислу је изјава воље или мисли неког лица о некој правно релевантној чињеници од значаја за правне односе која је дата у писменој форми. Дакле, да би се неки предмет сматрао исправом у ужем смислу, мора бити испуњено неколико услова:

1. неопходно је да се ради о писменој исправи којом се изражава воља издаваоца исправе и није од значаја на ком предмету је та писмена воља изражена;
2. писмена изјава садржана у исправи мора бити релевантна, тј. односити се на неку околност која је од значаја за правне односе, која је пододна да сама или повезана

² Кривични законик, *Службени гласник РС*, бр. 85/05, 88/05 – испр., 107/05 – испр., 72/09 и 111/09 и 121/12

³ Зоран, Стојановић, Обрад, Перић, *Кривично право-посебни део*, Београд, 2007, стр. 299.

⁴ Драгољуб, Атанацковић, *Кривично право-посебни део*, Београд, 1985, стр. 561.

са другим чињеницама утиче на настанак, промену или престанак неког правног односа.

3. исправа је изјава мисли одређеног физичког или правног лица тј. из ње мора произилазити њен издавалац.⁵

У правној теорији постоје различите врсте исправе, а за потребе овог рада аутори ће направити краћи осврт на појам приватне, јавне и службене исправе јер оне имају највећи практичан значај за ова кривична дела.

Приватна исправа је свака она исправа која је издата од субјекта правних послова без учешћа, у њиховом издавању, органа друштвено-политичких заједница или предузећа и организација у вршењу јавних овлашћења.⁶

Појам приватне исправе, дакле, одређује се уопштено, управо њеним разграничењем од јавне исправе. Зато се под приватном исправом сматра свака она исправа која није јавна, као ни исправа која се по свом значају изједначава са јавном исправом, само у погледу кажњивости.

Под јавним исправама подразумевају се оне исправе које је у прописаном облику издао државни орган или установа у границама своје надлежности и исправе које је, у таквом облику, издала организација у пословима јавне службе који су јој законом поверени.⁷ Државни органи су скупштине друштвено-политичких заједница, извршни органи и органи управе скупштина друштвено-политичких заједница. Одређене послове државних органа, као јавна овлашћења, обављају у оквиру своје делатности и предузећа, као и друге организације и заједнице, као и физичка лица (јавни бележници) када је то одређено законом или на закону заснованој одлуци друштвено-политичке заједнице.

Службена исправа могла би се схватити као посебна врста јавне исправе која је сачињена од стране службеног или одговорног лица у писменој форми у вршењу његове службене дужности која може да послужи као доказ неке правно релевантне чињенице. Дакле, службена исправа је облик јавне исправе коју издаје службено лице како би њоме доказао неке чињенице у оквиру вршења службене дужности.⁸

У кривичноправној теорији постоје различита схватања о појму службене исправе, посебно о њеном односу према јавној исправи.

По једном мишљењу, појам службене исправе не може се изједначити са појмом јавне исправе, јер је свака јавна исправа и службена исправа, али свака службена исправа није јавна исправа. Према томе, појам службене исправе је шири од појма јавне исправе. Овакво мишљење заснивало се на ранијој судској пракси која је за службену исправу сматрала осим јавних и оне исправе које су

---

⁵ Љубиша, Лазаревић, *Коментар Кривичног законика Републике Србије*, Савремена администрација, Београд, 2006. стр. 874.

⁶ Љубиша, Јовановић, *Кривично право-посебни део*, Београд, 1983, стр. 529.

⁷ Бора, Чејовић, Мирко, Кулић, *Кривично право*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад, 2014. стр. 542.

⁸ Наташа, Мрвић-Петровић, *Кривично право-посебни део*, Правни факултет Универзитета Унион у Београду, Београд, 2010., 254.

у вршењу својих службених дужности издавали органи управљања у привредним и друштвеним организацијама ради потврђивања неке чињенице важне за имовинске односе, као и исправе издате од државних органа, установа и организација као доказ правилног вршења службе.⁹

По другом мишљењу, сужава се појам службене исправе у односу на појам јавне исправе тако што је свака службена исправа и јавна исправа, али свака јавна исправа није нужно и службена исправа. Самим тим, сматра се да је службена исправа само један посебан облик јавне исправе. Тиме се дефинише појам службене исправе као писмене исправе службеног лица у вршењу службене дужности која може да послужи као доказ неке правно важне чињенице.¹⁰

Материјално и интелектуално фалсификовање исправе

За нормално и законито одвијање правног саобраћаја полази се од претпоставке да су исправе које се употребљавају истините по свом пореклу и по садржини. Претпоставка истинитости односи се не само на издаваоца већ и на садржину исправе. Због тога се правни саобраћај заснива на поверењу о истинитости исправе. Проверавање истинитости сваке исправе употребљене у правном саобраћају проузроковало би његово паралисање, односно одлагање благовременог закључивања правних послова и остваривања одређених права предвиђених законом. Стога, издавалац исправе својом одговорношћу обезбеђује њену истинитост. Поверење у истинитост исправе од посебног је значаја за исправе које издају државни или други органи, установе или предузећа која врше јавна овлашћења. Држава ауторитетом правног поретка обезбеђује истинитост исправе, посебно исправе које издају службена лица у вршењу своје дужности.

Због значаја који правни саобраћај има за чланове друштвене заједнице и друштво у целини, угрожавање његовог одвијања је друштвено опасно и мора се сузбијати. Угрожавање правног саобраћаја врши се сачињавањем, преиначењем и прибављањем у намери употребе или употребом фалсификованих исправе, тј. исправе које су лажне у погледу означеног издаваоца или у односу на садржину или и по једном и по другом елементу.

Исправе се могу фалсификовати на разне начине. У кривичноправној теорији разликују се материјално од интелектуално фалсификовање.

Исправа је лажна по пореклу и представља материјални фалсификат када је лажно назначено лице као њен издавалац.

Исправа која није лажна у материјалном смислу јер је њен издавалац истинито означен на исправу, али је неистинита њена садржина, представља интелектуални фалсификат. Неуношење у исправу важних података од стране овлашћеног издаваоца такође представља облик интелектуалног фалсификовања.

⁹ Група аутора, *Коментар Кривичног закона СФРЈ*, Београд, 1978, стр. 403.

¹⁰ Љубиша, Лазаревић, оп. цит. стр. 885.

Основни и тежи облик кривичног дела фалсификовања исправа који је дефинисан у чл. 355 Кривичног законика Републике Србије представља случајеве материјалног фалсификовања.

У члану 356 Кривичног законика Републике Србије предвиђени су посебни случајеви фалсификовања исправа, од којих су нека дела материјално фалсификовање, а нека интелектуално фалсификовање (дело које је описано у чл. 356 ст. 1 тач. 2 јесте облик интелектуалног фалсификовања).

Навођење на оверавање неистинитог садржаја као кривично дело из чл. 358 Кривичног законика Републике Србије и фалсификовање службене исправе из чл. 357 Кривичног законика Републике Србије такође представљају случајеве интелектуалног фалсификовања.

Не постоје практичне разлике између материјалног и интелектуалног фалсификовања које би резултирале различитим кривичноправним третманом једне или друге врсте фалсификованих исправа. Зато ни Кривични законик не прави изричиту разлику између појмова материјалног и интелектуалног фалсификовања. То су појмови које је изградила кривичноправна теорија и судска пракса у свакодневном животу.

Кривично дело фалсификовања исправа и нова техничко - технолошка достигнућа

Предности које је донео техничко-технолошки развој и напредак крајем XX и почетком XXI века свакако да је оставио трага на све сегменте друштвеног живота. У том смислу предности нових начина техничко-технолошких унапређења заиста су велике а њихов ефекат се може сагледати и у контексту кривичних дела фалсификовања исправа.

Развитак науке, технике и технологије, као и примена науке, данас је несумњив и свакако ће ићи даље узлазном линијом. Законодавац је зато, под притиском овако великог, брзог и интензивног техничко-технолошког развоја, последњих година био присиљен да прошири појам исправе. У том смислу, под појмом исправе сматра се и рачунарски податак. Овим се јасно осликава веза између кривичних дела фалсификовања исправа и различитих техничко-технолошких достигнућа, а пре свега рачунара.

Дакле, рачунари и различита техничко-технолошка достигнућа могу се користити како за прављење тако и за преиначење различитих исправа са циљем фалсификовања истих. Такође, могуће је ући у компјутерски систем и сачинити неку исправу која има значај или вредност за правне односе, нпр. ако се убаце од стране одређеног лица погрешни подаци у компјутерски систем или се пак у систем убаци компјутерски вирус који може да утиче на садржину исправе која се сачињава на основу података добијених из компјутера.

Пример за то имамо у случаја у којем је НН лице, са оптичког диска покренуло програм који је омогућио да се заобиђе информациони систем кладионице, да се изврши модификација кладионичарског тикета који се већ налазе

у бази, те да се на њих потом унесу резултати већ одигране утакмице са већ познатим исходом. На тај начин направљена су два добитна тикета тако што је измењен садржај постојећих тикета у бази података кладионице, и на њих су унети подаци у виду познатих исхода, већ одиграних утакмица. Тикети су након тога отштампани и предати окривљеном. На тај начин окривљеном је стављено на терет да је набавио лажне исправе ради употребе.¹¹ Ово је један од бројних примера код којих ће се и у будућности користити рачунари и остала техничка средства за извршење кривичних дела фалсификовања исправа. Јер јасно је да рачунари и информационе технологије представљају свакодневницу великог броја људи, а да друштво све више иде ка општој информатизацији. Управо у томе се крију могућности за различите видове злоупотреба са циљем фалсификовања исправа, који ће у будућности, све више доћи до изражаја.

Такође, важно је напоменути да кривична дела фалсификовања исправа често бивају повезана и у стицају¹² са другим кривичним делима, код којих се различити видови фалсификовања исправа јављају као припремене радње, или радње којима се настоји прикрити неко друго кривично дело. Ово јасно упућује на закључак да се ради о веома опасном виду криминалитета којем различита техничко-технолошка достигнућа погодују, јер са једне стране знатно олакшавају извршење кривичног дела, док са друге стране, откривање бива све теже јер су фалсификати све квалитетнији и бољи.

Закључак

При ступању у разноврсне правне односе употребљавају се исправе као доказ важних чињеница. Код правних односа, у које ступа индивидуално одређени или неодређени број лица, употребом исправа, полази се од поверења у истинитост порекла и садржине исправа, као средстава којима се одвија правни саобраћај. Правни поредак преко органа државне власти обезбеђује поверење и штити истинитост порекла и садржине исправа као средстава за одвијање правног саобраћаја у земљи и иностранству.

Дакле, значај и улога исправа у одвијању правног саобраћаја у земљи и иностранству огледа се у важности њихове истинитости, порекла и садржине, као доказа важних чињеница за правне односе. Исправе и њихова употреба у правном саобраћају штите се одређивањем кривичних дела фалсификовања исправа и прописивањем казни за њихово извршење.

Јасно је да су развојем културе и писмености створени услови за већу употребу исправа у правном саобраћају. То је имало за последицу повећану појаву и опасност од употребе фалсификата у одвијању правног саобраћаја.

¹¹ Бранко, Стаменковић, *at. al.* (2014). *Високотехнолошки криминал-практични водич кроз савремено кривично право и примјере из праксе*, ОЕБС мисија у Црној Гори, Подгорица, стр. 125.

¹² Милован, Комненић, Жељко, Бјелајац, Жаклина, Спалевих, *Стицај између облика извршења кривичног дела фалсификовања исправе и однос кривичног дела фалсификовања исправе са другим кривичним делима*, Право теорија и пракса, Вол. 29, Бр. 7-9, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад, 2012, стр. 99-114.

У том смислу, имајући у виду све већи значај исправа и широк круг могућих издавалаца истих, као и савремена достигнућа која омогућавају широке облике и видове угрожавања и напада на многе друштвене вредности, опасност од фалсификовања исправа ће још више доћи до изражаја. Такође, имајући у виду да ово кривично дело често представља и припремну радњу за извршење неког другог кривичног дела (преваре, проневере и сл.), или радњу којом се настоји прикрити неко друго кривично дело, намеће се закључак да се ради о веома опасном виду криминалитета којим се пре свега угрожава правни саобраћај, а онда и остале друштвене вредности.

Литература:

1. Atanacković, Dragoljub, *Krivično pravo-posebni deo*, Beograd, 1985, str. 561.
2. Grupa autora, *Komentar Krivičnog zakona SFRJ*, Beograd, 1978, str. 403.
3. Jovanović, Ljubiša, *Krivično pravo-posebni deo*, Beograd, 1983, str. 529.
4. Komnenić, Milovan, Bjelajac, Željko, Spalević, Žaklina, *Predmet krivičnog dela falsifikovanja isprave*, Pravo, teorija i praksa, Vol. 29, br. 4-6, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, 2012, str. 89-105.
5. Komnenić, Milovan, Bjelajac, Željko, Spalević, Žaklina, *Sticaj između oblika izvršenja krivičnog dela falsifikovanja isprave i odnos krivičnog dela falsifikovanja isprave sa drugim krivičnim delima*, Pravo teorija i praksa, Vol. 29, Br. 7-9, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad, 2012, str. 99-114.
6. Krivični zakonik, *Službeni glasnik RS*, br. 85/05, 88/05 – ispr., 107/05 – ispr., 72/09 i 111/09 i 121/12
7. Lazarević, Ljubiša, *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*, Savremena administracija, Beograd, 2006. str. 874.
8. Mrvić-Petrović, Nataša, *Krivično pravo-posebni deo*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Beograd, 2010., 254.
9. Stamenković, Branko, *at. al.* (2014). *Visokotehnološki kriminal-praktični vodič kroz savremeno krivično pravo i primjere iz prakse*, OEBS misija u Crnoj Gori, Podgorica, str. 125.
10. Stojanović, Zoran, Perić, Obrad, *Krivično pravo-posebni deo*, Beograd, 2007, str. 299.
11. Čejović, Bora, Kulić, Mirko, *Krivično pravo*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad, 2014. str. 542.

CRIMINAL OFFENCES FORGING DOCUMENT IN THE LIGHT OF MODERN TECHNICAL AND TECHNOLOGICAL ACHIEVEMENTS

Summary: Criminal offences against legal traffic are protecting veracity of legal acts, primarily documents, which perform transactions in the legal traffic between physical and legal entities. For normal and lawful conduct of legal traffic comes from the assumption that the documents that are used are true by their origin and content. The assumption of the truth-

fulness, doesn't only refer to the issuer, but as well to the content of the document. That is why the legal traffic is based on the trust about truthfulness documents.

Keeping in mind the importance which the legal traffic has for the members of the community and the society as a whole, jeopardising its unfolding is socially dangerous and must be combated. Jeopardising legal traffic is done by compiling, reforming and obtaining, in intent to use or using fake documents. Consequently, as we live in a time of constant technical and technological progress, in one hand the different products of these achievements in modern society are considered documents (different computer informations) , while on the other hand scientific technological achievements open new possibilities for different types of forging documents. Therefore, authors in this work will process of forging documents and new technical and technological achievements in modern society.

Key words: legal traffic, forging, documents, technical and technological improvements

III

КУЛТУРА, ИДЕНТИТЕТ, ДРУШТВО

АЛЕКСАНДАР ФАТИЋ*
Институт за филозофију и
друштвену теорију
Београд

УДК 140.6:172
Оригиналан научни рад
Примљен: 22.01.2015
Одобрен: 16.02.2015

НАРАТИВНА КОНЦЕПЦИЈА ЛИЧНОГ И КОЛЕКТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА

Сажетак: Концепције индивидуалног и колективног идентитета играју кључну динамичку улогу у формирању индивидуалног и колективног погледа на свет. Тај поглед на свет, у свом филозофском значењу, одређује схватање себе самог и односа у којима се налазимо. Управо стога су такозване „политике идентитета“ имале толики значај у разумевању самосхватања заједнице, политичког система и колективних права у 20. и на почетку 21. века (Паркер, 2005). У овом разматрању се бавимо структуром односа између личног и колективног идентитета са тачке гледишта „теорије наратива“. Савремена наративна концепција идентитета ослања се семиналне радове Пола Рикера (Paul Ricoeur, 1991) и Марије Шехтман (Marya Schechtman, 1996), као и Данијела Денета (Daniel Dennett, 1992), Џин Филипс (Jean Phillips, 2003), Сузан Брајсон (Susan Brison, 1997, 2002), и других.

Кључне речи: „животна прича“, услов артикулације, услов реалистичности, доживљај вредности, криза смисла.

Увод

Основна претпоставка наративне теорије идентитета је да индивидуални (али и групни) идентитет представља „лична прича“, то јест лични наратив који укључује вредносну, дакле нормативну перспективу на сопствену прошлост. Кључну улогу у наративу идентитета самим тим игра аутобиографска меморија. Наратив, кључно, није „приповетка“, него релативно доследна лична прича која, према већини аутора, мора бити у складу са „фактичким чињеницама и вредносним чињеницама“ (Schechtman, 1996) одговарајућег времена. Стога способност личности да на довољно артикулисан и уверљив начин исприча своју животну причу представља основну индикацију очуваности личног идентитета. Управо на тој способности темељи се могућност психотерапије.

---

* fatic@instifdt.bg.ac.rs

У случајевима када личност доживи довољно радикалну трауму, или неко друго искуство које није у стању да ментално „метаболише“, наратив има тенденцију да се, попут траке, криви, замрачује или кида. У свим тим случајевима долази до кризе идентитета која се, зависно од радикалности деформације наративе, манифестује кроз афективне, когнитивне или вољне проблеме. Циљ психотерапије је тада да помогне поправку или реконструкцију наратива, која, међутим, мора бити аутентична свом основном „скрипту“, а никако се не сме одвијати са искључивим нагласком на повратак функционалности, што је честа грешка. Могуће је да психотерапија која је усмерена на повратак функционалности доведе до изградње неаутентичног дела наратива, што угрожава идентитет личности, а посредно утиче на изузетно штетне последице које личност може проузроковати самој себи и блиским особама. У овој светлу, из теорије идентитета као наратива проистиче низ значајних етичких импликација за психотерапију.

Изградња етике за психотерапеуте засноване на прагматистичкој филозофији идентитета представља задатак којим се данас интензивно баве углавном амерички биоетичари. У овом тексту ћемо анализирати суштинске претпоставке за саму могућност етике психотерапије засноване на теорији наратива, без упуштања у конкретне кораке који воде ка садржинској изградњи такве етике. Реч је о својеврсној „пропедевтици“ за етику психотерапије, у којој ћемо понешто рећи и о односу између структуре и природе личног наратива и колективног наратива, укључујући и наратив политичких заједница.

Нормативне импликације различитих метафизика личног идентитета леже у самој сржи практичног разумевања идентитета са тачке гледишта етике психотерапије. У већини случајева, организације прихотерапеута руководе се етичким правилницима који, мање или више здраворазумски, наводе извесне моралне рестрикције које важе за психотерапеутску праксу. Те рестрикције се, на пример, односе на начин регрутовања пацијената (типично се забрањује регрутовање коришћењем своје универзитетске или клиничке позиције), поверљивост података, извесну резервисаност према давању дијагнозе, и посебно, када је реч о психотерапеутима који су психијатри, процедуралне претпоставке за преписивање психотропних лекова: обавеза формалног прегледа, у неким случајевима тестови, разговори са повезаним лицима, итд. Упрошћено говорећи, ова врста еnumerативне моралне регулативе почива на претпоставци о такозваном „континуитету личности“ у њеној снажној метафизичкој форми: претпоставља се да личност А поседује „тврди“ онтолошки идентитет који, наступањем различитих бихејвиоралних поремећаја или психопатологије, бива „замрачен“ или деформисан, а сврха терапије је да, задржавајући фундаменталну референцу на тај тврди идентитет, предузима корективне радње и, у извесној мери, „рестаурира“ функционалност и идентитет, водећи рачуна о томе да не поремети изворност почетног идентитета.

Општи разлог за усвајање наративне концепције идентитета лежи у чињеници да је она сасвим у складу са актуелним приступима у психотерапији и омогућава плодну концептуализацију етике психотерапије без оптерећујућих метафизичких претпоставки о неком „тврдом“ онтолошком континуитету личног и колективног идентитета.

Улога личног наратива

Према Марији Шехтман (Marya Schechtman) и другим теоретичарима наратива, само језгро личног идентитета је конструкција „животне приче“ у којој се различити важни догађаји налазе у истом логичком следу. Животна прича логично повезује прошлост, садашњост и будућност. На овај начин она омогућава стално опажање себе самог на доследан начин, као и осећај да смо „аутори“ свог живота. Без те приче, опажање сопственог идентитета би било „искидано“ и неповезано, а сопствено деловање теже за координисање и мање доследно (Schechtman, 1996).

Нарушавања целовитости и логичности личног наратива или животне приче, услед трауме или различитих криза идентитета, угрожавају саморазумевање личности и могу имати дубок утицај на наше животе, укључујући и могућност да изазову менталну болест.

Према Шехтмановој, наративи, да би били делотворни и да би уверљиво заснивали лични идентитет, морају задовољавати два важна услова: „услов артикулације“, и „услов релистичности“.

Услов артикулације подразумева да наратив мора бити довољно разумљив другима и истовремено мора бити у стању да уверљиво објасни важне догађаје у животу појединца као делове једне разумљиве приче. (Schechtman, 1996: 114).

Услов реалистичности захтева да наратив буде сагласан са основним „опсервационим чињеницама“ и „интерпретативним чињеницама“, како их Шехтманова назива (Schechtman, 1996: 120). Опсервационе чињенице су општепознати догађаји или околности, или пак околности за које се може утврдити да су постојале у време неког догађаја. Уколико је нечија животна прича у отвореном несасгласју са општепознатим околностима о времену, месту или контексту одвијања догађаја на које се прича односи, њој недостаје услов реалистичности, она долази у сумњу, и компликује утврђивање трајног идентитета особе у односу на догађаје и друге особе међу којима се она креће. „То се дешава због тога што је суштински део нашег бивања особама то што се активно односима према другим особама; стога је потребно да се са њима сагласимо о основним особинама стварности коју делимо.“ (Полтера, 2011: 68).

Наративна конструкција није просто „причање приче“: она представља визију кроз коју видимо сопствене животе и дефинишемо то ко смо; стога она мора бити заснована на истини о догађајима и дозвољавати смислено тумачење прошлости и планова за будућност, како би организовала личност у делотворног субјекта и „власника“ сопственог живота.

Психотерапија и саветовање су често засновани на наративу: када се оштећени наратив једном поправи, у идеалном случају особа ће повратити свој осећај делотворности у животу и моћи да контролише битне аспекте свог живота. Истовремено, сама структура оштећеног наратива се у саветовању користи да се разоткрију недостајуће „референце“ за многа ментална стања за које

се чини да и немају „референцу“: примера ради, саветовањем се настоји да се, на основу постојеће животне приче, открију стварни извори страха за који човек сматра да нема узрок. Оног тренутка када, руководећи се наративом, дође до правог извора страха, човеку се враћа способност да страх контролише, било тако што ће избегавати његов узрок, било тако што ће се са њим отворено суочити и „победити“ свој страх. Оба исхода су могућа само онда када се анализом уклони мистика менталних стања која немају референт, то јест која не указују на неки догађај или околност било као на узрок, било као на значајну околност која утиче на различита ментална стања.

Кроз искуство, психологија је развила средства за тумачења менталних стања у којима се чини да недостаје прави референт. Нека од тих средстава укључују „компензацију“, „негацију“ или „потискивање“, којима се објашњавају различита ментална стања која се чине отпорним на конвенционално лечење (пре свега на лечење лековима) и која могу произлазити из тога што се опажање „откачи“ од своје праве референце у стварности. Реконструкција делова наратива који недостају, чија је делотворност „закочена“, или који су оштећени тако да више немају јасно значење, често поновно успоставља основну усмереност или „интенционалност“ менталних стања ка деловима стварности у којој живимо. Овакво поновно повезивање са референтом има лековита својства у психотерапији и саветовању и широко је прихваћено као нужна допуна чак и терапији лековима за психозе.

Наратив као комуникативни идентитет

Схватање идентитета као комуникативног доводи до значајних логичких и практичних последица. Пре свега, оно омогућава да се идентитет разуме као „растегљив“ и прилагодљив: зависно од тога у каквој средини, под каквим утицајима, и у каквој комуникацији се личност или колектив развија, њихов идентитет не само да ће бити различит, него се може мењати заједно са променом начина комуникације. То значи да ће једна иста личност, или заједница, имати различите одлике идентитета у различитим историјским, културним, или просто друштвеним околностима. У крајњој линији, то значи да људи заиста мењају своје идентитете: да један српски радник који себе доживљава на један начин када ради у фабрици Застава у Крагујевцу постаје други и другачији радник, са другачијим идентитетом, када оде да ради у фабрици Опел у Немачкој. То, међутим, такође значи да друштво може намерно утицати на развијање идентитета и на особине личности, што се посебно добро види у војним организацијама. Доминантан вид обуке специјалних војних јединица састоји се у томе да се људи лише своје природне склоности да избегавају убијање припадника сопствене врсте, то јест да се учине неосетљивим на смрт другог човека, а потом и спремни да без оклевања убију. Реч је о намерно организованом раду усмереном на то да се промене битни делови личног идентитета (Grossman, 1995, 1996, 2009). Слично томе, друштва утичу на идентитете својих чланова успостављањем и одржавањем опште културе комуникације,

узајамних очекивања и вредности. То значи, у врло конкретном и практичном смислу, да је лични идентитет не само предвидив, него и производ комуникације у окружењу којим се може успешно манипулисати. Као што манипулисање историјским чињеницама и прошлошћу колектива доводи до наглашавања наратива идентитета који доводе до ратова или друштвених криза, тако и манипулисање наративом појединца доводи до предвидивих осећања, реаговања и намера које отварају простор за планирану контролу понашања. Та могућност има најмање две стране: једну лошу и опасну, која се односи на могућност укидања личне слободе и успостављања контроле личности, и другу, позитивну и корисну, која омогућава решавање проблема и „заплета“ у личности „гласањем“ и исправљањем наратива у одговарајућем комуникационом окружењу (Фатић, 2014).

Друга логичка последица комуникационог схватања идентитета је та да је идентитет суштински друштвен, а тај закључак отвара ново питање: да ли појединац или заједница који су изоловани од друштва или ширег политичког окружења имају идентитет у правом смислу (Hampshire, 1978; Ricoeur, 1991; Philips, 2003)?

С једне стране, „приватни идентитет“, као и „приватни морал“, могу се чинити могућним: монах који живи одвојено од света свакако располаже сопственом личношћу, вољом, вредностима и идентитетом, не мањим и на мање развијеним од човека који живи у гомили у неком светском мегалополису. С друге стране, монах није добар пример. Његова „изолација“ је само привидна, јер он учествује у једном вишем вредносном и комуникационом јединству религије; његове вредности нису приватне, него заједничке; његов начин живота није исказ самовоље, него покорављања режиму који је успостављен за све монахе; његова очекивања, надања и молитве представљају снажна сидра комуникације са заједничким вредностима, а самим тим, посредно, и са свим осталим учесницима у истом религијском подухвату. У том смислу, човек ухваћен у стихији мегалополиса, лишен продубљених односа и окружен безличним потрошачким друштвом више се суочава са феноменом усамљености и оног релативизма који означава „приватни морал“, „приватни језик“ и „приватни идентитет“ (ако такве ствари заиста постоје) него монах у планинама Тибета или у Јудејској пустињи.

„Приватност“ идентитета је повезана са релативизмом у схватању вредности; можда најбољу слику те релативности представља такозвани „приватни морал“. Сама идеја о приватном моралу може се разумети као логички неодржива, просто због чињенице да морал подразумева повезивање људи у вредностима којих се сви придржавају, и из којих проистичу норме поступања, разумевања стварности и њеног прихватања које се односе на све њих. Оног тренутка када нестане заједница, постаје нејасно какав морал остаје (Hampshire, 1978). Слично моралу, оног тренутка када нестане заједница, поставља се питање о томе какав идентитет човеку остаје? Ако је идентитет битно комуникативан, онда се он може одржавати у оној мери у којој постоји нека вредност, пракса или дисциплина које се човек придржава и путем које посредно комуницира са претпостављеном заједницом која прихвата те вредности: отуда

усамљени монах задржава снажан идентитет јер он потврђује своју припадност религији и систему вредности, укључујући и идеал начина живота, који је прати, иако физички живи сам. Међутим, човек који нема снажно сидро у вредностима заједнице, који не осећа да припада групи, идеологији, религији, или просто „моралној заједници“, већ свој идентитет изводи из фактичке припадности политичкој или друштвеној заједници, па онда остане без значајног друштвеног окружења, суочава се са тешкоћама да одржи лични идентитет (Dennett, 1992). У таквим ситуацијама дешава се „кидање“ или „увртање“ наратива, што се у субјективном доживљају показује као криза личности: човек губи сталан и поуздан контакт са сликом о себи која му омогућава да доживљава себе као „аутора“ свог живота; њему почиње да се чини да живот има сопствени идентитет, и да је „живот“, или да су околности, аутор или аутори њега, уместо да он буде њихов аутор. Другим речима, човек почиње да губи оно што означава енглеска реч „agency“: он губи својство да је актер сопственог живота, и стиче утисак да нема контролу над сопственим идентитетом, личношћу, нити је у стању да доноси и спроводи одлуке. На том стадијуму кризе личности појединац обично губи такозвану „функционалност“ и постаје очигледно да му је потребна помоћ у „лечењу“ наратива.

Када се констатује потреба за радом на наративу, односно на личности, често се „функционалност“, која је само практични показатељ проблема са личном причом, третира као некакав клинички симптом, као неки објективни критеријум за ментални поремећај, па се, не ретко, „повратак функционалности“ сматра циљем терапије. Овде се крије велика грешка коју праве психотерапеути. Функционалност је, с једне стране, прилично поуздан знак да је наратив поремећен, али она није нужан услов поремећености наратива. Могућно је да личност за исцепаним или изувртаним наративом задржи бар привидну функционалност, па чак и да напредује у друштвеним односима. Стога је функционалност само условно обележје поремећаја наратива, а повратак функционалности никако није аутентично циљ „терапије“ или другог рада на наративу: могућно је да се чини да се функционалност повратила, а да је наратив још увек оштећен, па чак и да је у горем стању него што је био када је терапија почела. Функционалност је просто околност коју треба имати у виду, али она није ни симптом, нити би требало да буде критеријум за одређивање наступања менталног поремећаја у контексту наратива (Philips, 2003).

Друштвени идентитет и квалитет живота

У извесном смислу, квалитет наратива се може разумети као најважније оруђе за остваривање високог квалитета живота, пре свега због тога што омогућава субјективни осећај контроле над сопственим животом. Филозофско саветовање и филозофска пракса уопштено говорећи квалитет живота схватају у оквиру који је оцртао Пјер Адо (Pierre Hadot — Hadot, 1995), то јест као коначну сврху филозофије. На начин сличан Епикуровој чувеној максими из 4. века пре нове ере да „филозофија која не лечи људску патњу не треба да пос-

тоји“, Адо сугерише, у двадесетом веку, да филозофија која се не рефлектује на „животну причу“ и не побољшава њен квалитет, суштински и нема сврху (Фатић, 2013).

Адоова аргументација се пре свега односи на историју грчке античке филозофије: Адо сматра да је у грчкој филозофији основна сврха била постизање „доброг живота“ као идеала практичне етике (у античко доба етика је означавала филозофско подручје шире од филозофије морала: она се односила на исто оно што данас понекад означава термин „филозофија живота“). Истовремено, целокупна античка метафизика и космологија представљале су оно што Адо назива „пуком суперструктуром“ која је служила искључиво томе да представи свет и стварност на начин који помаже да се усвоји суштински аспект филозофије, а то је етика, поглед на то шта је добар живот и како га постићи. Примера ради, сматра Адо, Епикурова атомистичка филозофија природе служила је томе да страх од смрти лиши смисла: ако је свеукупна стварност само гомила нанизаних атома, који се, у тренутку смрти живих организама просто распу, онда смрт у метафизичком смислу „није ништа“, а самим тим страх од смрти, који је, за епикурејце, био једна од основних претњи остваривању квалитетног живота, нема основа. Оног тренутка када умремо, просто ће нестати сваки доживљај, па самим тим смрт не би требало да представља било какво искуство: стога, пошто је она „ништа“ и у метафизичком, и у доживљајном смислу, страх од смрти је у ствари беспредметан, то јест он је чиста фабрикација ума.

Слично томе, према Адоовом мишљењу, када је Платон развио своју метафизику идеја, он је то учинио да би понудио онтолошку основу за разумевање значаја вредности за култивисање карактера и моралну изградњу људи: ако претпоставимо да „идеје“ (вредности) постоје као идеали у сопственом свету, а овај свет је само сенка тог свега, скуп његових несавршених одраза, онда има смисла разумети свој морални развој као настојање да се вредности усвоје и стално усавршавају, чиме ћемо и себе саме и наш свет приближити идеалном свету који представља, у извесном смислу, изходиште и смисао нашег постојања и постојања свега око нас. Ова перспектива је суштински естетска: само тежња ка савршенству, како моралном, тако и естетском, то јест само усавршавање вредносно мотивисаног живота, оправдава човеково постојање. Метафизика је и у једном и у другом случају само „суперструктура“, док је такозвано „језгровно учење“ етика или филозофија живота. Као што се да видети, Адоово разумевање античке филозофије представља сасвим јединствено пресликавање те филозофије на план наратива: језгровно учење је она димензија филозофије која утиче на квалитет наратива.

Шта је, онда, практично одрживо разумевање појма „доброг живота“, имајући у виду бројне вредносне разлике и културне особености појединих заједница, које настоје да живе сасвим различитим животима? Уосталом, данашњи ратови се великим делом и воде око тога које разумевање „доброг живота“ треба да превлада: док неке заједнице сматрају да је добар живот онај који се води у заједници у којој влада шеријатско право и шеријатски морал, други такву заједницу доживљавају као праву супротност достојанственом

људском постојању, и спремни су да ратују са „радикалима“ који такве вредности пропагирају. Истовремено, њихово разумевање доброг живота почива на либералним вредностима о слободи избора индивидуалног начина живота, и о потреби за ограничавањем улоге заједнице у њеном утицају на квалитет живота и изборе појединца. Реч је о два потпуно супротстављена разумевања доброг живота чије присталице имају ставове сасвим несклоне компромису. Шта би, онда, у оваквим случајевима, могао бити уједињујући елемент различитих схватања о добром животу који би могао послужити за дефиницију доброг живота? Може ли, истовремено, тај елемент бити довољно практичан да омогући ефикасан и квалитетан рад на наративу и конкретно деловање на побољшању квалитета живота појединаца и колектива са поремећеним наративом?

Један доста једноставан и практично применљив критеријум за добар живот који се може применити на различите вредносне садржине и разумевања доброг живота је управо антички, условно „хедонистички“, идеал задовољства. У ствари, задовољство је од велике вредности за процену и поправљање наратива јер омогућава како процену и релативно поуздано мерење квалитета живота, тако и субјективни доживљај квалитета сопственог наратива. Да би се задовољство могло применити на мерење квалитета живота, потребно је прво одредити шта оно представља, то јест која врста схватања задовољства је битна за квалитет наратива, пошто постоје и задовољства чије постизање може уништити наратив, а може бити и фатално за здравље, па и живот појединаца и група. Задовољство које усвајамо као вредносни критеријум за разумевање доброг живота, стога, мора бити друштвено прихватљиво, и истовремено значајно за лични доживљај појединца. Поред тога, оно мора, рационално посматрано, бити корисно за заједницу, омогућавајући тиме стабилност вредности и узајамних односа међу њеним члановима, док истовремено омогућава оно што се у психологији често колоквијално назива „личним растом“, односно развојем личности својих чланова. Другим речима, тај појам задовољства мора омогућавати да се људи који чине заједницу мењају, унапређујући сопствене личности, а да односи међу њима остану како спонтани, тако, истовремено, и стабилни. Дакле, захтеви који се у методолошком смислу постављају пред појам задовољства у овој његовој друштвеној улози нису мали.

Појам задовољства којим се може практично „мерити“ квалитет наратива увелико је истоветан античком схватању задовољства у епикурејској традицији. Реч је о схватању коме је, у историји филозофије, несрећно природата етикета „хедонизам“, а које се, у ствари, може тачније описати као нека врста минимализма задовољства или чак аскетског схватања задовољства. Реч је о разумевању задовољства које доприноси квалитету живота као оне врсте задовољства које је неупадљиво, лако га је постићи са минималним средствима (самим тим његова расположивост не зависи од околности за које је, када их треба остварити, потребно жртвовање које превазилази само задовољство), и одрживо је у дугом периоду, у идеалном случају током целог живота (Фатић, 2013). Задовољства о којима су Епикурејци говорили укључивала су искрене разговоре са пријатељима, живот у заједници истомишљеника (који се, примера ради, данас можда најближе може упоредити са монашким заједницама које

воде аскетски живот), као и настојање да се развије осетљивост за уживање у ситним стварима. Епикур је правио разлику између „природних“ и „нужних потреба“, инсистирајући да мудар човек не настоји да задовољава чак ни све своје природне потребе, већ само оне природне потребе које су нужне, чиме постиже слободу од принуде околности. На пример, Епикурејци су сексуалну потребу сматрали природном, али не и нужном, јер, иако је њено порекло у начину на који функционише људски организам, без секса је могућ живот, а редовно задовољавање те потребе, како је показало искуство, може довести до велике патње и поремећаја живота (у случају раскида емотивних односа, сукоба или компликација породичног живота). Стога, иако Епикурејци нису забрањивали задовољавање природних пореба, они су препоручивали да се прави разлика између оних природних потреба које су нужне и оних које нису нужне. Сматрали су да квалитет живота расте онда када у дугом периоду нема траума нити лишавања, а укупна сума задовољства (посматрана слично модерној утилитаристичкој филозофској калкулацији), колико год оно било бенигно и минимално, чак неприметно за друге, превазилази укупну суму лишавања и патње коју пролазимо у свакодневном животу (Laertius, 1925).

Потрага за екстремним задовољствима подразумева ризик, а последице тог ризика су често супротне задовољству. Култура ризика, истовремено, доводи до неке врсте самоодржавајућег феномена стварања уживања у ризику самом, слично феномену стварања уживања у активностима које су првобитно служиле стицању једноставних и непомућених, простих животних задовољстава. Услед све већег интензитета рада, који се може разумети као средство за задобијање средстава којима се, након рада, може поправљати квалитет сопственог живота (слободно време, новац за различита лична задовољства, као и за основне природне потребе попут хране, одговарајућег места становања, итд.), велики број људи у савременој цивилизацији је почео да доживљава рад као извор задовољства. Отуда и феномен „радохоличарства“: људи више не могу да не раде, чак и када имају услове за доколицу, која је у античко време била суштински елемент идеала доброг живота. Савремени човек се осећа непотребним и губи самопоштовање ако његова доколица предуго траје: он у ствари непрестано ради, иако тај савремени рад углавном не подразумева физичко присуство на месту рада, нити физичке напоре. Људи чији посао подразумева ризике, такмичење и агресивност у поступању према другима, попут пословних људи или оних који раде на берзама или у такозваним „аквизицијама“ у међународним предузећима, развијају осетљивост за уживање у активностима које, на почетку, представљају патњу, цену која се плаћа за задовољство које треба да дође после посла. Пораст нивоа адреналина у организму, физиолошке последице тог пораста, убрзано куцање срца, повишен крвни притисак, постају жељена стања; иако су у почетку непријатна и представљају жртву да би се човек боље осећао после рада, она после извесног времена почну да изазивају осећај задовољства. На тај начин се ствара данас широко раширени феномен „адреналинске зависности“: људи више не могу да пронађу уживање у ситним задовољствима која су у животу на располагању, већ су им потребна екстремна стања која изазивају навалу адреналина. Такве стања се постижу у

екстремним активностима, попут коцке, сексуалног промискуитета, преступничког понашања у односу на друштвена правила, ризичном вођњом, претераним трошењем новца, претераним путовањима, претераним физичким активностима, итд. Наравно, свака од ових активности са високом вероватноћом доноси последице које су количински и по трајању далеко значајније него што је само „адреналинско уживање“ које се њима постиже.

Такмичарска култура у неким (не у свим) савременим друштвима такође производи код својих чланова осећај задовољства у самом такмичењу; људима такмичење постаје не само средство за постизање ограничених добара која не могу имати сви, него аутентична потреба само по себи. Њима такмичење постаје потреба, а то значи да се сукоб, као извор патње, пораз, као извор кризе самопоштовања, и исцрпљеност, као један од извора депресије, појављују као редовне, трајне, такорећи хроничне особине њихових живота, што онда те животе умањује и по трајању, и по квалитету.

Амерички психолог и један од оснивача прагматизма у филозофији, Вилијем Џејмс (William James), писао је о томе како научена очекивања од себе самог закономерно доводе до кризе самопоштовања, у облику математичке формуле:

Самопоштовање = Успех/Очекивања од себе самог (James, 1890: 311).

Занимљива особина ове једноставне једначине је у чињеници да апсолутна количина успеха нема никаквог нужног утицаја на самопоштовање: висок ниво самопоштовања могуће је остварити и са врло малим, и са врло високим нивоом успеха. У савременим културама, очекивања од себе самих која преузимамо од друштва стално расту. Иако истовремено постају расположива све значајнија средства за постизање успеха, очекивања расту много брже, што доводи до сталног раста успеха с једне стране, и истовремено до сталног погоршања стања са самопоштовањем код великог броја становника савремених развијених земаља (Botton, 2004).

У практичном смислу, Ален Ботон (Allain Botton) сугерише да је практични филозофски (или „филотерапеутски“) рад на решавању проблема самопоштовања најкориснији када се усмери на разјашњавања саме природе ове једначине: успех, у суштини, нема пресудан значај за самопоштовање. „Увртање наратива“, које је условљено патолошким друштвеним очекивањима, производ је неке врсте перверзног уживања у развијању све већих очекивања од себе самог, која многи људи у савременој цивилизацији доживљавају као неку врсту потврде сопствене вредности. На егзистенцијалном плану, то тумачење доводи до супротних последица, то јест до кризе самопоштовања која обично наступа онда када се очекивања, нараста ван сваке прихватљиве мере, нужно изневере (Botton, 2004).

Истовремено, имајући у виду преовлађујућу културу на Западу, тешко је усвојити оптимистичко схватање будућности када је реч о решавању епидемијског проблема недостатка самопоштовања, како код појединаца, тако и код

малих колектива и малих држава. Стога ваља веровати да ће како појединачне, тако и групне „животне приче“ и у будућности трпети „трење“ које ће доводити, као код трења примењеног на физичке објекте, до њиховог трошења, деформисања и кидања. На егзистенцијалном нивоу људског живота, такве последице се показују као личне и колективне кризе идентитета, чак и као психозе.

Чак и када се утицај друштвених вредности на наратив посматра сасвим површно, појам задовољства се чини корисним за његову процену. Најповршнијом анализом јавног говора у једној заједници може се утврдити какву улогу у том говору игра појам задовољства, чак и када се не прави разлика између различитих врста задовољства. Примера ради, ако се учесталост помињања задовољства, а поготово личног задовољства, упореди са учесталошћу помињања речи као што су „дужност“, „продуктивност“, „резултати“ или „очекивања“, па чак и „жртва“, „трпљење“, „погоршање“, „сиромаштво“ и сличним, може се добити прилично јасна слика вредносног утицаја који то друштво врши на лични наратив, а самим тим и на квалитет живота појединаца и група. У друштвима у којима је културно усвојена кантовска „етика дужности“ као једна суштински рестриктивна етика која не уважава принцип задовољства као динамичко својство људске мотивације (а то је случај у већини савремених западних друштава), реторика дужности готово у целости „затрпава“ реторику о задовољству. У таквим срединама, када се говори о квалитету живота, он се најчешће схвата као директан и прост производ материјалног благостања, за које се, опет, тражи низ претходних жртава. На тај начин, као и када је реч о самопоштовању о коме је писао James, а у наше време Ботон, прави квалитет живота у практичном смислу, схваћен у једноставном контексту задовољства које је непомућено, трајно и неусловљено несразмерним одрицањима и патњом, деградиран је и на вредносном нивоу: он се просто не представља људима као нарочито значајна, а поготово не као врховна егзистенцијална вредност.

Индуковани наратив

Појам индукваног наратива блиско је повезан са појмом наметања идентитета од друштва или групе. Сам процес „индуковања“ у ствари се може поистоветити са наметањем норми, вредности, и ставова. Имајући у виду феномен структурног насиља, то јест принуде коју сама друштвена група неминуовно спроводи над ставовима појединца, индуковање вредности и ставова је стални процес који је део социјализације; он је део бивања учесником било које организоване заједнице. Што је заједница структурно организованија, више хијерархијска, и строжије нормирана, то је структурно насиље веће. Уколико је заједница формирана на релативно анархичним принципима, у њој се поштује и високо вреднује спонтаност, а друштвена контрола се не спроводи правилима него охрабривањем и неговањем културе узајамних позитивних емоција и ставова, структурно насиље је мање (Фатић, 2010).

Индуковани наративи или животне приче су неаутентичне животне приче које су у толикој мери фалсификоване, са тачке гледишта личних ставова и вредности, да више и нису поуздан одраз идентитета појединца или групе, него су пројектовани идентитети, то јест идентитети које је неко други намењено онима који их „носе“. Најпознатији примери ове врсте индукованих идентитета су у политичкој сфери: мале државе које пате од идеолошки наметнутих образаца, следе политику коју су им одредили други, или се сврставају у текуће приоритете свих групација земаља или региона којима припадају (политички феномен познат као „bandwaggoning“). На плану друштвене групе, индуковани идентитети обично настају услед конформизма: снажни појединци, или групе унутар група, просто „зраче“ своје вредности и културу на целу групу, па се припадност групи, чак и за већину слабијих чланова, у ствари условљава одбацивањем сопствених, често кључних, личних вредности, и прихватањем „вредности групе“. У ствари, оно што се назива „вредностима групе“ обично су само вредности најутицајнијих чланова или групација унутар људске групе.

Индуковани идентитети су могући и унутар интимних група, укључујући и породицу. Добар пример индукције идентитета је феномен „подељеног лудила“ или „заразе лудилом“ (Folie à deux), када људи оболевају од психоза захваљујући утицају блиских, обично супружника, који већ имају психозу. Феномен „подељеног лудила“ се најчешће открива када почне лечење, па се пар раздвоји, када се често један партнер (онај који не болује од примарне психозе) убрзано опорави, док код другог процес више подсећа на класичну реакцију психотичног болесника (Weeks and Kelly, 1975). Подељено лудило указује на то да се идентитет, или део идентитета, може просто „позајмити“ другом или од другог, уколико су емотивне и друге личне везе са том особом довољно блиске и снажне. Реч је, у ствари, о преклапању наратива. Психијатрија наратив психотичног болесника сматра наративом менталне болести, али то је у ствари наратив егзистенције који је, из различитих разлога, до те мере изувртан и деформисан, да је тумачење његове повезаности са стварношћу, бар у неким његовим деловима, осталима готово немогуће. Што је наратив у горем стању, то је ментална болест „тежа“. Сходно томе, са тачке гледишта теорије наратива, поправљање личне животне приче би требало истовремено да представља и поправљање менталног стања, а оно се, у случају позајмљеног лудила, пре свега спроводи одвајањем од „позајмљивача“, односно особе чији наратив смо преузели (Kim et al., 2003).

Механизам преузимања наратива у ствари уопште није сложен: он је познат још из Шелерове анализе опонашања међу припадницима исте врсте, па чак и међу различитим врстама у природи (Scheler, 1979, Фатић, 2013а). Шелер тако говори о феномену „емоционалне инфекције“, када у групама снажне вође намећу сопствена осећања великом броју људи. Та осећања нису аутентични емотивни наратив свих тих људи, већ просто индуковани наратив са којим су принуђени да живе.

У једној од најпопуланијих књига о разабарању емоција у савременом свету, Данијел Гоулман (Daniel Goleman — Goleman, 2012) наводи пример

преузимања наратива једне бебе од друге, када плач једне бебе у породилишту готово „ланчано“ доводи до плача свих осталих беба. Гоулман ову појаву третира као пример емпатије, што је проблематична теза, јер емпатија подразумева јасно разграничавање сопствених емоција од емоција других, а потом извесно „сживљавање“ са другим у његовом доживљавању његових сопствених емоција. Особа која емпатише све време је свесна да емоције другог нису њене емоције, док је случај са бебама ближи ономе што Шелер описује као „емоционалну инфекцију“: беба која почиње да плаче зато што чује плач друге бебе мисли да осећа, или заиста осећа, емоције које је наводе на плач, баш као и прва беба. Иако је, наравно, само условно могуће говорити о томе да бебе имају „животну причу“ или „наратив“, јер оне код њих постоје само у зачетку, појава је у начелу иста као код преклапања наратива: један спектар осећања се индукује другој особи, и она верује, или осећа, да су то њена осећања, баш као што одрастао човек коме је „индукован“ наратив верује и осећа да је то његов наратив, да је то његова животна прича.

У описаном контексту, могућа је и „самоиндукција“ наратива: познат је феномен да људи који често, живописно и са страшћу лажу временом више и не знају шта је истина, и дешава се да се толико поистовете са тим индукованим „чињеницама“ да заиста почну да верују да оне представљају део њихове „животне приче“. Ова самообмана једнако често, или чак чешће, дешава се и заједницама: упорно и трајно понављање митова о прошлости, врлинама и хероизму заједнице и њених чланова, чак и када указује не измишљене или историјски неистините тврдње, врло често доводи до лажне самосвести заједнице. У историјској свести се бришу они делови наратива којих заједница има разлога да се стиди, а појачавају се и наглашавају, чак и измишљају и надограђују, делови који доводе до добрих осећања код припадника заједнице. И у овом случају ради се, наравно, о самоиндукованом наративу, који није аутентичан и не представља „прави“ идентитет заједнице.

Закључак: шта је аутономни наратив?

Претходно питање за оно постављено у овом поднаслову је „да ли постоји аутономни наратив“? Имајући у виду свеprisутност структурног насиља, претпоставку о комуникативној природи наратива, и њене последице у виду идеје о променљивости наратива услед токова комуникације, природно је запитати се да ли је уопште могућ наратив који није на неки начин „туђ“ већ од почетка. Као што људско деловање у друштвеним условима није аутономно, већ условљено различитим спољашњим, али и унутрашњим, усвојеним ставовима који потичу од средине, а налазе свој пут у саму мотивацију појединаца, исто тако, могло би се сматрати, ни једна „животна прича“ није самосвојна, јер представља низ компромиса са средином и низ компромисних резултата комуникације са другима.

Овакав став би био донекле исправан када би се занемарила једна суштинска особина људске свести, а то је способност за имагинацију и апстрактне

изборе. Ова способност подразумева да смо способни да замислимо слободу, чак и ако живимо у неслободним условима, да смо у стању да замислимо супротност од стања у коме се налазимо чак и ако ту супротност никада нисмо искусили, и да смо у стању да филозофски размишљамо о сопственом животу и изборима на хипотетички начин.

Управо је хипотетички распон мишљења природно окружење за успостављање саме основе вредносне изградње наратива. Као што је о томе на историјски можда најупечатљивији начин писао Николај Лоски (Николаи Лоски — Лоски, 2001), чак и у реалном стању потпуне хетерономије (условљености наших одлука и поступака спољашњим или наметнутим околностима, вредностима или ставовима), само постојање идеја о слободи, лепоти, врлини или правди отвара простор за имагинацију и пројектовање другачије личности и другачијих околности (Фатић, 2009). Сама свест о могућности такозваних „чистих вредности“, а та свест проистиче из наше способности за апстракцију, и у околностима највеће лишености тих вредности може донети побољшани квалитет живота и животне приче. Виктор Франкл је писао о том принципу када је анализирао услове који су омогућили неким људима да преживе концентрационе логоре у Другом светском рату, док су други подлегли. Франкл указује на чињеницу да је способност за апстрактно мишљење и имагинацију вредности, стања и околности у њиховим уобичајеним и жељеним животима, из којих су отргнути и послати у логоре, неким људима омогућила да преживе и побољшало квалитет њиховог живота у условима крајњег страдања (Frankl, 2000). Само они који су веровали да имају коме и чему да се врате, који су били у стању да се живо присећају светлих страна свог живота пре логора, могли су издржати терор логора. За самог себе, Франкл каже да је био најближи умирању када су му нацистички стражари у постељи пронашли незавршени рукопис књиге који је, приликом хапшења, успео да понесе са собом, одузели му га и уништили. Тада је осетио феномен „повлачења смисла“, о коме је, на понешто другачији начин, говорио и Карл Јасперс (Jaspers, 1973).

Постојање смисла, или прецизније, поседовање свести о постојању смисла, чак и у тешким и лишавајућим околностима, зависи пре свега од наше способности да доживљавамо вредности путем имагинације. Док имагинација омогућава издвајање из конкретних околности „сада и овде“, она не представља нужно искорак изван стварности. Она је радије мост између различитих тренутака у стварности, и има способност да чисте вредности приближи конкретном емпиријском искуству. Управо у тој улози имагинације састоји се и Хјумов (David Hume — Hume, 1963) толико историјски утицајан предлог о самоизградњи карактера систематским поступањем, на дисциплинован начин, у складу са замишљеном идејом врлине којој желимо да се приближимо (Alexander, 2011; Фатић, 2014).

Управо због способности идеја да нормативно делују на наш живот, независно од конкретних околности, теорија вредности је кључно значајна за могућност рада на исправљању наратива. На исти начин на који доживљавање вредности, али и њихово рационално разумевање, утиче на мотивисаност и способност појединца да „крпи“ или „регенерише“ сопствени наратив, проби-

јајући тиме пут ка квалитетнијем животу, вредности утичу и на наратив заједнице. Показује се, у ствари, да између тешкоћа, или „патологије“ у наративу заједница, укључујући и политичке заједнице, са једне стране, и појединаца, с друге стране, са тачке гледишта теорије наратива, нема суштинских разлика.

Литература:

1. Alexander, J.K. (2011). „An Outline of a Pragmatic Method for Deciding What to Do.” *Philosophical Practice* 6(2): 777–784.
2. Botton, A. (2004). *Status Anxiety*. London: Hamish Hamilton.
3. Brison, S. (1997), ‘Outliving oneself: Trauma, memory and personal identity’, in D. Meyers (ed.), *Feminists Rethink the Self*, Colorado, Westview Press, pp. 12–39.
4. Brison, S. (2002), *Aftermath: Violence and the remaking of a self*, Princeton, Princeton University Press.
5. Dennett, D. (1992), ‘The self as a centre of narrative gravity’, in F. Kessel, P. Cole and D. Johnson (eds), *Self and consciousness: Multiple perspectives*, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, pp. 103–115.
6. Fatić, A. (2009). *Freedom and Heteronomy: An Essay on the Liberal Society*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu i Centar za bezbednosne studije.
7. Fatić, A. (2010). „Strukturno nasilje kao lice i naličje nepravde“. U Gordana Živković (ur.), *Srbija u predvorju Evropske unije — iskušenja i moguće ishodište*: 209–234. Beograd: Institut za evropske studije.
8. Fatić, A. (2013a). „Love and sympathy: Building on the legacy of Max Scheler“. In Gary Peters and Fiona Peters (eds). *Thoughts of love*: 155–175. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
9. Fatić, A. (2014). ‘The intentionality of madness: Checking the cognitive issues in DSM-based diagnosis’, *Philosophy and Society*, vol XXV, 2: 204–2016.
http://instifdt.bg.ac.rs/tekstovi/FiD/2014/2-2014/14_Aleksandar_Fatic_2014-2.pdf
10. Fatić, A. (2014). „Epicurean ethics in the pragmatist philosophical council“. *Essays in the Philosophy of Humanism* 22.1: 63–77.
11. Fatić, Aleksandar (2013). ‘Projecting “the good life” in philosophical counseling’. *Philosophical Practice* 8, 3: 1242–1252.
12. Frankl, V. (2000). *Nečujan vapaj za smislom*. Beograd: Žarko Albulj.
13. Grossman, Dave (1995, 1996, 2009). *On killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society*. New York: Back Bay Books.
14. Hadot, P. (1995). *Philosophy as a way of life*. Oxford: Blackwell.
15. Hampshire, S. (ed.) (1978). *Public and private morality*. Cambridge: Cambridge University Press.
16. Hume, D. (1963). „The Sceptic“. 18. esej u Hume, *Essays: Moral, political and literary*. Oxford: Oxford University Press.
17. James, William (1890). *The Principles of Psychology*. Classics in the History of Psychology, ed. by Christopher D. Green. Toronto: York University. Internet izdanje: <http://psychclassics.yorku.ca/James/Principles/>.
18. Jaspers, K. (1973). *Filozofija egzistencije*. Beograd: Prosveta.
19. Kim, Chuleung et al. (2003). „Delusional parasitosis as 'folie a deux'“. *Journal of Korean Medical Science* 18,3: 462–465.

20. Laertius, D. (1925). *Lives and opinions of eminent philosophers*. Tom 2, knjige 6–10. Prevod R.D. Hicks. Harvard: Harvard University Press.
21. Loski, N. (2001). *Bog i svetsko zlo*. Beograd: Zepter.
22. Parker, Richard D. (2005). 'Five theses on identity politics'. *Harvard Journal of Law and Public Policy* 29,2: 53–59.
23. Philips, J. (2003), 'Psychopathology and the narrative self', *Philosophy, Psychiatry and Psychology* 10 (4): 313–328.
24. Pristup 26. jun 2013.
25. Ricoeur, P (1991), 'Narrative identity', in D. Wood (ed.), *On Paul Ricoeur: Narrative and interpretation*, London, Routledge, pp. 188–199.
26. Schechtman, M (1996), *The constitution of selves*, New York, Cornell University Press.
27. Scheler, M. (1979). *The nature of sympathy*. Translation Peter Heath. London: Routledge and Kegan Paul.
28. Weeks, Ruth B. and Kelly, Gretchen L. (1975). "Folie à deux or not folie à deux". *Child psychiatry and human development* 5,3: 131–141.

NARRATIVE CONCEPT PERSONAL AND COLLECTIVE IDENTITY

Summary: The paper considers the structure, dynamic potential and practical value of the narrative theory of identity as it was espoused by Marya Schechtman and others, focusing on the narrative theory's ability to cast the 'life story' in a fundamentally communicative light. Hence, when it is removed from its communicative context, the life story becomes blurred. At the same time, the communicative nature of the narrative means that it is variable over time and, crucially, that it is able to be influenced by changed or deliberately tailored modes of communication and social context.

The pre-requisite for an effective communicative role of the narrative is transparent meaning: at least transparent to the person whose narrative it is. The narrative theory allows us to conceive of mental life as fundamentally communicative, and consequently, of mental issues as ones arising from a distorted or impaired ability to communicate with oneself and with others. The constraints that define a healthy narrative are in fact the pre-requisites for effective communication both on the intra-psychic and on the interpersonal level. Schechtmann identifies two such constraints: a basic consensus on what essential facts define the world that connects us, and a basic consistency and intelligibility of the narrative both within the narrative and between the narrative and the salient facts of the world. The paper discusses these and other facets of the narrative theory and suggests that all of the practical advantages of the narrative theory are readily reflected on any attempts to address issues in the collective political narratives of social groups and political communities.

ДУШКО КУЗОВИЋ*
Ужице

УДК 39(=163.41):339
Монографска студија
Примљен: 22.12.2014
Одобрен: 18.02.2015

АРХИТЕКТОНСКА БАШТИНА И ТРЖИШТЕ

Сажетак: Архитектонска баштина представља важан ресурс за друштво. Промене економски услови захтевају преиспитивање начина коришћења архитектонске баштине. Споменици културе уколико учествују у стварању или повећању профита имају право да партиципирају у њему. Потребно је развити начине јавно-приватног партнерства у области презентације архитектонских споменика. Савремени захтеви заштите архитектонских споменика траже поделу одговорности за споменичко наслеђе између државних и грађана. Потребно је дефинисати какве поруке и документа садржи споменик и на основу тога градити стратегију његове презентације. Однос јавност-споменик је динамички а не статички процес. Потребно је да се предузимају активности ради корените реорганизацији система заштите споменика културе. Циљ треба да буде: заштитити архитектонско наслеђе и учинити га активним учесником у друштвеном животу.

Кључне речи: Архитектонска баштина, заштита споменика културе, теорија заштите споменика, финансирање архитектонских споменика, споменички приход

Увод

Одржавање споменика архитектонске баштине представља једну од основних дужности сваке заједнице. Мада је потреба заштите уопште културне баштине у духовним основама сваког друштва, процес никада не почиње сам од себе већ у свакој од фаза постојања тражи артикулисан подстицај.¹ Заједнице, у мноштву друштвених циљева којима мере квалитет живота својих грађана, архитектонско наслеђе сматрају саставним делом основног пакета квалитета живота. Са циљем јачања свести грађана о важности и могућностима наслеђа у развијеним заједницама прелази се са досадашњег становишта да је заштита посао влада и њених агенција на ново становиште да тај посао држава треба да дели са локалном заједницом.² Такође, приметан је тренд, усва-

---

* dkuzovic@gmail.com

¹ Feilden, B., (2003) *Conservation of Historic Buildings*, Oxford.

² Pendlebury, J., (2009) *Conservation in the age of consensus*, London.

јања међународних повела и препорука из заштите културног наслеђа у интегралном облику, упркос томе што су оне по природи уопштене, без потребе да се изврши њихово претходно прилагођавање, или „локализација“. Поред наведеног, треба рећи да међународне стручне организације из области заштите културног наслеђа подржавају локалне заједнице да утврђују своје циљеве који се базирају на темељима локалних специфичности. Међутим, да би се тај поступак спровео потребни су ресурси у оквиру локалне заједнице.³

Документација

Физичка и културна локација и архитектонског споменика

Споменик и локација су у међусобној интеракцији. Локација споменика може се условно рашчланити на инфраструктуру, делатности/активности, волумене/визуелни садржај и природно окружење. Такође, локација се може градити на ближу и даљу где се граница између ове две зоне одређује на основу локалних специфичности за сваку локацију појединачно.

Саставни чиниоци локације споменика сваки на свој начин утичу на његове вредности: инфраструктура на локацији повећава њену употребну вредност, делатности и активности се огледају најпре у карактеристикама, захтевима и особинама економије.

Усаглашеност индустрије, која се налази у непосредној близини споменика, са спомеником може се квалификовати по основу неколико аспеката: какву сировину користи, начин како довози сировину и одвози производе, какву структуру и обим саобраћаја генерише, да ли има штетних еманација, колико примењена технологија испуњава савремене технолошке захтеве итд.

Економија окружења има велики утицај у смислу да ли је индустријска или пољопривредна али и какав је однос између производних и услужних делатности. Затим важно је да ли се делатности око споменика развијају тако да друштво нема утицаја на процесе који се дешавају или се одвијају у складу са плановима локалне заједнице, тј. да ли су споменик и његово економско окружење уопште у комуникацији.⁴

Комерцијализација архитектонског споменика

Трошкове обнове, одржавања и јавне употребе архитектонског споменика може да сноси један или више инвеститора. Трошкови који се јаве у наведеним активностима могу да буду делом или у целости надокнађени из процеса јавне употребе архитектонског споменика.

Економска експлоатација може бити директна и индиректна. Директна експлоатација се састоји од кориштења простора и/или локације споменика за

---

³ Denhez, M., Dennis N. S., (1994) (ed.by) *Legal and financial aspects of architectural conservation*, Toronto.

⁴ Misiura, S., (2006) *Heritage Marketing*, Oxford.

потребе остваривања дохотка. Индиректна експлоатација се остварује кроз експлоатацију слике, знака или имена споменика у поступку остваривања својих пословних циљева.

Наплата прихода споменика се може вршити директно или индиректно. Директна наплата може бити кроз наплату улазнице, цену посебне услуге или продајом производа извршеном на споменику. Индиректна наплата кроз партиципацију у цени производа или услуга.⁵

Трошкови експлоатације споменика имају следећу структуру:

- Улагање у истраживање, обнову и одржавање споменика који је остварио приход,
- Улагање у истраживање, обнову и одржавање споменика који још не остварују приход,
- Ради покривања трошкова насталих у поступку убирања прихода од споменика.

Границе комерцијализације

Да би се сачувало поверено споменичко добро неопходно је установити границе експлоатације објекта. То је искључиво стручни посао и мора се верификовати кроз позитивно рецензиран план. Он би требао да буде основ за израду елабората којим се дефинишу правила експлоатације објекта.

Приликом коришћења споменика може се јавити низ опасности. Оне се морају сагледати како би се правилно идентификовали извори који угрожавају споменик, предузеле мере за његово очување и правилно вршио надзор над његовим газдовањем. Опасности експлоатације споменика могу се груписати у следеће категорије:

1. Опасности услед осетљивости на механичке утицаје,
2. Опасности услед осетљивости на светло,
3. Опасности услед промене микроклимата,
4. Опасности услед недовољних просторних капацитета,
5. Опасности услед неадекватног обезбеђења објекта и експоната.

Споменички приход као новчани еквивалент којим се плаћа потрошња споменика је у исто време индикатор квалитета презентације споменика, квалитетан регулатор обима потрошње споменика и средство подстицаја на домаћинско управљање повереним добром.

Споменичка рента

Споменичка рента је уведена у Републици Хрватској након дуже јавне и стручне расправе.⁶ Убира се по основу „Закона о заштити и очувању култур-

⁵ Mourato, S., Mazzanti, M., (2002) „Economic Valuation of Cultural Heritage: Evidence and Prospects“, у: Torre, M., (ed.), *Assessing the Values of Cultural Heritage*, Los Angeles.

⁶ Посебно детаљну анализу Споменичке ренте је кроз низ радова учинио др Јадран Антоловић: Антоловић Ј., (1997) „Непокретни споменици културе и туризам“, *Acta Turistica*, 9/1997 бр. 2, Економски факултет Загреб, Загреб; Антоловић Ј., (2001) „Када култура ствара послове?“, *Економист*, бр. 5-6/2001, стр. 28-31, Загреб; Антоловић, Ј., (2006) *Споменичка рента, од теорије до хрватске праксе*, Министарство културе Републике Хрватске, Загреб; Antolović J., Škare, M.,

них добара“ („Народне новине“, бр. 69/99, 151/03 и 157/03) и Општинске односно градске одлуке (Општинска одлука прецизира зоне наплате и износе споменичке ренте). Наплаћује се као директна и индиректна споменичка рента.

Директна рента се наплаћује по једном метру квадратном корисне површине простора који се налази у зони културно-историјске целине и зависи од делатности која се обавља у датом простору. Најмањи и највећи износ цене директне споменичке ренте прописује Закон а Општинском односно градском одлуком се одређују зоне наплате директне ренте и износи по једници површине за поједине зоне.

Индиректна рента је везана за делатност коју обавља. На основу одредби „Закона о заштити и очувању културних добара“ којима су специфициране делатности, према Националној класификацији делатности, врши се наплата из укупног дохотка по одређеној стопи. Делатности од којих се наплаћује Индиректна споменичка рента на укупан доходак су дефинисане чланом 144а „Закона о заштити и очувању културних добара“ („Народне новине“, бр. 69/99, 151/03 и 157/03) и у вези су са НКД (Национална класификација дјелатности). Према првобитној одлуци тај износ је „0,05%, на основицу коју чини укупан приход (примитак) остварен од наведених дјелатности, неовисно је ли то обрту једина, основна или споредна дјелатност.“. Током 2010. године износ је смањен на 0,025%,⁷ а током 2012. године је због економске кризе привремено обустављена наплата.⁸

Надлежност. Пореска управа је надлежна за обрачун и уплату ренте. Споменичка рента се плаћа у 12 месечних рата (као предужај за наредни месец) на основу Решења надлежне пореске управе. У случају мање уплате обвезник је дужан да уплати потребну разлику а уколико уплати више има право на повраћај или да му се то рачуна као претплата. Уколико обвезник не уплати ренту у законски одређеном року обрачунава му се затезна камата према надлежном Пореском закону. Уколико не изврши плаћање пореска управа има право, након опомене, на принудну наплату.

Раподела прикупљених средстава. Од укупно наплаћеног износа споменичке ренте локална заједница има право на 60% а Република на 40%.

Циљеви и начин трошења прикупљених средстава. Новац од ренте се троши искључиво за потребе истраживања, обнове и непокретних одржавања споменика културе. Како је споменичка рента порески приход обавезне су и локална заједница и Република да имају планове прилива и утрошка средстава које сваке године усваја надлежна Скупштина. Потрошачи овог прихода за сваку текућу годину су обавезни да праве прецизне планове рада и активности. Планове сачињавају стручне институције и исти, након верификације од стра-

---

(2006) „Monument annuity as economic instrument – from theory to Croatian practice“, *Economic Research*, Vol.19, No.2.

⁷ <http://www.tportal.hr/biznis/gospodarstvo/69139/Spomenicka-renta-smanjena-za-50-posto.html#.UHQKAa6BWDm> (приступљено 30.12.2014.)

⁸ <http://www.tportal.hr/kultura/kulturmix/178510/Privremeno-se-ukida-neizravana-spomenu-cka-renta.html#.UHQKJK6BWDm> (приступљено 30.12.2014.)

не стручних тела, долазе на разматрање у надлежне Скупштине. На крају године израђују се Извештаји о наплати и утрошку споменичке ренте које усваја локална односно Републичка скупштина.

Дискусија

Друштвени и културни положај архитектонског споменика

Културна баштина постаје један од најважнијих генератора у области туризма. У том смислу, питање финансирања обнове и одржавања споменика је постало веома актуелно. Културна баштина је део потенцијала неког простора, без обзира да ли је настала као производ деловања етничке или професионалне скупине која тренутно управља простором на коме се налази. Непокретно наслеђе је имовина свих грађана и његово присвајање од стране било које групе мора се третирати као прекршај. Наслеђе је драгоцен ресурс и не сме бити ван друштвене контроле ни у једном тренутку.

Проучавање и заштита културног наслеђа у Србији има дугу традицију. Већ почетком 19. века су почеле активности на његовом попису и евидентирању. Постоји много стручњака који су се истакли у земљи и свету на пољу проучавања и заштите непокретне културне баштине међу којима треба истаћи архитекте: Александра Дерока, Ђурђа Бошковића, Бранислава Којића, Слободана Ненадовића,⁹ Јована Нешковића,¹⁰ Мишу Димитријевића¹¹, Ранка Финдрика, Милку Чанак-Медић, Јелену Божић¹² итд.

Туризам постаје једна од најважнијих привредних грана у многим земљама. Савремени туризам карактерише потреба за комбинацијом архитектонских споменика, природних вредности, угоститељства итд. Стога промене у начину привређивања говоре да савремена служба заштите не треба да буду само статични учесници већ активни предлагачи нових начина интеграције културног наслеђа у савремени живот заједнице.

Приход од споменика

Приход који се прибавља од споменика претставља исплату права споменика по основу његовог учешћа у профиту или повећању профита правног или физичког лица које га користи. Архитектонски споменик може бити коришћен именом, сликом, знаком, привлачењем посетилаца односно купаца робе или услуга споменик итд. Такође је промењен начин сагледавања споменика тако да се сада посматра као као сложен скуп материјалних и нематеријалних вредности.

⁹ Ненадовић, С., (1980) *Заштита градитељског наслеђа*, Архитектонски факултет, Београд.

¹⁰ Нешковић, Ј., (1986) *Ревитализација споменика културе*, Архитектонски факултет, Београд.

¹¹ Димитријевић, М., (1986) *Статичко конструктивни проблеми у заштити градитељског наслеђа*, Архитектонски факултет, Београд.

¹² Божић, Ј., (2004) *Вријеме у простору, теорија и историја заштите градитељског наслеђа*, Завод за уџбеника и наставна средства, Бања Лука.

Истовремено, повељом из Буре 1981. године у проучавању споменичког наслеђа уведен је појам „место“ који се састоји не само од физичких структура већ се физичкој компоненти споменика придружују и нефизичке вредности. При томе се задржавају циљеви које су поставиле раније међународне повеље (на пример Венецијанска повеља која говори о заштити аутентичних доказа претходних генерација).

Равнотежа између статичког и динамичког стања

Потребно је очувати равнотежу између статичног стања конзервираног архитектонског споменика и динамичког стања економије односно Стога је потребно да служба заштите буде упозната не само са потребама споменика већ и потребама и циљевима развоја друштва у коме одређени архитектонски споменик налази. Прецизније, заштита треба да управља и променама које се дешавају у друштвеној и економској околини архитектонског споменика како би споменик уопште опстао.

Одговор на наведени треба тражити у динамичким урбанистичким, техничким и менаџмент плановима. Потребно је, сходно потребама друштва, развити адекватне технике планирања, начине презентације података, начин имплементације динамичких процеса у плану, да ли пренети овлашћења и коју врсту овлашћења пренети са институције која је овлашћена да управља простором на агенције и службе итд.

Нови однос који се јавља са променом тржишних услова намеће низ неопходних измена у приступу наслеђу, организацији истраживања, обнове и презентације споменика и посебно тражи нове односе, који се до сада нису практиковали: приватно и јавно партнерство. До сада су послови заштите били искључиво поверени држави и њеним установама. Међутим, уз квалитетан увид јавности, велики део послова могу да се повере приватном сектору па чак и да се користе унапређења која са собом може да донесе конкуренција. Наведена измена тражи промену начина финансирања односно измене у процедури избора приоритета у заштити, контроле квалитета и утрошка средстава. Основа за овакве промене су измене законске и административне процедуре. У таквој ситуацији државне агенције би постале надзорни и саветодавни учесници.¹³

Предности и недостатци дефинисања експлоатације споменика

Начин на који ће споменик да наплаћује своје право зависи од одређења заједнице. Може бити кроз наплату положаја одређеног пословног простора у односу на споменик, партиципирањем у делу профита предузећа која се налазе у одређеној зони око споменика, наплатом коришћења имена или знака споменика у свом пословању итд.

Предности увођења споменичког прихода могу бити вишеструке.

---

¹³ Јокилето, Ј., (2001) Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа, *Гласник ДКС*, број 25, Београд, стр.12-14.

- а) Подиже се свест грађана о потреби заштите архитектонских споменика.* Јасним дефинисањем једног дела пореског издвајања грађана за потребе заштите и обнове непокретне културне баштине подиже се свест о потреби очувања градителске баштине и да иста може бити допринос побољшању привредне ситуације у заједници.
- б) Грађани постају активан део процеса заштите.* Грађани се укључују у процес заштите и постају њен активни део, односно, постепено увиђају да заштита није посао неког анонимног административног апарата већ обавеза сваког грађана. На овај начин очување споменичке баштине се поставља као друштвени циљ и стандард времена а не тренд ради задовољења тренутних потреба неке интересне групе.
- в) Подршка развоју предузетништва.* Кроз правилан, динамички, однос према заштити културне баштине може се пружити правилна подршка предузетницима. Отварањем послова на обнови споменика али још више кроз отварање процеса презентације споменика приватним предузетницима ствара се простор за нова радна места.
- г) Подршка развоју туризма.* Искуство показује да уз правилну заштиту дефинисаних вредности у споменику и правилан однос између макро и микро планирања у области туризма долази до побољшања услова привређивања и пораста дохотка.

Делатности и друштвене групе корисници измена

Односи између споменика као носиоца права и корисника тог права могу се уредити споразумно или кроз одређена законска акта. Светска банка сугерише активности на дефинисању економског аспекта културног наслеђа односно мерењу вредности које оно ствара друштву (мада постоји и не-економски аспект наслеђа који се не може изразити новцем).

Делатности које могу да имају пословну корист од коришћења споменика непокретне културне баштине су у области *услуга и производње*.

У области *услуга* то су: услуге угоститељства (кафане, ресторани, национални ресторани итд.), хотелијерских услуга (мотели, хостели, хотели), услуга превоза (ваздушног, воденог, железничког, друмског, такси итд.), услуга изнајмљивања (рентирање мотора, путничких возила и пловила), услуга забавних и тематских паркова, услуга организовања клађења и коцкања, дистрибуције хране и пића на велико итд.

У области *производње* повећање профита могу очекивати произвођачи пића и хране, горива и мазива, сувенира, часописа, одевних предмета итд. У области занатства значајно унапређење промета су традиционални занати (мора се претходно дефинисати да ли су занати корисници простора или део споменичке целине).

Друштвено је потребна акција смањења јавних трошкова односно да се део послова које је до сада искључиво обављала држава препусти приватном сектору. Треба анализирати предност и недостатке приватно-јавног партнерства у области јавне презентације архитектонских споменика. Такође треба извршити детаљну претрагу унутрашњих потенцијала непокретне културне баштине ради обезбеђења средстава за даља истраживања, обнову и одржавање. Овакви односи код нас су нови и у којима се има мало искустава.

Врсте притисака на архитектонски споменик и мониторинг

Савремени начин привређивања производи низ притисака на културно добро. Интензитет притисака даје слику положаја културног добра у друштвеном и економском окружењу. Притисци могу бити разнородни, и потичу из две основне групе: друштвено-економских и природних утицаја. Друштвено-економске услови чине промене броја и порекла становништва које окружује културно добро, промене у макро и микро економији друштва у коме се налази културно добро, политички притисци, промена политичког система под утицајем унутрашњих или спољашњих сила итд. Природни услови су старење, пропадање и течење материјала узроковани климатским утицајима. Свака од наведених групација може да утиче на споменик до те мере да га оштети или уништи.

Притисци на културно добро су драгоцен информација о силама које владају на простору споменика и корисна спецификација потребних деловања ради заштите и унапређења споменика. Они служе да се развије систем надзора над стањем споменика. Да би се правилно управљало спомеником у новим тржишним условима потребно је дефинисати индикаторе како би се прецизно пратило стање споменика.

Оцена стања споменика треба се спроводи перманентно. Потребно је да се најмање врши пре предаје на експлоатацију споменика и периодично током експлоатације споменика. Прва процена даје референтну слику стања објекта на почетку експлоатације а свака наредна периодична процена даје слику начина и узорности газдовања спомеником односно препоруку за даље пословање.

Поруке архитектонског споменика и план експлоатације

Сваки споменик културне баштине има своје место у друштву захваљујући признатој поруци коју носи. При томе треба одржавати аутентичност споменика у односу на додељени значај или додељену поруку и она мора бити сачувана током обнове и експлоатације споменика. Аутентичност служи признавању оригиналности или интегритета вредности препознатих и признатих у споменику.¹⁴

Вредност поруке коју даје културно добро јавности могу бити појединачне информације или групе података које треба прецизно специфицирати ради правилног обликовања акционог плана на експлоатацији споменика. Поруке које треба да чува и емитује архитектонски споменик могу бити исказане у материјалним или нематеријалним чињеницама. Материјалне чињенице могу бити изражене на многобројне начине од којих се истичу: материјал, занатска вештина, обликовање, положај, употреба, традиција, дух итд.

---

¹⁴ Стовел, Х., (2002) Мониторинг културног наслеђа, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, број 26, Београд, стр. 19.

Динамички механизам архитектонског споменика

Споменик је сложен динамички механизам а не статичка слика и током свог постојања ступа у интеракцију са многим елементима друштва. Споменик скоро по правилу исказује локално искуство које је сачувала одређена локална заједница на одређеном простору које предаје свету као своје аутентично искуство. Сагласно томе, немогуће је искључити локалну заједницу како из одређивања циљева које неки споменик треба да постигне, из планирања презентације и посебно поделе профита стеченог економском експлоатацијом архитектонског споменика.

Споменик је сложени скуп материјалних и нематеријалних докумената неке заједнице и није само физичка структура већ и вредности, искуства и квалитети које је заједница уградила у њега градећи га или прилагођавајући претходно створену основу својим циљевима и које те физичке вредности уједно изражавају. Тако направљена композиција има више слојева материјалног и нематеријалног порекла. Свакако да постоје савремене технике за трансфер материјалних елемената споменика. Међутим, трансфер нематеријалних вредности које су везане за локалну заједницу (која их је створила) је за сада немогућ. На основу материјалних али још више нематеријалних вредности свака заједница која је учествовала у њиховом стварању полаже право на дефинисање циљева које треба да испуни споменик у поступку излагања јавности. Са друге стране иста заједница тражи да има стални увид у начин управљања спомеником и перманентну контролу остваривања договорених циљева. Зато се не може и не сме споменик држати удаљен од јавности, без обзира да ли држава или приватник управљају или газдују спомеником.

Резиме

Србија већ више од два века улаже у проучавање, обнову и одржавање архитектонских споменика. Однос друштво-споменик постаје све динамичнији тако да је потребно све чешће анализирати какве поруке и документа садржи у себи споменик и на основу тога градити стратегију његове презентације у јавности. Споменици су временом постали атрактивна тачка која привлачи све већи број посетилаца и генеришу нов саобраћај, услуге и производњу. Потребно је да правовремено препознамо нови статус споменика и повежемо активности на заштити културне баштине са туризмом и уопште индустријом. Архитектонски споменици имају велики утицај на развој туризма и могу помоћи развоју локалне заједнице, имати утицај и на производњу хране и пића, одеће и обуће, старе занате и тако даље. Сасвим је очекивано да у оваквој ситуацији расте притисак на културна добра са циљем одржавања постојећег и повећања профита.

Стога је потребно да се промени начин експлоатације архитектонских споменика са циљем да се дефинишу потребе и права друштва над архитектонским спомеником и да се учине све шта је потребно да би се очувао споме-

ник у сваком смислу. Услед повећане експлоатације архитектонског споменика јавља се потреба да се дефинише период и начин мониторинга и оцене његовог стања. Поруке које чува и треба емитије споменик морају да буду дефинисане и очуване, без обзира да ли експлоатацију односно презентацију споменика врши лице или предузеће у приватном или јавном власништву. Потребно је да се огроман фонд архитектонских споменика отвори ка приватној предузетништву и отвори јавно-приватно партнерство у презентацији. Савремено друштво тражи поделу одговорности за споменичко наслеђе између државних институција и локалне заједнице са једне стране и грађанина са друге стране.

Усвајање савремених конвенција и препорука тражи пажљив избор и динамику имплементације нових решења у друштву и локализацију кроз усаглашавање са потребама, искуствима и језиком локалних заједница а не само преписивање истих без размишљања.

Литература:

1. Antolović J., (1997) "Nepokretni spomenici kulture i turizam", *Acta Turistica*, 9/1997 br. 2, Ekonomski fakultet Zagreb, Zagreb,
2. Antolović J., (2001) "Kada kultura stvara poslove?", *Ekonomist*, br. 5-6/2001, str. 28-31, Zagreb.
3. Antolović J., (2006) *Spomenička renta, od teorije do hrvatske prakse*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb.
4. Antolović J., Škare, M., (2006) „Monument annuity as economic instrument – from theory to Croatian practice“, *Economic Research*, Vol.19, No.2.
5. Božić, J., (2004) *Vrijeme u prostoru, teorija i istorija zaštite graditeljskog nasleđa*, Zavod za udžbenika i nastavna sredstva, Banja Luka,
6. Dimitrijević, M., (1986) Statičko konstruktivni problemi u zaštiti graditeljskog nasleđa, Arhitektonski fakultet, Beograd,
7. Denhez, M., Dennis N. S., (1994) (ed.by) *Legal and financial aspects of architectural conservation*, Toronto.
8. Jokileto, J., (2001) „Noviji međunarodni trendovi u zaštiti kulturnog nasleđa“, *Glasnik DKS*, broj 25, Beograd, str.12-14.
9. Misiura, S., (2006) *Heritage Marketing*, Oxford.
10. Mourato, S., Mazzanti, M., (2002) „Economic Valuation of Cultural Heritage: Evidence and Prospects“, u: Torre, M., (ed.), *Assessing the Values of Cultural Heritage*, Los Angeles,
11. Nenadović, S., (1980) *Zaštita graditeljskog nasleđa*, Arhitektonski fakultet, Beograd.
12. Nešković, J., (1986) *Revitalizacija spomenika kulture*, Arhitektonski fakultet, Beograd.
13. Pendlebury, J., (2009) *Conservation in the age of consensus*, London.
14. Stovel, H., (2001) „Integrativni pristup urbanoj i prostornoj konzervaciji“, *Glasnik društva konzervatora Srbije*, broj 25.
15. Fildes, B., (1981) *Uvod u konzerviranje kulturnog nasleđa*, Zagreb.
16. Feilden, B., (2003) *Conservation of Historic Buildings*, Oxford.

ARCHITECTURAL HERITAGE AND MARKET

Summary: The Architectural Heritage represents an important resource for the society. The changed economic conditions require a review of ways of using architectural heritage. The monuments, if they participate in the creation or increase profits, have the right to participate in it. It is necessary to develop ways of public-private partnerships in the area of presentation of architectural monuments. The modern concept of protection of architectural monuments seeking the division of responsibility for the monumental heritage between government and citizens. It is necessary to define what kind of messages and documents containing the monument and on the basis of a strategy to build its presentation. The ratio of public monument is dynamic and not a static process. It is necessary to undertake activities to radical reorganization of the system of protection of cultural monuments. The goal should be: to protect the architectural heritage and make it an active participant in social life.

Key words: architectural heritage, protection of cultural monuments, the theory of monument protection, financing architectural monuments, memorial income

TEACHING ENGLISH TO ADULT LEARNERS

Summary: Teaching English language to adult learners can be incredibly rewarding, but incredibly challenging too. The world outside the classroom makes demands on all (four) language skills and the adult student is anxious to acquire a “survival” capacity or communicative competence”.¹ In addition, many students will demand to see and spell what they heard and it seems pointless to refuse them this satisfaction. Adults have a way of learning what they want and when they want to learn it. Communicative competence includes the ability to have a conversation or communicate with a native speaker in a real-life situation, with stress on communication of ideas rather than on only accuracy of language form or knowledge of grammar rules. Hence students can have a meaningful communication which means that students are processing content that is relevant, purposeful, interesting and engaging.

Key words: teaching, English, adults, communication, motivation, goals

Teaching Adults

There is an art to teaching English to adults. Some skeptics, generalizing from their own experiences, might be doubtful of any educating or successful language learning after the age of twenty. The “you can’t teach an old dog” mentality is a much a part of us our belief in the limitless educability of youngsters. Adults can learn and in fact, as Edward L. Thorndike pointed out in 1927 study “the ability to learn declines only very slowly slightly after the age of eighteen”.² More recent research suggest that the basic capacity for learning remains essentially unimpaired throughout the life span though the speed of leaning appears to decline very slightly.³ However Second language acquisition is troubled with the study of the way in which an individual becomes able to use one or more languages which is different from his first language. This process can take place in a natural setting or

---

¹ This is seen by most language teaching experts as the goal of ESL classes: the ability to communicate functionally in the language for a different purposes, including academic, professional, and social.

² Edward L. Thorndake and others, *Adult Learning*. New York, 1928, p.59.

³ Irving Lorge, “*The adult Learner*” in *Adult Education: Theory and Method*, Chicago, 1963, pp.1-9.

through formal classroom instruction, and, although the degree of proficiency that can be attained is a controversial topic, it can start at childhood or during the adult age (Krashen, 1982).⁴ Also ‘the highest purpose in teaching of languages may perhaps be said to be access to the best thoughts and institutions of a foreign nation, its literature, culture—in short the spirit of the nation in the widest sense of the world’⁵

A child acquires a second language more easily than an adult. And as Collier (1988), expresses that successful language acquisition depends on the learner’s age.⁶ Child is often able to acquire a second language without any formal instruction and just being in English speaking country and being surrounded with English language. An adult, on the other hand, may with great effort achieve only limited mastery of a language, and he will probably require the formal instruction of the teacher in the classroom.

As the child moves toward adulthood, may lose facility in acquiring a language. The older child may require formal classroom instruction in order to acquire better command of language. Though many of the following techniques in language instruction may apply as well to children as to adults we are only concerned with their use for teaching adults.

In order to be a successful adult educator we have to understand how adults learn best. An adult is a complete person. ‘Adults have special needs and requirements as learners. Below, is a common list of the common learning characteristics of adult language and literacy learners:

Adult Language and Literacy Learning Principles are:

- 1) Adult learners are goal-driven.
- 2) Language and literacy are social processes that involve interaction with others.
- 3) Language and literacy development require risk taking.
- 4) Language and literacy develop when the target language is slightly above the current level of proficiency of the user.
- 5) Language and literacy development require focus, engagement and practice.
- 6) Language and literacy are multi-dimensional and require different kinds of interactions with different kinds of genres.
- 7) Language and literacy develop through interactions with tasks that require cognitive involvement.
- 8) Language and literacy develop more deeply if skills are connected to an overall topic.⁷

That is, adult student has within a capacity for dealing with environment and for providing for student’s needs either directly or by manipulating others. Consequently student is self-directed. Student has a self –image which reflects the

---

⁴ Krashen, S. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Oxford: Pergamon Press.

⁵ Jespersen London: Allen & Anwin ,Ltd., 1904 quoted from 12th Impression , 1961, p/9

⁶ Collier, V. P. (1988). The Effect of Age on Acquisition of a Second Language for School. New Focus. The National Clearinghouse for Bilingual Education. No: 2, Winter: 1987-1988.

⁷ Taken from Spruck-Wrigley, Heidi and Jim Powrie. 2002. What Does It Take for Adults to Learn? Originally developed for CyberStep.

sum of his experiences. Adult student reacts to new situations according to his own self-expectations. Because student has its own “character”, adult student has less freedom of response than a child who has yet to establish an identity.⁸

It is wisest to accept this description of adulthood for the second language classroom generally and with some reservation. After all, definitions of adulthood will vary accordingly to cultural backgrounds. Many ESL teachers are surprised by the fact that native culture of students has enormous influence in the classroom. Adult students come with their own cultural view of:

1. What a teacher should say and how will a teacher behave.
2. What should happen in the classroom.
3. How the English language should be taught.

For example in many oriental cultures, the teacher in general is highly respected individual and there is immense social difference between students and teacher. In other cultures there is less distance between students and teachers. Dealing with different culture may mean that teacher may have to adjust some of behavior in order not to offend students and gain their respect as their teacher. It also may mean that teacher will have to clarify to some of students the differences in the cultural expectations and encourage them to move towards the norm of the society in which they are currently living.⁹ Therefore, the suggestions which follow must be implemented judiciously and with the cultural background of specific students in mind.⁹

The Adult Self-Directivity

If we can consider most adult learners to be self-directive¹⁰ the teacher of an adult class need not to be authority’s manipulator. The teacher can help the student to define his language needs and then to satisfy them. Take the case of a banker who wants to pass a trade examination. Student’s motivations for studying English are clear to student, and, ideally the teacher should help him to develop his language skills within the context of the language demands of his trade. Reece & Walker (1997), express that motivation is a key factor in the second language learning process. They put a stress that a less able student who is highly motivated can achieve greater success than the more intelligent student who is not well motivated. Sometimes students may come highly motivated and the task of the teacher is only to maintain motivation of the students. The task of the teacher is to maximize the motivation of their students.¹¹

To sum it up, the adult learner, unlike the child, usually knows why he is studying a language and what his goal is. The teacher must respond to this motivation by preparing contextualization language instruction or, if the orientation of this

⁸ Frederick Perls, *Gestalt Psychology Verbatim*. Lafayette, Calif., 1969.

⁹ Ray C. Grahm & Mark M. Walsh, *Adult Education ESL Teachers Guide*, Adult Education Center, Texas A&I University Kingsville, Texas, 1996, pp. 9

¹⁰ Malcolm S. Knowles, *The Modern Practice of Adult Education*, New York, 1970

¹¹ Reece, I & Walker, S. (1997). *Teaching, Training and Learning. A Practical Guide*. (Third Ed.). Great Britain: Business Education Publishers Limited

contextualization is not a general class interest, individualizing instruction. Since the student is aware of what he wants from the course, he is most motivated by instructional activities which are immediately applicable to his own situation.

The Optimal Classroom and Learning Climate

Once the teacher has helped the student define his motivations for learning and has begun planning to contextualization his language instruction for the needs of his students, he must develop the most suitable climate for learning. Educators disagree as how the best climate for learning may be most affectively achieved. The usual classroom with students sitting in rows is acceptable and workable but not ideal environment¹². Some would suggest substituting comfortable chairs for desks, informal conversation for classroom procedure in effect, moving the classroom into the living room etc. Others would suggest that because adults experienced the school system as children, they expect authoritarianism when they return to school as adults. It would seem that the best climate of learning must be achieved through compromise of these two positions and good sense of timing.

The strictly controlling teacher will intimidate language learning because he denies free exchange in favour of rules of procedure. But the opposite extreme, the “living room” atmosphere may be equally intimidating, because it is too casual. Initially, eliminating regular classroom procedure may be more destructive than helpful, because it puts additional burden of socializing upon an adult who wishes to focus on learning. Generally, adults, who are highly motivated, will complain if the ritual of the classroom is too informal. Also teachers should see themselves as educators, facilitators or just simple as helpers. As Knowles (1970) said: ‘The adults self-concept of self-directivity is in direct conflict with the traditional practice of the teacher telling to student what to learn. It is even in conflict with the social philosophy that society has right to impose its idea about what he needs to learn on him.’¹³

The danger of the authorities’ position is that it does not allow for sufficient class response. The danger of the” living room “approach is that it is artificially imposed by a teacher on a group that may be unable to function effectively in it; and because it is artificial it also may inhibit freedom of response. The classroom should be dynamic, and after normal procedure has been established the students will generate the most relaxing, most stimulating classroom atmosphere if they are allowed the freedom to do so. And the good teacher recognizes when the time is right.

At first, routine classroom procedure gives the language student a sense of security in a situation which may be somewhat uncomfortable for him; it provides him with a stable framework for response. Later as he begins to feel a part of the class (as a opposed to being an isolated student), student will express preferences as

---

¹² James J. Asher , PhD. 1977 Sky Oaks Production, Inc. Los Gatos, California 95031

¹³ Knowles, S. Malcom, *The Modern Practice of Adult Education*, 1970, Association Press, 291 Broadway, New York, N.Y.

a member of a group. The gifted teacher uses this unique group personality in striking a balance between strict authoritarianism and complete informality.

Assuming that you are confined to the limitations of a classroom teaching situation, you still can help students to feel comfortable. You can do that by showing a genuine interest in your student, begin by learning their names. Be aware that each of your students has a unique wealth of experience and knowledge which, quite happily for the language teacher, they are anxious to communicate. Therefore, whenever possible move your exercise from academic textbook questions to more personal questions. Show genuine interest for your students.

The variety of the adult's experience and knowledge should allow the English language teacher to use a variety of techniques. The teacher can use common situations for instruction since the adult is capable of role-plays and of stimulating real life experience. It is a good practice to supply adults with role-play frames within a wide range of situation contexts, and based on language features which have been taught. The adult student can translate their own personal experiences and personality into the idiom of his new language. And a oft-quoted Chinese proverb: *Tell me and I'll forget; show me and I may remember; **involve me and I'll understand*** is true.

The physical set-up of the classroom itself should express a personalized instructional approach. The teacher should make different desk arrangements to suit his immediate instructional objectives. Desks in the classroom do not need to be arranged in the traditional regularity of rows, with the teacher as head. Instead, they might be arranged in a circle or semi-circle with the teacher as a part- and with no back or front or side. In this way, each student may feel that he is a necessary part of unified class. Other teaching situation may suggest smaller groupings of desks of four etc.

Remove classroom items which may produce negative associations in the minds of students. Even a teacher's desks with a heavy arm chair for example, may be associated in the mind of a student with authority and repression. Always ask yourself: Do they have a place a language class whose purpose is active communication by students?

In varying the structure of the lass it is sometimes wise to place the adult student in the role of teacher. Let students give each other use in exercises. Allow students to develop different role-plays. Encourage students to enter into real communication in problem solving exercises.

Also it is wise to allow the students to assist in the diagnosing of their own needs; it is also wise to allow them to assist in the evaluation of their own and other students' performances. Furthermore, it is sometimes useful to supply the adult with a copy of an examination and let them create an examination questions. These questions could be then be compiled and given to students as an exam. Experience seems to indicate that adult students do be pleased about tests as objective measures of their knowledge. Certainly the student, with the teacher in consultation, should be directed to the self evaluation of what they are capable. A language test is only one measure, and perhaps the last accurate, but may be a useful motivational tool for adults.

Problems in Adult Learning Instruction

Perhaps the greatest dangers to an adult language instruction are the simplifications and gradations contained in most levels of second language instruction. But we must be careful that our simplifications and gradations are in language and not in content. We, also, must be particularly careful in the selection of situations for conversational teaching and reading items, not to insult the intelligence or feelings of our students. Adult students appreciate real adult situations and context and adult reading material. ESL teachers must be sensitive not only to students' limitations in the language but also to the mature demands of their own self images. We must be careful to make our teaching materials to the maturity of our students.

Finally a word should be said about the complicated inter-weaving a language with a culture. It is extremely important to realize that learning a second language is not a remaking process. What we intend to give the student is the language to communicate with and, if possible, to appreciate their new culture. We are not replacing their own language or students own culture. We must be very sensitive to students feelings of estrangement of or "anomie" in their new language. Therefore, exercises which presumptuously extract religious values are to be avoided. Whenever evaluation or opinion is required, let the students respond freely. For example, an example drill contextualized to the English scene might not be consistent with the experience of many students: For example, on every Sunday morning I go to church.

Since it might not be consistent with the experiences of some students, it seems pointless to drill it in repetition or to insist it as answer to: "What did you do on Sunday morning?" And it might be offensive to students who have different religion then their teachers.

There are many different types of classes such as program for language skill program, bi-lingual program for particular language groups etc. Some programs have classes daily, other two or three night a week, every day etc. Most classes have up to 15 students, a size small enough to allow for the individualize attention which language learning requires.

It is also difficult to generalize about the type of adult who enters the variety of language programs. These adults have different motivations and goals. In a program for house-wives one is likely to find students who attend classes as a means of making a friend. In many evening programs one is likely to find people who are very tired after a long day's work and their attendance may suffer. There will be students who have been number of years in United Kingdom and who have been embarrassed by their English. These adults may feel a growing isolation from their children who are quickly adopting English ways and isolation from their neighbors and other people who do not belong to their cultural group.

There will be different styles of learning. Some students may require homework in order to feel that they are learning something. Others may not have time to do it. Some adult learners due to hearing loss will find it very difficult to listen and difficult to pronounce words, other adult learners might find it embarrassing or humiliating to repeat after teacher. Some adult learners will find games and songs amusing and others may find them childish and a waste of time.

Summary:

Teaching English to adults is a real art. Specific approaches must relate to the individual cultural background of the students. Foremost among principles of adult learning is the belief that adults enquire considerably self-directivity in all pursuit including educational ones. The controls of second language teaching must not inhibit the natural, self-directive capacity of the adult. Also if teacher wants to be successful adult, ESL teacher needs correct student assessment and evaluation. It is very important that student is properly placed otherwise they will very quickly lose their interest in studying English language and they will soon give up. If the material you present in your classroom is too easy, students will become bored but if the material is too hard they will not return for the second class. Besides, it is very important to establish positive relationship with your students. Adult students come with many fears into the classroom, they may feel they are too old to learn English, some of students had negative experiences with school or they may have left their schools or universities as dropouts. Therefore it is very important that teacher establish a friendly and positive environment for their students. In order to create an effective learning environment of highly motivated students, teacher needs strong interpersonal and social interaction. Even though students fear level is very high, it can be broken with teacher positive attitude, with a teacher's friendly smile and pleasant small talk.

References:

1. Asher, J. James, PhD. (1977) *Learning another language through actions: the complete teacher's guidebook*, Sky Oaks Production, Inc. Los Gatos, California 95031, pp.311
2. Collier, V. P. (1988). "The Effect of Age on Acquisition of a Second Language for School. *New Focus*". The National Clearinghouse for Bilingual Education. No: 2, Winter: 1987-1988.
3. Grahan C. Ray & Walsh M. Mark, (1996) "Adult Education ESL Teachers Guide", Adult Education Center, Texas A&I University Kingsville, Texas, pp. 9
4. Frederick Perls, (1969), "Gestalt Psychology Verbatim". Lafayette, Calif.
5. Knowes S. Malcom, (1970) "The Modern Practice of Adult Education", New York
6. Krashen, S. (1982). "Principles and Practice in Second Language Acquisition". Oxford: Pergamon Press.
7. Jespersen, London: Allen & Unwin, Ltd., 1904 quotes from 12th Impression, 1961, p/9
8. Lorge, I. (1963) "The adult Learner" in *Adult Education: Theory and Method*, Chicago, pp.1-9.
9. Spruck-Wrigley, Heidi & Jim Powrie. 2002. "What Does It Take for Adults to Learn?" Originally developed for CyberStep.
10. Reece, I & Walker, S. (1997). "Teaching, Training and Learning. A Practical Guide". (Third Ed.). Great Britain: Business Education Publishers Limited
11. Thorndake L. Edward and others, (1928). "Adult Learning." New York, p.59.

IV

ИСТОРИЈА И ДРУШТВО

АЛЕКСАНДАР САША ГАЈИЋ*
Институт за европске студије
Београд

УДК 321.01:ERAZMO
Оригиналан научни рад
Примљен: 22.12.2014
Одобрен: 20.01.2015

УЗОРНА ВЛАДАВИНА У ЕРАЗМОВОМ УЧЕЊУ**

Сажетак: Огледала владара су врста предмодерних политичких списа који су се као посебан жанр уобличили током Средњег века и Ренесансе. Рад проучава познато ренесансно дело жанра, „*Institutio principis christiani*” (Упутство хришћанског владарца) навећег хуманисте тога доба, Еразма Ротердамског – смештајући га, истовремено и у његов укупан његов опус. У њему се проучава садржина самог дела, приступи који се користе, извори и ауторитети на које се Еразмо позива, као и поуке које он пропагира. На крају рада се уочава значај Еразмовог „огледала владара“ унутар овог специфично предмодерног жанра као и његов утицај на ширење ренесансних хуманистичких идеја.

Кључне речи: предмодерна политикологија, ренесанса, огледала владара, хуманизам, Еразмо Ротердамски

У најзначајнија предмодерна политичка дела из периода средњег века и ренесансе убрајају се списи који су нудили савете краљевима и његовим високим службеницима како да владају – тзв. „огледала владара“. Ова „огледала“ су „тежила да у оквиру једног текста, дају збирна знања у вези са појединим аспектима владавине; упућивала владара у поједина понашања и његове главне обавезе; те му пружала важне и практично употребљиве факте и на њих ослоњене политичке инструкције.“¹ Мада је тежиште у односу на садржину списа - начин којим му се приступало и сам обим тема која су обрађивана - варијало од дела до дела, књиге из корпуса „огледала владара“ одражавала су основна политичка виђења и дилеме свога времена. „Као резултат, традиција писања „владарских огледала“ пружа вредан увид у еволуцију средњовековних облика владавине.“²

* romero@eunet.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта 179014 кога финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

¹ Гајић Александар, Огледало владара – Константин Михаиловић и Макијавели, ИЕС, Београд, 2014, стр. 62.

² Lisa Blaydes_ Justin Grimmeу Alison McQueenz, „Mirrors for Princes and Sultans: Advice on the Art of Governance in the Medieval Christian and Islamic Worlds“ October 4, 2013; Very Preliminary <http://aalims.org/uploads/Mirrors%20Princeton.pdf>

Ренесансни развој овога жанра представља историјски значајан показатељ преображаја ранијих идеја о политичкој владавини из којих ће се, постепено, развити модерни политички погледи и доктрине, али и модерна политикологија као наука. Ова дела, у освит новог века су, истовремено, тежила да продуже средњовековну традицију „владарских огледала“, употпуне је и ојачаје новим аргументима до којих је, изучавајући античко наслеђе, дошао ренесансни хуманизам, док се, „са друге, стране, управо унутар овог жанра, дешавало и јављање првих раномодерних погледа на политику“³ Понтатус, Саванарола (са „Расправом о организацији и влади града Фиренце“), Џон Шелдон (изгубљени спис „Speculum Princeps“), „De regno“ Франческа Патриција, „De Principe“ Јакопа Понтата, у знатној мери и гласовити „Il Cortegiano“ Балдазара Кастиљонеа, представљају непрекинути низ у ренесансној продукцији правца „огледала владара“.

„Institutio principis christiani“ (преведен као „Упутство хришћанског владарца“ или, често, и као „Образовање хришћанског владарца“) Еразма Ротердамског спада, уз Макијавелијево „Владарца“, у најпознатија позна ренесанса дела жанра „огледала владара“. Настале у само три године размака у односу једног према другом (Макијавелијево 1513. (мада је објављено и доспело до јавности тек постхумно, 1532. године) а Еразмово 1516. године), обе расправе о томе како најбоље припремити и усмерити владара за ефикасну владавину биле су својеврсни покушаји одговора на политичке турбуленције тадашњег времена и „моралну панику“ у епохи где се завршавала „јесен средњег века“ (Хојзинга)⁴ а „нови свет“ се тек порађао у мукама ратова, династичких аспирација и великих територијалних амбиција што су, својом драматичношћу, тада још увек успевали да заклоне размере урушености претходног вредносног система базираног на релијозном погледу на човека, друштво и свет уопште. Реагујући на повратак породице Медичијевих на власт у Фиренци (која га је стајала функције и, у једном периоду, и слободе) Макијавели се, ражалован, у самоћи приватног живота, одважио да опише све оне неопходне особине за које је сматрао да треба да „кресе“ владарца, а уз помоћ којих ће бити способан да задобије, спроводи и одржи власт. Његов „Владарца“ заговарао је вођење „политике моћи“ уз прагматично комбиновање кажњавања за преступе и награде за верно служење, затим, већ према приликама, одмерену употребу силе, строго придржавање закона и дисциплине, територијални експанзионизам, често прибегавање рату, као и одржавање поданика у страху према владару (будући да је - сматрао је у свом чувеном пасажу Макијавели - за владарца много сигурније да га се поданици боје него да га воле). Амбициозно раскрстивши са хуманистичком традицијом и класичном везом политике и морала у свом покушају да опише владавину „каква она стварно јесте“, а не „каква би требала да буде“, Макијавелијево писатељство настало у провинцијалном егзилу имало је и другу, практичну функцију: да га препоручи Медичијима, новим-старим владарима Фиренце у чију је немилост, служећи њихове противнике, пао, а како би се што пре рехабилитовао и ставио у њихову службу.

---

³ Гајић Александар, *Огледало владара – Константин Михаиловић и Макијавели*, ИЕС, Београд, 2014, стр. 75.

⁴ Хојзинга Јохан, *Јесен средњег века*, Матица Српска, Нови Сад, 1991.

Еразмова позиција у време писања његовог „огледала владара“, сами мотиви за писање, а нарочито његови закључци, потпуно су супротни Макијавелијевим. У другој деценији 16. века Еразмо је био признати и општепознати „принц хуманиста“, проучавалац старине који је писао на чистом латинском језику, али и значајни друштвени критичар и теолог. „Када Карло Аустријски прогласи своје краљевање над Холандијом, исте 1515. године, Еразмо је писац поштован на бриселском двору. Слични политички погледи и велико поштовање повезује хуманисту са Жак Л` Соваж, пријатељем и штићеником славне породице Кроа-Шиєвр. Жак Л` Соваж је управо наименован на положај великог канцелара Бургундије. Сигурно је захваљујучи његовом утицају и упркос Еразмовој равнодушности за сваку политичку дужност, он ипак именован за саветника, уз обећање да ће добијати годишњу потпору. Еразмо одговара 1516. делом „Васпитање (упутство) хришћанског владарца“ чији ће један примерак лично уручити будућем Карлу Петом, који, без сумње, то није прочитао...“⁵

Својом структуром и садржајем Еразмова књига припадала је већ усталим конвенцијама жанра „владарских огледала“: она је „типичан приручник како да се постане „добар владар“ који је појачан хуманистичком ерудицијом и ренесансним аргументима.“⁶ Где Макијавели реал-политички саветује владарца како да освоји, увећа или задржи власт свим расположивим средствима, Еразмо даје моралне сугестије како да се наслеђена власт користи у добре сврхе. Еразмо и Макијавели су два екстремно удаљена пола, крајње супротности. Где Макијавели заговара „нужну“ свирепост, Еразмо, позивајући се на античке примере, глорификује врлине и ученост. „У том приручних владарца приврженом Христовом учењу, нема никакве теорије освајања, никаквог позивања на поуке историје ради оправдања присвајања, па чак ни размишљања о народној одбрани. Идеална монархија би била сигурно изборна монархија, али би се Еразмо задовољио драге воље и монархијом умерном прикладним установама.“⁷ Не спорећи, дакле, легитимност наследне монархије, Еразмо је, свестан тадашњег „опасног стања“ у европским политичким приликама које су лако могле да доведу до нежељеног друштвеног разарања, сматрао да ризик промена сувише велик да би био узет у озбиљно теоријско разматрање.

За Еразма, само отворена тиранија оправдава оспоравање владарева позиције од стране његових поданика. Тако се - кроз описивање начина који омогућавају да се они који су рођени да владају оспособе кроз подучавање да то чине на исправан, поштен и добродушан начин, те да никад не одступе од врлине и потону у тиранију и злостављање - Еразмо у свом делу определио за подршку одржавања status quo-а, то јест његовог постепеног побољшања, а не мењања.

⁵ Алкен Леон Е., *Еразмо*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1994, стр. 128-129.

⁶ Гајић Александар, *Огледало владара – Константин Михаиловић и Макијавели*, ИЕС, Београд, 2014, стр.76.

⁷ Алкен Леон Е., *Еразмо*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1994, стр. 130.

Еразмов живот и стваралаштво до 1516. године

Целокупан Еразмов развојни пут и његов дотадашње живот водио га је у правцу заузимања оваквог становишта.⁸ Еразмо је рођен под именом Дезире⁹ у Ротердаму, 28. октобра (највероватније) 1469. године, као ванбрачно дете Герхарда и Маргерите, свештеника и припаднице нижег грађанства. Имао је старијег брата који се звао Петар. Од оца, способног преписивача рукописа у Италији, стекао је наклоност за хуманизам, укључујући и проучавање класичних језика и литературе. Школује се у Девентру крајем седамдесетих година 15. века, а после смрти родитеља (обоје су, у размаку од неколико година, умрли од куге) као сироче ступа у школу у Херцогенбушу. Након очеве смрти, постаје штићеник августинског самостана Стејн, где је 1492. године рукоположен у свештеника. Током манастирског живота Еразмо Ротердамски се упознаје са доступном хуманистичком литературом тога времена. Већ наредне године, са дозволом старешина манастира, он напушта Стејн и постаје секретар Хајнриха ван Бергена, бискупа Камбреа. Када овај бискуп није успео да постане кардинал (због чега је на дуже време отпутовао у Рим), Еразму је допуштено да оде у Париз и студира теологију на колежу Монтеги, слушајући предавања и на Сорбони. Због болести, он напушта Монтеги и надаље се издржава држећи часове ученицима. Еразмо се никада није вратио назад у манастир; тек 1517. године добио је папску отпусницу која му је дозвољавала да живи међу мирјанима као „секуларни свештеник“.

На позив свог ученика, лорда Маунтцоја, Еразмо проводи годину дана у Енглеској. Тамо се упознаје са водећим хуманистичким мислиоцима, Томасом Мором и Џоном Колетом, са којима је изградио доживотно, снажно пријатељство. На прелазу века, по повратку са Острва у Париз, 1500. године, он издаје своје прво дело – *Adagia*, књигу античких цитата и изрека, данас тешко приступачну а некада изузетно читану хуманистичку компилацију које му доноси велику славу. Године 1501. Еразмо се вратио у родну Холандију у потрази за покровитељем. У Сен Омеру склапа пријатељство са Жаном Витријеом. Након објављивања Цицеронових превода – списа „О дужностима“, Еразмо Ротердамски постаје цењени филолог и издавач класичних дела. Након што се настанио у Лувену 1502. године, упознаје Палудануса (Жана Дезмареза) преко кога бива ангажован да напише говор који ће прослављати повратак надвојводе Филипа (ткз. „Панегирик“ Филипу Лепом), оца будућег императора Карла, у Низоземску 1503. године. Његово наредно популарно дело, „Приручник хришћанског витеза“, настаје у овом периоду, а изаћи ће из штампе 1504. године. Одговарајуће покровитељство и новчану помоћ, међутим, Еразмо није успео да пронађе у Холандији, па поново одлази на Острво, у Енглеску. Одат-

---

⁸ Биографија Еразма Ротердамског до 1516. ачињена је на основу књиге Bainton Rolanda, *Erasmus of Christendom*, Charls Scribner's Sons, New York, 1969, као примарног извора.

⁹ „Године 1496. Еразмо се пише прво *Herasmus Rotterdammensis*, па онда *Desyderius Herasmus*. Мало по мало начин писања имена се устаљује и ми читамо на корицама *Desiderius Erasmus Roterodamus*, премда је лично име често изостављено приликом потписивања писама.“ Алкен Леон Е., *Еразмо*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1994, стр. 10.

ле, недуго потом, креће на југ, у Италију, где се упознаје са њему раније недоступним класичним изворима. Борави у Торину, Болоњи, Риму и Венецији укупно три године. 1509. године враћа се, по трећи пут, у Енглеску. То ће му, и поред повремених одлазака на континент, бити најдужи боравак на Британским острвима (1509-1514), а његов трећа долазак ће се подударити са сменом на енглеском трону на који долази амбициозни, талентовани и за интелектуалне ствари пријемчиви Херни VIII. У погодној клими за хуманисте (у које је себе убрајао и млади енглески владар) настаје кружок проучавалаца грчког и латинског језика, међу којима се, поред Еразмових пријатеља Мора и Колета, налази и Кутберт Танстал. 1512. године Еразмо издаје „*Morias Encomion*“, писану похвалу свом пријатељу Томасу Мору. Овај му увраћа писањем своје чувене „Утопије“ чије издање затиче Еразма Ротердамског на континенту, у Лувену. Еразмо не губи време, већ, серијом писама, препоручује Морову књигу и доприноси његовој брзој и великој популарности широм континета. Ово је плодан Еразмов период, у коме настају и „Расправа о двоструком изобиљу речи и ствари“ (1511), намењена учењу латинског језика, као и (приликом повратка са пута из Италије) његово данас најпознатије дело – „Похвала лудости“ (1511).

После пет година проведених у Енглеској, Еразмо 1514. године стиже назад у Холандију: Но, већ 1515. он се сместио у Базелу, у коме његов издавач Форбен издаје друго допуњено издање „*Adagia*“, као и приређено издање „Писама“ св. Јеронима. Управо у Базелу настају први том његове преписке, као и „Упутство (образовање) хришћанског владоца“, за кога га је подстакао Жак Л Соваж, у време њиховог упознавања председник савета Фландрије, а убрзо потом и велики канцелар Бургундије. Већ смо поменули да је преко Соважа Еразмо добио позицију саветника тада шеснаестогодишњег принца Карла, будућег хабзбуршког, католичког цара. Именовање је било почасно, мада је подразумевало значајна примања (која, међутим, Карло није редовно исплаћивао).

У години издавања „Упутства (образовања) хришћанског владоца“ (1516) Еразмо је публикувао и свој пречишећни превод „Новог завета“ који ће му додатно донети славу, али га и увући у узавреле верске спорове и изложити бројним, тешким оптужбама. Како је Еразмово именовање за принчевог саветника захтевало да он и обитава у његовој близини (млади Карло је живео у Бриселу), настанио се у Лувену, најближем универзитетском центру у односу на Брисел. Ту је, међутим, био суочен са сталним сумњичењем и испитивањем нарочито конзервативних професора са теолошког факултета у Лувену. Они ће га у наредном периоду (1517-1521) периодично приморавати да пред њима брани и објашњава измене које је унео у свој превод „Новог Завета“ и, тако, изнова доказује њихову (то јест своју) правоверност. Како је у овом периоду Мартин Лутер користио његов превод (ткз. *Novum Instrumentum*) као основу за критику застрањења римокатоличког тумачења Светог Писма, Еразмо се нашао повезан са реформистима од којих ће, у наредним годинама, настати протестантски покрет. По природи опрезан и обазрив, несклон сукобљавању, Еразмо ће се одмах дистанцирати од настајућег лутеранског покрета. У узаврелим

верским споровима, његово „неспорно“ дело о узорној владавини „Упутство (образовање) хришћанског владоаца“, иако доста читано (доживело је, за Еразмовог живота, 10 издања и превода на већину говорних европских језика), пашће у други план у односу на нека његова друга дела и ту остати целог његовог живота.

Садржина „*Institutio principis christiani*”

Књига „*Institutio principis christiani*” издата је од стране штампарије Фробен у Базелу 1516. године и била је посвећена ступању принца Карла, сина надвојводе Филипа Лепог, на престо Арагона. Пар месеци раније Еразмо је именован за Карловог саветника. Том приликом он је лично уручио принцу рукописну верзију овог дела, и као врсту „интелектуалног савета“, и као израз личне захвалности..

На корицама првог издања овог дела стоји да је оно написано тако да упуту и додатно морално ојача владара коме је намењено, уз напомену како расправа садржи изводе из бројних других „ванредно релевантних дела“ (мислио се на Плутарха, Исократа, Сенеку, Аристотела итд који су цитирани, вешто парафразирани и тумачени од стране „принца хуманиста“). Међутим, најупадљивије је то што се Еразмо одлучио да спису прикључи, уместо новог предговора, раније публиковани „Панегирик Филипу Лепом“ (1504), Карловом оцу и сину цара Максимилијана, својевремено написан у част његовог повратка у Холандију из Шпаније. Изучаваоци Еразмовог дела имали су обичај да овај панегирик пословично ниподаштавају као неважан, на брзину написан удворички памфлет чији је једини циљ био да се, задобијањем војводине наклоности, заслужи патронажа са сталним новчаним приходима. Као предговор „Упутствима (васпитању) хришћанског владоаца“ овај панегирик, међутим, има своју сврсисходност. Његова садржина сасвим је погодна да делује као увод у расправу која касније продубљује садржину кључних порука говора, делујући - кроз истицање примерности оца као владоаца - на његовог сина и наследника. На тај начин Еразмо ствара утисак како је принчев отац, аустријски надвојвода Филип, управо описани узорни владар, онај који својим примером целом свету и свим другим владарима показује како треба да изгледа ваљана владавина – она владавина коју каснија поглавља књиге елаборирају са надом да буде стално упражњавана.

На самом почетку дела кроз снажну, сугестивну аналогију владара са Александром Великим, принцу Карлу се назначује пут мира: „Коликом доброто стојиш изнад Александра, славни кнеже Карло, толико се надамо да те видимо да га наткриљујеш и мудрошћу, јер Александар је постао господар бескрајних простора, али он се није плашио да пролива крв и његово царство није могло да траје. Ти си рођен у најлепшем царству и суђена ти је велика моћ... Ти Богу дугујеш да задобијеш царство без проливања крви и nanoшења штете било коме: први задатак мудрости ће бити да га чуваш у миру.“¹⁰

---

¹⁰ Erasmus, *Education of the Christian Prince*(translated by Niel Chesire and Michael Heath), Cambridge University Press, Cambridge, 1997, стр. 3

„Упутство (образовање) хришћанског владарца“ изнето је у облику низа афоризама, односно изрека (разумљивих и прегледних упутстава) као моралних апела. У том светлу се говори о „хришћанству“ као суштинском, високоморалном одношењу што, по питању владара и његове праксе владања, изнутра оплемењује владареву личност и тако усмерава све његове одлуке и поступке пут исправности, поштења и владавине закона. Примери на основу којих Еразмо изводи своју аргументацију пронађени су и у античким, паганским, и у хришћанским изворима. Еразмов распон знања о овим изворима је велик, нарочито у вези са античким политичким списима, које Еразмо неретко парафразира по сећању. „Кроз коришћење Исократових софистичких манира и Цицероновог литерарног стила, Еразмо са високим патосом даје дидактичке подучке међу којима понегде има и заступања специфичних, раније ретко помињаних ставова.“¹¹ Еразмова реченица је мајсторска, стилски уобличена тако да делује попут каквог говора, директног обраћања. Његово обраћање делује као да га пише „хришћанизовани Цицерон“, што се подудара и са самом садржином списа и са Еразмовом основном намером да, у складу са хуманистичком идеологијом, „хришћанизује“ паганско наслеђе, то јест онај његов део кога сматра највреднијим и практично најупотребљивијим. Тон којим се Еразмо обраћа је учитељски, пун ауторитета, са намером да подстакне свог младог штићеника да усвоји примере хуманистичког васпитача и развије такав поглед на свет и навике из којих ће израсти предводник са свим потребним врлинама, онај кога ће поданици поштовати и својевољно му служити, свесни његових прегнућа зарад „општег добра“.

Књига почиње залагањем за умереност у карактеру и стабилан темперамент као личну одлику коју свака заједница која бира владара тражи у кандидатима за ову улогу, али се, одмах потом, окреће указивању на наслеђе које поједницима омогућава да постану владари. Главни Еразмов став је да подучавање, васпитање пресудно утиче на то да неко постане добар владалац. Како људи нису у могућности да бирају свог владарца (јер он владавину наслеђују од својих родитеља), они барем могу да утичу на избор онога који га подучава да влада исправно и поштено. („Где нема власти која бира владаре, човек који треба да подучава будућег владара мора бири изабран са великом пажњом“).¹² Еразмо сматра да „не само владар (ученик) већ и сам учитељ владара мора бити отмен и пажљив, да је потребно да он поседује неспорне моралне квалитете; он наводи како ученик (владар) мора бити третиран као индивидуа, заговара васпитање владара које ће, како предлаже Квинтилијан, бити лишено телесног кажњавања.“¹³ „Земља све дугује добром владару; али она дугује самог владара ономе који га је правим саветима учинио таквим какав он јесте.“¹⁴

¹¹ Гајић Александар, *Огледало владара – Константин Михаиловић и Макијавели*, ИЕС, Београд, 2014, стр. 76

¹² Erasmus, *Education of the Christian Prince* (translated by Niel Chesire and Michael Heath), Cambridge University Press, Cambridge, 1997, стр. 6.

¹³ Гајић Александар, *Огледало владара – Константин Михаиловић и Макијавели*, ИЕС, Београд, 2014, стр. 76

¹⁴ Erasmus, *Education of the Christian Prince* (translated by Niel Chesire and Michael Heath), Cambridge University Press, Cambridge, 1997, стр. 6.

Након оваквог увођења у само средиште теме, следи низ упутстава како да се образује будући владар. Овде Еразмо вешто комбинује савете дате у форми изрека који се односе на подучавање принца што се тек спрема за власт и младог владара који је на њу већ ступио, указујући управо на оно што их веже – на врлине које у првом случају треба пробудити и уобличити да би се оне, у потоњим случајевима, на исправан начин очитовале и упражњавале. „Поред васпитања, велика брига се посвећује образовању – литератури и знањима у које се хришћански владар треба упутити.“¹⁵ При описивању самог владања, Еразмо не пропушта да сугерише владару како треба да гледа на своју владавину као вид служења, да то посматра као бреме које мора да се носи, а не да се понесе сујетом, приходима, богатствима и величином територије којом се управља. Оно чега принц мора да се прибојава и да избегава је да се његова власт прерасте у самовољу и злоупотребу, у себично владање без врлине – у тиранију. Због тога владар мора да избегава све видове агресије и да непрекидно истрајава у подухватима зарад општег добра, стављајући га изнад личне добробити. На тај начин, Еразмо подучава, владар и његови поданици живеће у обостраном служењу. „Когод жели да оправда себи титулу владара и тежи да се спасе од омраженог назива тиранин, мора да га заслужи за себе добронамерним деловањем, а не кроз страх и претње.“¹⁶ „Ја не желим да ти мислиш о себи на овај начин: „Али то је служење, а не владање.“ Далеко до тога: то је најбољи начин владања – уколико, наравно, ти сматраш Бога слугом, пошто и он нема накнаду за уређивање космоса у коме све што постоји добија његову добру вољу и никаква награда му заузврат не бива исплаћивана.“¹⁷

После почетног, најважнијег дела расправе, следи читав низ практичних савета који се изводе из Плутарховог дела о знаменитим античким ликовима и њиховом делима - то јест, поменути антички примери служе Еразму као полазишта за корисне, конкретне сугестије: владар тако, као прво, мора стећи способност да разликује праве пријатеље од ласкаваца и избегава њихове похвале (Еразмо указује како се ласкање у владаревом окружењу не одвија само кроз речи, већ кроз ствари и поклоне, уметничка дела, књиге и све оно што се ствара и чини „њему у част“). Два су раздобља живота када је владар најосетљивији за деловање ласкаваца – у детињству, када свест владара није још развијена, и у старости, када долази до менталног слабљења - сматра Еразмо. Па ипак, за најопасније ласкавце Еразмо сматра оне који своје ласкање умеју да прикрију привидном искреношћу те делују као да желе да подстакну владара, док га заправо одговарају, и величају га док изгледа као да му износе своје примедбе.¹⁸ Владар мора остати имун на ова искушења, стално окренут ка добру: „Прва обавеза доброг владара је да има најбоље могуће намере; следећа је да буде на обзору у потрази за начинима да се избегне или отклони зло, и, са друге стране, да се постигне, повећа и оснажи што је добро.“¹⁹

---

¹⁵ Исто, стр. 77.

¹⁶ Исто, стр. 30.

¹⁷ Исто, стр. 41.

¹⁸ Исто, 58.

¹⁹ Исто, стр. 50.

Наредни део расправе бави се подучавањем принца оним вештинама које су му потребне да одржи стабилност и мир у својој краљевини. Одмах се прелази на практичну раван – на одељак који се бави опорезивањем, а обзиром да је, тврди Еразмо, незадовољство услед превисоких намета главни разлог политичке нестабилности и могућих унутрашњих немира. Невешт у економским темама, Еразмо, са јаким предубеђењем, пише о томе како је већина пореза излишна и сугерише да се, уместо њих, смањују расходи, нарочито они везани за трошкове владаревог личног живота и њене раскоши., и додаје „... а ако је неизбежно да неки порез буде наметнут, и људски интереси захтевају овакво деловање, нека његово бреме падне на она страна и увезена добра која нису толико неопходна за живот, већ за луксузну и угодну префињеност чија је употреба доступна богатима.“²⁰ Након овог пасажа, брзо се прелази на описивање потребне владарске скромности и дарезљивости.

Еразмо кроз цело дело истиче како је добра, узорна владавина подједнако резултат, комбинација добрих закона и доброг владара, односно врлинске личности. Овакав закључак Еразмо заснива на Платоновом учењу о држави. Како се формирањем карактера у претходном делу расправе већ бавио, у наредна два поглавља Еразмова аргументација усредсређена је на доношење корисних и праведних закона под владаревим надзором, као и на избор оних службеника који ће их се на исправан начин придржавати. Закони не треба само да служе да се казне прекршиоци, већ и да се награде они који ревностно врше своје обавезе.²¹ Еразмо је овде склон да умањи значај стварних личности и њихових субјективних интереса у корист наглашавања предности општег важења закона - величања законске једнакости и равноправности које добри закони и њихово упражњавање доносе. Он сматра да је најбоље да се има што је мањи број могућ законских прописа; да закони морају да буду праведни што је то више могуће и да буду што познатији и приступачнији народу.²² Што се тиче личности службеника које владар треба да изабере, Еразмо сматра до критеријум за њихов избор не сме да буде ни богатство, ни педигре, нити старосна доб кандидата, већ, пре свега, њихова мудрост и интегритет. Ипак, Роттердамски сматра да је боље именовати на важне државне функције нешто старије људе него млађе, не само због разборитости која се стиче са искуством и умерености у апетитима, већ и зато што им бројније године доносе ауторитет у очима поданика.²³

Следи део књиге у којој Еразмо обрађује међудинастичке односе, савезе и брачне договоре који су у оно време били залога стабилних политичких веза између различитих владајућих феудалних фамилија. Обе ствари, и уговоре о савезништву и склопљене бракове, Еразмо третира као два главна дипломатска средства којима се омогућавају и ојачавају мир и стабилност са околним државама и њиховим владарима. Ипак, Еразмо (како су то неке тадашње историјске

²⁰ Исто, 74-75.

²¹ Исто, стр. 79.

²² Исто, стр. 80.

²³ Исто, стр. 91.

околности показивале) не пропушта да изнесе опаску како постоје политички бракови широм Европе који су погоршали односе у неким земљама пошто су, по наследном праву, многим народима наметнули као наследне владаре странце што нису познавали специфичности земље коју су задобили путем брака, па су се као туђини и односили према својим новостеченим поданицима. Пред овако уоченим проблемом, Еразмо се, међутим, враћа залагању за исправне начине на основу којих владар треба да води државне послове, стављајући у први план владареве личне одлике - поштење и избегавање сујетног самохвалисања.

Завршни делови расправе окрећу Еразмова упутства поново на терен владаревих обавеза везаних за одржавање мира и, све док је то могуће и док постоји други излаз, избегавање рата, јер он доноси несрећу и беду његовим поданицима. Зато је у владаочевом најбољем интересу и интересу његових поданика да се избегну ратна страдања. „Пошто је подстетио да је лакше порушити него саградити, Еразмо препоручује да се у случају сукоба прибегне судијама и осуђује сваки рат који не би био чисто одбрамбени“²⁴. Ако рат, пак, постане неизбежан, треба га водити у што је могуће ограниченијем виду, са што мање разарања и уз што мање трошкова и намета. „Немам никакву сумњу, о најславнији од свих причева, да ћеш бити надахнут таквим намерама: то се подразумева твојим пореклом, као и васпитањем које је поверено поштеним и добрим људима. Што се осталог тиче, молим да предобри и превелики Христ благосиља твоја врла прегнућа.“²⁵ – речи су којим Еразмо приводи крају своју расправу о узорној владавини.

Значај Еразмовог „Упутства (образовање) хришћанског владаноца“

Историјски значај Еразмовог „огледала владара“ није велик, али није ни занемарљив. Премда се из његовог дела не може, као у Макијавелијевог случају, стећи увид у политичку реалност ренесансне Европе, у „технику владања“ и стварна политичка дешавања тог доба, оно нам, ипак, доста тога говори, ако не о пракси - онда о прокламованом вредносном систему и идеалима тадашњице, као и о начинима на које се „оно како би требало бити“ бранило и подупирало аргументима и тако, вредносно заговарало, и као исправно, и као практично примењиво.

Као начелна расправа о политици „каква би она требала да буде“ - „Упутство (образовање) хришћанског владаноца“ има, гледајући у односу на Макијавелијевог „Владаноца“, много више додирних тачака са „Утопијом“ Томаса Мора, Еразмовим пријатељем и истомишљеником. Обојица су заговарали исти моралистичке ставове, приступали им и заговарали на исте начине – ме-

---

²⁴ Алкен Леон Е., *Еразмо*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1994, стр. 130.

²⁵ Erasmus, *Education of the Christian Prince* (translated by Niel Chesire and Michael Heath), Cambridge University Press, Cambridge, 1997, стр. 109.

шајући ученост и креативно маштање у хуманистичком кључу, па су и њихови погледи на моралом обликовано друштво слични: обојица су били спремни да претпоставе индивидуалне слободе и интересе стабилности друштва и уређеног, „заједничког добра“; обојица су веровали у моћ државе која је уређена на хуманистичким принципима - оних који су проистекли из познавања класике и њених вредности – а преко којих цела држава, што намеће ове идеале својим поданицима, постаје добра и врла, постојана и стабилна. Обојица су сматрала да поједници не треба да буду у могућности да приговарају и противе се друштвеном поретку и његовим правилима, те да је једино оправдана ситуација из које произлази право на отпор она према тиранину-владару који отворено злоупотребљава своју власт, понаша се супротно вредносним оквирима заједнице и тако штети „општем интересу“. Такође, и Мор и Еразмо исказивали су у својим делима снажну одбојност према насиљу, високом и произвољном одређивању пореза и освајачким ратовима. Једина разлика међу њима је та што је Мор своје замисли „откачио“ од стварних прилика ренесансне Европе и сместио на „непостојеће место“, острво из маште, док је Еразмо своје замисли третирао као посве практичне и реално оствариве у постојећим историјским околностима.

У начинима на који Еразмо заговара традиционални, тада већ добро уздрмани „хришћански“ вид владавине у Европи, налазимо највише иновативности, новаторства, кога је пре њега није било или га, барем, није било на тај начин. Еразмов приступ је, пре и изнад свега, интелектуално-моралистички, изражен високоученом реториком, док су средства која заговара – васпитно-образовна - такође интелектуална, планска, рационално-педагошка. Пуно места његове расправе је посвећено „литератури и знањима у које се хришћански владар треба упутити, а које представљају један важан слој при увођењу у срж христицентричне политичке теорије и педагошке праксе коју Еразмо назива „Христова филозофија“ (philosophia Christi), у којој се покушавају помирити учења античких писаца (Платона, Плутарха, Цицерона) и хришћанска етика каквом ју је схватала ренесансна Европа тога доба.“²⁶ Довољно је, уосталом, видети списак радова, нарочито паганских писаца (бројнијих од библијских и светоотачких дела) које Еразмо набраја и препоручује у „Упутству (образовање) хришћанског владарца“ па схватити колики значај он полаже на ученост, ерудицију. Тако он поименце набраја три Плутархова дела, Сенекина писма, Аристотелову „Политику“, Цицеронове „Законе“ и „О дужностима“, Платонову „Државу“ као нешто што је сасвим неопходно да се владар образује и упутити ка врлини... Иако Еразмо, при свему томе, даје хришћанско упутство како приступити делима многобожачких аутора, тј. пружа оквир њиховог тумачења, очигледно је његово огромно хуманистичко поуздање у *bonae literae* и њихов утицај на формирање људског карактера. Као и у другим његовим делима, и овде, у свом владарском огледалу, Еразмо „тражи враћање изворима, непосредни додир са текстовима и лично искуство знања. То је храна вербалним

²⁶ Гајић Александар, *Огледало владара – Константин Михаиловић и Макијавели*, ИЕС, Београд, 2014, стр. 77.

расправама, суптилним разликама и суштинским апстракцијама! Ваља расуђивати, а не само доказивати!²⁷

То је нешто прилично различито од доренесансних, средњовековних приступа које износе пређашња „огледала владара“. Ранија дела овог жанра су заговарала, описивањем узорних примера - спој херојске и литургијско-мистичне природе владарске личности на коју се треба угледати, и/или им додавале податке и поуке о појединим краљевствима, о њиховим историјама и становништву, о окружењу итд (у раном средњем веку); у зрелом средњем веку, пак, на Западу преовлађује схоластички приступ - такође интелектуално-моралистички – али који комбинује историјске факте и примере из хришћанских житија са аристотеловском филозофијом, све у казуистичко-јуридичком кључу.

Ово “доказивачко логицирање“ Еразмо је углавном третирао као „мудријашку“ сувопарност и формалистичку систематизацију, као ауторитарно моралисање или пуко празнословље. Иако и сам пријемчив за хеленску филозофију, а још више за умовање, Еразмо је сматрао схоластички приступ беживотним, претрпаним доказима који затамњују праву побожност и праву ученост (схоластици је признавао само да је спасила од заборава један део хеленске мисли) која, напротив, захтева спознају кроз разумевање што је животно и креативно. Управо у том правцу иде Еразмов хуманизам – од интелектуалног моралисања, али животнојег, заснованог на комбинацији искуства и креативног разумевања класичне учености а не тек на формалним доказима и сувопарном наслањању на ауторитете, пут стваралаштва, утицаја на стварност и њено преобликовање у „оно што би требало да буде.“ Овакво „хуманистичко хришћанство“ је, мада заговара живот који је одређен пре унутрашњом вером него обредима и које је усредсређено на Христа као богочовечанску личност, у својој суштини искључиво секуларно, „овосветско“ – оно је без праве духовности, без икакве мистерије, без уплива оностраниности и њене синергије са творевином и њеним бићима.

Основни став у коме Еразмо у „Упутству (образовање) хришћанског владоца“ истрајава несумњиво је везан за везу врлине и људског заједништва, па тако и политичке заједнице; он врлину види управо као „кичму“ сваког друштва и сваке политике. Приличан број аргумената које Еразмо износи у прилог својој основној тези имао је, мада су се времена и околности мењале, утицај кроз наредне векове све до савремених заговорника републиканске везе морала/врлине и политике.

Поједине изведене тезе и секундарни аргументи изнети у Еразмовом „владарском огледалу“ такође имају значај за касније погледе на политику и развој потоњих политичких доктрина. Међу њима најважнији су Еразмови ставови који иду у прилог томе да као прави извор власти виде пристанак, сагласност поданика, а не одлике владара или натприродне уливе на њега. У овом Еразмовом схватању се назире рани обрис теорије о друштвеном угово-

---

²⁷ Алкен Леон Е., *Еразмо*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1994, Стр. 25.

ру. „Владар једноставно не може постојати без државе, и чињеница је да држава узима владара, него обратно. Шта владара чини великим човеком, него сагласност његових поданика?“²⁸ За Еразма је управо формална сагласност свих владаревих поданика она основа која му допушта да успостави ауторитет своје власти на њима и користи га убудуће, с том разликом, сматра Еразмо, да наследни владар треба да претпостави и узме у обзир, као чињеницу, сагласност поданика која је некада дата његовим прецима, претходним владарима, те да је се строго придржава, док онај ко задобије власт над новом територијом - било ратом, било брачним везама - мора да је изнова тражи и добије од својих поданика. Ови аргументи у прилог пристанку, сагласности оних над којима се влада, имали су значајан утицај на теорије „монарховаха“ са краја 16. и почетка 17. века који су се тицали права поданика да се одупиру силом наметнутој власти те да се буне против тираније, укључујући ту и тираноубиство. На крају, ту су и Еразмова жустра залагања за „универзални мир“, регулисани пацифизам, којима је „принц хуманизма“ вековима предњачио у односу на прве формулисане предлоге мировних нацрта и Кантову теорију о „трајном миру“ на које се наслањају модерни пацифистички покрети и мировне организације.

Литература:

1. Alken Leon E., *Erazmo*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, 1994
2. Bainton Rolanda, *Erasmus of Christendom*, Charls Scribner's Sons, New York, 1969,
3. Blaydes Lisa, Grimmer Justin, McQueen Alison, „Mirrors for Princes and Sultans: Advice on the Art of Governace in the Medieval Christian and Islamic Worlds“ October 4, 2013; Very Preliminary <http://aalims.org/uploads/Mirrors%20Princeton.pdf>
4. Gajić Aleksandar, *Ogledalo vladara – Konstantin Mihailović i Makijaveli*, IES, Beograd, 2014
5. Erasmus, *Education of the Christian Prince* (translated by Niel Chesire and Michael Heath), Cambridge University Press, Cambridge, 1997
6. Hojzinga Johan, *Jesen srednjeg veka*, Matica Srpska, Novi Sad, 1991

VIRTUOUS RULE IN TEACHING OF ERASMUS

Summary: “Mirrors of Princes” are pre-modern political scripts that formed a distinctive genre during Middle Ages and Renaissance. This paper studies well known Renaissance book of the genre, “*Institutio principis christiani*” (The Education of a Christian Prince (1516)) of the greatest humanist of that age, Erasmus of Rotterdam – placing it in the context of his whole opus. Work observes content of his book, ways of used approach, sources and

---

28 Erasmus, *Education of the Christian Prince* (translated by Niel Chesire and Michael Heath), Cambridge University Press, Cambridge, 1997, стр. 89

authorities that Erasmus called upon, and the precepts it propagates. Final part of the Paper deals with the significance of Erasmus “Mirror of princes” inside this specific pre-modern genre and its influence on the spreading of humanistic ideas of Renaissance.

Key words: pre-modern politicology, Renaissance, mirrors of princes, humanism, Erasmus of Rotterdam

SOFIJA D. BOZIC*
Institute for Recent History of Serbia
Belgrade

УДК 930:94(497.11)''1900/2000''
Монографска студија
Примљен: 11.01.2015
Одобрен: 12.02.2015

HISTORY OF SERBIA FROM 19 TO 21 CENTURY OF HOLM SUNDHAUSSEN AND ITS RECEPTION IN THE SERBIAN SCIENTIFIC COMMUNITY**

Summary: The book of Holm Sundhaussen History of Serbia from 19 to 21 century occurred in 2009 in Serbian translation, and its provocative nature immediately aroused great attention of the scientific community. Soon after its publication eminent Serbian historians (Vasilije Krestic, Djordje Stankovic, Rados Ljusic, Slavenko Terzic, Milos Kovic and others) wrote a series of critical reviews and assessments in scientific periodicals, but also in the daily and periodical newspapers and magazines. In this paper, we analyze their views on the book of Sundhaussen, intending to determine how modern Serbian science responds to historiographical production that occurs in our time, written by Western researchers, specialized in South-Eastern Europe, and how to interpret their understanding of history of modern Serbian state.

Key words: historiography, Holm Sundhaussen, history of Serbia, Serbs, Yugoslavia, Balkan

At the beginning of the 2009th in Belgrade appeared the Serbian translation of the book of the German historian, an expert in South-Eastern Europe, professor Holm Sundhaussen, entitled History of Serbia from 19th to 21 Century (Зундхаусен, 2009).¹ The book arose great interest in Serbian scientific community, and thus brought a large number of critiques and reviews in scientific periodicals, as well as in the press. On the occasion of Sundhaussen's work a panel was organized at the

---

* sofijamisa@lycos.com

** This paper results from the project Serbs and Serbia in Yugoslav and International Context: Internal Development and Place in European/Global Community (47027) funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

Sundhaussen, 2007. Before this book, H. Sundhaussen published two, respectfully accepted, works in which he dealt with the history of Serbia and Yugoslavia: Sundhaussen 1982; 1989.

¹ Sundhaussen, 2007. Before this book, H. Sundhaussen published two, respectfully accepted, works in which he dealt with the history of Serbia and Yugoslavia: Sundhaussen 1982; 1989.

Faculty of Law² and a round table on Serbian historiography at Goethe Institute (Политика: 21. II 2009, 23. II 2009; Danas: 21. II 2009), and then the German historian visited Serbia and gave a lecture at Kolarac Foundation (Политика: 4. IV 2009, 5. IV 2009).

The first information about the synthesis of Holm Sundhaussen was published by the daily newspaper *Politika*. This daily is mostly engaged in informing the public on a new book, bringing in more episodes, interviews with some Serbian historians, as well as an interview with the author himself. First, the reporter Andjelka Cvijic, in charge of this issue, announced that, thanks to the efforts of the Belgrade publishing house Clio, Sundhaussen's book was finally in front of readers. Already in this paper she has assumed that the synthesis of German historian „in our environment will cause much controversy because besides the valuable observations and conclusions it shows weaknesses of which 'suffer' historians in the world when it comes to Serbia and the Serbian people.” (Цвијић, Политика: 26. I 2009)

About Sundhaussen's book only *Politika* published interviews with Vojislav Pavlovic first, then with Dusan Batakovic and, finally, with Milos Kovic, and in a special article, spoke out Latinka Perovic. Historian Cedomir Antic gave an interview for the newspaper *Witness*. Their vision of Sundhaussen's work some historians have published in weeklies *Seal* and *NIN*, Vasilije Krestic and Djordje Stankovic in the first and Rados Ljusic in the second. Then, critics and reviews about the book were published in scientific periodicals. So Rados Ljusic in the journal *The History of the 20th century* gave significantly expanded version of the critique that was published in *NIN*, and in the same journal appeared a critique from historian Bojan Dimitrijevic. Important contribution to understanding the book of German professor gave Slavenko Terzic in *Letopis Matice srpske* also. We should not forget the afterword written by Dusan Batakovic, published in the book. We encountered also reviews of historians in journals *Spomenica Istorijeskog arhiva „Srem”* and *Currents of History*.

The first interview, which appeared in *Politika* after the publication of Sundhaussen's work followed a conversation of A. Cvijic with historian Vojislav Pavlovic. V. Pavlovic has expressed the opinion that the book of German colleague is a serious synthesis, but that it is not free from subjective and sweeping score, and even stereotypes. He objected to the author for linking the Kosovo myth and daily politics, i.e. because of the thesis that this myth was an instrument in the Balkan wars, when Serbia stepped out of its ethnic area. Pavlovic has warned on the responsibility of Austria-Hungary in this development, reminding that Garasanin in his *Nacertanije* emphasized Bosnia and Herzegovina as the first of all the provinces that should be free; only when the Dual Monarchy occupied Bosnia and Herzegovina, Serbia turned to Kosovo. In other words, the Battle of Kosovo has become a fundamental component of Serbian national identity and the main goal of the Serbian national movement as a result of decisions of the Berlin Congress (1878), and not for subjugation to the imperatives of the mythic consciousness. Pavlovic also called prof. Sundhaussen as the author who follows the steps of the Austrian analysts who for

---

² www.ius.bg.ac.rs/org/o_seminar_sastanci.html [1. XII 2012]

more than a century don't deviate of viewpoint that Serbian state should not exceed the limits established by the Congress of Berlin, but needs to be developed within them. Unlike the German historian, the interlocutor of Andjelka Lucic stated that the Kosovo battle was really one of the key events of the late Middle Ages in the Balkans, because in that battle the Serbian nobility was defeated and killed, and Serbia did not have the strength to compensate for the loss of its leaders. Therefore V. Pavlovic Battle of Kosovo sees as a milestone in the history of Serbian medieval times. As for another great theme of Serbian history, the genocide against Serbs in the NDH, presented in the book of H. Sundhaussen, Pavlovic did not have any remarks, underlining that the author clearly speaks of the extermination of the Serbian people and that without hesitation presents the role of the part of the Roman Catholic clergy in the genocide. According Sundhaussen's view of the communist era, the Serbian historian was more critical, emphasizing that Tito's Yugoslavia has not offered a permanent solution of either economic or national problems, which was confirmed by the disintegration of the country after the fall of the Berlin Wall. Pavlovic challenged Sundhaussen's rough division of Serbia on the majority, which was mythological, prone to territorial expansion, and the minority which was pro-European, committed to the development of European values, noting that it might apply to contemporary Serbian political scene, but not for Serbian history. Finally, he rightly pointed out that the national movements and mythology on which they relied were typical for the epoch of the creation of nations, and Serbia in this respect did not constitute any exceptional case, but only followed the general trend (Цвијић, Политика: 27. I 2009).

With his colleague agreed historian Milan Ristic, citing a lack of history of Serbia of 19 to 21 Century and the overemphasis of the role of mythology in the Serbian national ideology and insufficiently nuanced presentation of Serbian historiography, without pointing out the differences between the lines that develop within in. Nevertheless, M. Ristic praised the publication of this book in Serbian language, since, in his view, Sundhaussen's vision, as the view „from outside”, was a kind of corrective of our attitudes. Also, he noted that this work is a good occasion to deal with a different opinion, which, believes M. Ristic, is missing in our historiography (Цвијић, Политика: 29. I 2009).

It's really a different opinion, but one-sided, black-and-white and tendentious, concluded, in an interview in Politika, Dusan Batakovic. Not enough research-based synthesis, as the History of Serbia of 19 to 21 Century rated this historian, it cannot serve as a corrective to our positions, what makes Batakovic view significantly different from Ristic (Цвијић, Политика: 1. II 2009). With M. Ristic Batakovic, however, agreed on the issue of publication of the book in Serbian language. In the afterword of the work of H. Sundhaussen he expressed his opinion that such books should be available to Serbian readers so our environment in a specific example could be convinced that the Serbian cultural and political space is viewed with prejudice and preconceptions. Batakovic in the afterword made another series of interesting critical observations about the translated work. One of the major objections concerns Sundhaussen's division of Serbia on the real and mental, because it does not take care of the spiritual unity of the Serbian people in all state and legal boun-

daries in which, migrating over the centuries, leaving the home country under the pressure of the invading force, and later under the influence of other factors, the Serbs settled. Is it the intention of the German historian „to effectively deny a long range correlation of parts of the same nation”, wondered Batakovic and objected to his overemphasizing the role of geographic conditions, political boundaries and social environments in shaping society. Another serious objection is addressed to the account of another Sundhaussen’s division, and that’s the classification of Serbian historians in suitable and not suitable, i.e. to those whose thesis he accepts and the others with whom he disagrees. Lightly disqualifying all ideological opponents, the author of *History of Serbia from 19th to 21 Century* fails to act, as it follows from Batakovic analysis, as an expert who is, by nature of his vocation, obliged to take into consideration different views also, but acts as an autocrat who suffocates freedom of scientific expression. Moreover, rejecting the results of relevant research just because he treats them as politically incorrect, he limits his own cognitive achievements and reduces the quality of his work. The third group of objections of D. Batakovic is related to Sundhaussen’s approach to the period after World War II, i.e. to the politics of Titoist authorities to Serbian question. Serbian historian objected to his German counterpart that he did not give an explanation why in this period only Serbia has experienced such a drastic reduction, while, for example, Croatia and Slovenia were enlarged, and why for Serbia one criteria was valid and, while for other provinces another. Why, wonders further D. Batakovic, H. Sundhaussen did not take into account Milovan Djilas interview, given to the Paris’ *Le Monde* in 1971, in which Tito’s former collaborator said that the Serbs were divided into five republics because they were the biggest opponents of the communist ideology, and they should be in this way neutralized (Батаковић, 2008: 549–569).

The next Serbian historian who was interviewed for the newspaper *Politika* was Milos Kovic. Responding to questions, he noticed, such as V. Pavlovic, that Sundhaussen’s main objective is deconstruction of Serbian myths for which, allegedly, Serbia suffered in the nineties of the 20th century. M. Kovic also noted that the German professor diminishes the role of great powers in the history of Serbia, because he believes that the overemphasis of their role is the way to avoid dealing with internal causes of troubles of Serbian people. Serbian historian has questioned this Sundhaussen’s view stating conclusion of the famous explorer of the history of the Balkans Richard Clog, who is of the opinion that the influence of foreign factor in the history of the Balkan states is much more important than in the history of the great powers. Also, Kovic expressed surprise that the German colleague, explaining the disintegration of Yugoslavia, almost did not take into account the role of external factors, at the same time noting that H. Sundhaussen in this regard fell into a contradiction, because he noticed that the recognition of the independence of Slovenia and Croatia, carried out by leading members of the European Union, led by Germany, could be considered an international legal date of disintegration of the Yugoslav state. Kovic, finally, as a major disadvantage of *History of Serbia from 19th to 21 Century* pointed out plenty of value judgments, of course those which rely on the value system of the cultural and social milieu to which belongs the author. It is unacceptable, says the historian, and that H. Sundhaussen the

entire history of modern Serbian state viewed through the prism of the nineties of the 20th century, looking in the past for the causes of crimes that Serbs, he repeated emphatically, committed in our time. Such anachronisms, along with unexpectedly large number of material, factual errors, reduced, according to M. Kovic, the force of his arguments and interpretation (Цвијић, Политика: 18. II 2009).

Unlike historians who, stepping into the public, generally disagreed with Sundhaussen's approach and his views on the Serbian history, Latinka Perovic pleaded affirmatively about the work of the German professor. In an article published in Politika, the author proclaimed History of Serbia from 19th to 21 Century a major scientific undertaking, given the effort that is necessary to invest in order to study two hundred years of history of a people and write about it a historical synthesis. In connection with Sundhaussen's book she recalled Serbian revolution and its importance for the Serbs at the time of the appearance of the work of Leopold Ranke. Perhaps dissatisfied with the reception of the synthesis of the German historian in our midst, L. Perovic reminded of the case of the Serbian expert for Polish language and culture Biserka Rajcic whose book Poland civilization in the Polish scientific and cultural community was received as a great gift, and the author was honored with a medal of the Polish state. L. Perovic proclaimed Sundhaussen's work „the most complete overview of the history of Serbia, both horizontally and vertically” among all, though few, the existing reviews and synthesis. The arguments enclosed in support of this claim includes the fact that the book discussed not only political, but also social and cultural history. By presenting it, L. Perovic has accepted Sundhaussen's self-justification that he did not write the book „as a German, but as a historian”, and confirmed that he did not occur either as a lawyer or as a prosecutor, at least as a judge. The author of the review, in fact, did not recognize any of the weaknesses identified by Serbian historians. She even rejected the objection of Sundhaussen's lack of awareness, justifying his determination to consult a scientific literature that is assessed as eligible by shortcomings of other similar ventures. To be precise, L. Perovic says: „None of this kind of work has such a broad research base”. Apparently, she wanted to underline the impossibility of fully overcoming all existing, countless bibliographies, what is right, but thereby was not able to acquit H. Sundhaussen that he had a selective approach to literature. Serious objections imposed on account of his synthesis L. Perovic declared „reserves”, which are only a consequence of the difference between subjective experience of the nation and objective reality.³

---

³ „These reserves” – writes the author of preview – „how Sundhaussen supposed, resulting from the difference of internal reality, that is the nation's image in the minds of individuals, and external reality, which is the result of a scientific reconstruction. But in this respect neither Serbian historiography is unison: those differences, the differences between the real and the imaginary Serbia, go through Serbia itself.” Binding concept of science to „external reality”, L. Perovic in this manner of Serbian historiography, one that accepts the „inner reality”, which is aware of the spiritual unity of all Serbs throughout history, those who have lived and are living in immediate neighborhood, in the region and in the diaspora around the world, indirectly proclaimed unscientific, perhaps even a charlatanic. Перовић, Политика: 16.

Historian Cedomir Antic, however, in an interview given to newspaper *Svedok*, positioned H. Sundhaussen among the authors who did not manage to avoid the stereotype that among the Serbs there is continuity of extreme nationalism, based on the Kosovo myth. German colleague made a lot of flaws, that is the standpoint of C. Antic. For example, he did not specify whether the starting point was to write the history of the Serbian state or Serbian people, and although the book called *History of Serbia...* did not pay enough attention to the non-Serb people living on its territory. The attempt of a multidisciplinary approach has not proved very successful, temporal and spatial context usually does not exist, the comparative method is not implemented. By some events, such as the events of the nineties, the author is extremely occupied, while much more dramatic events, such as World War I or the First Serbian Uprising, left him quite indifferent; some, however, very important, such as the student protests in 1968, he did not even mention. What are the Albanian feudal lords who took part in the Battle of Kosovo, which mentions H. Sundhaussen, asked further C. Antic, when in the Middle Ages there was no nation, and no Albanian state? And why he has double standards, and denies involvement of the Serbian feudal lords in the battle of Kosovo, when Serbia at the time, unlike Albania, still existed? As a major drawback of the book, Serbian historian noted the author's persistent comparison of Germany and Serbia in the 20th century. Thereby, H. Sundhaussen ignored the role of foreign factors in Serbian history, and for the wars of the nineties blamed exclusively Serbian nationalism and the idea of great statehood. But if it is true that Serbia masters xenophobia, nationalism and megalomania, as the German professor insists, then that would mean that the Serbs were such an extraordinary national community that is different from all other Balkan and Central European collectivity. In fact, Serbia in the 19th and 20th century developed under Central European, Western and Russian influence, reminded C. Antic, probably intending to say that all that is negative in its history, as well as positive, is not quite indigenous, but that was taken over from other areas. C. Antic also criticized Sundhaussen that he has not found it necessary to register the fact that from the political will of Germany depended the recognition of the independence of Slovenia and Croatia, which led to the breakup of Yugoslavia. Let us mention also that this Serbian historian praised the author's efforts to overcome the huge number of scientific publications. Used literature is impressive, that is the impression of C. Antic, but the way it is used is problematic. In this sense, characteristically is how he dealt with the topic of Chetniks, relying only on the elder, but not on recent scientific literature. In other words, the Serbian historian Sundhaussen's access to the literature described as selective, and did not fail to warn of the unacceptable large number of factual errors.⁴

Whether, given the many negative comments of prominent Serbian intellectuals about the synthesis of Holm Sundhaussen, M. Ristic was right when he greeted the appearance of the work in our language or there are different opinions and if there are, how they are argued? One of the historians who in this regard does not agree with M. Ristic is the academician Vasilije Krestic. This author has fo-

---

⁴ Dinić, www.svedok.rs/index.asp?show=65802 [1. XII 2012]

und that the German professor so maliciously interpreted Serbian past and made such mistakes that about all the weaknesses and tendentiousness could be written a new book of similar scope as Sundhaussen's. V. Krestic reminded of how common were translations from foreign languages of very high quality works only, about which values there was no dispute among experts, which made a significant contribution to the development of scientific thought, while History of Serbia... had no such features and, therefore, did not need to be translated. To Serbian historians this book is not at all necessary, because with it they did not get anything new, and if the translation is not intended to historians, V. Krestic is almost certain, it is intended for a wider audience – those who are not historians. Such Serbian readers, insufficiently informed about the phenomena that have marked the last two centuries of the past of their people, should „obfuscate consciousness” and convince them that the Serbs have long been, from the First Serbian Uprising, on the wrong way and that they are the ones to blame for the war events and crimes during the breakup of Yugoslavia. In short, the historical interpretation offered by H. Sundhaussen is nothing else but attributing collective guilt to the whole Serbian nation, explicit is academician Krestic and in the manipulation of historical facts, skillfully derived in accordance with the official policy of the government of his country, sees the reason that among the institutions that have supported the translation and publication of Sundhaussen's book was even the Federal Ministry of Foreign Affairs of Germany. His view on the book of the German professor and its appearance in our midst V. Krestic summarized by saying that it is a first-class publishing, scientific and political failure (Крестић, Печат: 24–25).

Theologian and church historian Radovan Pilipovic is also of the opinion that H. Sundhaussen with his work is not addressing historians, but that with this publication is accomplished something else: Serbian liberal social thought and anti-ecclesiastical NGO sector received another „bibliographic tool”. He ranked the synthesis of the German professor in the corpus of books writers such as Noel Malcolm, Tim Judah and those similar to them who by historiographical method defended the stereotype forced in western media of the nineties about Serbs, Serbia and Serbian politicians as the sole perpetrators of the crisis in the former Yugoslavia. Reading H. Sundhaussen R. Pilipovic realized that the main theme of his work was „Serbian question”, and not the history of the country, as stated in the title, and that he condemns in advance any attempt of solving the Serbian question as ethically unacceptable (Пилиповић, Православље: 32–33).

While most scientists, the ones we have mentioned and those whose works will be considered in what follows, had a lot of justified objections to History of Serbia..., historian Zoran Janjetovic was somewhat restrained in odium, although not exaggerate in praise. Going through the middle, neither praising nor challenging, this author did not remain indifferent to all that is on the page of the book of the German professor. The protest encompasses Sundhaussen's perception of the Balkan wars (because he did not list the Albanian crimes that preceded the crimes against the Muslim population), the number of victims of the genocide in NDH (because he did not take into account new researches that give a more accurate and probable number of casualties), the chapter of the socialist period (because it is completely

dedicated to Yugoslavia, and is almost entirely absent the presentation of the situation in Serbia and because the role of Aleksandar Rankovic and, with him, in this respect, the situation in Kosovo in 1966. is given too tersely and one-sidedly), chapter on the reign of Slobodan Milosevic (also because it neglected Serbia, on account of the events in Croatia and Bosnia and Herzegovina), highlighting the principle of self-determination on which in the nineties insisted the Serbian elite, apparently only when it was suited (because he ignored the fact that the same principle was advocated by the Croatian and Albanian elites and elite of BH Muslims, but also when it went in their favor), neglecting the influence of foreign powers in the process of decomposition of Yugoslavia, the overemphasis on the role of extreme right-wing groups in Serbia. However, although he did not provide „full support of the entire contents of the book”, Z. Janjetovic ranked *History of Serbia...* among the significant works, worth reading. In his opinion, it deserves attention because it shows that the past of the Serbs is in no way unique, that it does not differ from the history of other nations of the world, that the Serbs were not the people of heroes or the people of criminals, but people with the same virtues and vices which are characteristic of the rest of humanity (Јањетовић, 2009, 331–334).

Much sharper toward the synthesis of H. Sundhaussen is Dragoslav Opsenica. He listed a whole series of blunders of the German professor, created, considered D. Opsenica, because of tendentious use of scientific literature. This viewer of *History of Serbia...* noticed, among other things, that the author did not pay attention to the new results of Serbian and Croatian scientists, showing that Josip Juraj Strossmayer was a supporter of the Croatian national idea, but rather sided with the outdated and incorrect interpretations according to which the bishop of Djakovo was a Yugoslav ideologue. Then, that he takes for granted the political pamphlet of Rudolf Bićanić about the economic exploitation of the Croats in the Kingdom of SHS / Yugoslavia, although Bicanic contemporaries answered it, as well as economists, and subsequent researchers, that in his work he incorporated the views of the British traveler of pro-Albanian orientation Meri Edit Durham, bypassing the famous travel book *Black Lamb and Grey Falcon* of British writer Rebecca West, that, as the authority, calls for the author who at the time of the bloody events in the Balkans in the nineties of the 20th century, put his pen to the service of politics, not science, Noel Malcolm, while skipping serious and reliable experts like Jelena Guskova, as well as all those independent intellectuals who, in this tumultuous time, spoke out in defense of demonized Serbs and Serbia – Noam Chomsky, Ron Harwood and Harold Pinter or, if they are worthy to be mentioned, writes about them – and this is confirmed by the example of the Austrian writer Peter Handke – with ridicule and irony. Overall, D. Opsenica is very disappointed with the book of H. Sundhaussen, noting with regret that its author, as opposed to the doyen of German historiography, Leopold Ranke, failed to remain at the height of the given task and create a proper work (Опсеница, 2009: 288–291).

History of Serbia ... criticized the historian Rados Ljusic, first publishing a shorter version of his views in NIN (Јљушић, НИН: 48–49), intended for a wider audience, and then a comprehensive version in the scientific journal *History of the 20th century* (Ljušić, 2010: 213–248). Like C. Antic and D. Opsenica, he also poin-

ted to the selective approach of the German professor to the sources and literature, declaring him because of this the originator of the new direction in the historiography, so-called historiography of „selecting”. By this definition of Sundhaussen’s access to the past R. Ljusic came with the help of his phrase „selecting a boy,” which means „blood tax” (collecting children from conquered Christian countries in the Ottoman Empire as a form of regular taxation of the subjugated Balkan population). In this regard, R. Ljusic considered incongruous highlighting of the book *Serbia from 1804 to 2004*. Three sightings or call for dialogue, the demolition of one of its authors, Ljubodrag Dimic and glorification of other authors, Dubravka Stojanovic and Miroslav Jovanovic. Serbian historian reacted, as well as the writer of the epilogue to the *History of Serbia...*, to the division on two Serbias, finding that its sense is in the understanding of H. Sundhaussen – based on modern globalist attitudes – that Serbia is only the Belgrade pashalik. Bothered him also the identification of Serbia with the Serbian state, where he saw the author's bias: not applying the same criteria to all cases he writes of Montenegro having in mind its present boundaries, even though Montenegro, not only Serbia, in the past occupied a smaller territory. That H. Sundhaussen narrowed Serbian history to the history of Serbia, stems, according R. Ljusic, from the fact that he neglected the Serbs in the Habsburg Empire, the Ottoman Empire and the Montenegro. Also, Serbian historian is not to miss German colleague represents contradicting views: first, disagreeing with the view that the conflict of Christian and Islamic worlds in Kosovo and Metohija is clash of civilizations, elsewhere in the book he stressed that the conflict between the European and old Balkan civilization led to the division of the Serbian elite on Westerners and the opponents of the West (Ljušić, 2010: 213–216).

After these observations of the general character, R. Ljusic analyzed the views of H. Sundhaussen on Serbian history before the creation of a modern Serbian state and came to some interesting discoveries: that the German historian reduced Serbian medieval statehood only to the period of Nemanjic dynasty and subsequent epoch, until the fall under the rule of the Ottomans, suggesting to readers that before 1170. the Serbs did not have the state, that the centuries of occupation he presented as a time of peaceful coexistence between Serbs and Turks during which the blood tax was collected at a voluntary basis, not by violence, that the differences between Western and Eastern Christianity he presented as deeper and more serious than the differences between Christianity and Islam, though – as science reliably determined, migrations to territories of the Habsburg Monarchy and the Venetian Republic Serbs perceived as winning the freedom, that to the chapter on banditry devoted considerably more space than is necessary, just pointing out its negative side (Ljušić, 2010: 216–218).

Hereinafter R. Ljusic has focused attention on Sundhaussen’s outlook on important moments of the 19th century among the Serbs. Rightly he criticized him for not accepting the term Serbian revolution, which was introduced in the historiography by Leopold Ranke and then was widely accepted in science, for ignoring the fact that the Serbian state already existed at the time of the First Serbian Uprising, tying a modern Serbian statehood for the outbreak of the Second Serbian Uprising, writing of gaining autonomy and independence quite superficially and

mentioning it in a package with other Balkan nations, probably in an attempt to reduce significance of key events in Serbian history of the 19th century, for easily passing over the reign of Prince Milos, especially over the abolition of feudalism 1835th and, in this regard, overemphasizes the transformation of Serbia under constitutionalists, although primarily the Serbian revolution and the first rule of Prince Milos made the deepest changes in Serbia. Positive ratings R. Ljusic gave to the section of the book about the creation of nations, still objecting to author, among other things, for giving too much importance to the ideas of Svetozar Markovic and the false claim that the Montenegrins were undecided on the issue of their own national self-determination. Serbian historian also registered that the German counterpart jumped all Serbian national programs except Nacertanije of Garasanin, and held that the acquisition of the sovereignty of Serbia at the Berlin Congress, an extremely important event in Serbian history, deserves only one sentence in the book (Ljušić, 2010: 218–223).

R. Ljusic highly appreciated the chapter in the History... about Serbian society, criticizing, however, loading the text with politically colored interpretations permeated with anti-Serbian spirit, which is to the detriment of really important questions, given impermissible much space. Thus, for example, on the sidelines remained even Serbian rulers, as well as major political figures like Milutin Garasanin or Milan Pirocanac. In a word, „selection” of the facts that H. Sundhausen chose and the manner of their interpretation, without contextualization and without desires to perceive events and developments from the past comprehensively, objectively and unbiased, were carried out, according to R. Ljusic, so that just Serbs attributed the role of villains, the „bad buys” in this part of Europe. The sympathies of the German historian are on the side of the Albanians, so he booked for them the role of victims of the Serbian army, making up that in the First Balkan War killed 20 000 of their members. At the same time, Serbian migrations and sufferings in Kosovo and Metohija in the second half of the 19th century are touched only slightly, while the period after the 1898th is not even mentioned. Although the First World War, according to R. Ljusic, is shown correctly, he notices with how little interest H. Sundhausen approached the topic of „Serbian Golgotha”, recording only so that the Serbs were killed due to the Albanian ambush also. When this is compared to overemphasizing the „Golgotha of Albania”, i.e. the suffering of the Albanians in the First Balkan War, obtained, according to Serbian critic, another irrefutable evidence for the claim that the favorites of the author of History of Serbia... are – Albanians. The writer of the book has not found it necessary, noted further R. Ljusic, even to remind of 20 000 Serbs killed in the uprising of Toplica (figure around which there is no dispute in science), or to, at least in a word, retain on this event, the only uprising of a people against the invaders in World War I (Ljušić, 2010: 223–230).

With Sundhausen’s views on the history of the first Yugoslavia R. Ljusic mostly agree, except with the thesis that the mistakes committed by the creation of the Yugoslav state, after twenty years of its existence the Serbs intended to correct by ethnic cleansing, mostly Albanians (Ljušić, 2010: 230–234). Image of World War II is also, considers this critic, balanced. However, a major omission is made in connection with the genocide in the Independent State of Croatia, reducing the num-

ber of Serbian victims. The bias has come to the fore, to name one example given by R. Ljusic, in the not to be forgotten cooperation between Chetniks and occupiers, but skips collaboration of partisans and Germans (Ljušić, 2010: 234–237).

For R. Ljusic certainly the most controversial part of the book is the chapter about the last decades of the 20th century in which, as we are assured, H. Sundhausen clearly took anti-Serb positions. His attacks on the Memorandum of SASA and the Serbian intellectuals this critic interpreted as a deprivation of the right of Serbs to defend their own national interests and drew attention to „selecting” of facts of the recent past, according to the position taken in advance. Thus, Serbian President Slobodan Milosevic is represented in the darkest tones and on him has thrown all responsibility for ethnic cleansing, while on Rugova, Haradinaj, Thaci, Tudjman, Izetbegovic and other political leaders from the former Yugoslavia, for the same enterprise, he has never pointed his finger; the main warmongers and criminals were named Zeljko Raznatovic Arkan and Vojislav Seselj, while Thaci, Haradinaj, Oric, Glavas and other culprits for Serbian suffering are spared of such accusations; Serbian opposition organization DEPOS, composed of national political parties and individuals, which was largely independent of influence from abroad and as such unsuitable, did not find a place on the pages of the book, unlike DOS, dependent on foreign factors, and therefore eligible, and more (Ljušić, 2010: 238–243).

R. Ljusic has called H. Sundhausen for the uncritical acceptance of the thesis of „the spirit of provincial” from the homonymous work of Radomir Konstantinovic, by which the author of the History of Serbia... suggested to Serbs to open up to European influences. Why H. Sundhausen has not applied the comparative method that shows that the provincial spirit is characteristic of all Balkan nations, not only for Serbian and why he failed to mention that the Serbian society from the mid-19th century until the arrival of the Communists to power was very much open to foreign influences, asks R. Ljusic (Ljušić, 2010: 243–244).

The last pages of the extensive Ljusic review are completed by specifying a number of factual errors committed by the German historian and detailed reference to the bibliography, with the conclusion that its backbone consists of works of the authors dealing with the „other” Serbia, modernization and Europeanization, which fit into the Sundhausen’s ideological system, while some important scientific studies and monographs ruthlessly bypassed or superficially and insufficiently used in a manner inappropriate to serious and scrupulous researcher (Ljušić, 2010: 245–248).

Unlike R. Ljusic, who searched History of Serbia... in general, Bojan Dimitrijevic focused, as an expert on war and the latter period, only on the period after the 1941st. His reading has shown that in the book of H. Sundhausen there are many gaps in the case of the Second World War: he does not want to understand the dramatic events that took place in Serbia at the beginning of the war and a delicate mission of General Milan Nedic, the mission of establishing peace in rebellious Serbia which German troops tried to pacify by reprisals, deals mainly with Nedic ideology, not finding it necessary to mention that Serbia was managed by the German authorities, not Nedic, and unjustly equate Yugoslav movement Zbor and the Ustasha movement. B. Dimitrijevic also mentioned that, when it comes to the Ravna Gora Mo-

vement, in the first plan put ideology, while there is no trace of an analysis of the military effectiveness of the Movement. Serbian historian complained, then, H. Sundhaussen because he missed an opportunity to reconstruct the history of Serbia under German occupation through the German sources, emulated the older Yugoslav historiography which, instead of the lot of Serbian people, showed interest in other parts of Yugoslavia, where was a civil war between communist and nationalist forces. In short, H. Sundhaussen created the image of the Second World War as a civil, religious and national war of Yugoslav nations or ideologically opposing factions within the same nation, assures B. Dimitrijevic, a picture in which the Germans are barely discernible, thus protecting his own country that in this war was the occupying force (Dimitrijević, 2010: 249–252).

Serious omissions B. Dimitrijevic observed when it comes to the socialist period, as the book does not cover key issues from the history of this period, such as the recovery of the country after the ravages of war, economic development, relations with other provinces and more. Serbian historian is particularly surprised that among the issues that remain beyond the reach of H. Sundhaussen, although an important part of the history of Serbia, is even the fate of his compatriots, the German minority, which is outlined in a few sentences, and that he is not at all attracted by the history of Serbian-German relations that German readers would enable to better understand the Serbs and Serbia. While some important phenomena completely ignored, others which do not belong in this synthesis, the author has overstated – B. Dimitrijevic has rightly drawn attention to – engaging, for example, in a detailed retelling of the contents of certain literary works and films. H. Sundhaussen is extremely biased, totally convinced is the Serbian historian, proving his point of view with the author's choice for the main elements, which help to shape the image of the nineties in Serbia with the rise the Chetnik movement of Draza Mihajlovic, bishop Nikolaj Velimirovic and turbo-folk, leaving no room for Serbian democratic opposition and civil protests. Neither the changes that have occurred after 5 October 2000 impressed H. Sundhaussen, and the period after the assassination of Zoran Djindjic re-painted with the colors of right, nationalism and clericalism. All in all, prejudices with which the German historian approached writing of his book does not differ much from those who led the Austro-Hungarian Balkan policy, and with which Vienna entered the war in 1914, according to B. Dimitrijevic (Dimitrijević, 2010: 252–254).

Similarly resonates historian Djordje Stankovic, focusing particularly on the subject of concentration camps in the occupying countries, where during World War II tens of thousands of Serbs were killed, and that's just unspoken. Serbian scientist has even stated that the distinguished professor would have contribute more to his own people and to the Serbian people if he had researched and published a comprehensive book on the camps. Dj. Stankovic is also bothered with a too brief overview of the First World War, only 7 pages, given the importance of the war in the history of Serbia and the Serbian people, the enormous human and material losses suffered by the Serbs in the bloodshed and that Stankovic, criticizing Sundhaussen, accurately counted (Станковић, Печат: 8–11).

In order to make demythologization of Serbian history in which, for allegedly unprofessional approach of Serbian historian, interwoven mythical and legendary with correctly and objectively, to the detriment of the latter, H. Sundhaussen in his work went so far as to, relying on Benedict Anderson and his definition of the nation as a construct, even denied the existence of Serbian nation in the Middle Ages. Rejecting this mechanical application of concepts of one theorist to interpret Serbian history, political scientist Marinko Vucinic in his detailed analysis explained that, although we can not talk about a formed Serbian nation in times of Nemanjic dynasty, on their state territory still existed consciousness which precedes the national, and that the Serbs made a stable and clearly defined community that has been linked to certain customs, language and religion. Serbian nation is formed only due to the fact that it had a foothold in the Serbian people and its state tradition, resolute is this author. Argument of H. Sundhaussen against dynasty of Stefan Nemanja as Serbian, which is based on the fact that the wives of the rulers of this house were foreigners, M. Vucinic has challenged with the counterargument: Nemanjic dynasty was no exception – the rulers of all the dynasties originated from mixed marriages, so it is important only the extent to which certain dynasty expressed the state and national interests. And if we were to believe the German professor that there was no Serbian nation in the time of Emperor Dusan and his predecessors, he would not be able to convince us that the legal and cultural monuments from the time of Nemanjic, and even the monastery of Chilandar, were „regional embodiment of a comprehensive Middle Ages, primarily Byzantine Orthodox culture and civilization, which goes beyond narrow national boundaries.” Because, wonders M. Vucinic, how can one talk about transcending national boundaries, when H. Sundhaussen, contradicting himself, insists that they at that time did not exist?

Contradictions are encountered also elsewhere in the book of H. Sundhaussen. Further examining his understanding of the nation, M. Vucinic retained in one more: if it is true what believes the German professor, that in the time when Vuk Karadzic placed the famous slogan „Serbs All and Everywhere”, in mid-19th century, it was still quite unclear who makes the Serbian people, who belongs to it and how far it spreads, how it is possible to do what exactly did H. Sundhaussen – write its history? In addition to numerous contradictions, there are no random failures, such as the position of the Serbs in Kosovo and Metohija and the violence against them by Albanians, which, assures us M. Vucinic, in the History of Serbia... not a word. Presenting us Sundhaussen's perception of the Kosovo myth, the same author corrects the German professor reminding that the Kosovo orientation did not have only a devastating impact and importance for the Serbs, that this is not about any kind of „imperative of revenge” about which speaks H. Sundhaussen, using ideological stereotype with which Serbs get label of savages, primitives and barbarians, but a tough fight for the establishment and maintenance of the Serbian state to which the myth of the battle of Kosovo was the great and precious national inspiration. Therefore the celebration of the five hundred years of the Battle of Kosovo was no exclusive nationalist stage event but, says M. Vucinic, a sign of national maturity and restoring of the dignity of the Serbian people. As the German historian sees Serbia as a disturbing factor if she comes out of the Belgrade pashalik, i.e. the terri-

torial expansion of the Serbian state is what bothered him most (although it was not uncommon in the political practice of other countries) – and that is the correct conclusion to which came M. Vucinic – the final liberation of Kosovo, Sandzak and Macedonia after centuries of Ottoman dominance H. Sundhaussen labels as „conquest” by which Serbia has emerged from its ethno-national framework.

A sharp eye of M. Vucinic stopped wherever the German professor incorrectly, with ridicule wrote about the Serbian efforts, victims and sufferings, even where the term Serbian Golgotha, by which in the historiographical literature marks the withdrawal of the Serbian army through Albania during World War I, ruthlessly put in quotation allegations. Vucinic is neither satisfied with Sundhaussen’s picture of the period between the two world wars, because he shifts the blame on the Serbs for all the problems that faced the first Yugoslav state, accusing them of hegemony over other peoples of Yugoslavia and in the superlatives showing leaders and ideologists of Great Croatia Josip Juraj Strossmayer and Stephen Radic. In the same token biased and subjective German historian has described the fate of Yugoslavia during World War II, emphasized Vucinic, making a parallel between the glorification of Djakovo bishop and leader of the Croatian peasantry on the one hand and reducing the suffering of Serbian Orthodox Church Patriarch Gavrilo Dozic and Bishop Nicholas Velimirovic on the other hand. Vucinic is, in fact, shocked by the fact that the patriarch and bishop in the History of Serbia... were promoted to the status of „honorary prisoners” of Dachau.

The same yardsticks H. Sundhaussen applied when it comes to the history of socialist Yugoslavia and the disintegration of the state in the nineties of the 20th century, we find in the preview of M. Vucinic: all the troubles that befell the Serbs, such as emigration from Kosovo and Metohija, are the consequences of their wrong policies, their nationalism and the striving to create a Great Serbia; disintegration of Yugoslavia have started the representatives of the Serbian Orthodox Church and the Serbian intellectuals, while all the other actors of breaking the community of Yugoslav nations acted only as victims of Serbian effort to resolve the Yugoslav problem by war.

By giving the final word on the History of Serbia..., M. Vucinic is quite clear: it is not a serious scientific synthesis because its author, burdened with prejudices and stereotypes, „plunged in the nonobjectivity, ideological exclusiveness and political tendentiousness.” It is a testament that the writing from the ideological and political perspective adversely affect the value of the work, resulting in an achievement of dubious quality.⁵

A large critical article about the book of H. Sundhaussen was published by the historian Slavenko Terzic. His impression was that the „main function of the book is to subsequently legitimize the breakup of Yugoslavia and the political architecture created after that, all draconian measures taken against Serbia and Serbs, and perhaps a hint of what will come in the future.” (Терзић, 2010: 149) S. Terzic revealed the names of the top experts of Serbian, Yugoslav and German science, slavists, Balkanologists and historians, who are not represented in the bibliography of this

---

⁵ Вучинић, www.napredniklub.org/naprednjaci/.../index.php?...id... [10. II 2010]

German professor (or, at best, only present with one, but not the most representative work), starting from George Statmiller, Joseph Matl and Alois Smauc through Stojan Novakovic, Jovan Radonic, Viktor Novak, Ferdo Culinovic and Bogdan Krizman to Vasilije Krestic, Cedomir Popov, Mihajlo Vojvodic and Dragoljub Zivojinovic. Systematically presenting Sundhaussen's synthesis, Serbian historian for a moment paused to communicate to the reader that he is, already after the first few pages, puzzled by its lack of precision in determining the subject of the book, which is between the history of the Serbian state and the Serbian people. S. Terzic cannot escape the impression that by the History of Serbia... H. Sundhaussen actually tried to call into question all previous knowledge about Serbia and Serbs, and to reduce to Belgrade pashalik Serbian ethnic and state space. Therefore, he sought at all costs to construct Kosovo's political-territorial and ethnic identity, separating it from the name of Serbia as a peculiarity that has been around since the Middle Ages. S. Terzic, however, by a number of solid evidence disproved this arbitrary and unfounded setting.

Serbian historian is surprised that H. Sundhaussen the entire cultural and historical heritage from the time of Nemanjic, and even the very dynasty of Stefan Nemanja declared to be conditionally Serbian, although all the national cultures, not only Serbian, are result of interaction and influence of different cultures and civilizations. He is also surprised by the fact that the period of Ottoman rule over the Serbs is considered with extreme preference to the Turks, without the slightest attempt to understand the position of the Serbs under the Ottomans. Far would lead us if we repeat all the other false information and malicious interpretations which S. Terzic recognized in the History of Serbia... Therefore let us cite only a few: uprising in Bosnia and Herzegovina in 1875. mentioned as a Christian uprising, rather than as an uprising of the Serbian population, Prince Milan Obrenovic as a prominent war profiteer, celebration of the Battle of Kosovo in 1889. as the first major „staging of Serbian nation”, although the whole Serbian folk epics imbued Kosovo issues, as well as literature from Orfelin and Musicki through Sterija, Branko Radicevic and Djura Jaksic, or fine art from Ambrose Jankovic and his large composition in the refectory of the Ravanica monastery from the 1776; liberation of Old Serbia and parts of Macedonia is the Serbian annexation, which had nothing to do with the right to self-determination, but it also does not recognize the same right of the Serbs in Bosnia and Herzegovina, Croatia, Slavonia and Dalmatia, the St Sava was in the early 19th century largely an unknown orthodox saint in the Serbian people, even though the Turks still in 1594. burned his relics on Vracar because of the strength of the cult of St. Sava, Albanians are second-class citizens in Yugoslavia, although with 8.1% of their members in the total population of Serbia according to the census from 1948. got the autonomous region, unlike the Serbs in Croatia, who with 15% of the population in the total population of the republic, after suffering a genocide, and the majority of 90% in some areas, did not get the province and more.

Like other critics, S. Terzic has expressed outrage at the way H. Sundhaussen approached the history of Serbia after World War II: Instead of writing about the domestic political, social, economic and cultural life, he focused only on Serbian nationalism, mythology, „Greater Serbianism”, the history of mentalities and

characterology of the Serbs, and the lowest is the final stage, which relates to the Yugoslav crisis. Serbian historian broke down the German colleague at the test of scientific research and historical methodology because he did not take into account any of the serious work of foreign experts (Diana Johnstone, Jelena Guskova, Marek Valdenberg, Hannes Hofbauer, Rafael Israel, John Laughland ...) that interpreted the Yugoslav crisis in a manner quite opposite from the standpoint chosen by H. Sundhaussen. Summing up the impressions of his book, S. Terzic classified it, according to the elements on which he came, among the propaganda pamphlets based on clichés and prejudices about Serbs and Serbia as a disturbing factor in the Balkans (Терзић, 2010: 148–169).

Exactly in this kind of publication the synthesis of the German historian also included views of Milos Kovic, who spoke about it again in an article in which he tried to draw a picture of the history of the Serbs in the 19th century in the latest foreign historiography. As a revisionist of the Serbian history H. Sundhaussen, claims Kovic, fit into the overall current of the world academic literature that, because the Serbs in the late 20th century found themselves on the „wrong side”, embarked on a quest for the roots of „Serbian misapprehensions”. Relying on the theory of modernization, he (from the part of the Serbian historiography) took a rough division of Serbian society in the 19th century in the village, Russophile and primitive majority, represented by the radicals, and its smaller, progressive, westward facing part, attributing the former, traditional and antimodernizationally minded, because of the rise of the Kosovo tradition, piratical ethics, collectivism and violence, the blame for the supposed Serbian conquest and ethnic cleansing in the 20th century. Disagreement with this Sundhaussen’s extremely simplified picture of the past on which the Serbs have become the „aggressors” because of the slow modernization, M. Kovic corroborated by the opinion of historians of totalitarianism and mass atrocities of the 20th century, indicating their modern origins: modern racial theories have provided support to the Nazis in the extermination of Jews, while their modern technologies provided the means for achieving this monstrous plan (Ković, 2011: 407–409; Ković, 2012: 334–337).

Finally, a few notes on the History of Serbia... made Mile Bjelajac, in the work of the instrumentalization of Kosovo's recent history: it does not list the works that call into question the writing of Edit Durham, Leon Trotsky and the report of the Carnegie Commission, does not mention the role of the Austro-Hungarian Empire in encouraging the Albanian revolt, nor the role of Germany in the outbreak of the First World War, does not take into account the chronology of events after the First World War, from 1918th until 1921, nor take into account the subversive activities of Italy in this period, the entire Muslim population of Kosovo and Metohija, as well as of the other parts exempted from 1878. to 1913th incorrectly identifies with the ethnic Albanians (Bjelajac, Krivokapić–Jović, 2011: 304).

***

Serbian science has, no doubt, readily met another attempt to revise the Serbian history. In a series of articles that have appeared about the book of German professor Holm Sundhaussen *History of Serbia from 19th to 21 Century*, it was pointed out to the numerous flaws that were therein made, on most of its weaknesses, political intentions, prejudice and abuses committed by its author. With the help of these critiques Serbian readers can resolve all doubts and questioning that occur when reading Sundhaussen's synthesis. It is certain, however, that readers from abroad will not have a chance to become acquainted with her bed sides. Citizens of the German-speaking countries and other countries to whose languages it has been translated or will be translated, deprived of reliable guides in their communities, which would draw attention to the fact not to take for granted what lies between the covers of *History of Serbia...*, will believe upon his word the respected expert in history of Southeast Europe. Misconceptions and lies, in all likelihood, will survive and continue to form across generations of Europeans a distorted image of Serbs and Serbia.⁶

Literature:

1. Bataković, Dušan T. (2008): *Slike moderne Srbije: dometi, ograničenja, osporavanja*, In H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Klio, Beograd
2. Bjelajac, Mile & Gordana Krivokapić-Jović (2011): *Prilozi iz naučne kritike – srpska istoriografija i svet (uticaj jugoslovenske krize na stranu i domaću istoriografiju)*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
3. Cvijić, Anđelka (27. I 2009): *Garašanin nije začetnik nacionalizma*, *Politika* (Belgrade)
4. Cvijić, Anđelka (29. I 2009): *Izazov za našu nauku*, *Politika* (Belgrade)
5. Cvijić, Anđelka (26. I 2009): *Polemična Istorija Srbije*, *Politika* (Belgrade)
6. Cvijić, Anđelka (1. II 2009): *Tito je umro prekasno*, *Politika* (Belgrade)
7. Cvijić, Anđelka (18. II 2009): *Zadatak istorije je da objašnjava*, *Politika* (Belgrade)
8. Dimitrijević, Bojan B. (2010): *Krajnje problematičan konstrukt*, *Istorija 20. veka 1*, Institut za savremenu istoriju, Beograd
9. Dinić, Milan: *Zaključci istoričara mogu da idu u prilog jednoj od strana, ali istoričar ne sme da stane na jednu stranu*, www.svedok.rs/index.asp?show=65802 [1. XII 2012]
10. *Domaća istoriografska zajednica podeljena* (21. II 2009): *Danas* (Belgrade)
11. Janjetović, Zoran (2009): *Holm Zundhausen, Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, *Clio*, Beograd, 2009, 579 str., *Tokovi istorije 1–2*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd
12. Ković, Miloš (2012): *Imagining the Serbs: Revisionism in the Recent Historiography of Nineteenth-century Serbian History*, *Balkanica XLIII*, Institute for Balkan Studies, Belgrade
13. Ković, Miloš (2011): *Saznanje ili namera: savremena svetska istoriografija o Srbima u XIX veku*, *Sociologija 4*, Sociološko društvo Srbije, Beograd
14. Krestić, Vasilije (27. II 2009): *Izdavački, naučni, politički promašaj*, *Pečat* (Belgrade)
15. *Kritičko sagledavanje* (23. II 2009): *Politika* (Belgrade)
16. Ljušić, Radoš (2010): *Istoriografija 'odbira', srbofobije i jugofilije*, *Istorija 20. veka 1*, Institut za savremenu istoriju, Beograd

⁶ This paper is a translated version of the article „Историја Србије од 19. до 21. века Холма Зундхаусена и српска научна заједница – одједи и реаговања”, published in Serbian in *Zbornik Matice srpske za istoriju* 88 (2013), 141–161.

17. Ljušić, Radoš (19. II 2009): Polemično i kontroverzno, NIN (Belgrade)
18. Nedostatak istorijskih sinteza (21. II 2009): Politika (Belgrade)
19. Opsenica, Dragoslav (2009): Holm Zundhausen, Istorija Srbije od 19. do 21. veka, preveo sa nemačkog Tomislav Bekić, Beograd 2008, 579 str., Spomenica Istorijskog arhiva „Srem” 8, Istorijски архив Srem, Sremska Mitrovica
20. Perović, Latinka (20. II 2009): Prošlost nije isto što i istorija, Politika (Belgrade)
21. Pilipović, Radovan (1. III 2009): Istorija Srbije trećeg milenijuma, Pravoslavlje (Belgrade)
22. Pišem knjigu o Jugoslaviji (5. IV 2009): Politika (Belgrade)
23. Stanković, Đorđe (19. III 2010): Dvojno knjigovodstvo smrti, Pečat (Belgrade)
24. Sundhaussen, Holm (1982): Geschichte Jugoslawiens 1918–1980, Stuttgart
25. Sundhaussen, Holm (2007): Geschichte Serbiens: 19.–21. Jahrhundert, Böhlau, Vienna
26. Sundhaussen, Holm (1989): Historische Statistik Serbiens 1834–1914. Mit europäischen Vergleichsdaten, R. Oldenbourg Verlag, Munich
27. Terzić, Slavenko (2010): Istorija Srbije sa gnevom i pristrasnošću, Letopis Matice srpske, knj. 485, sv. 1–2, Matica srpska, Novi Sad
28. Zundhausen, Holm (2009): Istorija Srbije od 19. do 21. veka, Klio, Beograd
29. Zundhausen o 'Istoriji Srbije' (4. IV 2009): Politika (Belgrade)
30. Vučinić, Marinko, Istorija u navodnicima, www.napredniklub.org/naprednjaci/.../index.php?...id... [10. II 2010]
31. www.ius.bg.ac.rs/org/o_seminar_sastanci.html [1. XII 2012]

ИСТОРИЈА СРБИЈЕ ОД 19. ДО 21. ВЕКА ХОЛМА ЗУНДХАУСЕНА И СРПСКА НАУЧНА ЗАЈЕДНИЦА

Сажетак: Књига Холма Зундхаусена Историја Србије од 19. до 21. века појавила се 2009. године у српском преводу и, својом провокативношћу, одмах је изазвала велику пажњу научне јавности. Убрзо по њеном објављивању еминентни српски историчари (Василије Крестић, Ђорђе Станковић, Радош Љушић, Славенко Терзић, Милош Ковић и други) написали су низ критичких осврта и оцена у научној периодици (Историја 20. века, Летопис Матице српске, Токови историје, Сремски архив), али и у дневним и периодичним листовима и часописима (Политика, НИН, Печат, Православље...). У раду смо анализирали њихове ставове о Зундхаусеновом делу, с намером да утврдимо како савремена српска наука реагује на историографску продукцију која у наше време настаје из пера западних истраживача, специјализованих за Југоисточну Европу, и на који начин тумачи њено схватање историје нововековне српске државе.

Кључне речи: историографија, Холм Зундхаусен, историја Србије, Срби, Југославија, Балкан

ДАРКО ГАВРИЛОВИЋ*
Природно-математички факултет,
ДГТХ
Нови Сад

УДК 94(=411.16):316.647.5
Оригиналан научни рад
Примљен: 15.02.2015
Одобрен: 28.02.2015

МРЖЊА ПРЕМА ЈЕВРЕЈИМА – ЗАЈЕДНИЧКА СРЖ НЕГИРАЊА ХОЛОКАУСТА, ЕКОНОМСКОГ АНТИСЕМИТИЗМА И АНТИСЕМИТСКОГ НАСИЉА

Сажетак: У првом делу рада анализирана је историја непријатељства хришћанског света према Јеврејима на религијској, националној и расној основи. Направљена је разлика између старог антијудаизма и модерне, политичке, етничке и расне опозиције према Јеврејима. Анализирани су примери антисемитизма у свету, њихова учесталост и локације са најчешћим појавама антисемитизма. У оквиру рада одређене су три битне значајке модерног антисемитизма. То су: негирање холокауста, економски антисемитизам и антисемитско насиље. Коначно, предложена су конкретна решења која би требало предузети у циљу сузбијања ове, на жалост, и у 21. веку, раширене појаве.

Кључне речи: антисемитизам, мржња, холокауст, економија, насиље, Јевреји

Увод

До 19. века Јевреји су били, у највећем броју, затворена заједница изолована од остатка европског друштва. Њима су вековима биле негиране многе врсте права, укључујући у неким земљама физичко кретање и приступ многим делатностима као и образовању. Мржња према Јеврејима се појавила на хришћанском простору још од де-јудеизације хришћанства, односно, након неуспеле побуне Јевреја против Римљана у 1. веку нове ере. Како су векови протицали, не само да се хришћанство удаљавало од јудаизма, и не само да је од 313. године „Миланским едиктом” правни положај хришћанства изједначен са државном религијом, већ је однос нових хришћанских генерација према Јеврејима постајао све више непријатељски. Јевађеља су се читала и тумачила на све неповољнији начин по Јевреје. Постепено, утиран је пут вишевековној мржњи и потирању тог народа. Јудаизам је сматран за јерес и изједначен са „синагогом Сатане” (The Venerable Bede, 1953: 255). У средњем веку строги

---

* chdr.novisad@gmail.com

прописи су Јевреје најчешће искључивали из свих позива осим позајмљивања новца. Они су од почетка 11.века били непрестано прогањани, протеривани, спаљивани или принудно крштавани. На Четвртом латеранском концилу Јеврејима је постављен захтев да носе одређену врсту одеће, јеврејске књиге су спаљиване и отпочела су званична прогонства.¹ Јудаизам је нападао и источно хришћанство. Иконоборачки спор је пружао нарочито погодне оквире за коришћење епитета као што је „јудејствујући”. Јевреји су неоправдано оптуживани за подстрекивање похода на иконе, а нападани су и зато што су се са успехом бранили у хришћанско-јеврејским расправама које су требале да послуже за компромитовање јудаизма.² Ма колико нам се чинило да је узрок свих прогона била вера, не смемо изгубити из вида чињеницу да је у питању била јака јеврејска привредна конкуренција коју су многи хришћани хтели да елиминишу (Richards Jefry 1990: 88). Услед економских промена насталих у 12 и 13.веку, када су се хришћани као конкуренти супротставили јеврејским банкарима и трговцима напетости између припадника ове две религије су се заоштриле. Не треба при томе изгубити из вида и гетоизацију која је хришћанско-јеврејске културне и духовне контакте свела на минимум.

Након позног средњег века Јевреји су у Европи, а нарочито Немачкој која је била захваћена реформацијом, били радикално демонизовани и криминализовани. Врхунац антисемитизма³ био је достигнут у доба пред реформацију, док су се потом напетости у друштву лакше могле да искале на установи старе цркве. Мартин Лутер је свој антисемитизам јасно показивао. Занимљиво је да су многе његове тезе и реторичке формулације непосредно ушле у антијеврејско мишљење националсоцијалиста.⁴ На југозападу Европе, када је шпанска круна 1492.године освојила Гранаду, тиме је истовремено почела једна нова фаза у патничкој историји Јевреја са Иберијског полуострва, пошто су заједно са муслиманима (Морисцима) били стављени пред избор да или пређу у хришћанство или напусте земљу. Један део оних који су напустили Иберијско полуострво одлучио се за одлазак на север и запад Европе, а други се окренуо Османлијском царству. Тако су Јевреји у већем броју кренули ка Балкану. До краја 16.века, вишевековна култура Јевреја у Шпанији потпуно је уништена. Није цела хришћанска Европа била затворена за Јевреје. Антверпен и Хамбург су се понудили као прихватни центри, и ту су настали велики културни центри португалских Јевреја. Највећа концентрација Јевреја слила се у Пољску и Чешку.

¹ Јеврејима је, на пример, 1290. године био забрањен улазак у Енглеску, а та забрана је трајала све до 17. века. Колин Морис, Хришћанска цивилизација, Група аутора, Оксфордска историја хришћанства, Београд 2004, стр.285.

² У Русији су се такођер обрачунавали са Јеврејима. Истицао се Иларион Кијевски који је настојао да докаже погубност јеврејске пропаганде. Међу Грцима се истицао Анастасије Синајски који је писао огледе против јудејства. Fedotov Georges, Russian Religious Mind, I.tom. Cambridge Mass 1966, p.84.

³ Овај појам сковао је Вилхелм Мар 1879, али он је већ унапред семантички био погрешно скован, пошто се мржња односила само на Јевреје, а не нужно на све Семите, укључујући Арапе.

⁴ Бише о везама између Лутеровог и националсоцијалистичког антисемитизма види код Linden В. Walter, Luthers Kampfschriften gegen das Judentum, Berlin 1936.

Мржња против Јевреја у новом веку била је повезана и са нарастајућом силом модерног расизма. Ипак, у појединим земљама на западу Европе ствари су се кретале на боље. Тако је на пример, у Француској револуцији проглашена еманципација Јевреја. Међутим, позитиван однос Француске према Јерејима у време и после Револуције подстицао је све већу мржњу према њима у хришћанским земљама које је Француска освајала. Од 19.века расизам и анти-семитизам, усмерени против Јевреја, све су чешће ишли руку под руку. Положај Јевреја био је тежак и у Русији. Тамо је 1881.године избио нови талас прогањања, услед чега су се стотине хиљада Јевреја иселиле у Америку, Немачку, Палестину и Јужну Африку (Wirth 1901:130) И у Немачкој Јевреји су се налазили на мети милитантних националиста и расиста (Mosse 1964:91)

На почетку 20.века медијска кампања против Јевреја се појачала. Тада су штампани фалсификовани „Записници сионских мудраца” а који су често све до данашњих дана служили за то да легитимишу погроме, најпре у Источној Европи, а затим да оправдају Холокауст. Они су фалсификовани вероватно у периоду од 1894 до 1899.године, уз помоћ руске тајне полиције - са циљем да се оправда антијеврејска руска царистичка политика (Mos L.Dž 2005:138,139). Јевреји су се налазили на врху листе непријатеља европских десничара и због тога што су оптуживани да воде масонерију. У првој половини 20.века поново су у хришћанској Европи оживљене традиционалне легенде, које су кружиле о Јеврејима (ритуално убиство хришћанске деце, пијење крви). Од тада оне су постале оружје расног мистицизма и политичке мобилизације. Овакви митови били су присутни још од половине 19. и у првој половини 20.века на простору јужнословенских земаља као и Краљевине Југославије. Поготово током тридесетих година 20.века, под утицајем нацистичке Немачке и фашистичке Италије, у време југословенских влада почевши од Стојадиновићеве (1935-1939) а потом и Цветковић – Мачекове (1939-1940) све је чешћа била антијеврејска и антимасонска харанга. Подстицани су антијеврејски испади у масама. Донесене су и две владине уредбе.⁵ Врхунац мржње према Јеврејима на простору Југославије десио се за време Другог светског рата који је своје најмрачније лице показао у геноциду од 1941 до 1945.године.

Вербално и физичко антисемитско насиље

Антисемитски инциденти и напади се не дешавају само у време појачане економске кризе. Они нису само одговор на њу. Они представљају и појачану активност екстремно десничарских организација (што не значи да економска криза не утиче на јачање екстремно десничарских организација. Напротив.) Другим речима, последице незадовољства странкама на власти, локални суко-

⁵ Прва се односила на забрану или ограничење бављења трговином прехрамбеним производима док је друга уводила мере у ограничавању школовања, односно, злогласни „punitious clausus” за који је још у новембру 1939, на готово свим загребачким факултетима усвојен био закључак да се уведе за јеврејске студенте. Антисемитизам је постојао и у неким десничарским листовима попут „Политичког гласника”, али и у мањим регионалним листовима у Војводини.

би, нерешавање горућих економских и политичких питања као и могућности које демократија пружа, а међу које спада и могућност оснивања странака различите политичке оријентације као и читаве палете невладиних организација нуде могућност за испољавање антисемитских уверења. Осим тога, постало је јасно, да савремени антисемитизам манифестује се на више начина, како на оним просторима где живи незнатна јеврејска заједница тако и тамо где живе Јевреји у нешто већем броју. Према дефиницији „Community Security Trust” антисемитски инциденти подразумевају нападе на Јевреје, њихове организације и својину, који су мотивисани мржњом према жртвама напада јер се верује да су припадници јеврејског народа (Community Security Trust 2007:2). Постоји шест типова антисемитског делања: екстремно насиље (физичко напади који потенцијално узрокује смрт, бомбашки напади, киднаповање, атентати), напади (физичко насиље које не узрокује смрт жртве већ служе доношењу физичке и психичке боли), напади на јеврејско власништво и десакрализација јеврејске имовине (напади на личну и колективну јеврејску имовину, уништавање посуда, аутомобила, лепљење плаката, дистрибуција флајера и сличних пропагандних материјала који имају за циљ антисемитску пропаганду), застрашивање (у вербалној и писаној форми), увредљиво понашање (вербално вређање, мејлови, писма, графити, десничарски веб сајтови), литература (текстови којима је циљ напад на Јевреје, њихову заједницу и власништво) (Community Security Trust 2007: 4-6). Традиционалне форме антисемитизма (светска јеврејска завера, јудео-масонерија, имиџ Јевреја као бескрупулозног капиталисте) су преживеле. И даље се штампају текстови попут „Протокола сионских мудраца” и „Мајн Кампф”. У неким деловима света Јевреје настављају да оптужују за крвне жртве и за завере против државе (нарочито у арапским земљама), али и све бројнији неонацистички покрети који се са европског Запада постепено шире и у остале делове света оптужују Јевреје за читав низ завера (Contemporary Global Anti-Semitism 2005:4).

Када је реч о антисемитизму у 20. веку, он је потврдио дотадашњу мржњу која се првенствено базирала с једне стране на економској конкуренцији јеврејског капитала према капиталу припадника већинских народа у чијим су државама Јевреји били мањина, а са друге на верској нетолеранцији хришћанског света. Доминантне идеологије 20. века (национализам, нацизам, фашизам и стаљинизам⁶) не само да су шириле мржњу већ су вршиле малтретирања, пљачку, прогоне, масовна убиства и у случају нациста и њихових помагача потпуну елиминацију јеврејских становника са територије својих земаља. Коначно, и стварање државе Израел 1948, те као њена последица готово непрестани ратови са арапским земљама створили су нови вид антисемитизма којег испољава велики број арапских држава и њихови симпатизери на Западу. То су

⁶ Стаљинизам је израз који најчешће означава идеологију коју је осмислио Јосиф Стаљин те је настојао спроводити у дело у СССР-у за време своје владавине од 1920-их до 1930-их; обично се сматра једним од праваца марксизма-лењинизма, иако постоје аутори који га сматрају девијацијом од основних начела те идеологије. Више о томе у Bottomore В. Том., *A Dictionary of Marxist thought*. Malden, Massachusetts, USA; Oxford, England, UK; Melbourne, Victoria, Australia; Berlin, Germany: Wiley-Blackwell, 1991. p.54.

на најбруталнији начин показала недавна догађања у Француској. Наиме, у јануару 2015, исламисти су осим напада на редакцију листа Шарли Ебдо, напали и јеврејски кошер маркет, узели таоце, један део људи убили, а у фебруару су нападнути француски војници који су чували Јеврејски дом културе. Тако је антисемитизам и поред страхота Другог светског рата ушао у 21. век како ношен идејама нове европске екстремне деснице тако и радикалних исламиста.

На крају 20. и почетку 21. века радикална десница није само у Западној и Источној Европи ширила антисемитско вербално и физичко насиље. И на простору бивше Југославије антисемитизам се, након распада социјалистичке Југославије, појавио у ширем обиму. Мада у нашем региону он није добио овако злокобну димензију као на Западу, овде је на сцени присутан првенствено вербални антисемитизам. И у том смислу нижу се оптужбе било у виду окривљавања Јевреја за ширење „бездушног капитализма” или у виду закамouflиране мржње екстремних националиста према припадницима слободно-зидарских ложа који се од стране претходно поменутих сврставају у „јудео-масонерију”. Више о физичким и вербалним нападима и оптужбама уперенима против Јевреја на простору некадашње Југославије може се пронаћи у многобројној литератури. Када је реч о вербалним нападима, у Хрватској се почетком деведесетих година 20. века, посебно истакао Фрањо Туђман. До данас је остала упамћеном његова изјава: „Сва срећа да ми жена није ни Српкиња ни Жидовка” (Група аутора 2006:334). У том смислу значајна је и његова изјава из 1990, да „Независна Држава Хрватска није била само фашистичка творевина, већ и исказ жеље хрватског народа за самосталном државом” (Гавриловић 2014: 170). О Јеврејима на негативан начин писао је Лојкић Младен у својој књизи „Магија умјетности”, у којој је напао Јевреје и масонерију за светску заверу, а посебно уперену против хрватског народа. О њима је на негативан начин писао и Марко Францишковић који је у својој књизи тврдио да „вођени из врха пирамиде моћи Жидови су пакленом пријеваром упрегнути у дјелатност извршења планираног покоравња свијета. Жидови ... граде своју повијест која служи дијаболичним крајњим циљевима те је суставно намећу свакоме на кога наиђу” (Francišković 2006:40).

У Србији у књизи „Теорија завере” Јован Бајфорд наводи који су то српски аутори (на пример, Ратибор Ђурђевић) жигосали Јевреје као покретаче светске завере против српског народа. Свој антисемитизам Ђурђевић је показао у књизи „3000 година у служби сатане (скривена историја јудејских зликоваца).” Међутим, црни бисер у овом низу је Ђурђевићева књига „Пет крвавих револуција јудео-банкара и њихове јудео-масонерије” која је на ИХТУС-овом сајту пропраћена надахнутим најавом: „Јевреји су се вратили на острво (прогнани су у 13. веку) и преузели контролу над будућом империјом преко Енглеске банке. То је био први степен у преузимању светске власти. Кроз 'крваву' француску револуцију, побуне у 19. веку и преко разарајућих револуција у 20. веку ('кинеска' и 'руска'), јудео-масони полако преузимају глобалну власт. Пета нечујна револуција, пројавила се у Јудео-Америци”.

У Хрватској се готово све до данас бележе антисемитски инциденти који иду руку под руку са антисрпским расположењем. Они се огледају у слављењу усташке идеологије. Тако су на пример, прошле године на прочељима зграда Хрватског зракопловства, Дома умировљеника и Хрватске поште у Вуковару били исписани усташки графити. Исте године, у Србији, на фудбалској утакмици Партизан – Тотенхем, навијачи Партизана су поставили антисемитски транспарент због чега је УЕФА покренула истрагу.

Антисемитски инциденти су од времена светске економске кризе у непрестаном порасту, посебно на европском тлу. Њихов пораст је забележен не само у земљама где су у првој половини 20.века постојали фашистички режими већ и у земљама Западне демократије. Тако на пример у Великој Британији CST је забележио 266 антисемитских инцидената у првих шест месеци 2008, што је донело пораст инцидената од девет подсто у односу на 244 забележена инцидента у истом периоду 2007. Ово повећање забележено је у градовима где не живи главна јеврејска заједница, дакле изван Лондона и Манчестера (Contemporary Global Anti-Semitism 2008:1). Антисемитизам се појавио и на британским универзитетима. Професор Том Хики је у медицинском научном часопису испољио антисемитске ставове захтевајући бојкот израелских научника. Додуше, правдао се да му намере нису биле антисемитске, али су оне инспирисале десничарски и антисемитски орјентисане студенте на даље акције.⁷ Када је реч о британским студентима, за 88% је повећан број антисемитских напада на јеврејске студенте у британским кампусима. Тако на пример док је у првој половини 2007, било 26 напада, тај број је порастао на 49 у првих шест месеци 2008. Године (Contemporary Global Anti-Semitism 2008:1). Вербални напади су забележни и у оквиру научне заједнице. Интересантно је споменути којим политичким опцијама припадају нападачи. Тако су до јуна 2008 године на британском тлу, 38 инцидената починили припадници екстремних националистичких организација, 51 инцидент неонацисти, антиционисти 27 напада док су 39 напада починили они који се нису дефинисали као припадници ни једне од тих група већ су тако реаговали јер су непријатељски настројени према Израелу (Contemporary Global Anti-Semitism 2008:2).

Антисемитизам је у порасту и у Белгији коју на почетку 21.века потреса политичка криза између партија које заступају валонске односно фламанске националистичке интересе. При томе, треба имати на уму да су нацисти имали солидно упориште међу Фламанцима за време Другог светског рата и да је та подршка остала у лепом сећању код једног дела фламанских десничара. Тако је 2006, било у Белгији 66 пријављених инцидената и то су били први антијеврејски инциденти од 2001.године (Contemporary Global Anti-Semitism, *Bureau Executif de Surveillance Communautaire, Belgium*, 2008) У Француској - земљи Западне Европе са дугом демократском традицијом, али и земљи на чијем је простору током другог светског рата настала „Вишијевска Француска”, током 2006.године било је 371 пријављени антисемитски иступ, што представља по-

---

⁷ Аутор је председавајући Синдиката брајтонског универзитета. Tom Hickey , „Should we consider a boycott of Israeli academic institutions? Yes”. <http://www.bmj.com/cgi/content/full/335/7611/124>

раст од 24% у односу на 2005, укључујући и 112 физичких напада, што је 45% више у односу на 2005.годину.⁸

Осим на Старом континенту антисемитизам је на почетку 21.века све присутнији и шире у свету. На почетку 21.века забележен је повећани број антијеврејских инцидената у Аргентини, Аустралији, Канади и Јужноафричкој републици који су укључивали нападе на јеврејску имовину и покушаје угрожавања живота. Само 2005, било их је широм света 406 с тим да се на попису нису нашли инциденти на Блиском истоку, а највећи број инцидената се десио у Западној Европи, укупно 324 (Contemporary Global Anti-Semitism 2005: 11). Према подацима „Community Security Trust” и током 2006, број антијеврејских инцидената у свету је био у порасту. Највећи број инцидената забележен је у Аргентини где се десило 586 пријављених антисемитских инцидената што је за 35% више у односу на 2005.годину.⁹ У Аустралији пријављено је 440 антисемитских инцидената у периоду од 1.октобра 2005 до 30.септембра 2006.године да би тај број порастао у наредном једногодишњем периоду на 630 инцидената (Jones 2006:93).

Ипак, антисемитизам има најснажније упориште у земљама у којима су фашистички режими били на власти у првој половини 20.века. У том смислу најекстремнији пример пружа Мађарска. Мађарски суд изрекао је 2011.године ослобађајућу пресуду бившем капетану мађарске жандармерије Шандору Кепиру оптуженом за ратни злочин против Срба, Јевреја и Рома током злогласне Новосадске рације у јануару 1942.године. У мају 2012, у месташцу Кереки, код Балатона, откривен је споменик адмиралу Миклошу Хортију, регенту Мађарске краљевине који је земљом владао од 1920 до 1944 и који је био Хитлеров сарадник. Што се тиче предрасуда о Јеврејима и ту на жалост Мађарска заузима видно водеће место. Упитани да ли Јевреји имају апсолутну моћ у свету, 60% Мађара мисли да Јевреји имају огромну моћ, затим следи 53% Шпанаца и 49% Пољака (Community Security Trust 2005:22). Када је реч о томе да ли Јевреји превише пишу и говоре о томе шта им се десило за време Холокауста, Пољска и Мађарска предњаче са потврдним одговорима са целих 58%, а затим следе Аустрија са 54% и Немачка са 45%.¹⁰ Пред познаваоцем историје холокауста очљиво је да се гореспоменути највиши постотци појављују управо у земљама где је готово у највећем броју убијен и изручен у логоре јеврејски народ и где Јевреји данас представљају потпуно незнатну мањину. Очито, предрасуде и страх пред Јеврејима практично се нису променили од средњег века, чак иако се званично проповедају ставови благонаклони према Јеврејима, а историја је показала да Холокауст није био довољно поучна лекција Европи.

⁸ Више података о овој проблематици као и о могућем спречавању може се пронаћи у Protecting your Jewish Institution Security Strategies for Today's Dangerous World, Anti-Defamation League, USA, 2003, 2005.

⁹ Више о раду и извештајима Delegation of Argentine Israelite Associations видети на сајту <http://www.daia.org.ar/2013/contenidos.php?id=13>

¹⁰ Податак преузет од Anti-Defamation League polls. *ibidem*, p.26.

Бескрупулозни Јевреј - капиталиста

Имиц Јевреја као бескрупулозног капиталисте није нов. Он води своје порекло још од средњег века када су Јевреји због строгих прописа најчешће искључивани из свих позива осим позајмљивања новца те је још тада настао имиц Јевреја зеленаша. Они су од почетка 11. века били непрестано прогањани, протеривани, спаљивани или принудно крштавани. На крају 19. века витални национални покрети широм Европе ширили су мржњу према Јеврејима најчешће сматрајући њихов капитал их сметњом развоју националне економије. Тако се на прагу 20. века у потпуности разбудило економски антисемитизам. Он је био присутан широм Европе. Тако на пример, у јужним крајевима Аустро-Угарске ширио га је један број хрватских и српских политичара. И док су српски политичари у Хрватској из Српске самосталне странке нападали Јевреје, а на територији Војводине су то радили српски радикали, посебно жестоко у листу „Застава”, међу хрватским политичарима, политичке идејне основе антисемитизма извирале су из хрватске Странке права. Тако је на пример, Еуген Кватерник реч „Јевреј” писао малим почетним словом, а идеолог хрватског праваштва Анте Старчевић у више наврата је исказивао антисемитске ставове оптужујући Јевреје за економску пропаст Хрватске и за мађаризацију (Starčević 1943:143). Он је сматрао да су Јевреји „страни елемент” који је населио чисте хрватске крајеве и да су инструмент „мађаризаторске” политике. Економски антисемитизам су испољавали хрватски политичари попут Грге Тушкана из Странке права и Стјепана Радића, који је са својим братом Антуном основао Хрватску пучку сељачку странку 1904. године. Радић је овакав однос према Јеврејима развио у првој деценији 20. века под утицајем боравка и школовања у Прагу, где је идеје преузео од чешких колега које су имале негативан однос према Јеврејима аустројског дела Монархије, који су прихватили немачку културу, били носиоци развоја чешке индустријализације и лојално становништво.¹¹ Мада је југословенска власт осуђивала вербалне и физичке нападе на Јевреје између два светска рата, хрватски, српски и југословенски националисти су их нападали, а оптуживани су били најчешће за светску заверу и бездушно ширење јеврејског капитала. Због присуства јеврејског капитала у сфери економије Јевреји су оптуживани како на Старом континенту тако и у Америци. Нарастајућа сила фашистичке и нацистичке идеологије упила је у себе представе о Јеврејима као светским економским моћницима, а њима сличне идеолошке матрице које су настајале у многим земљама света развијале су имиц Јеврејима бескрупулозног капиталисте. Тај имиц био је присутан у свим фашистичким и нацистичким идеологијама током Другог светског рата, а наставио је да се развија и шири и у другој половини 20. века.

Мада се данас наводе десничарски екстремисти и расисти за главне пропагаторе мржње и ширења имица о Јеврејима као бескрупулозним капиталистима, треба имати на уму да им у томе помажу и непрестане економске кризе које потресају свет капитализма још од краја деведесетих година прошлог века

¹¹ О политичким ставовима Стјепана Радића видети Darko Gavrilović, *U vrtlogu nacionalizma – Stjepan Radić i Srbi – Svetozar Pribičević i Hrvati*, Novi Sad, 2007.

и које антисемитски орјентисани аквисти и политичари користе да би ширили мржњу. Ако упоредо пратимо земље Запада и Америке које је криза највише погодила можемо да приметимо и да је баш у највећем броју случајева тамо забележен пораст антисемитизма. Оно што ће посебно бити интересантно споменути то је да се на почетку 21. века антисемитизам постепено и спорадично јавља и у земљама Азије. Када је реч о економским кризама које су потресле свет економије, али и играле делимичну улогу у ширењу антисемитизма треба прво споменути азијску финансијску кризу. Она је почела у јулу 1997, а представљала је период финансијске кризе која је захватила велики део Азије и која је довела до страха од глобалног економског краха. Криза је највише погодила Индонезију, Јужну Кореју, Тајланд, Малезију као и Филипине. Остале азијске земље су биле погођене у мањем обиму. Овај ударац био је прилика да малезијске власти покажу још једном на делу за њих у свету карактеристичан „антисемитизам без Јевреја”, другим речима, антисемитизам који се испољава у земљи у којој не живи јеврејска популација.¹² Готово да је ситуација идентична у Јужној Кореји. Тамо је антисемитизам продро заједно са хришћанским мисионарима на почетку 20. века када су упоредо са ширењем Христове речи ширили и мржњу према Јеврејима као Христовим убицама. Ова мржња је касније ојачала након што је Јужна Кореја појачала своје економске везе са арапским земљама (Lewis 1994: 3-13) да би у време велике светске кризе 2008, Јевреји били осуђивани чак и у стриповима за светску заверу, а посебно за напад на Светски трговински центар у Нју Јорку 2001. године.¹³ Само годину дана касније друга економска криза је погодила Русију. Она је почела 17. августа 1998. године, а довела је до кризе владе која је била присиљена да притисне Руску централну банку на девалвацију рубље и да одложи плаћање дуга. Упоредо са овим дешавањима, дошло је у Русији до пораста незапослености и друштвене несигурности, али и до пораста антисемитизма. Он се чуо и са највиших политичких инстанци и то из комунистичких кругова. Међу њима је предњачио Николај Кондратенко, гувернер Краснодарске области. Он је окривио Кремљ да се налази под контролом Јевреја и циониста, напао је Јевреје због пропасти комунистичке партије, због сукоба са Чеченима као и за друге проблеме. Он је формирао савез са локалним козацима и тврдио да међународна јеврејска завера влада светом. У оптужбама Јевреја придружили су му се посланици Државне Думе Алберт Макашов и Виктор Илухин (Lesskis 1998:2). Ова криза тешко је погодила Украјину, Белорусију, балтичке земље првенствено Естонију и Литванију које су пале у рецесију, а антисемитизам се у њима погоршао. При томе треба имати на уму да ни пре ове кризе балтичке

¹² Још је седамдесетих година 20. века у својој расправи о малезијском националном идентитету, под називом „Малезијска дилема” (објављено 1970), бивши малезијски премијер Махатир Мохамад написао: „Јевреји немају само носеве закачене да траже новац ... већ јеврејска шкртост и финансијско чаробњаштво су им стекли економску контролу Европе и изазвали антисемитизам који је јачао и слабио широм Европе кроз векове.” Rabbi Abraham Cooper, In Malaysia, When in Doubt, Blame the Jews, *Huffington Post*, July 22, 2011

¹³ О чувеном антисемитском стрипу за децу „Далеке и блиске земље” аутора Риј Вон Бока који је продат у 10 милиона примерака видети у „Welcome to South Korea— enjoy our gratuitously anti-Semitic comic books!” *Jewish Journal*, 25. March 2008.

земље нису на прави начин третирали образовање о холокаусту. Наиме, са стицањем независности у њима је ојачао национализам. Будући да је велика већина овог становништва на почетку Другог светског рата дочекала немачку војску као ослободиоце, а комунисте 1945, као завојеваче, да су припадници сва три народа балтичких држава активно учествовали са нацистима у убијању Јевреја како из њихових земаља тако и Јевреја који су у сточним вагонима довожени из других делова Европе, не треба да чуди зашто се већина историчара тих земаља ни данас са одлучношћу на државним нивоима не суочава са холокаустом – он потири њихову „славну” националну прошлост. Криза је погодила и убрзани напредак Сједињених Држава који је овом кризом заустављен. Затим је крајем 20. века и на почетку 21. века у велику економску депресију упала Аргентина чија је економија трпела још од времена диктаторских режима и која се током деведесетих није извукла из инфлацијских проблема за време демократских влада. Ова криза је кулминирала масовним протестима из 2001 и 2002, током којих је страдавала имовина нарочито страних банака и фирми, али и јеврејска имовина као и Јевреји за које Аргентина није показивала слух још од профашистичког режима Хуана Перона.¹⁴ И коначно, треба споменути светску финансијску кризу која је почела 2007. године а наставила се 2008, и 2009. године. Многи економисти је сматрају најгором финансијском кризом након Велике депресије из 1930-их година.¹⁵ Она је довела у опасност од потпуног слома велике финансијске институције. Уследили су напори држава да спасу банке, а дешавали су се падови на берзама широм света. У многим областима, на тржишту некретнина и грађевине десили су се драматични падови, што је довело до исељавања, губитка посла и незапослености. Криза је одиграла значајну улогу у неуспеху кључних предузећа, пада потрошачког богатства које се процењује на трилионе долара, као и паду економске активности што је довело до глобалне рецесије у периоду од 2008 до 2012 као и дужничкој кризи европских држава. Све ово је помогло јачању екстремно десничарских странака на Западу које су кризу користиле за ширење расне и верске мржње, а то значи и за антисемитизам. Мада је економска криза у мањем обиму погодила Немачку него већину земаља Европске уније и премда Немачка и данас представља главног покретача економије на Западу, ни ова земља није остала имуна на пораст антисемитизма. Само у периоду од 2008 до 2012, у Немачкој је забележено 80 напада на синагоге, а и поред најстрожих закона који се односе на ширење верске и расне мржње у Немачкој су честе масовне демонстрације екстремне деснице која на све начине шири мржњу према Јеврејима.¹⁶

¹⁴ О антијеврејским инцидентима у Аргентини види у *La Nación*, Otro cacerolazo terminó con incidentes” [Another cacerolazo ended up in incidents]. *La Nación*, 29 December 2001.

¹⁵ Више о финансијској кризи види у извештају Reuters, Two top economists agree 2009 worst financial crisis since great depression; risks increase if right steps are not taken. (February 29, 2009). Retrieved 2009-09-30, from Business Wire News database.

¹⁶ О јачању екстремне деснице и десничарских странака у немачкој, као и о поновним и учесталијим оптужбама на рачун Јевреја види у Interview with Weinthal Benjamin, *The Jerusalem Post*, 13.10.2013.

Негирање холокауста

Савремени примери антисемитизма обухватају питања која се тичу страдалиштва Јевреја како у ранијим историјским периодима тако и за време Холокауста. У том смислу, негирају се чињенице, обим, механизми (нпр. постојање гасних комора) или циљ који је за последицу имао геноцид над јеврејским народом од стране Национал-социјалистичке партије у Немачкој те како њених присталица и саучесника на немачком тлу тако и широм Европе током Другог светског рата. Исти оптужују Јевреје као народ, или Израел као државу за претеривања у броју убијених или за измишљање холокауста. Поред тога, антисемитизам се манифестује и у погледу државе Израел и то на тај начин што пореди савремену израелску политику са оном коју су спроводили нацисти. Напори да се негира или минимализује нацистички геноцид над Јеврејима су постали један од најзаступљенијих облика антисемитског дискурса. У суштини, негирање холокауста се ослања на традиционални антисемитски мит о светској јеврејској завери. Они који поричу холокауст експлицитно или имплицитно одбијају сваку чињеницу да су нацистичка влада и њени савезници имали систематску политику истребљења Јевреја, да су при томе убили према грубим проценама око 6 милиона Јевреја, а да је највећи број жртава страдао у концентрационим логорима где су кориштени алати за масовно убиство, као што су гасне коморе.

У складу с тим, антисемитско негирање Холокауста се на почетку 21. века показало веома прилагодљивим. Порицање или негирање Холокауста је израз којим се у најширем смислу означавају ставови и тврдње које оспоравају и негирају извршени геноцид над Јеврејима у Европи за време Другог светског рата (Gottfried 2001:29). Порицатељи Холокауста углавном наводе три главне тезе: да нацистичка Немачка није имала службену политику физичке елиминације Јевреја на подручјима под својом власти, да њени концентрациони логори нису служили нити били замишљени као логори за истребљивање, а у њима гасне коморе нису биле кориштене за масовне ликвидације затворенике; те да је број Јевреја убијених или умрлих за време Другог светског рата у Европи барем за једну нулу у низу нижи од опште прихваћених процена од 5-6 милиона. Један од веома присутних ставова међу онима који негирају Холокауст је и тај да је Холокауст превара настала из јеврејске завере, а као начин промоције интереса Јевреја на штрб других народ и из тог разлога, порицање Холокауста се сматра антисемитском теоријом завере (Lipstadt 1993: 27). Међу првим порицатељима холокауста спадају Давид Хоган, Хари Елмер Барнс и Пол Расинијер. Барнс је у првим деценијама након Другог светског рата захтевао да се изврши ревизија одговорности Немачке за рат као и да се преиспитају стварни губици, последице и кривци за страдања цивила. Он је био надахнут Хогановом књигом „Изнуђени рат” (1961) која је тврдила да је Немачка била принуђена да уђе у рат, да је нацистичко одузимање јеврејске имовине било оправдано због јеврејског „профитерства” и коначно да Јевреји нису страдали у „Кристалној ноћи”. Осам година касније, он је објавио књигу

„Мит о шест милиона” где је не само порекао холокауст већ је тиме дао полет антисемитској литератури (Gottfried 2001:29). Слично Хогану писали су Барнс и Расинијер. Барнс се у својим памфлетима и књигама често позивао на Расинијера тврдећи да „Храбри аутор с правом оптужује ... израелске политичаре који црпе милијарде марака од непостојећих, митских и имагинарним лешева, чији бројеви су се рачунали на необично искривљен и непоштен начин” (Lipstadt 1993:74). Након ове прве тројке аутора, негирање Холокауста почело је да се шири. Након њих о овој теми писали су Артур Буц, Дејвид Ирвинг, Жан Клод Пресак и други. Године 1978, Вилис Карто је основао Институт за историјски ревизионизам чији рад је усмерен на негирање Холокауста. Лутерански пастор Херман Отен је у том смислу изјавио да „нема спора око чињенице да је велики број Јевреја депортован у концентрационе логоре и гета... Ревизионисти су представили доказе ... показујући да није постојао немачки програм за истребљење европских Јевреја, а да процена од шест милиона мртвих је неодговорно претеривање. Холокауст - наводно истребљење око шест милиона Јевреја (да је већина њих убијена гасом) - је превара и то треба да признају, попут хришћана, сви искрени и озбиљни људи.” (Otten 1993:32,33) Порицање Холокауста је настављено и током деведесетих година. У фебруару 1995. године јапански часопис по имену Марко Поло, са тиражом од 250.000 примерака месечно представио је чланак лекара Масанори Нисхиока који је тврдио да Јевреји нису убијани у гасним коморама и да су оне комунистички пољски и совјетски мит (Nishioka, February 1995:2). Негирање Холокауста је постало пропагандна пракса земаља арапског света пре свега у Ирану и Сирији, а њима су се прикључили и палестински званичници. Тако на пример, Хамас је 2009 забранио деци у школама да уче о Холокаусту сматрајући га ционистичком лажи (Global Jewish News Source 2009:1). Фракција оних који негирају Холокауст као и њихови написи забележили су пораст у свету од 28% у 2006 на 40% у 2008.години (Smooha 2009:1,2).

Порицање Холокауста је добило подршку и од једног дела хрватских и српских националиста и то од краја 20 и на почетку 21.века. Фрањо Туђман је био један од првих који је знатно ревидирао број убијених Јевреја. О томе је писао Францишковић напомињући да „Посебну пажњу заслужује управо ова Туђманова борба око побијања лажи исконструираних око броја жртава у Јасеновцу јер је кроз усредоточеност на ту проблематику Туђман успут дотакнуо оно што се односи на једнако тако непоуздане бројке око жртава холокауста и посебно самога Аушвица као једне наметнуте рефлексije Јасеновца...Туђман постаје планетарно опасан по новосвјетски поредак са својим пријашњим писањем гдје он само наводи друге изворе који тврде да је у Аушвицу убијено не 4 милијуна него стотине тисућа људи, као и да бројка убијених Жидова у холокаусту не износи 6 милијуна него отприлике до 1 милијун жртава...јер, једнако је једну ралну бројку од 30 до 35 тисућа јасеновачких жртава, коју таквом утврђује Туђман, наједном утростручити на 80 до 100 тисућа или је мултиплицирати за тридесет пута ...” (Francišković 2006:29-31)

У Србији су се у порицању Холокауста посебно истакли Ђурђевић и Буљугић. Ђурђевић је био заговорник тезе да су јеврејски завереници сами ство-

рили „мит о Холокаусту” како би дискредитовали сваку критику Јевреја, као и да су преувеличали број Јевреја настрадалих у логорима смрти. С друге стране, Ђурђевић је сматрао да су Други светски рат изазвале Енглеска и Америка да би спасиле совјетску Русију, као и да Јевреји нису убијани у гасним коморама, те да ће „Хитлер тек бити схваћен као визионар, што он и јесте био”. А када је у Србији забрањена књига Јиргена Графа „Мит о Холокаусту”, у јавности је проговорио преводилац Зоран Буљугић који је тврдио да „гасне коморе, он то доказује у ствари, нису постојале. Постојале су за уништавање инсеката, али не и људи” (Зорић 2013).

Порицатељи Холокауста за своје тврдње не користе израз „порицање” него „ревизионизам”, што се обично тумачи као настојање да своје тврдње учине дијелом „легитимне” историографије. Порицање Холокауста, с друге стране, обично изазива оштре реакције с обзиром да му се од критичара у правилу дају политички мотиви, односно сматра се настојање да се нацистичка идеологија и водеће личности нацистичког ослободе одговорности за догађаје који се сматрају једним од највећих злочина у историји. Порицање Холокауста се обично везује уз неонацистичке, антисемитске и кругове радикалне деснице. Његови заговорници описују Холокауст, односно његово конвенционално и опште уобичајено тумачење, као јеврејску масовну превару проведenu у циљу наметања репарација од стране поражених држава и стицања симпатија за Израел као и да је Холокауст део светске јеврејске завере. (Contemporary Global Anti-Semitism 2005:5). На жалост, на почетку 21. века са развојем интернета и других нових видова комуникације, негирање Холокауста је добило на снази. Међутим, то не значи да се овом негативном тренду треба препустити. Због тога с правом на крају овог поглавља преносим мисли Ели Визела, нобеловца и једног од оних који су преживели Холокауст. „Сећање је штит. Ако се сећамо онога што су људи спремни учинити једни другима, онда ћемо бити у стању помоћи онима који ће се наћи у истој ситуацији.”

Препоруке за будућност

Историјски преглед антисемитске активности као и савремено испољавање антисемитизма служи с једне стране као упозорење да пораст антисемитизма може поново да доведе до масовних прогона припадника јеврејског народа, а са друге, да нас пожури да одлучније кренемо у потрагу за решењима која су везана како за превентиву (инсистирање на Холокауст образовању и Образовању о људским правима) тако и куративу (одлучно санкционисање антисемитизма али и других видова кршења људских права).

На крају постављају се и неопходни задаци које је потребно спровести да би се антисемитизам сузбио. Ти задаци се могу кретати у три смера. На првом месту је активна улога влада и судова у правном процесуирању починиоца и оштром санкционисању истих. На другом месту се налази борба против антисемитизма у медијима. Свака стратегија која се нада да се супротстави медијској мрежи антисемитске радикализације мора да тежи да створи окружење у коме антисемитски начин размишљања постаје не само мање пожељан већ у

целости неприхватљив. У том смислу било би неопходно подузети следеће: онемогућавање производње и дистрибуције екстремистичког материјала, оспоривање онлајн заједница које ће промовисати толеранцију према мањинским групама, смањење привлачност екстремистичких порука, промовисање позитивних порука према мањинској заједници и поклањање веће пажње медијском описмењавању (The International Centre for The Study of Radicalisation and Political Violence 2009:1). Када је реч о образовном систему неопходно је радити на промоцији и примени Холокауст образовања и Образовања о људским правима. Ова два типа образовања треба да превазиђу међусобне разлике и да повезујући наставне садржаје више пораде на сарадњи и промоцији важности неговања како сећања на холокауст као јединствене трагедије и злочина почињеног до данас у свету тако и на прихватању поука које се могу путем наставе извући из њега и које се могу конкретно применити у циљу јачања демократских начела и толеранције.

Закључак

На основу предложеног текста закључујем да је антисемитизам виталан и у 21. веку упркос напорима који су учињени у образовању и науци да се предрасуде према Јеврејима не понове након Холокауста. Ни политичка активност на том пољу није оказала велике домете, јер антисемитизам је почетком 21. века забележио поновни раст не само у земљама у којима се вековима испољавао већ и тамо где га раније није било као и тамо где Јевреји уопште не живе. Намера овог рада била је да пружи историјски преглед антисемитске активности као и да предочи савремене начине испољавања антисемитизма. Због тога, циљ овог рада је да служи с једне стране као упозорење да пораст антисемитизма може поново да доведе до масовних прогона припадника јеврејског народа, а са друге, да нас пожури да одлучније кренемо у потрагу за решењима која су везана како за превентиву (инсистирање на Холокауст образовању и Образовању о људским правима) тако и куративу (одлучно санкционисање антисемитизма али и других видова кршења људских права).

Литература:

Објављени извори

1. Anti-Defamation League (2003, 2005), Protecting your Jewish Institution Security Strategies for Today's Dangerous World, USA
2. Global Jewish News Source (2009), Unknown author, „ Hamas rips U.N. for teaching the Holocaust”. August 31, 2009
3. Contemporary Global Anti-Semitism (27.1.2005), A Report Provided to the United States Congress, (27.1.2005), United States Department of State, Washington.
4. Community Security Trust (2007), Definition of Anti-Semitic incidents, London
5. Contemporary Global Anti-Semitism (2008), A Report Provided to the United States Congress, (2008), United States Department of State, Washington Anti-Semitic incidents Report, Jan-June 2008.

6. Jones J (2006), Report on Antisemitism in Australia, Annual Report of Executive Council of Australian Jewry 2006/5766.
7. Contemporary Global Anti-Semitism (2008), Bureau Executif de Surveillance Communautaire, Belgium
8. Report, Delegation of Argentine Israelite Associations, <http://www.daia.org.ar/2013/contenidos.php?id=13>
9. The International Centre for The Study of Radicalisation and Political Violence (2009), Countering Online Radicalisation, A Strategy for Action, London
10. The Venerable Bede (1953), *Corpus Christianorum. Series latina*, Vol. 2. (eds. J. Leemans, L. Jocquй), Turnhout

Монографије, расправе, чланци

1. Bajford J (2006), *Teorija zavere: Srbija protiv „novog svetskog poretka”*, Beograd
2. Bottomore B.T (1991), *A Dictionary of Marxist thought*. Malden, Massachussetts, USA; Oxford, England, UK; Melbourne, Victoria, Australia; Berlin, Germany
3. Gavrilović D (2007), U vrtlogu nacionalizma – Stjepan Radić i Srbi – Svetozar Pribičević i Hrvati, Novi Sad
4. Гавриловић Д (2014), Мржње, ратови, демони хришћанског света, Београд
5. Gottfried T (2001), *Deniers Of The Holocaust: Who They Are, What They Do, Why They Do It*, Breckenridge
6. Група аутора (2004), *Оксфордска историја хришћанства*, (ур. Џон Мекманерс), Београд
7. Група аутора (2006), *Stvaranje hrvatske države i domovinski rat*, Zagreb, 2006.
8. Zorić O (10.06.2013), „Knjiga koja negira Holokaust zabranjena u Srbiji”, Radio Slobodna Evropa
9. Lesskis G (Dec.1998), A chauvinist at the Helm in Krasnodar, *Diagnosis*, Washington Post, Washington
10. Lewis S.C (1994), „Koreans and Jews”, *International Perspectives*, no.26, New York
11. Linden B.W (1936), *Luthers Kampfschriften gegen das Judentum*, Berlin
12. Lipstadt D (1993), *Denying the Holocaust – The Growing Assault on Truth and Memory*, New York
13. Lojkić M (2013), *Magija umjetnosti*, Zagreb
14. Mos L.Dž (2005), *Istorija rasizma u Evropi*, Beograd
15. Mosse L.G (1964), *The Crisis of German Ideology*, New York
16. Nishioka M (1995), „The Greatest Taboo of Postwar World History: There Were No Nazi 'Gas Chambers'” *Marco Polo*, February 1995
17. Otten H (1993), „The Holocaust Issue: Three Christian Views Christian Responsibility to Truth”, *The Journal of Historical Review*, September-October 1993 (Vol. 13, No. 5)
18. Richards J (1990), *Sex, Dissidence and Damnation: Minority Groups in The Middle Ages*, Routledge, London-New York
19. Smooha S (2009), *The 2008 Index of Arab-Jewish Relations in Israel: Main Findings and Trends of Change*, Haifa.
20. Starčević A (1943), *Izabrani spisi*, HIBZ, Zagreb
21. Francišković M (2006), *Hrvatska knjiga opstanka*, Zagreb
22. Fedotov G (1966), *Russian Religious Mind*, I.vol.Cambridge
23. Cooper A Rabbi (22.juli 2011), „In Malaysia, When in Doubt, Blame the Jews”, *Huffington Post*
24. Wirth A (1901), „Volkstum und Weltmacht in der Geschichte”, Munchen

HATE THE JEWS - A COMMON CORE OF HOLOCAUST DENIAL, ECONOMIC ANTI-SEMITISM AND ANTI-SEMITIC VIOLENCE

Summary: Despite the efforts that have been made in education and science in attention to break the prejudices against Jews after the Holocaust, anti-Semitism is still vital at the beginning of the 21st century. Also, in this field, political activity showed impact that is not enough to stop the rise of anti-Semitism in the early 21st century, because, the anti-Semitism recorded regrowth, but this time, growth was not only significant in the countries in which it was demonstrated for centuries, but also in the countries and where Jews do not live. The purpose of this study was to provide a historical overview of anti-Semitic activities and to present modern ways of manifestation of anti-Semitism. Therefore, the aim of this paper is to serve both as a warning that the rise of anti-Semitism can again lead to mass persecution of members of the Jewish people, and on the other, to let us hurry to make decisively moves in the search for solutions that should be preventive (insisting on Holocaust education and Human rights education) and curative (decisive sanctioning of anti-Semitism and other forms of human rights violations).

Key words: anti-Semitism, hatred, Holocaust, economy, violence, Jews

ЈОСИП КРИСТОВИЋ*

Филозофски факултет
Београд

УДК 2-9:94(497.11)

Прегледни рад
Примљен: 14.01.2015
Одобрен: 22.02.2015

НИШКА ПРОСЛАВА 1700 ГОДИНА ОД ДОНОШЕЊА МИЛАНСКОГ ЕДИКТА

Сажетак: У овом раду аутор описује и анализира пројекат прославе 1700 година од доношења Миланског едикта, која је реализована низом културно-уметничких догађаја током 2013. године у Нишу. Рад се у теоријском смислу базира на претпоставкама савремене урбане социологије, односно тумачења позиције и улоге града у савременом капиталистичком друштву. Најпре се описују конкретни догађаји који су чинили ову прославу, а затим се прелази на интерпретацију добијених одговора на питање о овој прослави у склопу низа интервјуа који су урађени са урбаним актерима на основу типологије Мишела Басана. Ниш је, наиме, једини од свих „царских градова” (попут Милана, Рима, Трира, Јорка) који је тако обимно и опширно организовао прославу овог јубилеја, а његови челници, као и црквени актери, су га са поносом назвали „центром хришћанства”. Основно питање је због чега се Ниш одлучио за овакав приступ прослави и да ли је заиста успео у намери да се на светској мапи градова позиционира као „центар хришћанства”?

Кључне речи: град, Ниш, Милански едикт, прослава, урбани актери

Без икакве сумње, централни догађај у Нишу 2013. године била је прослава 1700 година од доношења Миланског едикта. Овај законски акт донели су римски цареви Константин Велики и Лициније (мада се у данашње време, а нарочито на овим просторима овај едикт приписује само Константину, из разлога који ће бити наведен у даљем тексту), а њиме је проглашена верска равноправност и прекинут прогон хришћана у Римском царству. Овим едиктом, дакле, хришћанство није постало званична државна религија нити је на било који други начин било привилеговано, како се то углавном, сматра у јавном дискурсу, већ је постало равноправно са другим религијама, односно хришћанима је дозвољено јавно исповедање вере. Свакако да је на ову одлуку утицала чињеница да је цар Константин и сâм постао хришћанин, али томе је допринела и перцепција хришћана од стране римских власти као огромног популацио-

---

* josipkristovic@gmail.com

ног резервоара, који се за само неколико векова многоструко увећао. Све бројнија хришћанска заједница представљала је у то време озбиљну друштвену групу која је, иако лишена било какве друштвене моћи, итекако била важан фактор у тадашњем Риму. Константин Велики је, према предању, постао хришћанин након битке код Милвијског моста на реци Тибар, надамак Рима, у којој је победио свог супарника цара Максенција (то је доба комплексне поделе власти у Римском царству, већ подељеном на западни и источни део). Битка се одиграла 28. октобра 312. године, а догађај који је (опет, по предању) пресудно утицао на Константина да прихвати хришћанство назван је „Божанском интервенцијом”. Најпознатије су две верзије овог догађаја. Прва је Лактанцијева верзија, који је тврдио да је Константин ноћ уочи битке имао визију у сну у којој му је саопштено да штитове своје војске обележи знаком Божијим и тако крене у битку. Према другој, верзији Константиновог биографа Евсевија, цар се молио богу кога је поштовао и његов отац и наредног дана на небу видео светлосни крст са натписом „овим побеђуј” (*in hoc signo vinces*). Он није био сигуран у значење те визије док га у сну није посетио Христ и препоручио му да направи војни стег у облику знака виђеног на небу и искористи га у бици.

У сваком случају, ова „Божанска интервенција” представљена је као главни фактор прихватања хришћанства од стране Константина и, недуго затим, доношења Миланског едикта. Значај едикта за хришћански свет овде не би требало посебно образлагати, већ би требало прећи на анализу прославе 1700-те годишњице овог акта. Град Ниш је покушао да се овом прославом позиционира на светској мапи градова, нудећи специфични културни садржај. Главни разлог због кога су нишки, али и српски политички и црквени актери одабрали овај град за централно место прославе јесте чињеница да је цар Константин рођен на територији данашњег Града Ниша (римски *Naissus*), прецизније речено, на подручју данашњег археолошког налазишта Медиана. Поставља се, међутим, питање колико је овај податак од релевантности, имајући у виду да је Константин само рођен на подручју овог града, а да је своје највеће војне и политичке успехе остварио на другим местима. Уопштено говорећи, сва места у којима је Константин боравио названа су у савременом дискурсу „царским градовима”. Поред Ниша, реч је, наравно, о Риму и Милану у Италији, као и о Триру у Немачкој и Јорку у Великој Британији. Ипак, како ће показати истраживање, Ниш се свету представио као центар обележавања овог јубилеја.

Урбана политика управљања градом

На почетку би требало представити концептуални оквир проучавања прославе, преваходно са позиција схватања предузетничког типа управљања градом. Британски научник Дејвид Харви (David W. Harvey) је овај појам увео у свој категоријални апарат са циљем да опише тенденције промена у управљању градовима, првенствено у развијеним капиталистичким државама. Наиме, он наглашава један тренутак ког представља као моменат када је ова промена ушла у званични дискурс – ради се о конференцији осам великих градова

и седам развијених капиталистичких земаља у Орлеану 1985. године, када се показало како „градске владе морају бити много иновативније и предузимљивије” (Харви у: Вујовић, Петровић; 2005:208). Поменута промена огледала се у томе да је „менаџерски” приступ, карактеристичан за 1960-те, постепено замењен „предузетничким” приступом у 1970-им и 1980-им (исто:209). Становиште о предузетничком граду се тако надовезује на општу марксистичку мисао о урбаној политици. Наиме, „урбана политика се не треба посматрати као аутономна сфера, већ у смислу своје функционалности за акумулацију капитала” (Pikvance; 1995:267). Нагласак је стављен на иновативност у управљању градом. Градске власти морају бити што иновативније, „домишљатије” и бирати одређене локалне специфичности које би користила како би се приближили (у полупериферним и периферним земљама углавном инострани) инвеститори, од којих се очекује да уложи свој капитал у развој града, што би идеално-типски замишљено довело до повећања запослености. Сходно томе, дошло би до задовољавања интереса грађана, односно до поклапања јавног и приватних интереса. С тим у вези, треба истакнути замисао о партнерству јавног и приватног сектора у предузетничком граду, партнерству које се налази у центру „новог предузетништва”. „Деловање тог партнерства јесте предузетничко управо зато што је прорачунато у осмишљавању и извршењу, па га прате све потешкоће и опасности које пријањају уз шпекулативно” (Харви у: Вујовић, Петровић; 2005:210-211). Предузетнички тип управљања градом усмерен је првенствено на политичку економију места, а не територије, док је његов „непосредни (мада ни у ком случају једини) политички и економски циљ – инвестирање и привредни развој који шпекулише изградњом места, уместо да побољша животне услове на одређеној територији” (исто:211).

Под појмом предузетнички град мисли се на „трансформацију традиционалних насеља градског типа у модерне градове делатнике или градоведруштвене кондензаторе” (Вујовић; 2012:112). Конкретније, то значи садејство следећих чинилаца: „а) иновативну сарадњу јавног и приватног сектора; б) приватизацију, дерегулацију и децентрализацију; ц) вођење рачуна о „ванекономским” факторима (здравство, образовање, наука, култура...) и д) алтернативне структуре предузетничког управљања”. (исто:115).

Са позиција урбане социологије може се говорити о одређеним тенденцијама и стремљењима у предузетничком типу управљању градовима. Једна од веома изражених тенденција је „фестивализација” града, односно тежња да се одређени град, помоћу различитих културно-уметничких манифестација, позиционира и „брендирани” на светској мапи градова. У том смислу се говори о „узбудљивим градовима”! Конкретније, „да би остали конкурентни, градови се окрећу стратегијама заснованим на сопственим изворима – својој историји, простору, стваралаштву и талентима. Притисци глобализације и проблеми изазвани реструктурирањем привреде, као и потреба да се успоставе нови грађански идентитети, подстакли су градове да искористе „културне” вредности и ресурсе у покушају да се истакну, оживе урбано ткиво и остваре привредни, друштвени и културни напредак” (Ričards, Palmer; 2013:14). Другим речима, богатство оваквих манифестација повезано је са процесом стварања

културног идентитета места, односно оне су постале средство за унапређивање имица града (исто:38-40). Под претпоставком да је главни покретач управљања профитни интерес градови се одлучују за фестивалске и друге културне активности како би тиме допринели позитивној слици средине, брендирању и позиционирању града на светској мапи. То подразумева мењање урбаног (јавног) простора у фестивалски простор (Johansson and Kociatkiewicz; 2011). Ниш се последњих година представљао широј домаћој, али и интернационалној публици посредством већих или мањих манифестација, а међу најзначајније спадају интернационални цез фестивал „Nišville”, музички фестивал „Nisomnia”, „Филмски сусрети”, „Хорске свечаности”, „Дани бурека” и тако даље.

Поред тога, неопходно је осврнути се на одређена схватања цркве као друштвеног и урбаног актера, конкретно на подручју које је предмет анализе. Када се говори о урбаним актерима, неопходно је напоменути да то могу бити појединци или групе које располажу одређеним ресурсима. Класификација конкретних урбаних актера извршена је по моделу који је презентовао Мишел Басан (Michel Bassand). Ради се о четири групе актера: 1. политичари (изабрани и они који од њих директно зависе, високи функционери), 2. економски субјекти (индустријска предузећа и сервиси, власници грађевинског земљишта, привредне организације), 3. стручњаци за простор (архитекти, урбанисти, инжињери) и 4. грађани (становници-корисници града, диференцирани према друштвеној позицији, стилу, старости, култури итд.) (Basan; 2001, Bassand et al, 2001 у: Вујовић, Петровић; 2006:157). Сматрамо да се оваквом класификацијом могу обухватити сва три нивоа друштвене праксе: појединачни, групни и институционални, као и да је могуће открити разне врсте интересних савеза међу овим актерима, формалних и неформалних или хоризонталних и вертикалних. Неопходно је поменути да је четврта група актера (грађани као мултифункционални корисници града) у сврху истраживања промењена и редукована на званичне и незваничне представнике у разним сферама праксе цивилног друштва услед методолошког ограничења истраживања, то јест због немогућности дубинског проучавања тако великог броја људи, појединачно или групно. То значи да се четвртом групом обухватају организације и институције представника грађана. Наведено је да су урбани актери хијерархијски устројени (од политичара на врху, преко економских субјеката, до стручњака и, коначно, сâмих грађана на дну пирамиде) формирају интересне савезе; они могу бити хоризонтални (актери са једнаком друштвеном моћи) и вертикални (актери са неједнаком друштвеном моћи). Посебно место заузима Српска православна црква, која се овде налази у специфичној улози колективног урбаног актера.

Милански едикт као државни пројекат обележавања јубилеја

Прослава годишњице Миланског едикта састојала се од низа културно-уметничких манифестација и по свом карактеру је ”једнократна”, за разлику од претходно поменутих фестивала који се одржавају или је планирано да се

одржавају сваке године. За ову прилику формиран је Организациони одбор на државном нивоу, на чијем челу су се нашли председник Србије и поглавар (патријарх) Српске православне цркве, док су се у одбору нашли и градоначелник Ниша, неколико највиших државних званичника (председник, потпредседници и министри тадашње владе), амбасадори САД, Русије, Немачке, Француске, Уједињеног Краљевства, Италије, Грчке и Турске, два епископа Српске православне цркве и београдски надбискуп Римокатоличке цркве, представник Руске православне цркве и генерални директор Радио-телевизије Србије. Овако обиман и по именима „звучан” организациони одбор указује на висок ниво посвећености овој прослави од стране највиших државних структура, али и тенденцију да их исте контролишу и усмеравају начин одржавања и садржај прославе. Већ на овом нивоу се открива проблем односа моћи између актера државе и актера града, проблем који је, по мишљењу аутора, један од кључних за савремену урбану, али и социологију уопште. Пројекат ”Милански едикт 313-2013, Србија” званично је представљен као државни програм прославе јубилеја. Пројекат прославе на државном нивоу укључивао је научне, културне и уметничке манифестације у Нишу, Београду и на археолошком налазишту Виминацијум. Посебно је важно навести одлуку Владе Србије и организационог одбора да 2013. буде „година свехришћанске радости”. Овим се потврдило (макар само декларативно) да јубилеј има важну улогу у процесу креирања имица како града, тако и државе. Снажна религиозна компонента дала је процесу обележавања јубилеја посебно обележје. Главни актери у Нишу су, дакле, преузели обавезу да град постане централно место ове прославе. У том смислу, целокупна 2013. је одређена за годину прославе јубилеја!

У осталим градовима прослава јубилеја ни изблиза није била тако обимна и комплексна. Напротив, може се рећи да се, осим релативно скромног обележавања, ни на који други начин није посвећивала пажња годишњици Миланског едикта. То најпре важи за град у коме је едикт донешен. Наиме, аутор упорно претражујући интернет ради прикупљања било каквих релевантних информација није могао да пронађе ниједан културно-уметнички, нити било какав други догађај којим се у Милану обележила ова годишњица. Што се других „царских градова” тиче, ситуација је готово идентична, са изузетком Трира у Немачкој, у коме је одржана „Пан-православна прослава”, у којој су учествовали црквени (православни) актери (www.spc.rs; 15.10.2013.), и Јорка у Великој Британији, на чијем је градском универзитету 19. фебруара 2012, дакле не у години прославе, одржан концерт „Пратећи Константина Великог – од Ниша до Јорка”, а на којем су, поред британских, наступили и музичари из Србије, Француске, Немачке и САД. Овај концерт је представљао прву фазу пројекта заједничке прославе годишњице Универзитета у Нишу и Универзитета у Јорку (www.york.ac.uk). Када је реч о другим градовима, прослава је била актуелна у Сремској Митровици, где је одржана литургија СПЦ, која је организовала и литургију у Скланима, духовну академију у Теслићу, а планирана је и духовна академија у Бијељини (www.spc.rs). Поред тога, одржане су хуманитарна манифестација и литургија у Невесињу (www.rts.rs; 9.6.2013.). Сва четири места се налазе у Босни и Херцеговини, у ентитету Република Српска.

Повезаност црквених актера, на овај начин и овим поводом превазилази границе две државе, али само и искључиво на националној основи.

Нишки Универзитет се такође интензивно укључио у овај обиман пројекат. Поменута је сарадња са Универзитетом у Јорку, а у виду размене која је део прославе и вид учвршћивања веза између два града. Тако је у јуну 2013. године половина хора „24” са Универзитета у Јорку наступила у Нишу и околним местима, док су у исто време (тачније неколико дана касније) певачи са нишког Факултета уметности наступили у Јорку (www.artf.ni.ac.rs). Поред тога, Универзитет у Нишу је организовао пет јавних предавања, пет научних скупова (од тога један 2012. године у Риминију, у Италији), два округла стола, две изложбе, пројекцију два документарна филма, два концерта, литерарно и музичко такмичење, две летње школе, као и посету римским градовима у Србији и на Балкану (www.ni.ac.rs).

Било би упутно конкретније описати четири централна догађаја који представљају окосницу прославе у Нишу. Свечано обележавање започело је 17. јануара 2013. године у нишком Народном позоришту, и то читањем Миланског едикта и концертом руског хора Сретењског манастира. Осим представника града, свечаности су присуствовали највиши државни и црквени званичници, тачније најважнији актери организационог одбора, а за „домаћина” је одређен амбасадор Русије, што представља дипломатски коректан гест, имајући у виду пријатељски однос две земље и чињеницу да је у питању хор из Русије. Патријарх је на свечаности поручио да се треба угледати на Константинов духовни преображај (од паганина ка хришћанину), док је председник Србије рекао да „Србија и њени грађани и даље живе по принципима Миланског едикта и да њени грађани имају загарантовану слободу вероисповести” (www.juznevesti.com; 18.1.2013.) Остало је нејасно да ли је председник био свестан чињенице да тадашње и садашње поимање слободе вероисповести не мора бити исто, као и да општа друштвена пракса која претходи и из које произилази то поимање мора бити слична? Другим речима: однос хришћанства са другим религијама и однос друштва према религији потпуно је другачији у савременом друштву него што је то био случај у време када је едикт ступио на снагу.

Друга манифестација коју аутор препознаје као један од стожера пројекта прославе јесте музичко-сценски перформанс „Constantinus Magnus” (треба напоменути да су и прва и друга манифестација, осим у Нишу, одржане и у Београду). Ово уметничко дело своју премијеру је имало почетком јуна у нишкој Тврђави, пред око 3.000 посетилаца. Аутор овог дела је београдски музичар Александар Сања Илић. Сâмо дело је конципирано тако да приказује петнаест етапа из живота Константина Великог и трајало је 90 минута; поред аутора и његове музичке групе „Балканика”, у извођењу су учествовали и оркестар и балет београдског Народног позоришта, као и други инструментални и вокални солисти. Занимљив детаљ представља податак да се пред почетак концерта публици обратио амбасадор Турске у Србији. (www.juznevesti.com; 4.6.2013.). Само летимичним погледом на листу извођача схвата се да је у ово дело уложено доста труда, али и финансијских средстава што је изазвало оштру реак-

цију код одређеног броја интервјуисаних актера, што ће се детаљније образложити у даљем тексту.

Трећа манифестација која је имала значајан утицај на јавност је свечана света миса одржана на стадиону Чаир у Нишу, 21. септембра, под називом „Крст – знак и пут јединства”. Мису је предводио папски изасланик кардинал Анђело Скола, а њој су присуствовали председник Србије, Александар и Катарина Карађорђевић, представници делегације Нишке епархије Српске православне цркве, представници других цркава и верских заједница, Војске Србије, чланови дипломатског кора, градоначелник Ниша итд. Вече пред одржавање ове манифестације папин изасланик је у спортској хали „Чаир” одржао Прву вечеру и бдење, док су ујутру из Жупске (католичке) цркве у Нишу изнете реликвије, те је од цркве до стадиона организован „Пут крста – за слободу ослобођених” (www.novosti.rs; 21.9.2013.). Посета манифестацији на стадиону је, била неочекивано слаба. Да ли због термина, избора учесника или због саме организације догађаја, тек ова манифестација није задовољила високе критеријуме који су постављени.

И коначно, четврта и уједно завршна манифестација у Нишу била је централна прослава, која је одржана између 1. и 7. октобра 2013. године. Чиниле су је: изложба накита манастира Хиландар, затим дочек иконе Мајке Божије сићевачке, дочек честице Часног крста и Свете деснице Светог Јована Крститеља, освећење цркве у оквиру касарне и главни догађај, света архијерејска литургија у једном од главних нишких паркова (у чијем средишту се налази црква посвећена Константину Великом) са поруком Ниша свету: „и ја сам део крста”. Литургију је водио Васељенски патријарх, уз саслужење поглавара и представника помесних православних цркава, патријарха Московског, Јерусалимског и Српског, и архијереја и свештеника Српске православне цркве. Према проценама нишке полицијске управе, али и Српске православне цркве, овом догађају присуствовало је преко 15.000 људи, а пратило га је око 50 акредитованих новинарских екипа. Васељенски патријарх је указао на појаву у земљама „тзв. западне цивилизације, које су некада биле хришћанске, да сада иду убрзано путем секуларизације и дехристијанизације, па је зато управо њима потребно да поново укажемо и изложимо истину о Крсту, сили и премудрости Божјој” (www.rts.rs; 6.10.2013.).

Религијска симболика у социолошком контексту

Када се са социолошке стране анализирају ове четири манифестације, прво што је приметно је истицање религијске симболике, као и присутности и снажне улоге црквених актера (што је логично, имајући у виду о каквој прослави је реч). Међутим, снажно присуство религијске и црквене симболике и религијских и црквених елемената као да је укупан значај едикта за европска друштва свело на искључиво религијску компоненту. Она је свакако најзначајнија и најважнија, али да ли се у оквиру ових манифестација могло презентовати нешто више и другачије? Ово питање се директно доводи у везу са

концептом узбудљивог града, јер ако је прослава замишљена као шанса да Нишу донесе високо место на мапи светских градова, да ли је потенцијалним посетиоцима са стране могла бити пријемчивија, рецимо, манифестација са мање црквене садржине и са савременијим социо-културолошким приступом? Овако се може закључити да су прославу красили засићеност религијским компонентама, елементима и симболима, као и непривлачност просечном потрошачу/просечној публици, нарочито оних/оној из иностранства. Изјаве црквених званичника о „секуларизацији и дехристијанизацији у западним земљама” индиректно су указивале на „неисквареност” друштва која су се „одупрла утицајима са Запада”, који је а ргиог перципиран као лош, неморалан, итд. Колико је то било прихватљиво просечном госту (туристи) са истог тог Запада веома је дискутабилно, али је чињеница да је њихово масовно присуство обележавању јубилеја изостало!

У оквиру пројекта прославе су се издвојили и други догађаји. Реч је, пре свега, о пројекту „17 часа за 17 векова хришћанства”, којим је планирано да се на територији Града постави 17 јавних часама. На интернет страници централне градске општине Медијана издато је саопштење у коме се наводи да је овај јубилеј за вернике „подсећање на тренутак када је Господ Својом милошћу, показао сву снагу и моћ хришћанске вере... Божији дар са Неба, пре 17 векова, учиниће да ГО Медијана, ове године, постане центар хришћанског славља и захвалности” (www.medijana.rs). У тренутку писања овог рада од планираних 17 постављено је 12 часама. Први дародавац био је патријарх СПЦ. Најављено је да ће до краја лета 2014. године пројекат бити завршен и да ће свих 17 часама бити постављено (www.juznevest.com; 14.3.2014.).

Поред овог пројекта, значајна су и два споменика у Нишу, која су постављена поводом прославе годишњице Миланског едикта. Први споменик је постављен још 2012. године у непосредној близини Тврђавског моста, а део је пројекта „Цареви Карнунтума који су променили свет” (www.blic.rs; 4.6.2012.). По свом отварању, овај споменик је изазвао бројне контроверзе, не због тога што је место прилично несретно одабрано (споменик се налази изнад јавног WC-а), већ због натписа на њему. Наиме, лик цара Константина уоквирен је текстом на латинском и српском језику: „*In hoc signo vinces – Pod ovim znakom pobedices*”. Главна замерка ауторима је да нема слова „ћ” и „ш”, као и да је натпис на српском написан латиницом. Многима је остало нејасно и зашто је на споменику 312. а не 313. година, када је едикт донешен? Аутор споменика је истицао своју уметничку слободу. Други артефакт је поклон Католичке цркве, споменик „*Metamorfozis Konstantiniana*”. И он је у јавном дискурсу изазвао опречне реакције, пре свега због необичног изгледа, који се неким грађанима чинио застрашујућим. У питању је приказ птице која се сећа настанка света и која симболизује Христово распеће, док централним делом доминира Константинова глава приказана кроз различита раздобља његовог живота (www.blic.rs; 24.11.2013.).

Централна тачка истраживања делања урбаних актера у Нишу након 2000-те године представљају интервјуи са двадесет актера, по пет из сваке од четири групе, према дефиницији Мишела Басана. У оквиру тих интервјуа пос-

тављено је и питање о томе како су доживели прославу годишњице Миланског едикта и да ли интервјуисани актер има замерки на организацију саме прославе. Одговори су најпре анализирани на основу општег, генералног става испитаника о прослави, затим на основу општег дискурса и садржаја на коме се и базира, односно препознаје и класификује поменути генерални став и, коначно, на основу тога да ли је испитаник ставио акценат на неки посебни аспект појаве о којој је реч.

На основу добијених резултата по питању генералног става о прослави годишњице Миланског едикта у Нишу може се приметити да они варирају и да је заступљено свих пет варијабли (позитиван, релативно позитиван, релативно негативан, негативан и без коментара). Одсуство било каквог става („без коментара“) детектован је код само једног интервјуисаног. Доминантно позитиван став исказан је у три случаја, искључиво код актера из прве групе; остале три врсте става су не баш подједнако заступљене, јер се може приметити да има више релативно негативних и доминантно негативних ставова у односу на релативно позитивне.

Три актера из прве групе изразила су генерално позитиван став, што и не треба да чуди, јер се позиција са које ови актери наступају (политичари и политичким путем изабрани, дакле они који директно учествују у процесу доношења одлука) поклапа са важношћу која је са њихове стране дата овом догађају. Оно што је, међутим, занимљиво јесу ставови остала два актера, 1-1 и 1-4, који су изразили негативан, односно релативно негативан став. Актер 1-2 је напоменуо да је „дат максимум у односу на организационе и финансијске могућности и да је Ниш доминирао и био у центру пажње“. Актер 1-3 је изјавио да „овај спектакл превазилази све што је досад виђено на сценама Србије“, (мислећи конкретно на представу *Constantinus Magnus*) и да Ниш „добија историјску шансу да покаже оно најбоље што има и ту ће шансу сигурно искористити“. Актер 1-5 је био мишљења да је обележавање овог јубилеја „од немерљивог значаја за Ниш и да верује да је Ниш оставио добар утисак“. Такође, изјавио је и да је „координација државе и локалне власти била одлична и да смо били сведоци неколико величанствених догађаја“. Друга два актера нису била таквог утиска. Актер 1-1 „није ни осетио да се прослава организује“ и истакао да су та средства могла другачије да се искористе, уз опаску да „ово није Ватикан“ и да Српска православна црква није толико богата. Актер 1-4 пак, сматра да је организација на техничком нивоу била добра, док је на системском заказала, и то повезао са одлуком да држава буде главни актер прославе, а не град, што је сматрао грешком и подсетио да је иста оваква прослава одржана пре тачно сто година и да је тада град, а не држава био главни организатор. Његово мишљење је да би град Ниш то боље креирао од државе и да би кроз неке маркетиншке активности било већег ефекта за сâм град.

Што се тиче друге групе урбаних актера приметно је да се у њој налази једини актер који није изразио никакав став по овом питању. Ради се о актеру 2-3! Два актера су изразила негативан став (2-4 и 2-5). Први од њих је напоменуо да се прослава „неславно завршила и да је значај овог догађаја превазилазила скромни скуп на Чаиру и скромну позоришну представу“, док је други

био мишљења да „смо и пре 15 година знали када је годишњица” и да је у тај пројекат требало кренути знатно раније, као и да је организациони део централне прославе био „неозбиљан и смешан”. Да је са организацијом требало кренути раније сматра и актер 2-2. Он је такође, додао да је Ниш требало да има већу и значајнију улогу у односу на Београд (мисли се на престоницу државе и на државне актере). Једини актер из ове групе који се позитивно изразио јесте 2-1, који је у кратком одговору изразио задовољство зато што је запошљено десетак, а не 200 људи. Мишљења је да је ту било „и мало комплекса, претеривања”, али да је организација генерално урађена „веома пристојно”.

Стручњаци за простор су изражавали различите генералне ставове о догађају о којем је реч и то становиште поткрепљивали различитим аргументима. Два актера су организацију прославе оценили релативно позитивном. Актер 3-3 је напоменуо да прослава „иде неким својим током који је задовољавајући”, уз опаску да је могло да буде много боље; истакао је деловање туристичке организације Ниша, те да је прослава „важна и за Ниш и за целу земљу, да се то медијски прати и експонира свугде где је могуће”. Актер 3-4 за прославу каже да је „солидна у целини, али да има неких замерки на нивоу државе”, односно сматра да је цара Константина требало реалније приказати у историјском значењу. Остала три актера су дала следећа запажања: актер 3-1 „не може да схвати шта се ту заправо дешавало”, није сигуран да ли је то толико значајно, да је низ манифестација само „тренутан”, те да „не види да су се неки квалитетни помаци десили у смислу трајне користи за град”. Актер 3-2 је прославу оценио релативно негативном тврдећи да се није на време кренуло са припремом једне такве манифестационе године, да се „све ради *ad hoc* и да се не размишља унапред; да је доста неорганизовано и да делује неплански и несистематично”. Актер 3-5 је прославу такође, оценио релативно негативном, сматрајући да су ефекти минорни и да је било потребно осмислити је у сарадњи са европским институцијама.

Коначно, испитаници из четврте групе урбаних актера различито су оценили овај догађај, с тим да ниједан није могао да изрази потпуно позитиван став, већ су их смештали између три варијабле. Тако је актер 4-1 рекао да „или су наша очекивања била исувише велика или је у организацији прославе јубилеја било заиста великих пропуста”, али да је добра ствар што је „највећи број Нишлија ваљда схватио велики историјски значај Константина Великог”. Остали актери су или релативно негативно или потпуно негативно оценили начин одржавања прославе; коментарисали су да Нишу ништа није трајно остављено, у смислу користи за град на дужи временски период, понављало се питање зашто је највећи број уметника позиван из Београда и тврдња да је требало више ангажовати нишке уметнике, односно, како је то прокоментарисао актер 4-2, „Београд је извукао корист, али је Србија изгубила”.

Приликом давања одговора на постављено питање о начину на који је организована и изведена прослава 1700 година од доношења Миланског едикта, истраживач је запазио да су се одређена мишљења појављивала и понављала код различитих актера из све четири групе. Реч је о мишљењима која се могу препознати као својеврсно давање акцента, уобличавања генералног ста-

ва и артикулисања сâмог мишљења. Реч је о томе да се у одговорима често могло чути да се „касно кренуло” са организацијом прославе, као и да је то требало урадити „много боље” (или само „боље”). Овако изражено мишљење указује на одређени степен забринутости и сумње код интервјуисаних актера да је прослава организована и изведена на прави начин? То, међутим, не имплицира да су сви актери изразили негативан или генерално негативан генерални став. Напротив! Различити су мотиви који су били присутни код различитих актера а који су их подстакли да дају овакве констатације. Док су једни то урадили да би изразили свој негативан став, дотле су други то учинили из разлога да „ублаже” релативно позитиван став, односно да га таквим констатацијама удаље и разграниче од доминантно позитивног става, који се налази само код три политичка актера, учесника овог интервјуа.

Закључак

Када се сумирају резултати добијени анализом валидних докумената везаних за обележавање јубилеја Миланског едикта, као и резултати добијени анализом одговора на питање о прослави у оквиру интервјуа који су коришћени као средство за истраживање делања урбаних актера у Нишу након 2000. године, долазимо до закључка да је овом прославом град Ниш покушао да се квалитетније позиционира на културној мапи Европе и света, између осталог и као један од центара целокупне хришћанске заједнице. За разлику од других градова који су потенцијално могли бити укључени у ову прославу на основу свог историјског наслеђа („царски градови”), а који су мало времена и простора посветили јубилеју или уопште нису имали програм прославе, урбани актери у Нишу су свој град перципирали као центар јубилеја.

Ниш се, дакле, у овом контексту нашао, с једне стране, у процесу позиционирања свог простора и садржаја као предузетничког града, али, се са друге стране етаблирао и у процесу који се може подвести под категорију фестивалског креирања креативног, „узбудљивог” града. Ове две концепције у развоју урбаног простора не морају нужно бити супротстављене, напротив, више су у садејству. С једне стране се ради о привлачењу инвеститора/привредника, а са друге о привлачењу туриста, док је главни мотив у оба случаја био остваривање профита, што је, у складу са доминантним оријентирима капиталистичког друштва. Ипак, димензија предузетничког града у овом случају је маргинализована, што се може закључити из одговора појединих актера (на пример, директора Туристичке организације Ниша), који нису приметили видљивији комерцијални ефекат који је ова прослава имала на развој града (остваривање краткорочног или дугорочног профита). Вероватно је на такву ситуацију утицала чињеница да је религијска компонента доминирала укупним садржајем прославе, при чему је имала ограничавајући утицај ка развоју представе предузетничког, али и „узбудљивог” града. У пракси је евидентиран и нерегулисан однос надлежности између града и главног града (Ниш-Београд), као и између града и државе (Ниш-Србија). Ово имплицира испитивање односа моћи

и интересних сфера, а што је питање које се тиче теоријских разматрања у оквиру урбане социологије и социологије простора. Ова и многа друга питања могу се поставити и на њих се може покушати одговорити у неком другом тексту.

Литература:

1. Basan, Mišel (2001): *Za obnovu urbane sociologije: jedanaest teza*; Sociologija Vol.XLIII, No.4, 345-352, Beograd:ISIFF.
2. Harvi, Dejvid (2005): *Od menadžerstva ka preduzetništvu: transformacija gradske uprave u poznom kapitalizmu* u: Urbana sociologija, Vujović, S., Petrović, M. (prir.), 208-217; Beograd:Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
3. Johansson, M. and Kociatkiewicz, J. (2011): *City festivals: creativity and control in staged urban experiences*; European Urban and Regional Studies 18(4), pp. 392-405.
4. Pikvance, Christopher (1995): *Marxist Theories of Urban Politics* in: Theories of Urban Politics, Judge, D., Stoker, G., Wolman, H. (eds.); London:SAGE, pp. 253-275.
5. Ričards, G. i Palmer, R. (2013): *Uzbudljivi gradovi*, Beograd:CLIO.
6. Vujović, Sreten (2012): *Lokalni, globalni, preduzetnički i socioekološki aspekti savremenog grada*; Sociologija Vol.LIV, No.1, 105-122, Beograd:ISIFF.
7. Vujović, Sreten i Petrović, Mina: (2006) *Glavni akteri i bitne promene u postsocijalističkom urbanom razvoju Beograda* u: Društvo u previranju, Tomanović, S. (prir.), 157-178; Beograd:ISIFF.

CELEBRATION IN NIS OF 1700 YEARS OF THE EDICT OF MILAN

Summary: In this paper author is describing and analyzing the project of the celebration of 1700th anniversary of Edict of Milano, which was realized by series of cultural and artistic happenings during 2013 in Nis. The paper is in theoretical sense based on assumptions of contemporary urban sociology, more precisely on an interpretation of position and role of a city in contemporary capitalist society. First, concrete happenings which comprised this celebration are described, and then one goes to the interpretation of answers to the question about celebration within series of interviews conducted with urban actors based on the typology by Michel Bassand. Namely, Nis is the only „imperial city” (such as Milano, Rome, Trier, York) which have decided to organize the celebration of this jubilee so extensive and voluminous, while its representatives and church actors called Nis „the centre of christianity” with pride. The main question is why Nis decided to approach to the celebration in this manner and has it really succeeded in intention to present itself on world map of cities as „the centre of christianity”.

Key words: city, Nis, Edict of Milano, celebration, urban actors

V

ГЕОПОЛИТИКА И БЕЗБЕДНОСТ

РАДОСЛАВ ГАЋИНОВИЋ*
Институту за политичке студије
Београд

УДК 355.02:355.1
Монографска студија
Примљен: 11.01.2015
Одобрен: 31.01.2015

ИСТОРИЈСКА УЛОГА ВОЈСКЕ У ИЗГРАДЊИ СИСТЕМА БЕЗБЕДНОСТИ МОДЕРНЕ ДРЖАВЕ

*Онај коме поверите своју тајну
постаје господар ваше слободе.*
Ла Рошфуко (La Rochefoucauld)

Сажетак: Војска је кроз историју прошла исте фазе развитка као и држава, што значи да се историја државе врло често поклапа са историјом војске и обрнуто (*vice versa*). Развој друштва кроз друштвено - историјске формације условио је и трансформацију војне организације, што је био егзактни показатељ дубоких и коренитих промена социјалне структуре друштва. Истовремено, војска је често подстицала одређене промене социјалног система. Корените промене у друштву кроз историју биле су полазна основа сваке озбиљне и продубљене анализе војне организације и њене реорганизације. Националне оружане снаге представљају симбол јединства нације а затим и крајњи симбол родољубља. Више од два века представљају један од најважнијих чинилаца опстанка државе на међународној сцени. Смисао постојања (*Raison d'être*) модерне војске увек је повезан са одбраном суверенитета, независности и територијалног интегритета државе од сваког облика спољне агресије.

Кључне речи: Држава, оружане снаге, професионална војска, контрола оружаных снага

Историја потврђује чињеницу да се стварање модерне војске поклапало са стварањем државе – нације. Логично је да се од тада војска схвата као „*круна државног суверенитета*” или егзактни показатељ моћи савремене државе. И на почетку XXI века постоји високи степен поистовећивања моћи војске и државе, јер је управо војска показатељ моћи савремене државе. Националне оружане снаге представљају симбол јединства нације а затим и крајњи симбол родољубља. Више од два века представљају један од најважнијих чинилаца опстанка државе на међународној сцени огледао се у њеној способности да стави у функцију оружане снаге, утемељене на војној обавези и на припреми

---

* gacinovicr@gmail.com

становништва за одбрану. Смисао постојања (*Raison d'être*) модерне војске увек је повезан са одбраном суверенитета, независности и територијалног интегритета државе од сваког облика спољне агресије. Другим речима, класична улога војске састојала се од одржавања мира у корист државе и њених грађана. У време мира, од војске се очекује континуирана припрема, врхунска увежбаност и опремљеност. У случају рата, војска мора ефикасно применити све оне мере и активности за које се спремала у миру. Дакле, мора победити непријатеља и заштитити земљу.¹

Херберт Спенсер (*Herbert Spencer*) је зачетник изучавања улоге војног фактора и оружаних снага у друштву. Спенсер наводи да су оружане снаге „војна институција” државе коју карактеришу руковођење и командовање, принцип једностарешинства и субординације и хијерархијска штапска надређеност. Реч је о друштвеном подсистему чија је специфична хијерархијска структура настала ради остваривања командовања и принуде. У томе се, између осталог, огледа основна разлика између унутрашњих односа војног подсистема и веза са другим подсистемима друштва² и, наравно, са политичким системом модерне државе.

Харолд Ласвел (*Harold D. Lasswell*)³ указивао је на проблем милитаризације политичких система и усмеравао пажњу истраживача на такав модел друштва. Следбеници Ласвелове теорије називали су професионалне војнике „челичним хирурзима”, „људима на коњу”, „наоружаним бирократама”. После тога су многи аутори сматрали да политичка улога коју војна лица имају у неким земљама проистиче из њиховог положаја као посебне професионалне групе.

Историјски аспект развоја војне организације

У робовласничком периоду постоје различите оружане формације – војске: робовласничке милиције код старих Египћана, Асираца, Вавилонаца, Персијанаца, Грка, Римљана. У овом периоду ратови су условили постепено формирање стајаћих оружаних формација које су попуњаване добровољцима, плаћеницима. У древној Грчкој војни обвезници су били мушкарци од 20 до 60 година старости, сем робова и странаца. У Римској војсци само су слободни грађани обухватани војном обавезом. Од времена Гаја Марија (*Gaius Marius*) војска се попуњава добровољцима. Такође се почела стварати и најамничка војска у којој се службовало шест година. У феудално доба војне формације су биле малобројне, све до XVIII века, и праћене стагнацијом војне научне мисли. Феудалци нису имали могућности да издржавају веће формације, зато су се појавиле организоване најамничке војске.⁴

¹ Радослав Гаџиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 210,

² H. Spencer, *The Military and Industrial Society*, London, 1964, str. 296.

³ Harold D. Lasswell, *The Garrison State*, Source: *The American Journal of Sociology*, Vol 46, No. 4 (Jan, 1941) 1941, pp. 455-468.

⁴ Радослав Гаџиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 211,

Развој и пад Римског царства веома је сличан путу грчких државаградава. Основна снага Рима била је у веома моћној војсци или легији. Легију су сачињавали професионални војници који су бележили велике војничке победе. Приликом освајања малих земаља легије су имале задатак да успостављају поредак, да успостављањем римских владара успоставе јавни ред и скупљају данак који се обавезно давао Римској империји. У тим облицима политичких заједница са окрутним моћницима, „*pater familias*”, ратна освајања су представљала природно стање народа (Платон) или природни начин стицања имовине (Аристотел), односно, како је то истицао Хераклит у својим списима, „рат је отац свих ствари”. Свеукупан цивилни живот на тим просторима био је инкорпориран у постојећи облик политичког уређења, што значи да нису постојале, нити су организоване посебне снаге, чија би се основна активност сводила на одржавање јавног реда и мира, борбу против свих облика криминала и сл. Политичко уређење Римске републике представљало је рашчлањен систем политичких односа. Темељни ауторитет, као политичка установа, био је Сенат. И сам Цицерон (*Cicero*) је истакао да ауторитет (*auctoritas*) припада Сенату, а моћ (*potestas*) народу (*Potestas in populo, auctoritas in Senatu*).⁵

Очигледно је да је ауторитет римских владара извирао из политичког карактера тадашњих заједница и привредног процеса у којем су рат, борба и примена свих облика насиља заузимали централно место. Сенат је представљао колективно тело у чијим су се редовима бројни појединци упорно и непрекидно борили за власт и богатство. Тада настају окрутни ауторитети и јачање империјалистичке власти обједињавањем ауторитета и моћи (*auctoritas* и *potestas*) у личног императора. Тиме су царски закони заменили политичку улогу Сената. То је, поред осталог, доприносило да се Римом управљало по основу богатства, и уз наглашено присуство свих облика криминала и превара. Нарочито велика борба за власт настала је после убиства Јулија Цезара (44. године п.н.е.). Власт је преузео његов рођак Гај Октавио и као владар узео име Аугуст Цезар. Он је извео реформу царства и у знатнијој мери елиминисао фундаменталне проблеме који су имали безбедносни карактер. Био је први владар Рима који је успоставио полицијске снаге. Оне су биле формиране као прекоморске страже (гарда), чији је основни задатак био да га штите од атентатора, као и да у Риму успоставе и одржавају потребни ниво безбедности, спречавајући све облике нарушавања сегмената безбедности. Тиме је гарда првенствено служила у одбрани од оних појава које угрожавају унутрашњу безбедност Рима. Ратна вештина доживљава успон тек распадом феудалноритерских војски. У средњем веку постојала је вазална војна обавеза која је обухватала само племиће и поседнике. Због скупе опреме и оружја за ратнике формиран су мањи оружани састави. Када су се створиле могућности да се за веће војне јединице обезбеди оружје, опрема и снабдевање, формирају се масовне националне армије, које су попуњаване по принципу опште војне обавезе, и у већини земаља је укинута врбовање и принудна конскрипција. Положај оружаних снага у сваком друштву одређен је врстом политичког система. Ос-

⁵ Илија Кајтез, *Римска империја – снага и моћ њеног оружја*, Војно дело бр. 1/2007, стр. 136.

новним карактеристикама војне организације које се изражавају квантитативним, квалитативним, релационим и процесуалним карактеристикама, одређује се идентитет војне организације и њено место у друштву.⁶

Историјски посматрано, од почетка стварања феудалних витешких армија, до појаве савремених армија, постојале су најамничке војске. Модел најамничке војске развијао се за време процвата феудализма. Као предузетник, војни старешина је прикупљао најамнике и своје слуге, и услуге својих војника продавао за новац свакоме ко је био спреман да плати да се јединица нађе у његовој војној служби. После тога, у стајаћим армијама, доминирао је профил старешине-аристократе. О карактеристичном идентитету армија феудалних земаља може се говорити до периода буржоаских револуција. Кромвелова војска из времена Енглеске револуције у XVII веку и армија у Француској револуцији означиле су историјски крај такве војне организације. До Другог светског рата буржоаске армије су имале масован карактер. У војсци су доминирале старешине-припадници привилегованих класа и слојева. Карактеристична је била велика дистанца између старешина и војника. Колонијалне армије (Велика Британија, Француска, Холандија) сачињавале су углавном старешине из метропола и војници из колонија. У то време оружане снаге нису биле само инструмент спољне политике и одбране суверенитета и територијалног интегритета, већ су употребљаване за одржавање јавног реда и мира унутар земље и унутар колонијалних поседа (рецимо, гушење радничког устанка у Француској 1848, Париске комуне 1871. итд.).⁷

Када је долазило до сукоба између појединих класа, оружане снаге су браниле интересе владајуће класе и штитиле основе политичког система. Поред тога, оружане снаге су представљале оруђе за вођење спољне политике у складу са спољнополитичком оријентацијом владајуће класе. Војска је коришћена и као полицијска снага против побуњених маса, чак и када нису били радикално угрожени темељи политичког система. *У историји су познати следећи типови организовања оружаних снага*: војске које се попуњавају из редова становништва; војске које се попуњавају из редова привилегованог слоја и најамничке или професионалне армије (познате још у античко време). Армије које сачињавају припадници привилеговане класе или слоја доприносе децентрализацији власти и демократичности у круговима привилеговане власти, али и угњетавању нижих слојева и класа. Најамничке или професионалне армије су оруђе у рукама различитих друштвених група, релативно су независне од класне структуре друштва и служе онима који плаћају њихове услуге а масовне армије су биле израз извесне демократизације друштва и смањења социјалних разлика.⁸

⁶ Радослав Гађиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 212-213,

⁷ Жежи Вјатр, *Социологија војске*, ВИНС, Београд, 1987, стр. 159-160.

⁸ Када је конзул Гај Марије (лат. *Gaius Marius*, рођен 157. г. п.н.е – умро 13. јануара 86. г. п.н.е. Био је знаменити римски државник и војсковођа) постао слободан да пажњу управи на Гале, пружио му се прилика да опроба своју реформисану и изванредно ефикасну римску војску плаћених професионалних војника. Оваква нова војна формација, коју је опремила и плаћала

Проблеми у функционисању професионалне војске

Појавом професионалне војске долазе и неки од проблема који ће бити актуелни и до почетка XXI века, што се добро и поучно може пратити кроз целокупни ток и судбину Римског царства. Професионална војска почиње чврсто да се везује за команданте, а основне идеје водиле у рату нису им брига за град, част отаџбине и дужност да заштите ближње. *Професионалци под оружјем више воде рачуна о својим интересима, постају неосетљиви за врлине и опште добро државе, и то је суштинска разлика републиканске и професионалне војске Рима.* Професионални војници које је створио Марије били су борци који су „своју оданост, уместо републици, поклањали војсковођи, али само док их је плаћао и омогућавао им да долазе до плена, уз обећање понеког добра на које би се повукли када остаре.”⁹ Професионална војска уклапа се у историјску промену ранга вредности у Империји: „Руковођење неким војним походом, уз тријумфални повратак у Рим, било је не само жељени пут до невиђеног блага, него и све неопходније оправдање политичког опстанка.”¹⁰ Кроз сукоб конзула Гаја Марија и Луција Корнелија Суле (*Lucius Cornelius Sulla*, рођен 138. г. п.н.е, умро 78. г. п.н.е, био је римски војсковођа и државник) око врховне власти види се нови лик војника и однос војске према држави. Сула је од стране Сената именован за војног команданта у Малој Азији. Његови војници су, како бележи историчар Апијан, били нестрпљиви да крену на исток против Митридата, јер су очекивали богату пљачку. Пошто је наредио војницима да марширају на Рим, напустио га је највећи број виших официра. Приликом сукоба Сулиних војника и снага Гаја Марија, војска римских грађана први пут је освојила сопствени град као какву непријатељску земљу. Републиканска армија, којој су обичаји народа били светиња, то никад не би урадила, али плаћеници, везани за команданта и лични интерес, били су спремни на такво срамно дело. Од тада су се грађанске несугласице решавале искључиво оружјем. Сула је изашао као победник, а Марије је једва извукао живу главу. Сула је похитао да реформише устав, јер је оснажио Сенат и обновио војничку скупштину. Био је то логичан потез, пошто је имао војну силу иза себе. Испунио је све наде својих одреда. У року од три године освојио је Исток, поубијао десетине хиљада људи и сакупио велико благо. Затим се Сула

држава, састојала се, захваљујући Маријевој реформи, и од регрутованих „пролетера”. „Пролетери” су били најсиромашнији ред римских грађана који нису имали личне имовине, нити било каквих средстава да се снабдевају ратном опремом. Мобилисање пролетера у легије значило је битну промену у односу на стару војску републике. Прешавши Алпе 102. г. п.н.е. Марије је следеће године извојевао одлучну победу над Тевтонима у близини града Акве Секстије. После те битке и победе професионалне армије он је биран за конзула четири године узастопно, што је био догађај без преседана. Људи воле победнике, нарочито масе којима су потребни идоли, од победника зазиру противници и поштују их непријатељи, док од поражених, напротив, сви беже, јер се плаше за сопствену судбину. Чини се да је тај однос према победницима и пораженима дубоко магијски урођен и онтолошки утемељен у људско биће (Илија Кајтез, *Римска империја – снага и моћ њеног оружја*, Војно дело бр. 1/2007, стр. 135)

⁹ *Стари свет, Илустрована историја света, први том*, стр. 196.

¹⁰ Исто

спремао да се врати у Рим који су заузели његови противници и поубијали све његове присталице. Са одлично опремљеном и прекаљеном војском хтео је да изврши страшну освету коју је све време хладнокрвно припремао. Године 83. п.н.е, код Колинских врата, уништио је противничку војску. Професионална војска Рима била је недовољно верна и мотивисана за рат, осим за пљачку. „Сула је током свог азијског похода разорио читаву војну дисциплину и навикао војску на плен и потребе које се код ње раније нису јављале. Прво је искварио војнике, који су касније искварили своје војсковође. Упао је у Рим са оружјем у рукама и научио војсковође да скрнавe то уточиште слободе. Поделио је војницима земљу која је припадала грађанима и заувек их учинио похлепнима. Од тог тренутка, сваки је ратник вребао прилику у којој би могао да дође до имања својих грађана.¹¹ После њега, дошао је Помпеј, човек који је на бруталан начин појединцима одузимао имања и унео немир у читаве покрајине. У два наврата Помпеј се враћао у Рим, одлучан да сломи Републику, али је био довољно одмерен да своју војску отпусти пре уласка у град и да се појави као обичан грађанин. То га је учинило славним, а Сенат се увек изјашњавао у његову корист.¹² Даљи развој професионалне војске везује се и за Августа, који је формирао сталне легије као стајаћу војску, разместио их на границама и у провинцијама, и увео посебне фондове из којих их је плаћао. Најзад, наредио је да ветерани примају накнаду у новцу, а не у земљи. Дакле, професионална војска се увек везује за дарове и верност вођама док имају интереса, али она је и симбол неверства, ако се појави страна која је издашнија у новцу и обећањима.¹³

„Профил професионалног војног старешине у буржоаским армијама карактерише 'бескорисна' улога у миру, а доминантна у рату; хијерархијски тип организације – положај на хијерархијској лествици одређује и статус у друштву; располагање силом; квалификације војног старешине не могу се лако материјализовати у цивилној сфери; конзервативизам са снажним ослонцем на традицију; класна припадност војног старешине; у контексту вертикалне мобилности, повезаност са владајућим класама – најпре због друштвене функције, а затим и због положаја војних лица и елитизма официрске професије.”¹⁴

Настанак идеје о наоружаном народу

Први и Други светски рат снажно су развили војну доктрину и мисао о рату уопште. Но, и поред постојања разорног оружја, човек је и даље најзначајнији фактор оружане борбе, па му се у том погледу у свим савременим армијама поклања велика пажња. Концепт стајаће армије посебно је развио Адам Смит (*Adam Smith*), у свом раду „*Истраживање природе богатства нација*”, где се, између осталог, бавио и проблемима издатака за националну

¹¹ Монтескје, *Разматрање о узроцима величине Римљана и њихове пропасти*, Утопија, Београд, 2004, стр. 69.

¹² Илија Кајтез, *Римска империја – снага и моћ њеног оружја*, Војно дело бр. 1/2007, стр. 137.

¹³ Исто

¹⁴ Жежи Вјатр, *Социологија војске*, ВИНС, Београд, 1987, стр. 45.

одбрану. По њему, карактер оружаних снага одређен је типом друштва и врстом његове привреде.¹⁵

Званично, идеја о наоружаном народу развила се у јакобинском крилу Француске револуције. Јакобински идеолози посветили су велику пажњу војном организовању друштва и притом су заузели ставове врло сличне ставовима америчких радикала. Основна мисао коју је истицао Жан-Пол Мара (*Jean-Paul Marat*, 1743 – 1793), најистакнутији теоретичар јакобинског покрета, који се бавио питањима одбрамбеног организовања друштва, почивала је на неповерењу у стајаћу војску због могућности да влада употреби војску против народа ради сузбијања грађанских слобода. У наоружавању народа он је видео гаранцију опстанка револуционарних тековина и развоја грађанских слобода.¹⁶

Жан-Пол Мара се залагао за спровођење идеје наоружаног народа првенствено ради постизања циљева у унутрашњој политичкој борби: *Сматрао је да рат, као средство спољне политике, треба покренути само када такву одлуку донесе народ, као једини меродавни судија. Мара је желео да оружане снаге у потпуности усмери на колосек политичког одлучивања. „Армија може да буде револуционарна само ако је масовна (опште наоружавање), ако одлучује о јавним питањима”*. Мара је очигледно желео да војска постане део револуционарног народа и његов облик организовања, верујући да притиском на државне институције војска може да одигра позитивну политичку улогу.¹⁷

Сен-Жист (*Saint-Just*) је, такође, био велики противник стајаће армије, тврдећи чак да су Цезарове регуларне јединице биле узрок пропасти Римске републике, а да је Кромвелова војска укинула енглески парламент. И Сен-Жист је, као и Мара, судбину револуционарне војске повезивао са њеним политичким деловањем.¹⁸ Власт би остваривала контролу над војском двојачко: *одоздо* – посредством избора у војсци, ослономцем на револуционарне војничке масе, и *одозго* – преко именованих команданата. Контрола одозго добија већи значај тек када се револуционарна армија претвори у народни покрет заснован на војној обавези. Покрет заснован на војној обавези спаја револуционарни дух војника са руководећом функцијом власти.

*Формирање народне армије декретом из 1793, засноване на општој војној обавези, донело је веома велики број проблема: улазак каријериста у војску; тешкоће са командним кадром због повратка бивших официра у војску; увођење политичких комесара ради усмеравања армијске јавности итд. Деловањем комесара који су решавали политичка питања избори су изгубили значај. Они су имали задатак да неутралишу ранија схватања о оружаним снагама.*¹⁹

¹⁵ Исто, стр. 95.

¹⁶ Зоран Драгишић, *Систем националне безбедности Републике Србије*, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Београд, 2011, стр. 184-186,

¹⁷ J. P. Marat, *Pisma Wybrane (Изабрана дела)*, Warszawa, 1951, str. 71.

¹⁸ L. L. de Saint-Just, *Mowa o reorganizacji armii, Wybór pism* (Говор о реорганизацији армије – изабрана дела), Warszawa, 1954, str. 47.

¹⁹ Радослав Гађиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 219,

У пролеће 1794, због великих проблема у функционисању војске, после извршених кадровских промена, поново је уведен систем строгих казни и појачан ауторитет команданата. Компетенције комесара и даље су биле велике, али без могућности притисака на генерале у доношењу војно-стручних одлука. Створена је народна армија на начелима Француске републике.²⁰

Идеје о демократском организовању војске, за које се залагао Мара, су пропале, војна дисциплина је поново оснажена и створена је војска по принципима који су за ту организацију од животног значаја. Политичко вођство јакобинске револуције (Робеспјер, Мара, Сен-Жист) које је заступало ставове да војна каста, ако се одвоји од друштва, угрожава демократске институције, било је приморано да своје ставове о концепцији организације војске, под притиском реалности, ревидира, али је остао непромењен основни став и идеја о наоружаном народу.

Либерални правац у војној организацији

Либерални правац је исказан у тежњи да се контрола над оружаним снагама обезбеди преко државне власти, ограничавањем утицаја армије на политичке процесе у друштву, превасходно лимитирањем снаге и значаја стајаће армије у друштву, преко ограничавања издвајања материјалних средстава за потребе оружаних снага. *Конзервативни правац*, за разлику од либералног, захтева јачање војске и искључивање свих некомпетентних личности из одлучивања о питањима одбране земље. Заступници овог правца инсистирају на већем утицају војних професионалаца на државну политику, али само у границама постојећих политичких институција. *Милитаристички правац* је у појединим тачкама сличан конзервативном. Наглашава се одлучујућа улога официра у политичком животу земље и захтева промена политичког система у правцу потпуне или делимичне владавине војних лица у земљи. Заговорници либералног правца више не предлажу укидање стајаће армије, мада се и даље истиче страх да она може представљати претњу демократским процесима и слободи грађана. Либерална политика и доктрина у САД имале су посебан утицај на развој либералног правца, чији се представници залажу за потпуну цивилну контролу над војском и за доследно реализовање тог начела у пракси и одлучно се супротстављају реакционарном официрском кору. Линколн је имао врло специфичан начин контроле оружаних снага, за ту сврху је користио „милитаристички” метод – користећи професионална војна лица, истовремено избегавајући да за тај посао ангажује цивилне државне функционере,²¹ с тим да војни професионалци не би требало да доносе политичке одлуке, већ само да спроводе политику коју су формулисале цивилне политичке власти, што значи пуну подређеност армије цивилним органима власти. *Основна начела која су истицали либерални мислиоци била су*: социјална и политичка изолација војске; максимално смањивање војног буџета; смањење броја про-

---

²⁰ Исто, стр. 79

²¹ D. W. Brogan, *The United States Civilian and Military Power*, у збирци: M. Howard (ed) *Soldiers and Governments*, London, 1957, str. 175.

фесионалних војних лица; форсирање грађанина-војника, насупрот војном професионалцу; фаворизовање грађанске милиције у односу на стајаћу војску итд. Међутим, међу теоретичарима је све чешће одбацивана ова концепција. У појединим развијеним земљама развијао се процес милитаризације против којег су глас дигли многи интелектуалци.²²

Тенденција ка претварању армије у оружје политике постоји у Француској још од времена Јулске монархије (1830 – 1848), када је после чишћења од аристократских кругова у армији прокрчен пут за професионалце. Армија није водила своју политику већ је и у ситуацији измене владе настојала да поштује своје претпостављене и обавља своје уобичајене делатности. Револуција 1848. и пуч Луја Бонапарте (*Louis Bonaparte*) нису много изменили на том плану јер се политички систем није заснивао на војној диктатури. Неки теоретичари тада су сматрали да је војска нужно зло које се мора ублажити заменом војске милицијским системом, вероватно под утицајем антидемократских искустава за време државног удара. Најпознатији конфликт између војске и цивилних власти настао је поводом чувеног случаја капетана Драјфуса (*Dreyfus*), који је осуђен на доживотну робију, јер је наводно Немцима продао војну тајну. Због пристрасности војног правосуђа јавност је почела да брани капетана Драјфуса. Емил Зола је 1898. године објавио своје чувено дело „Оптужујем”, упућено председнику Републике. Драјфус је 1906. године рехабилитован, али је политички значај афере имао дуготрајне последице, због поделе у јавности на присталице и противнике Драјфуса. Либерална концепција је на прво место постављала очување демократских слобода у унутрашњем политичком животу, док су питања безбедности и одбране државе била у другом плану. Насупрот томе, конзервативци су заговарали повећање улоге војске, тврдећи да је боље прихватити претњу демократији у унутрашњим питањима него поклекнути пред спољним непријатељем и због тога су снажно подржавали развој оружаних снага. Конзервативне снаге у САД биле су у опозицији официјелном, либералном концепту, за који се опредељивала већина јавности. Због империјалистичких похода у спољној политици (Америчко-шпански рат), посебно је Теодор Рузвелт (*Theodore Roosevelt*) тежио наглашеној улози армије, наводећи као разлог за развој оружаних снага политички реализам и значај војних потреба. Сматрао је да понашање војске увек мора пратити спољну политику државе. Конзервативци, међу којима је највише теоретичара било из војске, развијали су тезу о потреби постојања стајаће војске којом руководе професионалци. Одбацивана је теза да је армија непријатељски расположена према грађанским слободама, јер би то значило да је професионални војник противник демократских институција политичког система. За разлику од либерала, конзервативци су сматрали да САД треба да се укључе у империјалистичку трку и освајачке ратове, што је захтевало формулисање другачије спољне и војне политике.²³

²² Жежи Вјатр, *Социологија војске*, ВИНС, Београд, 1987, стр. 107-108 и Зоран Драгишић, *Систем националне безбедности Републике Србије*, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Београд, 2011, стр. 186-187,

²³ Радослав Гађиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 220-223,

Цивилна контрола оружаних снага

У време Хладног рата војна питања заузимају све значајнија места у државним пословима. Јачање војске и њеног професионализма наметали су потребу пуне цивилне контроле над оружаним снагама, чиме би се спречило уплитање војних елита у послове цивилних државних институција. Јачање улоге војске створило је идеолошке проблеме јер је у свести грађана САД либерализам био дубоко укореван. Ипак, временом је Пентагон постао незаобилазни сегмент америчке спољне политике.²⁴

Ласвелова (*Lasswell*) мисао о „гарнизонској држави“ заснива се на идеји о владавини стручњака за насиље у друштву.²⁵ Његова мисао је наставак учења Херберта Спенсера²⁶ о ратничким и индустријским друштвима. У ратничким друштвима целокупан народ је војска која се активира у ратно време, а у мирнодопским условима народ је организован по војном моделу, тако да је целокупно друштво, заправо, нека врста војске. Права појединаца се у потпуности потчињавају колективу и централистичко управљање постаје главни модел вођења политике у друштву. У моралном погледу, слепо потчињавање властима проглашава се највећом врлином, док је сваки покушај отпора неприхватљив. Насупрот томе, индустријско друштво је „скуп појединаца“, оно подстиче индивидуалне успехе, нема моћне државе, организовање успешног привређивања и остваривање добити су главни циљеви овог друштва, централно место у политичкој сфери заузимају људска права и слободе, а рат се не одобрава као средство вођења политике.²⁷

У контексту војних напора које многе државе чине, Ласвел је сматрао да врло лако може доћи до фаворизовања друштва којим владају „стручњаци за насиље“. Такав тип државе назван је још и „затворска држава“, због велике мобилизације друштвених снага и наметања врло строге дисциплине тим снагама. Ласвел није допуштао могућност коезистенције различитих политичких система, већ је као нужно за одржавање међународног мира и безбедности сматрао увођење глобалног политичког система на јединственим начелима. Он је сматрао да ће „или завладати тотални мир или свеопшти рат“,²⁸ одбацивао је могућност дуготрајног спора и мирног прилагођавања, праћеног честим унутрашњим и локалним оружаним сукобима, што се од Другог светског рата непрестано догађало.

Овај концепт је полазио од погрешне претпоставке да су војна лица једини носиоци агресивности у друштву и главни непријатељи демократије. Пракса је показала да је често баш војска била на страни народа у борби про-

---

²⁴ Зоран Драгишић, *Систем националне безбедности Републике Србије*, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Београд, 2011, стр. 188,

²⁵ H. D. Lasswell, *Sino-Japanese Criss, The Garrison State Versus the Civilian State*, China Quarterly, 1937, Vol. II, str. 643-649.

²⁶ H. Spencer, *Zasady sociologii (Принципи социологије)* том II, Warszawa, 1989, str. 104.

²⁷ Радослав Гађиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 223,

²⁸ H. D. Lasswell, *Politics – Who Gets, What, When, How*, New York, 1936, str. 6.

тив тиранске власти, залажући се за демократију и слободу грађана. Носиоци агресивне политике у унутрашњим и међународним оквирима чешће се налазе међу цивилним носиоцима политичке моћи него међу војним професионалцима. Ласвелов класни приступ темељи се на поседовању средстава за насиље, а не средстава за производњу и економско-финансијске моћи. Самосталност и независност професионалних војника превише је наглашена, поседовање монопола физичке моћи не значи нужно и терорисање оних који нису наоружани. У свим савременим демократским државама војска је најмоћнија оружана сила, која може врло лако потчинити себи све остале субјекте друштва, али се то ипак не догађа.

За време владавине Бизмарка (*Otto von Bismarck*), Немачка је представљала пример реализације конзервативних начела у односима између цивилних и војних власти. Бизмарк је, као поборник експанзионистичке политике, покушавао да међународне односе регулише војним средствима. Бизмарк, међутим, није доводио у питање потчињеност војних власти цивилним државним властима, уважавајући притом мишљења професионалних војника. Немачка војска је, ипак, све до 1918. године сачувала врло висок степен аутономије у односу на цивилну контролу.²⁹

Оружане снаге су биле потчињене искључиво суверену и тежило се максималном ограничавању парламента, па чак и министра одбране. Војска је развијала политичке ставове о свим важним друштвеним питањима, па је тако генерал Мантојфл (*Manteuffel*) сматрао да војска као бранилац монархистичке владавине не би требало да дозвољава развој либералних реформи. Мантојфлова доктрина није остварена, али је битно утицала на ставове официра и еволуцију политичког система.

Традиционални милитаризам

Традиционални ставови немачког милитаризма били су: непријатељство према демократским идеологијама, неповерење према парламенту, осећај посебности и елитизма војне професије и, нарочито истицана, солидарност војних професионалаца. Различита доктрина милитаризма видела је у оружаним снагама главног браниоца моћи Немачке и главну снагу која може да обезбеди државно јединство и зато је војска сматрана главном државном институцијом. Хитлер се веома добро послужио милитаристичком доктрином, реализовао експанзивне циљеве милитариста и довео до нових погледа унутар самих оружаних снага, заснованих на освајачким тежњама у спољној, и антидемократским у унутрашњој политици. Нацизам је из корена променио дотадашње односе између цивилних и војних власти у Немачкој. Агресивном пропагандом нацисти су се укоренили у унутрашњи живот оружаних снага, уређујући војно школовање, бирајући старешински кадар и слично. У прилог томе ишла је и чињеница да је немачка армија пре продирања нацизма подржавала конзервативне снаге и борила се против либералних идеја. Националс-оцијалистичка

²⁹ M. Smith, *Militarism and Statecraft*, New York, 1918.

партија Немачке, у својој унутрашњој организацији, придржавала се војних начела – војна дисциплина и руковођење.

Јапански милитаризам, који се узима као пример у литератури, има сличности са немачким милитаризмом, што је и разумљиво ако се има у виду улога коју су оружане снаге имале у Прусској и Јапану. Јапански милитаристи, као и немачки, сматрали су себе ослоном царског престола и ослањали се на веома развијену самурајску традицију у Јапану. Основе милитаристичке доктрине Јапана формулисао је 1905. године маршал Јамагута, који је после победе над Русијом омогућио да војни команданти имају велики утицај на министре и кабинет. Рат против Кине и Други светски рат посебно су допринели развоју јапанског милитаризма.³⁰

Општенародна одбрана као систем одбрамбеног организовања друштва

Општенародна одбрана, као концепт организације друштва за одбрану, до сада је у пракси била остварена једино у социјалистичком самоуправном друштву бивше СФР Југославије. Концепција општенародне одбране била је заснована на идеји о „наоружаном народу”, у идеолошком смислу, а у доктринарном на идеји о „*тоталној одбрани*”. *Иако је овај модел тоталне одбране у савременим војним теоријама прилично игнорисан, он је по мишљењу аутора ове монографије и даље једино решење у одбрани малих земаља од напада моћнијег и јачег противника. У развоју оружаних снага реалсоцијалистичких земаља источне Европе могу се уочити три карактеристична периода: период освајања власти, период тзв. диктатуре пролетеријата и период народне социјалистичке власти.*³¹

Оружане снаге социјалистичких земаља имале су изразито идеолошки и класни карактер. Као војске радничке класе и „радних људи и грађана”, све су се налазиле под веома чврстом контролом комунистичке партије. Војнички састав и руководећи кадар били су првенствено из радничких и сељачких слојева. Социјалистичке армије су из претходних армија преузеле само официре специјалисте који нису били супротстављени политици комунистичке партије. *У каснијој фази развоја социјализма, оружане снаге су свој класни карактер покушале да представе као народни. Политички критеријуми и „морална подобност” доминирали су у војсци, често на штету професионалних стандарда. Оружане снаге су биле приморане да се опредељују у вези са кључним дилемама развоја друштва и да формирају идеолошко-политичке ставове. Упоредо са политичким и стручним напредовањем, сиромашнијим слојевима је служба у оружаним снагама омогућавала и социјалну промоцију.*

Марксистичка теорија наоружаног народа, коју су декларативно прихватиле све социјалистичке земље, у већини њих није доследно спроведена, због

³⁰ G. R. May: *The Development of Political Military Consultations*, New York, 1992.

³¹ Жежи Вјатр, *Социологија војске*, ВИНС, Београд, 1987, стр. 313.

страха од давања оружја социјалним и националним групама које се нису слагале са владајућом идеологијом, па је превладао концепт стајаће војске, територијално-милицијске јединице формиране су уз стајаћу војску ради остваривања унутрашње политичке и безбедносне функције. Образовање стручног кадра у војсци остваривано је у истом идеолошко-политичком и вредносном контексту као и образовање цивилних државних кадрова. Свакодневно је повезиван живот армије са збивањима у друштву. У социјалистичким земљама се није могло говорити о правим цивилно-војним односима који се регулишу нормативно-правним и фактичким подређивањем оружаних снага цивилним властима. *Међутим, било би неоправдано говорити о милитаризацији социјалистичких друштава, пре се може говорити о политизацији оружаних снага.*³²

Оружане снаге су се понашале као део идеолошког апарата, при чему су биле битан ослонац владајућих снага које су војску често називале „народ под оружјем”. Све социјалистичке армије од свог настанка биле су оруђе у рукама револуционарних снага под руководством комунистичке партије. У реалсоцијалистичким земљама војска је била *de facto* политичка армија. Имала је, поред војне, и политичку функцију. Напредовање официра према врху хијерархијске пирамиде остварује се на два начина: командним и партијским путем, при чему је улога Комунистичке партије пресудна. Слом реалсоцијализма довео је до распада Варшавског уговора и промене равнотеже снага у свету. Међутим, и концепција општенародне одбране одустала је од укидања стајаће армије као једног од основних постулата идеје о наоружаном народу. Овај систем војног организовања друштва задржава милицијски систем и донекле опште наоружавање народа, кроз Територијалну одбрану као другу компоненту јединствених оружаних снага. СФР Југославија није била усамљена међу социјалистичким земљама које су реafirмисале идеју о стајаћој армији, насупротив теорије наоружаног народа, која искључује њено постојање. Разлоге за овакве одлуке треба тражити у потреби консолидовања државног апарата у постреволуционарном периоду и заштите нових друштвених односа од евентуалних контрареволуционарних покрета. Југословенска одбрамбена концепција била је јединствена у свету због тзв. „*подруштвљавања*” послова одбране, односно покушаја деетатизације једне сфере одбрамбених послова и њеног преношења на недржавне субјекте. Полазиште оваквог става југословенске одбрамбене теорије и праксе треба тражити у покушају југословенског друштва да створи јединствен политички систем, заснован на социјалистичком самоуправљању и друштвеној својини над средствима за производњу у економској сфери друштва. Тренд опште деетатизације захватио је нужно и област националне одбране и безбедности.³³

³² Радослав Гађиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 227, и ³² Зоран Драгишић, *Систем националне безбедности Републике Србије*, Универзитет у Београду – Факултет безбедности, Београд, 2011, стр. 193-196,

³³ Радослав Гађиновић, *Безбедносна функција државе*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 229,

Обавезе које су сви друштвени субјекти имали према одбрани третиране су као део њихових редовних активности, а терет одбране земље распоређен је на све друштвене субјекте који су имали обавезу да организују, планирају и финансирају сопствене одбрамбене активности. Концепција општенародне одбране покушала је да одбрамбени систем уклопи у политички систем, пресликавајући све друштвене односе на одбрану, што је само по себи морало изазивати одређене проблеме у нормалном функционисању одбране и, посебно, оружаних снага. Територијална одбрана је настала као резултат жеље да се примени „марксистичка” (иако настала у доба Париске комуне) идеја о наоружаном народу, кроз милицијски систем организације оружаних снага (уз задржавање стајаће војске у виду ЈНА) с једне стране и, с друге стране, да се „*подруштва*” и један део оружаних снага (јер је Територијална одбрана била заснована на „*територијалном и радном*” принципу), па су друштвено-политичке заједнице свих нивоа, од општине до федерације, као и предузећа, имали обавезу да формирају јединице Територијалне одбране. Територијална одбрана се организовала у предузећима „основној и другој организацији удруженог рада”, месној заједници, републици, покрајини и општини. Територијална одбрана је у рату обухватала и милицију (полицију) и све друге (без навођења који би ти „*други*” могли бити) оружане саставе. За разлику од Југословенске народне армије, чији је мирнодопски део у стању сталне оперативне готовости, јединице и установе Територијалне одбране организују се и припремају у миру, а активирају у случају непосредне ратне опасности и рата, као и у случају других ванредних прилика и за време извођења војних вежби у миру. Југословенска народна армија и Територијална одбрана биле су дефинисане као јединствене оружане снаге под командом председништва СФРЈ. Међутим, организација територијалне одбране завршавала се на нивоу република-чланица и републички штабови Територијалне одбране били су највише команде. Територијалне одбране република-чланица фактички су биле републичке војске, које са савезном државом, што се у време разбијања СФРЈ најбоље показало, нису имале ништа заједничко, нити су уважавале наредбе председништва СФРЈ. Ово се врло често наводи и као разлог разбијања СФРЈ.³⁴

Може се рећи да је овакав начин стварања републичких армија, као што је била ТО у СФРЈ, био увод у разбијање СФРЈ. Посебно због тога што су се републичке јединице ТО легално наоружавале и опремале за вођење евентуалног рата, чиме су постале војна сила паралелна ЈНА. Највећи део наоружања и војне опреме који је био на располагању републичких ТО употребљен је у оружаном побуну против ЈНА, и касније у грађанском рату на простору бивше СФРЈ.

Последице рушења реалсоцијалистичког система по армије тих земаља биле су различите. Већина је трансформисана, неке су постале чланице НАТО, а од многих су створене националне армије. Највише их је формирано на простору бившег СССР-а и бивше Југославије. Наиме, водеће националне поли-

---

³⁴ Исто, стр. 230,

тичке групације осамостаљених република формирале су одговарајуће оружане снаге. Новоформиране оружане снаге потчињаване су политичким руководствомима ради заштите новонасталих држава. Опстанак нових држава могле су да гарантују само респективне оружане снаге, под пуном контролом нових политичких власти. *У свим новоформираним оружаним снагама била су карактеристична два процеса: смањивање појединих армија и убрзано наоружавање новоформираних формација.* Брзином успостављања контроле цивилних власти над трансформисаним армијама расла је и стабилност новоформираних политичких система у источноевропским земљама и њихова одбрамбена моћ. Дакле, током свог историјског развоја, војска као институција прошла је кроз многе трансформације. Независно од њиховог значаја и размера, треба истаћи да су промене биле стална активност историјског трајања војске. Могу се разликовати три кључне тачке војне транзиције, од којих је свака означена новим концепцијама и захтевима у односу на војну организацију и њену мисију. Тако је крајем XVIII века, упоредо са социјалним и политичким променама које су подстакле Америчка и Француска револуција, рођена идеја модерне масовне (народне) војске. Темељна премиса ове концепције била је војна обавеза грађана у одбрани њихове државенације. Идеја масовне војске била је широко прихваћена после 1870. године и у време оба светска рата. Овај модел, који је дуго превладавао, прошао је кроз дубоку метаморфозу у доба Хладног рата. На почетку XXI века уопштено се сматра да се војска налази пред још једним раздобљем транзиције, посебно свог бројног стања, организације и модернизације и свог *raison d'Etat*. Прека нужда ове промене појавила се на крају Хладног рата. Кључни однос између војске и друштва у високом је степену одређен могућношћу избијања оружаног сукоба као и презентацијом претње. Од војске се очекује да нађе одговоре за сваки изазов у облику оружане и насилне претње. У ствари, кључна разлика између модерне (масовне) и постмодерне војске лежи у значају претњи с којима се суочавају као и у начину њихове презентације.³⁵

Литература:

1. Radoslav Gaćinović, *Bezbednosna funkcija države*, Institut za političke studije, Beograd, 2012,
2. H. Spencer, *The Military and Industrial Society*, London, 1964,
3. Harold D. Lasswell, *The Garrison State*, Source: The American Journal of Sociology, Vol 46, No. 4 (Jan, 1941) 1941,
4. Плија Кајтез, *Rimska imperija – snaga i moć njenog oružja*, Vojno delo br. 1/2007,
5. Ježi Vjatr, *Sociologija vojske*, VINS, Beograd, 1987,
6. Monteskje, *Razmatranje o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti*, Utopija, Beograd, 2004,
7. Zoran Dragišić, *Sistem nacionalne bezbednosti Republike Srbije*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, Beograd, 2011,

³⁵ Биљана Ванковска-Цветковска, *Војска и мир послје хладног рата: у потрази за новом мисијом војске*, Полемос бр. 1-2, Загреб, 1999, стр. 49.

8. M. Smith, *Militarism and Statecraft*, New York, 1918.
9. G. R. May: *The Development of Political Military Consultations*, New York, 1992
10. Biljana Vankovska-Cvetkovska, *Vojska i mir poslije hladnog rata: u potrazi za novom misijom vojske*, Polemos br. 1-2, Zagreb, 1999

HISTORICAL ROLE OF THE ARMY IN BUILDING OF MODERN NATIONAL SECURITY SYSTEMS

Summary: In the course of history, the institution of army had undergone through many transformations. Unrelated to their scope and inner character, these developments were constant during the whole historical lifetime of the concept of armed forces. We can distinguish three critical points of the military transition. Each of them was characterized by the new concepts and demands related to the organization and mission of the army. The idea of modern, mass army emerged in the late 18th century, simultaneously with social and political changes driven by French and American revolutions. Compulsory military service of citizens was in the very core of this concept. Idea of mass army was widely accepted after the year 1870, and it was prevalent during the courses of both the Great War and the Second World War. The model of mass army was questioned in the time of the Cold War. At the beginning of 21st century, army is again on the verge of transition, especially when numerical and organizational aspects are considered. Moreover, *raison d'être* of the whole concept of armed forces is frequently questioned. Before the end of the Cold War, key relations between the armed forces and society were perceived in the context of possible threats, i.e. potential armed conflicts and perception of threats. Army was expected to provide with the possible responses for security challenges. Furthermore, key difference between modern (mass) armies and postmodern armed forces lies in the importance and scope of perceived threats. Historical examples confirm that creation of modern army coincided with the creation of modern nation-state. Since then, army is considered a “crown” of national sovereignty, i.e. the indicator of concrete power that one state can project. The purpose of modern army is still related to the defense of sovereignty, independence and territorial integrity of a nation against any mean of foreign aggression. In other words, classical aim of armed forces of one state is to secure the peace for the benefit of its citizens. In peacetime, army is expected to conduct continuous preparations, permanent practice and to be well equipped. In the event of war, army must be able to apply efficiently all those measures and activities prepared and practiced during the peacetime. In other words, the army must be able to defeat the enemy and to protect the state.

Key words: state, army, armed forces, professional army, control of armed forces

ДРАГАН ПЕТРОВИЋ*
Институт за међународну
политику и привреду
Београд

УДК 94(477)''2013/2015''
Монографска студија
Примљен: 10.02.2015
Одобрен: 20.02.2015

УКРАЈИНСКА КРИЗА 2013-2015

Сажетак: У раду се анализира криза у Украјини, настала у јесен 2013. након одустајања владе Азарова и председника Јануковича да под постојећим околностима потпишу Споразум о сарадњи и придруживању са ЕУ. Насилне демонстрације прозападне опозиције довеле су до преузимања власти на улици фебруара 2014. То је довело до незадовољства рускојезичког Југоистока земље, који је током пролећа тражио гаранције за свој положај и федерализацију Украјине, а паралелно са тим Крим се отцепио и вратио Русији. Следили су немири, погром у Одеси и потом оружани сукоби на истоку Украјине, који су два пута прекидани Минским споразумима – примирјима. Услед великих разлика у интересима између проруског Југоистока те западног дела земље, посебно Галиције на северозападу, и непомирљивости нових власти у Кијеву, мале су шансе да се постојећи конфликти реше компромисом. Томе доприноси и утицај страних сила, пре свега САД, али и уплива екстремно-десничарских покрета на северозападу земље.

Кључне речи: украјинска криза; проруски Југоисток; Галиција; фебруарски пуч у Кијеву; Крим; Луганска и Доњецка области; Новорусија;

Геополитичка подељеност Украјине, њене противречности заокупљале су пажњу научних стваралаца, политичких и друштвених аналитичара још у совјетском периоду, а нарочито након стицања независности и распада СССР.¹ Историјски, културни елементи, укључујући језичко-религијске факторе, подељености и слојевитости њених региона чинили су са једне стране извесно

---

* drdraganpetrovic83@gmail.com

¹ Овде издвојимо само научне монографије: Хантингтон Семјуел, *Сукоб цивилизација*, Службени лист Југославије, Београд 1998, поглавље о Украјини; Cartere Hélène D'encausse, *La gloire des nations – ou la fin de l'Empire Soviétique*, Fayard Paris–Mosque, 1990; Жилцов С. С., *Неоконченна пьеса для оранжевой Украины*, Международные отношения, Москва, 2005; Ефименко А., *Историја украјинског народа*, Институт за политичке студије, 1999. Београд; Петровић Драган, *Геополитика постсовјетског простора*, Прометеј Нови Сад, Институт за међународну политику и привреду Београд, Нови Сад 2008; Петровић Драган, Николић Горан, *Геополитика савремене Украјине*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2009; Петровић Драган, *Председнички избори у Украјини 2010*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2010;

богатство њеног цивилизацијског наслеђа, а са друге стране могућности подела и озбиљно постављали питање функционисања од краја 1991. независне Украјине као унитарне државе.² Без обзира на све слојевитости и разлике у културно-историјском наслеђу Украјине, она се практично у целини могла сматрати делом руског света (Руски мир), а сем евентуално саме Галиције, све до данашњих дана и становништвом и земљом која већински стреми интеграционим процесима на постсовјетском простору у чијем је центру Русија.³ Независна украјинска држава је уз све своје противречности и кризе, функционисала, највише захваљујући парламентарно-изборном систему, који је, услед прилично уравнотеженог односа међу становништвом Украјине проруске и украјинске идентитетске матрице, доводио на власт наизменично председнике и владе једног или другог геополитичког правца. То се могло назвати „украјинском клацкалицом“ јер је заиста у биначком телу, снага умерено проруских водећих партија Партије региона и Компартије, са једне стране, и са друге стране водећих проукрајинско идентитетских, попут Блока Јулије Тимошенко, Наше Украјине и др, била прилично изједначена, па су се и владе и председници република бирали у прилично изједначеном билансу. Тај изборни фактор, поверење грађана у изборни систем и парламентаризам, озбиљно су уздрмали велика криза крајем 2004. поништавања изборне победе за председника државе Виктора Јануковича, лидера Партије региона, и мобилисање на улици маса западноукрајинског концепта, што је названо Наранџаста револуција, односно понављање избора уз мешање САД и неких западних сила, и на крају победу и избор за председника Виктора Јушченка.⁴ Управо током председничког мандата Јушченка долази до даљње ерозије поверења у институције система, имајући у обзир да је између осталог, распустио легитимно изабрану владу Јануковича почетком 2007, и заказао ванредне парламентарне изборе у јесен те године, када тесну већину добијају за формирање нове владе странке суверенистичког концепта.⁵ Најзад почетком 2010. на председничким избори-

---

² Kuzio Taras, “National Identity and History Writing in Ukraine”, Nationalities Papers, Vol. 34, No. 4, September 2006, pp- 408-427; Rodgers W. Peter, “Understanding Regionalism and the Politics of Identity in Ukraine’s Eastern Borderlands”, Nationalities Papers, Vol. 34, No. 2, May 2006, pp 157 – 174. Каспэ Святослав, „Постсоветские нации в саду расходящихся тропок“, Россия в глобальной политике, при участии Foreign affairs, том 7, Н 6, ноябр-деакбрь 2009, стр. 154-163; Јазих Александар, „Друштвене линије подела у Украјини“, Међународна политика, Институт за међународну политику и привреду, број 1134, Београд, април-јун 2009, стр. 66-80; Грчић Мирко, „Геополитичке промене на територији бившег СССР-а“, Глобус, 1995, стр. 9-21;

³ *Украинци народ и култура*, Роосииска Академия наук и Национална Академия наук Украина, Наука, Москва - Киев, 2000; Нарочница Наталија, *Русија и Руси у светској историји*, Српска књижевна задруга, Београд, 2008; Важдра Андрей, *Путь зла, Запад: матрица глобалной гегемонии*, АСТ, Астрель, Киев-Москва, 2006; Воейков Николай Н, *Церковь, Русь и Рим*, Лучи Софии, Минск, 2000; Петровић Драган, «Геополитички аспект савремене Украјине», Глобус, број 32, Београд, 2008, стр. 177-189; - Петровић Драган "Савремена Украјина", Земља и људи, Београд, 2009, свеска 59., стр. 71-77;

⁴ Will the orange revolution, bear fruit? EU / Ukraine relations in 2005 and the beginning of 2006, Batory foundation, Warsaw; Жилцов С. С., *Неоконченная пьеса для оранжевой Украины*, Международные отношения, Москва, 2005;

⁵ Kuzio Taras, “Russian Policy toward Ukraine during Elections”, Elliott School of International Affairs, George Washington University. 2006, Heldref Publications. pp. 492-516; Ukraine, country report, November, 2008, Published by The PRS Group, Inc. Road, Suite East Syracuse, USA, pp. 1-60.

ма побеђује Јанукович, готово истовремено се формира већинска влада Партије региона и Компартије (уз малу странку Литвина), а закључно са октобарским локалним изборима, ове странке преузимају власт на свим нивоима.⁶ Све до јесени 2013. године владајуће структуре на челу са Јануковичем и премијером Азаровим воде земљу нешто ближе проруској опцији, задржавајући међутим као званични правац начелно опредељење Кијева ка ЕУ. Пут ка ЕУ је међутим био само начелан, јер је у стварности заправо дошао у ћорсокак по низу тешко испуњивих услова, од којих је једно од најтежих било везано за затворску казну Јулије Тимошенко.⁷ Са друге стране расположење већег дела украјинске популације ка развијању даљих облика интеграција на постсовјетском простору нарочито према Царинској унији је била евидентна, па је тако у јуну месецу 2013. Украјина ту добила статус посматрача.⁸

Фазе Украјинске кризе

Украјинска криза је формално настала у јесен 2013. године, у оквиру протеста опозиције у односу на тадашњу власт, мотивисане одбијањем владе Азарова и председника Украјине Јануковича, да потпишу Споразум о придруживању са ЕУ. Ти протести су у почетку организовани само у Кијеву, а потом и у више области и насеља западног дела земље. Нарочито од почетка 2014. календарске ови протести попримају и агресиван карактер, што је резултирало и са више погинулих и повређених у њима. Након споразума између опозиције у протесту и представника власти, уз посредство министара спољних послова земаља ЕУ (Француске, Немачке и Пољске), које је начелно подржала и Русија чинило се да је дошло до компромиса у обуздавању настале кризе. Међутим, мимо договора екстремније крило протестаната, користећи договорено повлачење органа реда, насилно преузима власт, што доводи до промене власти у Кијеву, повлачењу пред насиљем Јануковича. Интересантно је да су пре свега САД, а у пасивнијој форми и већина других западних земаља подржале потом

⁶ Петровић Драган, Председнички избори у Украјини 2010, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2010; Петровић Драган, «Председнички избори у Украјини 2010. – анализа остварених резултата по административним областима и културно-историјске регионализације», Међународна политика, бр. 1139, Београд, 2010. јул-септембар 2010, стр. 47-63.

⁷ Драган Петровић, «Украјина у време председничког мандата Виктора Јануковича 2010-2012», Међународна политика, Београд, 2012. број 1146, април-јун 2012. стр. 28-38.

⁸ За шире интеграционе везе са Русијом и постсовјетским простором постоји прилично распрострањено расположење становништва, нарочито у источном и јужном делу земље. О томе сведоче и новија истраживања која су у том правцу реализована. Тако по истраживањима које је презеновано у Институту за социологију Националне академије наука Украјине око 67 % испитиваних пунолетних грађана источних провинција подржава улазак земље у Царински савез, у јужним областима 60 %, у централним 44 %, и у западним 33 %, уз противљење на истоку свега 9 %, 15 % на југу, 20 % у центру и око 38 % популације на западу. Посматрано по старосној структури, присталица интеграција са Русијом и постсовјетским простором је више у старијој популацији него међу млађим узрастима. Видети у Шульга Николай Александрович, «Отношение населения Украины к украинско-российскому межгосударственному и экомоническому сотрудничеству», Российский институт стратегических исследований, Проблемы национальной стратегии, Н 4, 2011, Москва, стр. 94-97.

овакав прелом. У том правцу је фебруарско преузимање власти од протестаната „на Мајдану“, окончало прву фазу украјинске кризе, која се манифестовала у Кијеву и западним областима земље.

Другу фазу би смо могли да назовемо „руска весна“ (руско пролеће), која је приближно трајала негде до погрома у Одеси почетком маја. У овој фази украјинске кризе, Југоисток, који је огромном већином рускојезични, а који чине административне области Луганска, Доњецка, Дњепропетровска, Харковска, Одеска, Николајевска, Херсонска и Запорошка, био је захваћен масовним демонстрацијама негодовања на насилну промену власти у Кијеву и западној Украјини, и забраном статуса руског језика као званичног, што је декретом прогласила нова власт. Истицани су захтеви за аутономију Југоистока, тачније федерализацију земље. У неке градове и насеља југоистока у овом периоду, долазили су бојовници Десног сектора и симпатизери Мајдана, који су у пар наврата чак покушавали да заузму регионалне и локалне центре административне власти (општину, седишта административна и др), што је доводило до сукоба и хомогенизације рускојезичког Југоистока. Ова фаза, која је почела превратом у Кијеву, и где је сутрадан већ у Харкову 23 фебруара одржан скуп политичких представника Југоистока, који су навели да не признају до даљњег нову власт, окончана је управо погромом у Одеси почетком маја. Током ових седамдесетак дана, најважнији догађаји су поред све масовнијих протеста широких маса становништва, пре свега на читавом Југоистоку, а у мањој мери и неким другим централним и северосточним областима земље, јесу одвајање Крима, проглашавање суверености од стране протестаната Луганске и Доњецке области, те отпочињање првих оружаних чарки у њима. Протести широких народним маса рускојезичког Југоистока, отпочели су прилично спонтано, одмах након преврата у Кијеву, а посебно током марта и априла месеца. Отцепљење Крима закључно са референдумом 16 марта, подстакло је интензитет и масовност скупова и манифестација „руске весни“, нарочито у Харковској, Доњецкој, Луганској и Одеској области, а тек у нешто мањем интензитету и у Запорошкој, Херсонској и Николајевској, док је због снаге стационираних безбедоносних снага прокијевских и посебно Десног сектора и других промајданских група, тај интензитет деловања био извесно мањи, али ипак евидентан и у Дњепропетровској области (противречни тајкун Коломајски је био управник ове области).

Мај је био месец изузетне радикализације украјинске кризе, након чега она прво постаје сукоб обележен великим погромом у Одеси, потом долази до одржавања референдума о независности Луганске и Доњецке области 11 маја, уз перманентан пораст интензитета сукоба са органима безбедности прокијевске власти, укључујући постепено и војску. Истина након погрома у Одеси долази до завођења неког облика полицијског часа на остатку Југоистока ван Луганске и Доњецке области и до присилног прекидања манифестација „руске весни“. Током овог кратког, али турсног периода, који се завршава 25 мајем и избором Порошенка, односно радикализовањем интензитета војне интервенције Кијева на истоку (тзв. АТО – антитерористичка акција), сукоби оружани су се поспешили, али они још увек нису попримили интензитет тоталности као у

следећем периоду. Рецимо иако су још 11 маја након референдума две проруске републике стекле легитимитет, многе цивилне и административне везе са остатком Украјине су постојале, а снаге ополоченаца рецимо нису дирале пограничне јединице, и у највећем касарне регуларне војске. Сукоби су углавном вођени фрагментарно, без линија фронта, око важних стратешких центара, као што је пре свега Славјанск и Краматорск, где се истакао министар одбране самопроглашене Доњецке републике Стрелков.

Одржавањем (крњих и мањкавих) председничких избора 25 маја, и избором Порошенка дошло се са једне стране до добијања каквог-таквог легитимитета за пучистичке власти у Кијеву, а са друге стране до екстремног радикализовања оружане интервенције украјинских власти према самопроглашеним проруским републикама, и развоја правих ратних сукоба са бројним жртвама. Тако долази до следеће ратне фазе развоја украјинске кризе, која је трајала од председничких избора 25 маја, када већ исто вече са проглашењем већ у првом кругу Порошенка за председника се изузетно радикализује ниво ратног сукоба на истоку Украјине и ова велика фаза траје све до закључења примирја у Минску 5 септембра. Ово је заправо права ратна фаза украјинске кризе, борбе су попримиле за разлику од претходне фазе, општи карактер, није више било неутралних или изолованих украјинских и других јединица (на пример граничне службе) већ су се сви у зони сукоба укључили у ратовање.

Ова дугачка ратна фаза сукоба има своја три подпериода. Први је од 25 маја до краја прве седмице јула, докле су проруски борци успевали да у највећем задрже линију сукоба и своје стратешке положаје, иако ни у овом периоду то није био сукоб две војске, већ се са стране ополоченаца радило о бројчано и наоружањем вишеструко инфериорнијем противнику у односу на прокијевске снаге, који је герилском тактиком успевао да задржи своје позиције. Наиме прокијевске снаге су прилично лако пролазиле у дубину територије проруса, али када би улазиле у урбане средине не усуђујући се да то чине и пешадијом, доживљавале би осетне губитке своје оклопне технике. Почетком јула и губитком Славјанска и Краматорска почиње друга подфаза у оквиру летње ратне кампање сукоба која је трајала приближно све до друге половине августа. У овој подфази су се проруски борци и даље бранили, али сада практично у латентном повлачењу, пред далеко бројнијим и боље наоружаним противником. Украјинска страна је располагала са регуларним трупама, укључујући бројне резервисте и регруте мобилисане у неколико фаза мобилизације. Томе треба додати да су неки тајкуни, попут Коломајског сами наоружавали плаћеничке јединице, а тзв. Национална гарда формирана је од промајдановских добровољаца, углавном из екстремно десничарских покрета попут Десног сектора, партије Слобода и других. Најзад САД и неке западне земље су све више слале инструкторе, а било је и неколико страних плаћеничких фирми са борцима које су ангажоване. Проруски борци су добијали одређену помоћ од Русије, али интензитет те помоћи је тешко реално проценити. Нема сумње да су добровољци одатле долазили, али се не може располагати са тачним подацима улоге саме руске државе, односно у којем обиму је она слала помоћ.

Најзад у последњој подфази летњег ратног сукоба у Украјини, који је трајао приближно од друге половине августа до 5 септембра, проруски борци су ивршили преокрет, ослободили из окружења Доњецк и Луганск, одбацили од границе са Русијом прокијевске снаге, избили поново на Азовско море и чак су успели да опседају поламилионску луку Мариупољ. Следио је период, примирја, све до друге половине јануара, када су се разбуктали сукоби, који су трајали све до ступања на снагу другог Минског споразума о примирју 15 фебруара.

Међународни и унутрашњополитички амбијент настанка украјинске кризе

Светска економска криза настала начелно 2008. године, а по својим узроцима и структуралним последицама пре свега америчка (у ширем смислу Западна) економска криза, нагло је убрзала процес прерастања светског поретка од монополарног са доминацијом само једне (супер)силе САД, ка мултиполарном, где паралелно егзистира више светских сила, где је Америка појединачно посматрано и даље водећа међу данашњом лепезом светских сила, али без могућности као раније да самостално креира главне токове у међународним односима. Заправо САД и даље најчешће намерно изазивају и креирају кризе у појединим деловима света, али без могућности да их окончавају, онако како су то замислиле, и како то Вашингтону одговара. Претходне, 2013. календарске године, то су најбоље показале у пракси сиријска и украјинска криза, коју су креирале САД у сарадњи са још по пар мање значајних савезника у оба ова случаја. У сиријском случају се желео преврат и свргавање режима Башара Ел Асада, најсличније по либијском сценарију. Ту се желело на чело земље довести послушно руководство и овом геополитички важном блискоисточном и медитеранском земљом наметнути свој утицај, те потиснути одатле руски и кинески, и на тај начин повећати могућности за даљи притисак на Иран и јачање својих позиција у широј регији.⁹

У случају Украјине се притисцима и разноликим деловањем на председника Јануковича и владу Азарова желело усмерити званични Кијев на потписивање споразума о сарадњи и придруживању са ЕУ, и припремати терен за победу прозападне опозиције. Када је власт у Кијеву избегла потписивање под датим околностима ССП, подржавали су се протести опозиције. И у сиријској и у украјинској кризи реаговала је Русија, и док је у првом случају у септембру 2013. спречен Вашингтон да реализује већ најављену војну интервенцију на

---

⁹ О светској економској кризи и утицају на прераспodelу односа снага у свету у Комазец Слободан, Петровић Драган, *Глобална и монетарна криза и нови геополитички и финансијски односи у свету*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2014; о преласку светског поретка ка мултиполаризму у Rousset Marc, *La nouvelle Europe: Paris-Berlin-Moscou*, Le continent paneuropeen face au choc des civilisations, P. Godefroy de Bouillon, Paris, 2009 такође у Драган Петровић, *Ка мултиполарном светском поретку*, Пешић и синови, Центар за истраживање међународне сарадње, Београд 2010

Сирију, у украјинском случају је Москва, својом правовременом интервенцијом пре свега у економској равни, утицала на званични Кијев да не прихвати потписивање ССП.

Ова два велика међународна догађаја су указивала на убрзавање преласка светског поретка ка мултиполаризму, чему свакако у том правцу треба додати и аферу Сноуден. Сиријска и украјинска криза током 2013. су биле на неки начин победе Русије у домену тзв. „тврде“ моћи, а случај Сноуден је фактички пораз Вашингтона у домену „меке“ моћи, слично као што је то претходних година био случај Викиликс. Међутим, током ове 2014. календарске године, Вашингтон је појачао притисак и на тај начин показао намеру да се жестоко бори за успоравање, или можда чак заустављање, а у неким тактичким случајевима и преусмеравање већ одмаклог процеса преласка светског поретка ка мултиполаризму. По сваку цену се бије битка за долар, односно тежња англоамеричких центара моћи, да се долару што више продужи позиција светске валуте плаћања, и на тај начин задржи сопствена хегемонија у финансијском домену у свету

Украјинска криза се појачала управо деловањем англоамеричке политике, што је у радикализацији ситуације довело до фебруарског преврата и свргавања Јануковича, владе Азарова и довођење проамеричких и у исто време екстремистичких групација на власт у Кијеву. Чини се да је са једне стране Русија била затечена оваквим сценариом, и да није довољно улагала у јачање своје меке моћи у Украјини протеклих година. Русија је уз сав пораст своје снаге и утицаја у протеклој деценији и по, ипак показала и извесне слабости, које су је спречиле да још више ојача. Последице раслојавања друштва током деведесетих и опстанак дела неолибералних структура који уз слој тајкуна представљају не само неуравнотеженост стратификације руског друштва, већ и снаге које нису спремне да прате до краја руске државне и националне интересе, посебно не у случају сучељавања са САД и глобалним центрима моћи.

У самој Украјини у њеном западном делу је изузетно развијен национални идентитет, који се у Галицији изродио у антирусизам, док је у југоисточној половини земље рускојезичко становништво иако свесно свом културном припадању руском свету и цивилизацији, остало у идентитетском смислу добрим делом разапето између уже украјинске и шире руске националне идентификације, најчешће са дуалном националном свешћу ствараном у совјетском периоду и дограђиваном у последње две деценије украјинске независности. И поред свега тога руска политика на челу са Путином је од марта месеца успела да у датим, веома тешким околностима да се носи са бројним изазовима и замкама, и да извуче неки резултат који за сада није ни победа ни пораз, већ представља солидну основу за наставак битке за Украјину. Поред повратка Крима Русији, две области Луганска и Доњецка су се након тешке и крваве борбе одбраниле (за сада) од налета украјинских формација. Стиче се утисак да су проруске оружане снаге при том однеле далеко више победа у односу на прокијевске снаге, и што је посебно важно ушле у почетним фазе стварања сопствене праве армије, практично ни из чега. Нарочито су у последњих неколико седмица трајања сукоба у 2014. (август-септембар) проруски борци нанели

тешке поразе кијевским снагама и повратили добар део претходно изгубљене територије, уз наношење тешких губитака противнику.

Фактички свака од стране у сукобу (Кијев, односно Новорусија), али и велике силе (Русија, САД, ЕУ и др.) имале су својих адута до постизања првог примирја у Минску септембра 2014. да су оствариле макар нешто од зацртаних циљева, и све задржавају могућност да се нешто у том правцу надокнади и стекне, укључујући и вероватну могућност обнове непријатељстава. САД су могле да начелно буду задовољни читавим њиховим замишљеним пројектом отварања украјинске кризе. Путем субверзивног деловања успели су да преко опозиције оборе легитимно изабране власти у Украјини на челу са Јануковичем и Азаровим, поставе режим са изузетном антируском ксенофобијом, и потпуно политички завистан од Вашингтона, који у исто време одбија компромис са Југоистоком земље. То ставља у врло тешку раван званичну Москву, којој највише одговара смиривање сукоба и постизање свеобухватног међународног договора, којом Украјина (наравно ван Крима, који је део Русије) остаје начелно целовита земља, али федерализована по питању Луганске и Доњецке области, а по могућности и са наглашеном децентрализацијом, или чак аутономијом за остатак Југоистока, те у исто време, са ванблоковским статусом за читаву земљу. Успесима проруских бораца у Новорусији, отпада могућност до даљњег да Кијев игнорише њихово право на макар федеративан статус. Међутим, са друге стране Кијев не показује озбиљну спремност да за остатак Југоистока (Харковска, Запорошка, Дњепропетровска, Николајевска, Херсонска и Одеска област) даје било шта, осим евентуално права на употребу руског језика (и то на локалном нивоу) и само изузетно неких минималним облика децентрализације, али опет који би вероватно важили и за друге украјинске регије. Политици водећих сила ЕУ више одговара постизање споразума, стицање могућности за укидање досадашњих санкција према Русији, с тиме да показују симпатије ка решењу у оквиру целовитости Украјине неког облика аутономије или чак федерализације за проруске регије, што све заједно није далеко од захтева званичне Москве. Главни проблем су САД којима реално не одговара смиривање сукоба и постизање споразума, посебно не оног, који би био у руском интересу.

Структуре у Новорусији, теже независности, али би били принуђени да прихвате фиктивно бивствовање у Украјини, са снажним елементима сопствене државности, и то вероватно као прелазно решење. Актуелни украјински политичари, које је на површину донео Мајдан и улични протести, након забрањивања проруских Компартије и сламања Партије региона, виде своју шансу у том недемократском поретку, у којем би се такмичили у антируској реторици и непопустљивости за праведно и демократско решење питања Југоистока. Управо увођење неофашистичких покрета, реторике и политичара из западне Украјине и пре свега Галиције у само политичко вођство у Кијеву, представља за америчку политику гарант даље заоштрениости украјинског конфликта, непопустљивост Кијева и спремност на дугорочни конфликт са Москвом и Руским миром у целини (руским светом).

Југоисток Украјине је економски најјачи део земље, а до сада је био спуштан од стране централних власти и вршила се редистрибуција средстава у корист западних региона, и највише економски сиромашне, али политички преобладајуће Галиције и самог Кијева. Отуда уз сво разнородје ставова становништва Југоистока (независност, аутономија, федерализација и др.) постоји свакако макар двотрећинска већина за аутономијом и располагањем сопствених средстава и права на одређивање сопственог развоја, потом очувања руског језика као званичног, тесних културних веза са Русијом и др. Стога није ни чудо да је у задњих деценију и по, Партија региона, чији је основни мото право на разноврсност уређења и организације земље, различитих украјинских региона, посебно за рускојезички Југоисток којем се обраћала, имала толико изборног успеха, и била апсолутно доминантна на овим проруским подручјима, а најјача убедљиво по броју мандата у Врховној ради у Кијеву, и најчешће давала премијера или председника земље. Отуда страх код носиоца власти у Кијеву да ће демократски процес и јавна дебата довести до неког од наглашених облика аутономије, или чак федерализације за читав Југоисток. Стога се и тежи опсадном стању, прављењу зидова према Русији, проглашавањем половине становништва Украјине сепаратистима, и стављење њих ван закона, ванредним полицијским мерама, „антитерористичким операцијама“, хапшењем, батињањем и чак убијањем неистомишљеника, постојања приватних армија, неофашистичких батаљона, све у правцу опстанка на власти, обезбеђења стечене имовне тајкуна, слушање америчких налога. У том правцу је било јасно још након септембарског примирја да је сасвим реална могућност настављања пре или касније оружаног конфликта, који највише одговара америчкој политици (уз евентуално такође непопустљиве и антируске политике Пољске, евентуално Британије и балтичких република) као и њиховим марионетама, пучистичким политичарима у Кијеву - од америчког експонента Јацењука, до неофашистичких и екстремистичких Тјагинбука и Турчинова, да не спомињемо Јароша, Љашка, део тајкуна и др..

Русија у овој ситуацији има огроман улог, јер то није само борба за опстанак проруског идентитета Југоистока: То је и борба за покушај да Кијев остане ван НАТО, борба за мултиполарни светски поредак, борба за охрабривање ширих процеса и токова у самој Европи који се залажу за самосвојност Европе од англоамеричке и глобалистичке политике, борба за дијалог и покушај решавања односа у свету без хегемона и једностраног наметања воље, борба за реформу финансијског и економског система, одбијање наметања неолибералне економије и улоге долара као искључивог светског платежног средства, којим фактички Вашингтон већ деценијама прелива сопствене економске слабости и опорезује остатак човечанства. У том правцу даље решавање украјинске кризе, по свом значају далеко превазилази питање уређења ове земље, или чак интереса шире регије, па и саме Европе, то је заправо чворовито питање конфликта нагомиланих противречности и тежње Вашингтона да исфабрикуваним сукобима, одлаже или чак спречи наставак процеса преласка светског поретка ка мултиполаризму, који одговара практично свима сем самој Америци и њеној хегемонистичкој елити. Друго је сасвим питање да ли је актуелна

Русија која је без сумње у узлету, ипак кадра да уз своје проблеме који су у највећем наслеђени још из Јељциновог периода (велике неједнакости у друштву, тајкуни, део неолибералне елите са стеченим позицијама и реално окренут глобалистичким центрима моћи, који је до сада неискрено подржавао Путина или му се барем није отворено супротстављао) уђе у борбу до краја у украјинској кризи са кијевским пучистима, тајкунима и америчком политиком која иза њих стоји, те извојује не само опстанак ЛНР и ДНР, већ и макар минималну аутономију за остатак Југоистока у оквиру јединствене ванблоковске Украјине.

За српско питање на Балкану, ово је такође битка за смањење, можда у почетку само делимично, англоамеричког притиска у свим областима политике и живота, што би водило (постепеном) расту демократизације и слободе у српском друштву, отрежњењу од погубног наметнутог неолибералног концепта економије и друштва, шансу за демократско и праведније решавање српског питања у целини, за почетак културним, и вероватно економским повезивањем у региону и др.

Руски утицај на Балкану ће се у скоријој будућности значајно повећати из најмање два врло важна стратешка разлога: решавањем украјинске кризе, где ће се руски утицај највероватније и институционализовано, демократским средствима, већинском вољом тамошњег становништва проширити на простор Југоистока (за сада је враћен Крим, а ЛНР и ДНР су се конституисале), и друго реализацијом неког од облика пројекта Јужног тока, макар проширењем постојећих капацитета цевовода. За сада то је дуплирање Плавог тока до Турске, и изградња новог цевовода до Грчке, одакле би се могли у перспективи гранати даље цевоводи преко Македоније до Србије, и чак вршити притисак за изградњу испод Црног мора и до Бугарске, или неке од других комбинација. Једноставно како само Русија од великих сила има вишак, и то изузетан енергената за извоз у односу на своје потребе, а европске земље су у огромном дефициту (али и Кина, Индија, Јапан и највећи део осталих земаља света), то је логично да се изградњом цевоводне инфраструктуре остварује најјефтинији и најбржи њихов дотур од Русије. Тренутно одустајање од изградње Јужног тока, више је констатовање неспремности политике ЕУ за његовом реализацијом, него што је спремност Русије, да не говоримо о економским интересима свих судеоника пројекта, да се одустане од овог замашног подухвата. Његово даље пролонгирање, додатан је тег оптерећења тешких услова и захтева атлантистичких снага у Европи, земљама Старог континента, а руски маневар у правцу постизања договора са Турском, и планираног са Грчком, нови успешан шаховски потез реализације енергетске политике, након чега се неки од облика Јужног тока чини још неопходнијим и пожељнијим, посебно за земље Југоистока и Југа Европе.

Противречности Минског споразума и наставак сукоба у јануару

Споразум у Минску о примирју између сукобљених страна у Украјини, који је ступио на снагу 5 септембра представљао је компромис, који је задово-

љио тада елементарне интересе страна потписница. Свака од страна у сукобу тада је одржавањем примирја могла да оствари бар неке од својих најважнијих интереса и да покуша путем преговора да то прошири у своју корист.

Власти у Кијеву, су примирје дочекале са олакшањем, након низа неуспеха које је њихова велика офанзива на Доњецк и Луганск доживела у последњој декади августа. Уместо најављиване победе, заузимањем макар једне од две престонице ЛНР и ДНР, доживео се војнички пораз, који се нарочито почетком септембра претворио у распад фронта и победоносно наступање у свим правцима проруских снага. Тада је за 23 август, национални празник Украјине била планирана за режим у Кијеву победоносна парада и громогласно најављивано заузимање Доњецка, а уместо тога у престоници ДНР је од стране проруса организована парада, на чијем су крају спроведени заробљени украјински војници. То је урађено по узору на сличан дефиле у Москви на крају Другог светског рата, мада се мора напоменути да је овај потез проруских власти у Донбасу у супротности са међународним стандардима о поступању према заробљеницима. Са друге стране постоје бројни примери почињених злочина над проруским становништвом на истоку Украјине, гранатирање градова и масовних цивилних жртава, мучења и чак егзекуција заробљеника, што су нарочито чиниле паравојне формације прокијевских снага.

То је био велики ударац за кијевске власти, а у следеће две седмице су доживели серију пораза од проруса, повлачење на низу праваца, колосалне губитке у људству и техници, да су примирје од 5 септембра дочекали са олакшањем. Проруси су опколили били Мариупољ, велики лучки град на обали Азовског мора, пробили блокаду Доњецка и одбацили даље противника, те успели да униште све преостале џепове у дубини своје територије, са изузетком клина код Дебаљцева и мале опкољене групе украјинских снага на терминалу Доњецког аеродрома.

Проруским снагама, упркос серији успеха у континуитету последње три седмице сукоба, примирје је такође одговарало, да консолидују своје снаге, организују живот на својој територији. То је њима било преко неопходно, јер су ЛНР и ДНР створене током непрестаних борби још од раног пролећа, и функционисале пре свега у војном домену, са импровизованим цивилним организацијама привреде и живота. Прорусима је велики проблем представљала чињеница да су значајни делови административних области Доњецка и Луганска још остали под контролом кијевских снага. Потом, у преговорима кијевска страна није показивала никакву спремност да уважи било какву, макар културну аутономију за остале области рускојезичког Југоистока, односно административних области Харкова, Дњепропетровска, Запорожја, Одесе, Херсона и Николајева. Русија и представници Новорусије који су се укључили у наставке Минских преговора, били би за почетак задовољни и од раније (у време Јануковича) извојеваним правима за Југоисток употребе руског матерњег језика као другог званичног у употреби у овим областима, заједно са украјинским, и макар у знацима дуго најављиване децентрализације свих украјинских области у привредном и културном смислу, које би важиле и за ове области. Међутим, Кијев се у преговорима показао прилично непопустљив, показавши

спремност да само за ЛНР и ДНР призна одређени специјални статус и то само за простор који се налазио у рукама Новорусије у тренутку примирја, а не и за остатак административних области, које су задржале под контролом прокијевске снаге, попут Мариупоља, Краматорска, Славјанска у Доњецкој области, и северног дела Луганске административне области.

У том правцу било је јасно да овакве противречности тешко могу бити решене за преговарачким столом, иако је простора за извесне компромисе свакако било. У Украјини подред тога фактички од преврата фебруара 2014, долази до суспензије парламентаризма и чак демократије у њеним најважнијим појавним облицима. Наиме до тада какав-такав компромис у друштву и поред изражених противречности између југоисточног дела земље и северозапада, постојао је у облику плуразлизма, дакле парламентаризма. Тај парламентарно-плуралистички елеменат Украјине од њеног добијања независности, који је уз сво повремено гажење и притиске, попут Наранцасте револуције, низа прекорачења Устава које је вршио председник Јушченко, ипак давао могућности за компромис у оквиру низа постојећих противречности ове земље, како у наведеном геополитичко-цивилизацијском обрасцу, тако са друге стране и по питању слојних и статусних разлика и супротстављених интереса. Преврат фебруара 2014. године, паралелно са преузимањем власти на улици у низу региона земље, представља напуштање до тадашњег плуралистичког система и парламентаризма који су ову земљу противречности и њене институције система и одржавали у протекле две деценије постојања. Када су потом протекли месеци метежа и безакоња, под патронатом Запада и у потрази за каквим-таквим легитимитетом фебруарског преврата одржани у мају прво председнички, а потом у октобру и парламентарни избори, они су само потврдили да је превратничка Украјина заправо ушла у своје постдемократско време, а да заправо она земља која је пре тога егзистирала као компромис низа њених унутрашњих противречности, и уз благослов својих суседа, заправо више не постоји. Заправо она је порушила и на унутрашњем и на спољашњем плану низ својих стубова који су подупирали њене темеље. На унутрашњем плану две велике проруске странке у земљи, апсолутно доминантне на читавом Југоистоку, од чега Партија региона и убедљиво најјача у читавој земљи су практично укинута, а Компартија и буквално забрањена. У Новорусији се није ни гласало, а на Југоистоку је излазност била изузетно мала. Напротив Новорусија је имала своје новембарске изборе који су подкрепљивали њену одвојеност, не заборавимо мајски референдум који је огромном већином показивао жељу тамошње популације за сувереношћу. Овде више не говоримо о Криму, који је постао још пре готово годину дана саставни део Русије.

Унутар западноукрајинског друштва долази до радикализације политичких ставова, и пораста утицаја крајње деснице, са врло јаким утицајем покрета и странака неофашистичке идеологије, мада је тешко тврдити да они имају апсолутну већину и у том делу земље. У средишњим деловима Украјине стање свести је умереније у сваком погледу, али новонастала нестабилност политичка и друштвена има такође своје показатеље. На Југоистоку (ван Новорусије) су политичке и друштвене слободе смањене на минимум, а у широј

зони сукоба, укључујући и Харков, влада нека врста полицијског часа, док ни у Одеси и другим југоисточним крајевима није много боље. Сасвим на западу, у Закарпатској области, већинско русинско становништво је под притиском, као и мађарска национална мањина, од стране саме државе и посебно екстремистичких покрета, који иначе представљају „државу у држави“.

Ту долазимо до односа са окружењем, које се такође променило, као што је и на унутрашњем плану постфебруарска и постпревратничка Украјина изгубила свој континуитет са оном земљом која је као независна претходно егзистирала на каквом – таквом компромису својих разлика, у протекле више од две деценије постсовјетске епохе. Најзначајнији тег њене спољне сигурности и равнотеже стубова који су је подупирали је свакако Русија, која се не може третирати као пуки сусед. Напротив, Русија представља заправо матицу за бар половину украјинског становништва, док и за значајан део оне друге, северозападне Украјине, она има значење сродне земље, одакле вуче заједничко порекло, у сваком случају сродност, и несумњиви миленијуми заједничке историје. Ту је и Заједница независних држава, а посебно Заједнички економски простор којих је Украјина чланица. Ту су посебно јаке везе и са суседном Белорусијом, која објективно представља као северни сусед, наставак, истина специфични, али несумњиви део руског света (Руског мира), коме и сама Украјина, или бар њен Југоисток, па и Малорусија свакако теже, или су макар историјски припадали. На југозападу посебан значај има суседна Молдавија, која је такође, (макар још формално) члан ЗНД, а Тираспољска област, са проруским становништвом се издвојила и у њој се налазе проруске и чак и саме руске оружане снаге. У таквим околностима Русија није била спремна да ни *de jure*, а посебно не *de facto* призна ову постфебруарску, превратничку Украјину, а и то у перспективи само делимично и условно: без Крима свакако који сматра својим неотуђивим делом, и Новорусију као суверену, али у неком саставу *de jure* целовите, али федерализоване Украјине, где би и остатак Југоистока имао барем културну аутономију и децентрализацију, а пожељније и снажну аутономију, (на ивици федерализма).

Земље ЕУ су водиле политику постизања компромиса, где је Брисел, под утицајем Вашингтона, подржавао на један уздржан начин, власти у Кијеву. Међутим, земље ЕУ, а посебно тзв. Стара Европа (Немачка, Француска, Италија) су и од кијевских власти тражиле попуштање у правцу постизања компромисног решења украјинске кризе, а са друге стране показале спремност за увођење неких од видова економских санкција према Москви, од чијих последица трпе и саме.

Чланице ЕУ у суседству Украјине су са једне стране показивале уздржану и начелну подршку Кијеву, где се по ентузијазму истицала Пољска, а са друге стране заинтересованост за своје мањине и повластице које би од украјинске кризе и саме могле добити. Тако Мађарска тражи чак неувијено посебна права за своју мањину у Закарпатској области, где је опет развијен русински аутономизам. Румунија показује интересовање за своју мањину највише у Буковини. Словачка која је најмање наклоњена Кијеву и показује разумевање за руске интересе, и сама подсећа да је Закарпатска област до 1945. била саставни

део Чехословачке. Чак и Пољска која подупире начелно чврсто Кијев у његовом сукобу са Русима, и сама има полускривене интересе у Волинији и Галицији.

Заправо Вашингтон највише показује спремност и снагу да подупире сваки украјински, посебно званични кијевски екстремизам и непопустљивост према могућности постизања истинског компромиса са Русијом и проруским делом унутар саме Украјине.

Све ове противречности у Украјини и окружењу, посебно пресудан утицај Вашингтона на власти у Кијеву и десницу на украјинском западу, олигархе, и чак директно мешање у украјинску политику, довели су до тога да је Мински споразум остајао мртво слово на папиру, или боље речено привремени предах за даљи наставак сукоба. Иако је кршења примирја било и раније, практично током читавог његовог трајања, од септембра до јануара, тек од друге половине јануара, настају борбе у континуитету, које су се потом претвориле у фронталне сукобе великих размера. У овим сукобима снаге Новорусије су аналогно иницијативи коју су имале у завршним седмицама рата пре потписивања Минског примирја почетком септембра, постигле извесне успехе: Након 20 јануара успеле су одбацити противника нешто даље од агломерација Доњецка и Луганска, примаћи се на југу до предграђа Мариупоља. Посебан стратешки значај за борце Новорусије је опкољавање јединог преосталог стратешког клина у својој територији који је преостао код Дебаљцева, где су одсечени значајни делови украјинских снага, којима, уколико се не повуку и напусте положаје, прети уништење, слично претходним искуствима током лета које је претрпела украјинска армија.

Уз сву традиционалну превртљивост ратне среће, коју смо на простору Новорусије могли да пратимо током претходних месеци сукоба (још од раног пролећа 2014. када су избиле прве борбе), стиче се утисак да проруски борци са више срца и умешности надилазе прокијевске снаге, где само на моменте десничарски елементи, показују ентузијазам за истрајну борбу. Како прокијевске снаге нису успеле током читавог низа месеци пролећа и лета 2014. да надвладају тадашње ополоченике, односно снаге Новорусије у повоју, тешко би било за очекивање да то успеју и у перспективи, када је створена и са друге стране организована армија, истина још увек знатно малобројнија и са мањим материјалним ресурсима. Али за разлику од бораца Новорусије, који показују висок морал, уз несумњиву подршку локалног становништва, па чак и у залеђини фронта на украјинској страни, имају симпатије и на целом Југоистоку, да не говоримо о подршци сада све отворенијој у материјалу и хуманитарној помоћи, добровољцима из Русије, прокијевске снаге чине конгломерат (присилно мобилисаних, слабог регуларног кадра, укључујући командни, те мањег дела десничара, и њихових паравојних јединица, чему треба додати и стране плаћенике и инструкторе.

У том правцу у даљњем развоју сукоба свака од страна има своје адуте, где Кијев поред своје веће базе у људству за мобилизацију, може рачунати на одређену помоћ са запада, пре свега од Америке, укључујући потенцијално и

све већи број инструктора, да не говоримо о материјалу и техници. Са друге стране снаге Новорусије имају одређену помоћ Русије, показале су до сада далеко већи борбени морал и умешност, а ако поред ових нових успеха на терену, постигну пренос сукоба и на остале области Југоистока, путем активирања партизанских јединица, читав фронт тзв. АТО се може срушити и померити линија дејстава ка западу, што би свакако могло натерати кијевске властодршце, да без обзира на непопустљивост коју диктира Вашингтон, најзад прихвате истинске преговоре и компромисна решења. Компромису тежи и највећи део ЕУ, посебно сила тзв. Старе Европе. Ангела Меркел и Франсоа Оланд су одиграли веома важну улогу у постизању примирја и договора у Минску (тзв. Минск 2) који је ступио на снагу 15 фебруара. Овај споразум значи примирје између две стране, док његове политичке одредбе су често условне, и због противречности интереса, тешко је за очекивати да ће у потпуности заживети. Веће су са друге стране могућности да заживи само примирје, прекид ватре, који може потрајати и месецима.

Зато се чини да је најреалније предвиђање да ће се украјинска криза и чак оружани сукоб у различитим својим видовима и фазама продужавати можда још годинама. Поједини договори, посебно примирја, представљаће заправо компромисну ситуацију, и тражење предаха две стране, најчешће и под утицајем Русије, земаља ЕУ, САД и међународног фактора посматрано у целини. На жалост се чини да ће и Кијев и проруси, имати више мотива, да постигнута примирја и договоре сматрају само као тренутни компромис, или чак само предахе за даљње покушаје да се до макар дела својих циљева дође ратним путем. То све долази због сложености украјинског питања, чињенице да је власт у Кијеву под огромним притиском непомирљивих екстремних снага и покрета западноукрајинске и посебно галичничке, иначе делом неонацистичке идеологије. Потом пресудним утицајем за истински компромис и решење украјинског чвора незаинтересоване америчке политике. Русија има далеко више мотива за постизање трајнијег споразума, пре свега у виду санкција са земљама ЕУ, али и превазилажења унутаруских друштвених и политичких разлика, пре свега у кругу елите, а мање у оквиру широких слојева друштва, о спољнополитичким приоритетима. Путин има већинску подршку руског друштва у вођењу спољнополитичке концепције, али у делу високо позициониране друштвене елите у Русији постоје значајне снаге за утилитаран однос са САД и глобалистичким, посебно финансијским центрима моћи, често из слободних или чак личних интереса.

***

Украјинска криза је настала крајем 2013. године, након организовања протеста прозападног дела опозиције, против владе коју су чиниле странке Партије региона и Компартије, услед замрзавања до даљњег преговора о придруживању са ЕУ. Ови протести су били нарочито снажни у западној Украјини поред оних који су трајали у Кијеву, и подразумевали су и насртаје на седишта институција власти. Након насилног преузимања власти од стране опозиције фебруара 2014. следили су немири и масовне манифестације на рускојезичком Југоистоку у правцу негодовања због фебруарског преврата и у тражењу феде-

рализације земље. Непомирљивост нових власти у Кијеву се манифестовала употребом силе на Југоистоку, што је уз сва заштравања довело до правих војних операција током касног пролећа и лета 2014. године, пошто су Луганска и Доњецка област спровеле референдуме за независност и прогласиле сецесију. Крим се мирним путем, спроведеним референдумом вратио Русији, док су се на простору Луганске и Доњецке области водиле тешке борбе са много жртава. Проруске отцепљене републике су успеле да се одбране до краја лета, што је примирјем и споразумом у Минску 5 септембра постао привремено замрзнут сукоб. Међутим, противречности две стране, паралелно са уплићањем других сила, посебно САД и Русије, довело је до заштравања односа и поновног оружаног сукоба од друге половине јануара до средине фебруара 2015, односно новог споразума о примирју у Минску. Судбина овог примирја је неизвесна, али низ противречности међу супротстављеним странама говоре о великој могућности наставка не само украјинске кризе, већ и даљих оружаног сукоба у перспективи.

Литература:

Извори цитата

Књиге, научне монографије

1. Efimenko A., *Istorija ukrajinskog naroda*, Institut za političke studije, 1999. Beograd;
2. Жилцов С. С., *Неоконченная пьеса для оранжевой Украины*, Международные отношения, Москва, 2005;
3. Komazec Slobodan, Petrović Dragan, *Globalna i monetarna kriza i novi geopolitički i finansijski odnosi u svetu*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2014;
4. Naročnicka Natalija, *Rusija i Rusi u svetskoj istoriji*, Srpska književna zadruga, Beograd, 2008
5. Huntington Semjuel, *Sukob civilizacija*, Službeni list Jugoslavije, Beograd 1998;
6. Carrere Hélène D'encausse, *La gloire des nations – ou la fin de l'Empire Sovietique*, Fayard Paris– Mosque, 1990;
7. Petrović Dragan, *Geopolitika postsovjetskog prostora*, Prometej Novi Sad, Institut za međunarodnu politiku i privredu Beograd, Novi Sad 2008;
8. Petrović Dragan, Nikolić Goran, *Geopolitika savremene Ukrajine*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2009;
9. Petrović Dragan, *Predsednički izbori u Ukrajini 2010*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2010;
10. Petrović Dragan, *Ka multipolarnom svetskom poretku*, Pešić i sinovi, Centar za istraživanje međunarodne saradnje, Beograd 2010,
11. Rousset Marc, *La nouvelle Europe: Paris-Berlin-Moscou*, Le continent paneuropeen face au choc des civilisations, P. Godefroy de Bouillon, Paris, 2009
12. *Українці народ и культура*, Роосинская Академия наук и Национална Академия наук Украина, Наука, Москва - Киев, 2000.
13. Will the orange revolution, bear fruit? EU / Ukraine relations in 2005 and the beginning of 2006, Batory foundation, Warsaw;

Чланци у научним часописима и зборницима

1. Важдра Андрей, *Путь зла, Запад: матрица глобальной гегемонии*, АСТ, Астрель, Киев-Москва, 2006;
2. Воейков Николай Н, *Церковь, Русь и Рим*, Лучи Софии, Минск, 2000;
3. Grčić Mirko., «Геополитичке промене на територији бившег СССР-а», *Globus*, 1995, str. 9-21;
4. Jazić Aleksandar, „Друштвене линије подела у Украјини”, *Међународна политика*, Институт за међународну политику и привреду, број 1134, Београд, април-јун 2009, стр. 66-80;
5. Каспэ Святослав, „Постсоветские нации в саду расходящихся тропок“, *Россия в глобальной политике*, при участии Foreign affairs, том 7, Н 6, ноябрь-декабрь 2009, стр. 154-163;
6. Kuzio Taras, “National Identity and History Writing in Ukraine”, *Nationalities Papers*, Vol. 34, No. 4, September 2006, pp- 408-427;
7. Kuzio Taras, “Russian Policy toward Ukraine during Elections”, *Elliott School of International Affairs*, George Washington University. 2006, Heldref Publications. pp. 492-516;
8. Petrović Dragan, «Геополитички аспект савремене Украјине», *Globus*, број 32, Београд, 2008, стр. 177-189;
9. Petrović Dragan "Savremena Ukrajina", *Zemlja i ljudi*, Београд, 2009, sveska 59., стр. 71-77;
10. Petrović Dragan, «Председнички избори у Украјини 2010. – анализа остварених резултата по административним областима и културно-историјске регионализације», *Међународна политика*, бр. 1139, Београд, 2010. јул-септембар 2010, стр. 47-63.
11. Petrović Dragan, «Украјина у време председничког мандата Виктора Јануковича 2010-2012», *Међународна политика*, Београд, 2012. број 1146, април-јун 2012. стр. 28-38.
12. Rodgers W. Peter, “Understanding Regionalism and the Politics of Identity in Ukraine’s Eastern Borderlands”, *Nationalities Papers*, Vol. 34, No. 2, May 2006, pp 157 – 174
13. Ukraine, country report, November, 2008, Published by The PRS Group, Inc. Road, Suite East Syracuse, USA, pp. 1-60.
14. Шульга Николай Александрович, «Отношение населения Украины к украинско-российскому межгосударственному и экономическому сотрудничеству», *Российский институт стратегических исследований*, Проблемы национальной стратегии, Н 4, 2011, Москва, стр. 94-97.

Crisis in Ukraine 2013-2015

Summary: In this paper author analyzes the crisis in Ukraine, originated in autumn 2013, after giving up of the Azarov and President Janukovic’s Government to sign Agreement on Cooperation and Association with European Union, under existing circumstances. In February 2014 violent demonstrations of the pro west opposition led to the takeover of power on the streets. That led to discontent of the Russian speaking South-East of the country, which during the spring asked for the guarantees for its position and federalization of Ukraine, and parallel with that Crimea seceded and returned to Russia. The riots came after, massacre in Odessa and then armed conflicts in the East of Ukraine, that were two times interrupted by truce - agreements from Minsk. Because of large differences in interests between pro-Russian South-East and western part of the country, especially Galicia in the

North-West, and irreconcilability of new Government in Kiev, there is little chance that existing conflicts are to be solved by compromise. The influence of foreign powers, primarily United States of America, but also the influence of the extreme-right movements on the Northwest of the country contribute to that too.

Key words: Ukrainen crisis; pro-Russian South-East; Galicia; In February 2014 violent demonstrations; Krimea; Lugansk and Donetsk oblast; Novorrosia

СЛОБОДАН ЗЕЧЕВИЋ*
Институт за европске студије
Београд

УДК 94(4+7):342.5
Монографска студија
Примљен: 11.12.2014
Одобрен: 25.01.2015

ДА ЛИ КОМИСИЈА ПОСТАЈЕ ВЛАДА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ?

Сажетак: Да ли данашња Комисија, имајући у виду њен начин избора и положај у институционалном систему Европске уније, може да претендује да буде влада Уније? Ово питање се намеће обзиром на демократизацију поступка избора председник Комисије у контексту европских парламентарних избора 2014. године. Од међународног функционера председник Комисије постао је политички лидер који се бира на непосредним изборима са општим правом гласа. Председник Комисије даје политичке смернице и руководи Комисијом попут председника владе. Поред тога, Комисија има надлежност законодавне иницијативе. Ипак, Комисија не располаже свим полугама које би јој омогућиле да попут класичне владе води економску политику. У области спољних послова потпредседник Комисије који је уједно и Високи представник за спољне послове и безбедносну политику заправо само излаже у јавности спољнополитичке ставове које су представници држава претходно једногласно усагласили на састанцима Европског савета и Савета. Комисија нема министра одбране јер је ова област у сфери међудржавног договарања чланица Европске уније.

Кључне речи: Комисија, Европска унија, влада, Европски парламент, председник Комисије, парламентарни избори, институционални систем Европске уније, надлежности

Увод

Влада као извршни орган државне власти има надлежност да води спољну и економску политику, подноси скупштини законодавне иницијативе и врши подзаконско уређивање. У демократском државном уређењу састав владе зависи од скупштинске већине проистекле из слободних вишестраначких избора са општим правом гласа. Да ли данашња Комисија, имајући у виду њен начин избора и положај у институционалном систему Европске уније, може да претендује да буде влада Уније? Европске заједнице као претеча данашње Ев-

---

* vzecevic@eunet.rs

ропске уније већ у зачетку су се разликовале у односу на класичне међународне организације јер је уговорима о оснивању предвиђено постојање »наднационалног« у односу на државе чланице независног органа који је имао значајно учешће у поступку доношења одлука. (Rideau, 2002: 360; Samardžić, 1998: 103) Временом, са променама оснивачких уговора, мењао се начин избора председника а затим и чланова Комисије, као и начин њеног унутрашњег функционисања. Тенденција је била да се ојача улога председника Комисије не би ли овај стекао ауторитет који имају председници влада у државама чланицама. На последњим парламентарним изборима 2014. године федерације европских политичких странака су унапред истакле своје кандидате за председника Комисије. Ови последњи су током парламентарне кампање заступали свој економски програм за излазак из кризе. Жан Клод Јункер, као кандидат европских народних партија које су добиле највише посланичких места у Европском парламенту, изабран је за председника Комисије. Састав данашње Комисије је плод договора два најбројнија посланичка клуба у Европском парламенту тј. Европских народних партија (умерена десница) и европских социјалиста. Дакле, начин бирања Комисије све више поприма демократски облик који јој даје легитимитет да претендује да постане влада Европске уније.

Комисија и по својој унутрашњој организацији рада подсећа на владу демократске државе у смислу хијерархијског ауторитета и политичког вођства њеног председника, као и расподеле задужења Комесара по ресорима. Претходно поменута има значајна овлашћења у погледу покретања законодавних иницијатива у Европској унији. Међутим, постоји низ ограничења која још увек не дозвољавају да се о Комисији говори као о класичној влади. Тако не би могло да се говори о томе да Комисија води спољну или економску политику Европске уније. Наиме, Европска унија нема јединствену спољну политику већ она зависи од договора држава чланица заснованог на консензусу. Потпредседник Комисије који је уједно и Високи представник за спољне послове и безбедносну политику само заступа претходно поменуте ставове. У области економске политике представници држава у Европском савету и Савету усвајају заједничке смернице, али и даље не постоје полуге за вођење јединствене европске економске политике.

Демократска легитимност Комисије која јој омогућава да претендује да постане влада Европске уније

Према одредбама уговора о Европској унији усвојеног у Лисабону 2009. године, Европски савет имајући у виду резултате избора за Европски парламент и након одговарајућих консултација, а на основу одлуке донете квалификованом већином предлаже Европском парламенту кандидата за председника Комисије.¹ Уговор из Лисабона дакле, уводи и формалну обавезу за Европски савет да приликом именовања кандидата за председника Комисије одабере

---

¹ Члан 17 став 7 уговора о Европској унији.

лице које припада странци која располаже већином у Европском парламенту. У пракси, приликом именовања господина Бароза (Jose Manuel Barroso) за председника Комисије, Европски савет је узимао у обзир политичку припадност кандидата иако га тада важећи уговор из Нице из 2003. године на то није обавезивао.² Уговорима из Лисабона такође је, у симболичном смислу, предвиђено да Парламент више не одобрава како је то било одређено уговором из Нице,³ већ бира предложеног кандидата за председника Комисије већином гласова својих чланова (Isaacs, 2012: 141). Уколико се кандидат за председника не изабере, Европски савет је дужан да у року од месец дана предложи другог кандидата. Из претходно изнетог проистиче да поступак именовања председника Комисије све више личи на поступак именовања председника владе у смислу да колективни шеф државе (Европски савет) предлаже скупштини тј. Европском парламенту кандидата за председника Комисије из редова странака које имају парламентарну већину (Bergampane, Rosseto, 2013: 157).

Ипак, треба имати у виду да кандидат за председника Комисије до парламентарних избора 2014. године није био шеф странке или коалиције странака која је победила на изборима, већ је била реч о лицу које су дискреционо одабрали шефови држава или влада чланица Уније, а које припада парламентарној већини. Уговорима из Лисабона није било предвиђено ни да посланички клубови у Европском парламенту имају право да унапред кандидују на парламентарним изборима лица за која сматрају да би требала да буду председници Комисије.

Новине у поступку избора председника Комисије проистекле из европских парламентарних избора 2014. године

Приликом избора за посланике у Европском парламенту 2014. године унета је новина у правцу јачања његовог утицаја и демократске легитимности будуће Комисије. Наиме, федерације европских политичких партија унапред су предложиле своје кандидате за председника Комисије. Тако су странке европске умерене деснице окупљене у посланичком клубу Европских народних партија кандидовале Луксбурганина Жана Клода Јункера (Jean-Claude Juncker), европски социјалисти су подржали кандидатуру председника Европског парламента Немца Мартина Шулца (Martin Shultz), европске демократе и либерали су стали иза бившег белгијског премијера Ги Верхофштада (Guy Verhofstad), партије зелених екологиста су имале чак два кандидата Немицу Франциску Келер (Franciska Keller) и Француза Жозеа Бовеа (Jose Bove), док су странке европске левице стале иза Грка Алексиса Ципраса (Alexis Tsipras).⁴ Кандидати су водили активну кампању у државама чланицама Уније и учествовали у међусобним телевизијским сучељавањима и то 28. априла у Мастрихту, 9. маја у Фиренци и 15. маја 2014. године у Европском парламенту

² Члан 214 став 2 уговора о Европској заједници.

³ Члан 214 став 2 уговора о Европској заједници.

⁴ Sabine Suylfuss-Amaud, *Qui sera le prochain president de la Commission europeenne ?*, <http://www.challenges.fr>, 11.06.2014.

у Бриселу.⁵ Ово последње сучељавање преносило је више од сто четрдесет телевизијских станица широм континента. На парламентарним изборима 2014. године највише посланичких места освојила је европска умерена десница, односно Европске народне пратије (221) испред Европских социјалиста (191).⁶ Партије европске деснице нису имале апсолутну већину у Европском парламенту тако да је била неопходна шира коалиција како би се изабрао председник и чланови нове Комисије. Демократска логика ствари ишла је у прилог томе да Жан Клод Јункер добије подршку Европског савета као кандидат за председника Комисије обзиром да су странке десног центра освојиле највише гласова на изборима. Међутим, реч је о релативној већини тако да су у контексту парламентарних коалиција, а најреалније је била она велика између Европских народних партије и социјалиста, била могућа и друга решења. Управо овде су и настала размимоилажења у приступу избору кандидата за председника Комисије између Европског савета и Европског парламента. Главни актери у Европском савету (премијери Немачке, Француске и Велике Британије) у прво су време сматрали да у складу са уговорима из Лисабона и даље имају дискреционо право да предложи кандидата за председника Комисије. На тај начин би Европски савет као међудржавни орган задржао политички доминантну улогу у институционалном систему Уније и избегао дијалог и поделу власти са председником Комисије чија би политичка моћ порасла уколико би из њега стајала одређена демократско изборна легитимност. Стога, није изненађење што је традиционално евроскептични британски премијер Дејвид Камерон (David Cameron) ушао у фронталну опозицију према кандидатури Жана Клода Јункера за председника Комисије, у страху од даље федерализације институционалног система Европске уније. Да би подвукао међудржавну природу претходно поменутог, као и да би очувао прерогативе Европског савета Камерон је изашао са тезом да Европски савет треба да предложи најбољу могућу, односно најјачу личност за председника Комисије. То наводно, по Камерону, свакако није Луксембуржанин Јункер.⁷ С друге стране, посланици у Европском парламенту били су одлучни да спрече да Европски савет наметне будућег председника Комисије. У том смислу чак је постојао и интерни договор међу кандидатима за председника Комисије који су учествовали на изборима 2014. године да заједнички подрже једног од њих.⁸ Европски парламент је имао чврст институционални аргумент у руци јер, према члану 17 уговора о Европској унији могао је већином гласова да одбије да подржи кандидата којег је предложио Европски савет. Имајући у виду претходно изнето, али и притиске којима је у Немачкој јавности била изложена Ангела Меркел у смислу да мора да поштује изборну вољу европских бирача, расположење у Европском

---

⁵ Sabine Suylfuss-Amaud, *Qui sera le prochain president de la Commission europeenne ?*, <http://www.challenges.fr>, 11.06.2014.

⁶ <http://www.resultats-elections2014.eu>, 23.06.2014.

⁷ Revue de presse, Presidence de la Commission europeenne : Cameron isole, <http://www.toutteleurope.eu>, 23.06.2014.

⁸ Sabine Suylfuss-Amaud, *Qui sera le prochain president de la Commission europeenne ?*, <http://www.challenges.fr>, 11.06.2014.

савету променило се у корист кандидатуре Јункера. Како је време одмицало постало је све јасније да Камерон не може да сакупи блокирајућу мањину против ове кандидатуре. Већина чланова Европског савета сматрала је да су партије деснице на челу са Јункером добиле изборе и да је боље прихватити његову кандидатуру од неизвесног вишемесечног сукобљавања са Европским парламентом у потрази за идеалним кандидатом.⁹ Стога је на седници Европског савета 27. јуна 2014. године донета одлука квалификованом већином уз гласове против председника владе Велике Британије и Мађарске, Дејвида Камерона и Виктора Орбана (Viktor Orbán) да Жан Клод Јункер буде кандидат за председника Комисије.¹⁰ У консултацијама које су претходиле гласању у Европском савету, а које је обавио његов председник Херман Ван Ромпуј (Herman Van Rompuy), била је присутна теза да би кандидат требало да буде изабран без гласања консензусом, обзиром да једини има подршку посланичких клубова у Европском парламенту. Међутим, премијер Британије Дејвид Камерон инсистирао је да се формално приступи гласању, надајући се вероватно да би у том последњем тренутку могао да преломи ствари у своју корист и да сакупи блокирајућу мањину. Ни ова иницијатива није донела жељени резултат те су његова гледишта претрпела политички пораз. Било како било, реч је о још једној победи Европског парламента у одмеравању снага са Европским саветом у смислу даљег јачања његових прерогатива унутар институционалног система Европске уније. Наиме, на овај начин направљен је институционални преседан у смислу кандидовања на изборима будућег председника Комисије који ће вероватно морати да се озакони у случају нових промена уговора о оснивању или у одсуству претходно поменутих да се примењује у пракси као демократско достигнуће. Иницијатива посланичких клубова да кандидују своје фаворите за председника Комисије допринела је порасту интересовања бирача за европске изборе¹¹, али и порасту демократске легитимности европских власти. У новој констелацији снага председник Комисије требало би да ојача свој политички положај и престиж. Међутим, извесно је да ће овај последњи да буде под већим надзором Европског парламента коме дугује свој избор.

Избор чланова Комисије

На основу заједничког споразума са кандидатом за председника Комисије, Савет усваја списак лица која намерава да предложи за чланове Комисије.¹² Овај списак се саставља на основу сугестија држава чланица Вегамдане, Rosseto, 2013 : 157). Ипак, треба имати у виду да државе чланице приликом предлагања кандидата за чланове Комисије морају да поштују критеријуме предвиђене уговором о Европској унији усвојеног у Лисабону као што су

⁹ Revue de presse, Presidence de la Commission europeenne : Cameron isole, <http://www.toutteleurope.eu>, 23.06.2014.

¹⁰ <http://www.euractiv.fr>, internet, 30.06.2014.

¹¹ На изборима 2014. године по први пут од 1979. године је дошло до незнатног пораста броја изашлих на гласање у односу на претходне изборе (43,09 у односу на 43 одсто 2009. године).

<http://www.toutteleurope.eu>, internet, 30.06.2014.

¹² Члан 17 став 7 уговора о Европској унији.

стручност, непристрасност и проевропска опредељења кандидата. ¹³ Уколико би нека од држава чланица предложила неадекватну личност, кандидат за председника Комисије има право да одбије сугестију о којој је реч, односно да захтева од државе чланице да предложи новог за њега прихватљивог кандидата.

Историјски посматрано поступак именовања чланова Комисије мењан је у смислу ширења надлежности кандидата за председника Комисије. Изворно кандидат за председника Комисије није имао никакав утицај на предлоге држава чланица у овој области.¹⁴ Тек је доношењем уговора о Европској Унији из Мастрихта 1993. године у члан 158 уговора о Европској заједници је уграђена одредба према којој владе држава чланица по консултовања мандатара за председника Комисије, одређују лица која намеравају да именују за чланове Комисије. Консултовање мандатара је у пракси, према тврдњама бивших председника Комисије, и даље било формално односно у суштини необавезујуће за владе држава чланица (Manin, 1996: 157).¹⁵ Уговором из Амстердама из 1999. године отишло се корак даље у смислу да владе држава чланица у споразуму са кандидатом за председника Комисије одређују кандидате за чланове Комисије.

Приликом избора Комисије Сантер 1995. Године (Manin, 2005: 242) Европски парламент је захтевао да се пре гласања о његовом одобрењу за постављање Комисије, изврши расподела дужности међу кандидатима за Комесаре. Ови последњи би затим, били саслушани пред скупштинским комисијама задуженим за одређене области, у складу са ресорима на које су распоређени (Simon, 2001: 186). На тај начин посланици би стекли слику о стручности будућих Комесара. У пракси није реткост да парламентарне Комисије Европског парламента одбију предлог држава чланица, што због мањка стручности предложеног кандидата што због његових неприхватљивих ставова. Тако су приликом избора прве Комисије Барозо 2004. године лош утисак на парламентарце оставили кандидат за Комесара «за порезе и царинску Унију» из Летоније госпођа Удре, као и италијански кандидат за ресор правосуђа господин Бутиљоне, због изразито конзервативних погледа на друштво и породицу, те је мандатар морао да их замени.¹⁶ Слично се догодило са Словенком Аленком Братушек коју је 2014. године Јункер предложио за потпредседника Комисије задуженог за енергетска питања. Наиме, пред посланичким комисијама Европског парламента она није показала довољну стручност. Пресудно је међутим било то што је кандидовала саму себе док је још била председница словеначке владе, те није уживала подршку актуелне словеначке владе левог центра премијера Мира Церара.¹⁷

---

¹³ Члан 17 став 7 и став 3 уговора о Европској унији.

¹⁴ Некадашњи члан 156 уговора о Европској економској заједници.

¹⁵ Ph. Manin, *Les Communautés européennes, L' Union européenne*, Pedone, 2 édition, Paris, 1996, p. 157.

¹⁶ Господин Бутиљоне се изразито негативно изражавао о хомосексуалцима.

¹⁷ <http://www.toutleurope.eu>, Internet, 23.10.2014.

Именовање Комисије

Кандидовани председник, Високи представник за спољне послове и безбедносну политику и чланови Комисије затим су, као колегијум, подвргнути гласању о подршци (одобравању) пред Европским парламентом.¹⁸ Овим је потврђена пракса настала почетком осамдесетих година коју је наметнуо Европски парламент, а реч је о симболичном изласку нове Комисије пред посланике ради изгласавања поверења (Manin, 1998 : 185).

Поступак затим тече на следећи начин (Manin, 1998: 185). Кандидат за председника Комисије на пленарној седници Европског парламента излаже свој програм, затим следи расправа која доводи до израде предлога резолуције о одобравању или одбацивању програма нове Комисије. Подршка је стечена ако се за њу изјасни већина посланика. Гласање о поверењу се односи на Комисију у целини, тј. није предвиђено посебно изјашњавање о комесарима. Додуше, Парламент може да ускрати поверење целој Комисији, ако је незадовољан њеним појединим члановима, или пак њеном социјалном или полном структуром.

И поред тога што је гласање о подршци Европски парламент желео да оцени као постављање (инвеституру), у уговору о Европској унији употребљен је термин који заиста одговара стварном стању (Boulouis, 1995 : 96). Наиме, састав Комисије није као код класичних демократских влада у потпуности плод избора парламентарне већине, већ одражава и вољу држава чланица које предлажу њене чланове.

По добијању подршке у Европском парламенту, Европски савет квалификованом већином именује председника и чланове Комисије.¹⁹ Одлучивање квалификованом већином од стране шефова држава или влада чланица Уније окупљених у Европском савету је у систему Европске уније ретко али у овом случају једино оправдано зато што би било нелогично да се представнику неке од држава чланица дозволи да блокира постављање Комисије чији су чланови и председник били кандидовани квалификованом већином.

Унутрашње функционисање Комисије и стални раст овлашћења њеног председника

Организација рада Комисије

Зашто је Европска Комисија специфичан наднационални орган у институционалном систему Европске уније ? Пре свега, неопходно је истаћи да и чланове Комисије предлажу државе чланице међу »стручним и непристрасним особама«. ²⁰ У пракси државе чланице предлажу за чланство у Комисији искусне политичаре који су обављали функције министра или председника владе

¹⁸ Некадашњи члан 214 уговора о Европској заједници. Садашњи члан 17 став 7 уговора о Европској унији.

¹⁹ Члан 17 став 7 уговора о Европској унији.

²⁰ Члан 213 уговора о Европској заједници.

(Boulouis, 1995: 97). 21 Међутим, по избору чланови Комисије су дужни да раде и одлучују искључиво у интересу Европске уније као целине, односно не смеју да примају упутства од својих влада, нити да повлађују приватним интересима.²² Национална припадност ипак, неминовно веже чланове Комисије за државе из којих потичу (Defarges, 1998 : 37). Ове последње пак не могу у потпуности да се одрекну схватања по коме су Комесари државни представници (Manin, 2005 : 237).

Комесари су заштићени од државних притисака начелима »неопозивости« и »колегијалности«. У складу са начелом неопозивости, држава нема овлашћење да повуче свог члана Комисије (Manin, 1998: 187). Смена »комесара« је могућа једино у случају да је починио озбиљну грешку у раду, али о томе одлучује Суд правде на предлог Савета министара Европске уније или саме Комисије.²³ Иначе, до данас ни једна од држава чланица није била до те мере неделикатна да јавно врши притисак на свог комесара. Од политичких притисака чланове Комисије штити и начело »колегијалности« (Simon, 2001 : 190). Наиме, комесарима као и министрима у националним владама поверени су одређени ресори (спољни послови, финансије, конкуренција итд...) (Isaac, Blanquet, 2012 : 143). Чланови Комисије међутим не доносе најважније одлуке самостално, већ колегијално гласањем у оквиру саме Комисије. За усвајање одлуке довољна је проста већина. Седнице Комисије се одвијају иза затворених врата, а комесари су у име начела колегијалности дужни да не износе у јавност ништа од онога што се догађа на састанцима Комисије. Због тога је заправо релативно тешко сазнати како је који комесар гласао приликом одлучивања.

Јачање овлашћења председника Комисије

Изворно, одредбама уговора о оснивању Заједница, било је наглашено да Комисија доноси одлуке колективно, већином гласова њених чланова, те у овом контексту председник Комисије није имао посебна овлашћења већ је представљен само као први међу једнакима (Boulouis, 1995 : 94 i 95). Ипак, с обзиром на његово звање и положај било је природно да председник Комисије координира рад комесара и да председава седницама (Manin, 2005: 254). У даљем историјском развоју европске интеграције била је приметна тенденција да се ојачају овлашћења председника Комисије (Rideau, 2002 : 367), не би ли његов положај све више одговарао положају председника владе у демократским државама, који пресудно утиче на владино политичко усмерење. У том смислу изменама у изборном поступку о којима је већ било речи ојачана је персонализација у одабиру председника Комисије (ранији избор кандидата за председника Комисије у функцији његових личних квалитета уз учешће Европског парламента). Поред тога, уговором из Амстердама из 1999. године предвиђено на

---

²¹ Види састав Комисије Барозо или Јункер.

²² Члан 213 став 2 уговора о Европској заједници.

²³ Некадашњи члан 215 уговора о Европској заједници. Садашњи члан 245 уговора о функционисању Европске уније.

пример, да председник одређује политичке правце које Комисија мора да поштује у обављању дужности.²⁴ Уговором из Нице је пак предвиђено, да председник одређује правце деловања али и “унутрашњу организацију како би обезбедио склад, ефикасност и колегијалност акција Комисије.”²⁵

Председник додељује дужности члановима Комисије, а може и да их прерасподели у току трајања њеног мандата.²⁶ Чланови Комисије врше функцију коју им је доделио председник Комисије, под његовом влашћу и надзором (Isaac, Blanquet, 2012: 142). Шта више, председник је овлашћен да принуди члана Комисије да поднесе оставку уколико га у том захтеву подржи колегијум.²⁷ Уговором из Нице председник Комисије је добио још једно симболично овлашћење - да међу њеним члановима одреди потпредседника.²⁸ Међутим, и за именовања потпредседника Комисије, председник је морао да обезбеди подршку колегијума. Иначе, улога потпредседника Комисије није правно одређена и више је била почасне природе (замењује одсутног председника Комисије, на пример). На њу су се по правилу именовали искуснији комесари.

Претходно изнета временом стечена права председника Комисије садржана су и у уговору из Лисабона из 2009. године.²⁹ Ова права су чак и нешто ојачана ако имамо у виду да председнику за именовање потпредседника Комисије више није потребна подршка колегијума.³⁰ Међутим, један од потпредседника Комисије уједно је и Високи представник за спољне послове и безбедносну политику, кога бира и смењује Европски савет квалификованом већином уз сагласност председника Комисије.³¹ Жан Клод Јункер је искористио право да самостално одреди кандидате за потпредседнике Комисије предложивши чак шест лица на ову функцију од укупно седам.

Власт и ауторитет премијера у парламентарном режиму произилази и из чињенице да је реч о лидеру политичке партије која је освојила највише гласова на изборима. Плод изборног процеса за посланике у Европском парламенту 2014. Године је повећана персонализација у избору и увећан политички ауторитет председника Комисије што представља нови корак у еволуцији институционалног система Европске уније. Тако је Жан Клод Јункер приликом предлагања нових чланова Комисије пред посланицима Европског парламента говорио у првом лицу, представљајући се као политички руководилац и ауторитет.³² Јункер подсећа да су Комесари дужни да спроводе његов политички програм који је бранио пред бирачима током изборне кампање, иако истовремено подвлачи да уважава начела колегијалности и тимског рада. Иначе, треба има-

²⁴ Некадашњи члан 219 уговора о Европској заједници.

²⁵ Некадашњи члан 217 став 1 уговора о Европској заједници.

²⁶ Некадашњи члан 217 став уговора о Европској заједници.

²⁷ Некадашњи члан 217 став 4 уговора о Европској заједници.

²⁸ Некадашњи члан 217 став 3 уговора о Европској заједници.

²⁹ Члан 17 став 6 уговора о Европској унији.

³⁰ Члан 17 став 6 уговора о Европској унији.

³¹ Члан 18 став 1 уговора о Европској унији.

³² Jean-Jacques Mevel, *Une Commission musclée pour relancer l' UE*, <http://www.lefigaro.fr>, 15.09.2014.

ти у виду да начело колегијалности које подразумева да чланови Комисије заједнички доносе одлуке с једне, и хијерархијски ауторитет председника Комисије над њеним члановима с друге стране, могу да представљају два супротстављена концепта у функционисању овог органа. У програмском смислу Јункер се определио за готово Кенезијански модел јавних инвестиција ради покретања нових привредних грана и повећања запослености у Унији.³³

Специфична организациона структура Комисије Јункер из 2014. године

Уговорима из Лисабона председник Комисије је добио овлашћење да самостално, без сагласности већине њених чланова, именује потпредседнике Комисије изузев потпредседника који је уједно и Високи представник за спољне послове и безбедносну политику, а кога кандидује Европски савет.³⁴ Жан Клод Јункер доста је користио ово право предложивши шест од укупно седам потпредседника Комисије. У претходном периоду улога потпредседника Комисије није правно одређена и више је била почасне природе (замењује одсутног председника Комисије, на пример). На њу су се, по правилу, именовали искуснији комесари. У контексту нове организационе структуре Комисије Јункер потпредседници Комисије добили су веома важну улогу у раду колегијума.

Жан Клод Јункер се опередио за оригиналну структурну организацију Комисије у облику кластера (*clusters*) или „грозда“ тј. „јата.“ Испод председника налази се седам потпредседника Комисије задужених за одређене области. Потпредседници руководе „пројектним тимовима“ и усмеравају и усклађују рад неколицине „обичних“ Комесара чији ресори припадају њиховој области делатности.³⁵ Пројектни тимови раде на „приоритетним питањима“ које је одредио председник Комисије, а реч је конкретно о пројектима под називом: нови елан за запошљавање, раст и инвестиције; јединствено дигитално тржиште; еластичнија енергетска Унија; дубља и правичнија економска и монетарна Унија.³⁶

Тако примера ради потпредседник Комисије задужен за област запошљавања, привредног раста, инвестиција и компетитивности Финац Јирки Катаинен (Jyrki Katainen) руководи пројектом под називом „нови елан за запошљавање, раст и инвестиције.“ Проблем незапослености и привредне стагнације потреса Европску унију од избијања светске економске кризе 2009. године тако да је потпредседник Катаинен задужен да припреми и спроведе у дело амбициозан програм мера које треба да мобилишу до 300 милијарди евра јавних и приватних инвестиција у циљу остваривања привредног раста и повећања запослености.³⁷ Потпредседник Катаинен дужан је да руководи и усклади

---

³³ Излагање Жан Клод Јункера као кандидата за председника Комисије 15 јула 2014. године пред посланицима Европског парламента – <http://www.europa.eu>

³⁴ Члан 17 став 6 уговора о Европској унији.

³⁵ Press releases database, <http://www.europa.eu>, 15.10.2014.

³⁶ Press releases database, <http://www.europa.eu>, 15.10.2014.

³⁷ Press releases database, <http://www.europa.eu>, 15.10.2014.

рад више Комесара у циљу остваривања пројектног задатка, али и других суштинских циљева Европске уније у овој области. У те сврхе претходно поменути ће да надгледа и усклађује рад следећих генералних дирекција тј. ресора: за економске послове и финансије; за запошљавање, социјална питања, стручност и мобилност радника; за регионалну политику; за унутрашње тржиште, индустрију, предузетништво и мала и средња предузећа; за финансијску стабилност, финансијске услуге и унију тржишта капитала; за дигиталну економију и друштво; за климатске промене и енергију; за превоз и простор. Из претходно изнетог уочава се намера да се уведе заједнички тимски рад и међузависност потпредседника Комисије и више Комесара односно да се спречи да ови последњи буду затворени и изоловани у разматрању законодавних иницијатива само за свој ресор. Потпредседник Комисије добио је и улогу једне врсте „филтера“ коју обавља за рачун председника Комисије, обзиром да Комесари морају да имају његову политичку подршку не би ли унели свој законодавни предлог у програм рада Комисије, односно у дневни ред колегијума. С друге стране, потпредседник Комисије зависи од ангажовања Комесара у погледу остваривања пројектног задатка и других циљева.

Из претходно изнетог уочавамо да је циљ Комисије Јункер да ојача заједнички приступ сложеним проблемима са којима се суочава Европска унија с једне, али и да спречи хиперпродукцију европских законодавних предлога односно да регулише само она питања од изузетне важности за која сматра да се најефикасније уређују на европском нивоу с друге стране. У овом контексту треба имати у виду да је међу кандидованим потпредседницима Комисије двома дат посебан значај и улога.³⁸ Реч је о Франсу Тимермансу (Frans Timmermans) бившем холандском министру спољних послова који је кандидован за Првог потпредседника и десну руку председника Комисије. Први потпредседник задужен је за побољшање прописа, међуинституционалне односе и поштовање начела правне државе и Повеље о суштинским правима и уско сарађује са Комесарима задуженим за правосуђе и унутрашње послове и досељавање. Претходно поменути посебно је дужан да се стара да упозори председника Комисије у вези са поштовањем начела „супзидијарности“ и „пропорционалности“ што значи да може да се успротиви законодавној иницијативи било ког Комесара ако сматра да се њоме крше претходно поменута начела. Овим се практично уводи двоструки надзор законодавних иницијатива Комесара јер исте може да заустави за њих задужен Потпредседник Комисије сматрајући их непотребним или недовољно квалитетним, или у крајњој линији њен Први потпредседник из разлога поштовања начела супзидијарности и пропорционалности. Из свега изнетог крије се опсесивна намера држава чланица да су за коришћење законодавних надлежности Комисије као покретачке снаге европске интеграције.

Поред Првог потпредседника, посебну улогу има и Италијанка Федерика Могерини (Federica Mogherini) која је одлуком Европског савета од 30. августа

³⁸ Jean Jacques Mevel, *La nouvelle composition de la Commission*, <http://www.lefigaro.fr>, 10.09.2014., Cecile Barbieri, *La nouvelle Commission europeenne joue sur les affectations paradoxales*, <http://www.euroactive.fr>, 10.09.2014.

2014. године изабрана за кандидата за Високог представника за спољне послове и безбедносну политику, а који је уједно и један од потпредседника Комисије. Госпођа Могерини задужена је за пројекат „јача Европа на међународној сцени“ и усмераваће и усклађиваће рад Комесара за суседске односе и проширење, за трговину, за међународну сарадњу и развој, као и за хуманитарну помоћ и управљање кризама.

Да ли Комисија има надлежности владе?

О томе да ли је Комисија у институционалном систему Европске уније носилац извршне власти тј. влада, воде се теоријске расправе имајући у виду разлике које постоје између уставног поретка државе и система Европске уније (Rideau, 2002: 380; Manin, 2005: 256; Defarges, 1998: 37; Samardžić, 1998: 104)). Одговор на питање о стварној улози Комисије може да се тражи у анализи њених надлежности. Комисија највише личи на владу у погледу поседовања права на законодавну иницијативу. У уговору о Европској унији из Лисабона назначено је да: „законодавни акт Уније може искључиво да се усвоји на предлог Комисије, осим када је уговором предвиђено другачије. Остали акти се усвајају на предлог Комисије када је то уговором одређено.“³⁹ Дакле, ово готово искључиво право на „законодавну (нормативну) иницијативу“ (Isaac, Blanquet, 2012: 145) давало је и даје Комисији улогу „мотора покретача“ европске интеграције. Међутим, мора се узети у обзир да у области спољних послова и одбране Комисија нема монопол над подношењем предлога, јер тим правом располажу и државе чланице. (Simon, 2001: 197) Из претходно изнетог уочавамо да је Комисија као заступник и заштитник општег интереса у Унији попут влада у државама, подносилац предлога у буџетској сфери и законодавних аката у свим областима у којима Унија има нормативне надлежности. (Manin, 2005: 257; Simon, 2001: 196) Савет или пак, Савет и Европски парламент не могу да донесу акт, а да у том смислу претходно нису примили предлог од Комисије. (Simon, 1997: 116)⁴⁰

У складу са чланом 17 став 1 данас важећег уговора о Европској унији, Комисија је дужна да надзире примену одредби уговора и аката које усвајају институције Уније.⁴¹ Замисао твораца оснивачких уговора била је да Комисији повери специфичну улогу "чувара законитости". (Isaac, Blanquet, 2012: 149) Стога, Комисији је дато право да од држава чланица тражи информације у вези са применом и поштовањем права Уније. (Simon, 2001: 192 и 103) Поред тога, Комисији је додељена надлежност да издаје препоруке и мишљења чија је сврха да припреме стварну примену правне норме када ова постане обавезујућа, или пак да одреде циљеве за државе чланице у областима у којима Унија не располаже правом да донесе обавезујуће акте. Поред превентивног Комисија

---

³⁹ Члан 17 став 2 уговора о Европској унији према предлогу из Лисабона.

⁴⁰ Чак 95 одсто законских или буџетских одлука се усваја на овај начин- D. Simon, *Le système juridique communautaire*, PUF, Paris, 1997., p. 116.

⁴¹ Некадашњи члан 211 став 1 уговора о Европској заједници.

има право и на репрерсивно деловање. У том смислу Комисија располаже овлашћењем да на основу чланова 258 и 259 уговора о функционисању Европске уније⁴² против држава чланица покрене правну акцију пред Судом правде због кршења или неиспуњавања обавеза предвиђених нормама комунитарног права (акција због неизвршења). Такође, Комисија је надлежна да опомене друге институције Уније у вези са поштовањем одредби европског права и у том смислу да против њих пред Судом правде покрене акцију "поништаја акта"⁴³ или пак "акцију због изостанка."⁴⁴ Према приватним и јавним предузећима, Комисија је овлашћена да изрекне санкције због кршења норми о слободној конкуренцији,⁴⁵ да усваја прописе примене везане за ову област као и да води истрагу.

Носиоцу извршне власти унутар државе признато је право самосталног деловања у погледу доношења извршних аката који допуњују или конкретизују законе. (Manin, 2005: 262) У већини држава законе које доноси скупштина као законодавна власт потребно је допунити уредбама примене коју пак усваја извршна власт (влада). Уговором о Европској заједници било је одређено да Комисија за извршавање правила која овај установљава добија надлежности од Савета.⁴⁶ У уговору о Европској унији из Лисабона се пак наглашава, да Комисија врши извршну функцију у складу са условима предвиђеним уговором.⁴⁷ У том смислу законодавни акт усвојен на основу примене редовног законодавног поступка може да садржи овлашћење којим се Комисији одобрава да са своје стране донесе акте који нису законодавни, а који допуњују или мењају поједине несуштинске елементе законодавног акта.⁴⁸ Законодавним актом се прецизира циљ, садржај, смисао и трајање овог овлашћења.

Комисија је, попут других законодавних органа, надлежна да извршава буџет Уније.⁴⁹ Међутим, пуштање кредитних линија уписаних у буџет Уније а које су намењене одређној активности условљено је доношењем базног законодавног акта у том смислу, који усвајају Савет или Савет и Европски парламент. Претходно изложено значи да је у вршењу буџетских надлежности Комисија „везана“ актима које усвајају Савет и Европски парламент. (Manin, 2005: 268)

На међународном плану, Комисија је овлашћена да Савету предложи отварање преговора, препоручи закључивање међународног уговора са трећим државама и међународним организацијама, као и да у име Уније по овлашћењу

⁴² Некадашњи чланови 226 и 227 уговора о Европској заједници.

⁴³ Некадашњи чланови 230 и 231 уговора о Европској заједници. Садашњи члан 263 уговора о функционисању Европске уније.

⁴⁴ Некадашњи члан 232 уговора о Европској заједници. Садашњи члан 265 уговора о функционисању Европске уније.

⁴⁵ Некадашњи чланови 81, 82 и 86 до 89 уговора о Европској заједници. Садашње ВИИ Заглавље уговора о функционисању Европске уније.

⁴⁶ Члан 211 уговора о Европској заједници.

⁴⁷ Члан 17 став 1 уговора о Европској унији.

⁴⁸ Члан 290 уговора о функционисању Европске уније.

⁴⁹ Некадашњи члан 274 уговора о Европској заједници. Садашњи члан 317 уговора о функционисању Европске уније.

Савета води преговоре о његовом закључивању.⁵⁰ Комисија преговарачку функцију међутим, врши под туторством Савета који одобрава отварање преговора, одређује мандат и смернице за преговоре и надзире њихов ток путем "специјалних комитета." (Simon, 1997: 120) Одредбама уговора о оснивању Европске економске заједнице, Комисији није додељено право да представља Заједницу на спољном плану. (Manin, 2005: 269) Стога је француски председник Де Гол оспоравао праксу насталу током шездесетих година прошлог века према којој је председник Комисије примао акредитиве дипломата страних држава именованих на чело мисије при Заједници, а која је одговарала церемонијалу акредитације амбасадора у државама. Ипак, редовни контакт са трећим државама и међународним организацијама био је неопходан ради остваривања надлежности Заједнице, поготову у области трговинске политике. Зато је Комисија отварала своја представништва аналогна амбасади при трећим државама и међународним организацијама. (Simon, 2001: 201) Савет у трећим државама заступало је дипломатско представништво оне државе чланице која обавља дужност председавајућег Уније.⁵¹

Закључак

Из претходно изнетог можемо да закључимо да Комисија само делимично има овлашћења које у државама имају владе. Комисија има надлежности законодавне иницијативе које подноси Европском парламенту и Савету. Међутим, у вршењу извршних надлежности Комисија је спутана ограничењима. Наиме, њена извршна надлежност није опште природе јер може да доноси извршне акте само ако је овлашћена већ усвојеним законодавним актом. Комисија је овлашћена да се стара о поштовању законитости у Европској унији па самим тим може да упозорава и покреће поступке против држава чланица или институција Уније које крше европске правне норме. Ипак, Комисија не располаже свим полугама које би јој омогућиле да попут класичне владе води економску политику. У овом контексту треба имати у виду да су порески прописи и даље у надлежности држава чланица, као и да су буџетски приходи Уније ограничени тако да Комисија не може да развије своје економске програме у мери у којој то захтева актуелна криза. У области спољних послова Потпредседник Комисије који је уједно и Високи представник за спољне послове и безбедносну политику заправо само излаже у јавности спољнополитичке ставове које су представници држава претходно једногласно усагласили на састанцима Европског савета и Савета. Комисија нема министра одбране, јер је ова област у сфери међудржавног договарања чланица Европске уније.

---

⁵⁰ Некадашњи члан 300 уговора о Европској заједници. Садашњи члан 218 уговора о функционирању Европске уније.

⁵¹ На територији држава чланица Комисија не може да отвори амбасаду већ само биро за штампу и информације, те се односи између Комисије и ових држава одвијају преко њихових сталних мисија у Бриселу.

Ипак, избор председника и чланова Комисије поприма све више демократски облик. У том контексту треба узети у обзир преображај који је доживела улога председника Комисије у институционалном систему Европске уније. Од међународног функционера овај је постао политички лидер који се бира на непосредним изборима са општим правом гласа. Председник Комисије даје политичке смернице и руководи Комисијом попут председника владе. Ова увећана демократска легитимност Комисији даје могућност да уз подршку Европског парламента у будућности тражи да добије већа овлашћења аналогна онима којима располажу владе на националном нивоу.

Литература:

1. Alomar Bruno, Daziano Sebastien, Lambert Thomas, Sorin Julien, *Grandes questions européennes*, Sedes, 3 edition, Paris, 2013.
2. Berramdane Abdelkhaleq, Rosseto Jean, *Droit de l' Union europeenne*, LGDJ, 2 edition, Paris, 2013.
3. Boulouis Jean, *Droit institutionnel de l' Union européenne*, Montchrestien, 5 édition, Paris, 1995.,
4. Cartou Louis, *L' Union europeenne*, Precis-Dalloz, 2 edition, Paris, 1996.
5. Defarges Moreau Philippes, *Les institutions européennes*, Armand Colin, 3 edition, Paris, 1998., p. 76 i 77
6. Đurović Radomir, *Međunarodno privredno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 1997.
7. Isaac Guy, Blanquet Marc, *Doit general de l' Union europeenne*, Sirey, 10 edition Paris, 2012.
8. Jacque Jean-Paul, *Droit institutionnel de l' Union europeenne*, Dalloz, 5 edition, Paris, 2009.
9. Manin Philippe, *Les Communautés européennes, L' Union européenne*, Pedone, Paris, édition 1998.
10. Manin Philippe, *L' Union europeenne*, Pedone, N 6, Paris, 2005.
11. Prokopijević Miroslav, *Evropska unija*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
12. Samardžić Slobodan, *Evropska unija kao model nadnacionalne zajednice*, Institut za evropske studije, Edicija Analize, Beograd 1998.
13. Rideau Joel, *Droit institutionnel de L' Union et des Communautés européennes*, L.G.D.J., Paris, 1994.
14. Zečević Slobodan, *Evropska unija-pravo i institucionalni sistem*, Evropski univerzitet, Beograd, 2011.

DOES THE COMMISSION BECOMES THE GOVERNMENTS OF THE EUROPEAN UNION?

Summary: Is today the Commission, bearing in mind its election and the position in the institutional system of the European Union, can claim to be the government of the Union? This question arises given the democratization process of elections President of the Commission in the context of the European parliamentary elections in 2014. Officials from the International President of the Commission has become a political leader who is elected

through direct elections with universal suffrage. President of the Commission provides policy guidance and manages the Commission as Prime Minister. In addition, the Commission has jurisdiction legislative initiatives. However, the Commission does not have all the levers that would enable it to like classical governments pursue economic policies. In the area of foreign affairs vice-president of the Commission who is also the High Representative for Foreign Affairs and Security Policy in fact only exhibited in public foreign policy views that were previously state representatives unanimously agreed at meetings of the European Council and the Council. The Commission has no defense minister because this area is in the sphere of inter-state agreement among the members of the European Union.

Key words: the Commission, the European Union, governments, the European Parliament, the President of the Commission, the parliamentary elections, the institutional system of the European Union

ПРЕДРАГ ПАВЛИЋЕВИЋ*

Академија за националну
безбедност
Београд

РАДОСЛАВ БУБАЊ

Факултет спорта и
физичког васпитања
Ниш

УДК 351.78:323.28

Монографска студија

Примљен: 18.12.2014

Одобрен: 22.01.2015

ВЕЛИКИ СПОРТСКИ ДОГАЂАЈИ И СУПРОТСТАВЉАЊЕ ТЕРОРИСТИЧКОЈ ПРЕТЊИ

Сажетак: Предмет рада су велики спортски догађаји и тероризам, са тим у вези поједини аспекти контратерористичке политике, стратегије и мера. Циљ рада је да се преко анализе наведених проблемских оквира предложи неки елементи за постављање теоријског оквира менаџмента безбедности у спорту. Велики спортски догађаји су издвојени због обима и сложености мера које узрокују безбедносни ризици њиховог одржавања, укључујући и претњу тероризма, посебно због озбиљности последица које успешан терористички напад може прозроковати. Поменути проблемски оквири се третирају због своје феноменолошке (и теоријске) сложености како би се преко разматрања њихових релација показала комплексност проблемских оквира менаџмент безбедности у спорту. Закључено је да ова дисциплина наука о безбедности, уз очување свог предметног оквира, мора имати у виду шири контекст, уважавати разноврсне теоријске прилазе, тиме задобити отворену теоријску перспективу.

Кључне речи: безбедносни менаџмент, спорт, безбедносни ризици, безбедносна претња, тероризам, контратероризам (антитероризам)

Предмет и циљ рада

За почетак прихватимо став да се безбедносни менаџмент у спорту „односи на примену знања из области безбедносног менаџмента у циљу успешног вођења и унапређења спортских организација и спортских манифестација”¹.

---

* predrag_pavlicevic@yahoo.com

¹ Мишковић, Миљановић, Амедовски, 2010: 79. Ибидем: „Основне функције безбедносног менаџмента јесу процењивање актуелних и потенцијалних безбедносних претњи, изазова и ризика, предузимање мера ради отклањања опасности успостављање система који ће бити способан да штити спортску организацију од свих облика угрожавања, да контролише спровођење безбедносних мера и функционисање система безбедности, да пружа одговарајуће информације топ менаџменту, да израђује безбедносне анализе у циљу опстанка и раста спортске организације и пружања пуне сигурности свим запосленима у спортској организацији као и учесницима спортских приредби”.

Предмет овог рада су велики спортски догађаји, терористичка претња и ризици који се поводом њих могу јавити, с тим у вези поједини аспекти контратерористичке политике и стратегије. Циљ рада је да се преко наведених проблемских оквира упути на неке елементе од значаја за постављања и развој теоријског оквира менаџмента безбедности у спорту.

Тероризам је издвојен услед озбиљности последица које може прозроковати успешно изведен терористички напад, потом због обима и сложености мера и субјеката укључених у безбедносне стратегије и пројекте на његовом спречавању. Карактер, обим и усмереност безбедносних мера и активности свакако зависи од величине и значаја спортског догађаја те су разматрани велики спортски догађаји као феномен од изразитог економског, политичког и друштвеног значаја који повлачи за собом комплексне безбедносне проблеме, налаже предузимање обимних и сложених безбедносних мера које узрокују безбедносни ризици њиховог одржавања, укључујући управо претњу тероризма. Имајући у виду да је концептуални и истраживачки оквир контратероризма веома сложен назначавају се, оцењујемо у довољној мери, поједини аспекти контратерористичке политике, стратегије и мера – инструменти њиховог концептирања и процене – како би се проверило да ли и/или на који начин КТ инструменти и аналитички оквири могу употпунити концептуални оквир менаџмента безбедности у спорту. Анализа поменутих комплексности, у границама обима и карактера овог текста, показује комплексност проблемских оквира менаџмента безбедности у спорту.

Мега спортски догађаји

Теорија упућује² да мега спортски догађаји (олимпијаде, шампионати, лиге, купови) постају глобални спектакли који су организатору – нацији и граду домаћину – од огромног економског, политичког и друштвеног значаја. Они подижу национални/међународни престиж и снажно подстичу економски раст: иницирају регенерацију града – и то не само изградњу инфраструктуре, развијају туризам и дижу приходе од туризма, као локација(е) привлаче друге мега догађаје, повећавају запосленост и основ су за урбано предузетништво, отварају могућности за нова партнерства са глобалним корпорацијама. У пост-9/11 окружењу се паралелно снажно испољавају комплексна безбедносна питања која су од кључног утицаја за планирање и спровођење ових догађаја. Расту издаци за обезбеђивање ресурса (новчаних средстава, кадровских и техничких потенцијала) којима се осигурава безбедност. Закључујемо да карактер и логика великих спортских догађаја – ризици које повлаче за собом (првенствено број учесника и могућност сукоба навијача) – налажу потребу предузимања широког опсега мера безбедности које се рефлектују на ширу социјалну средину³. Ови догађаји узрокују комплексна питања која се истражују из правне,

² Види: Giulianotti and Klauser, 2011: 3157-3160.

³ Према, Ибидем, закључујемо да се исказује потреба за формирањем (означавањем, уређивањем и контролисањем) ограничених траса кретања публике кроз град (њеног приступа спортским

социолошке, политиколошке и/или културолошке перспективе. Мада су углавном подржани грађанском и/или националном солидарношћу у односу на мега спортске догађаје јављају се отпори маргинализованих и опозиционих колективитета. Како је савремени мега догађај „симптоматски израз ширег кластера дешавања у савременом безбедносном управљању” у подручју „од милитаризације и комерцијализације јавне безбедности до повећања техноло-гизације урбано-центриране безбедности и мера надзора” јављају се питања на који начин мега спортски догађаји могу бити „катализатори у формирању цен-трализованог урбаног управљања безбедношћу”, односно „како савремене безбедносне праксе и надзор утичу на урбане средине”. Издвајамо проблемске оквире:

- Локални, национални и међународни контекст и покретачке снаге (решавања) проблема безбедности мега догађаја, са широким сетом питања: дебате фокусира-не на капацитете мега догађаја да активирају и олакшају јавне политике и развој; нове социјалне покрете настале у знак протеста према мега спортским до-гађајима; пренос најбољих безбедносних пракси где се локални актери све више глобализује услед нужности сарадње и стандардизације; комбинацију процеса и пројеката који окупуљају јавне и приватне, локалне, националне и транснационал-не актере; навијачке/фан зоне⁴;
- Комплексна интеракцију безбедносних техника и стратегија унутар и изван град-ског стадиона са утицајима на развој спорта⁵;
- Интеракције примењених безбедносних технологија (на спорт фокусираних) и градова-домаћина показују да мега спортски догађаји често дају кључну поставку за тестирање и даљу (ширу) примену нових безбедносних технологија и стратеги-ја, технолошких хардвера, инфраструктурних решења и рутински пренос знања.

објектима и смештајним капацитетима спортиста), као и затвореним и контролисаним простор-ним ентитетима, посебно уређеним и организованим деловима урбаног окружења (навијачких – фан зона) – уз примену технологија надзора и повећан број безбедносног особља – што узрокује цепање урбаних средина.

⁴ Види ближе Ибидем: 3161-3162.

⁵ Тачније: „... контролне стратегије у оквиру стадиона имају карактеристичне ефекте на искуства гледаоца, уживање спектакла и спољне друштвене односе. У неким спортовима, нарочито фуд-балу, физичко одвајање или 'сегрегација' супротстављених навијача унутар и изван стадиона је ненамерно послужила да промовише препознатљиву унутаргрупну и међугрупну друштвену динамику, интензивирањем, на пример, облика солидарности унутар група навијача, изражавања друштвеног ривалства и непријатељства између ривалских група, као и потенцијал за негативне или конфронтирајуће размене између гледалаца и полицајаца (Giulianotti i Armstrong, 2002, Stott и Reicher, 1998). Мешавина безбедносних и комерцијалних проблема може послужити да се подрије уживање у спортским догађајима... Пацификовани спортски објекти пружају више стабилан друштвени амбијент за привредне активности и имају за циљ да се обрате више 'циви-лизованом' хабитусу богатијих потенцијалних гледалаца (Murphi et al., 1990)... 'фан зоне' ства-рају нове врсте безбедносних брига, и ако се њима лоше управља, може да се допринесе вели-ким пропустима у јавном реду... турнири... који се одржавају у периоду од неколико месеци, се могу посматрати као продужени мега догађаји који генеришу понављајућа питања безбедности за градове домаћине конкурентних клубова... дискурс који покушава да помире два конфликтна аспекта спортских мега догађаја: с једне стране, услов за успостављање широких, скуких и друштвено инвазивних антитерористичких мера у урбаним срединама; с друге стране, задржа-вање старијих аргумената раста повезаних са економским, политичким и друштвеним користима домаћинима оваквих догађаја”. Види ближе Ибидем: 3163-3164.

Овај тренд је каналисан политичким смерницама и документима (нпр. *2004 EU handbook on securing against terrorist acts at major sporting events*), стандардизованим нормама и процедурама за организовање догађаја, као и организационим и неформалним механизмима који олакшавају 'институционално учење' и 'брз пренос политике' (сајмови технологије, стручне конференције, вежбе). Уз праћење напретка у њиховој примени. Поред тога, преношење политике у безбедносним питањима проширију се изван сфере спортског, до мега догађаја у другим областима (забавних, културних, привредних, политичких скупова). Спортски мега догађаји остављају 'безбедносне легате' народима и градовима домаћинима, нарочито у имплементацији технологија надзора и прикупљања података, управљању и контроли урбаних простора, тестирању стратегија за 'чишћење' маргиналних популација и увођење реда и законодавство. Мада, уз пратећа питања ограничавања грађанских слобода, посебно права на слободно удруживање и јавно окупљање⁶.

Модел безбедносног менаџмента спортске приредбе, који се може срести у домаћим изворима даје корисне и оперативне препоруке⁷, али се као и сваки модел може употпунити. Тако покривање безбедносних аспеката организовања спортских догађаја, посебно великих спортских догађаја, налаже потребу осмишљене, комплексне и континуиране обуке. При чему питања обуке индицирају многа организациона питања. Рецимо, констатује се:

„Кључна компонента у заштити критичне инфраструктуре као што су стадиони и арене је ефикасна обука особља. Обука је дефинисана као 'образовни, информативни и процес развоја вештина који доводи до очекиваног учинка кроз промену схватања и понашања'. Обука би требало да се усресреди на стратегије управљања инцидентом, праксе управљања ризиком, планове за сигурност и безбедносне планове, политике, мере заштите, и континуитет пословања и принципе опоравка”⁸. Тако се у САД, према National Center for Spectator Sports Safety and Security (NCS4), обука безбедности у спорту обавља на нивоу:

- командне безбедносне групе (више-агенцијског руководећег тима који се састоји од стручњака из области менаџмента спортског објекта, полиције, управљања у ванредним ситуацијама, за пожар/опасне материје и хитне медицинске услуге), а где тренинга треба да буде усмерена ка ефикасној комуникацији и сарадњи међу различитим агенцијама, јер припадници требају бити обучени у основним концептима у односу на мултиагенцијску сарадњу, процену ризика, планирање и принципе одговора/опоравка;
- супервизора, са кључном одговорношћу спровођења политике и процедура, надгледања програма обуке и вредновања кадрова, и
- безбедносног особља (са задацима везаним за безбедност паркинга, улазе у објекте, проверу улазница и акредитива), укључујући редаре и особље за заштиту имовине и људи⁹.

⁶ Види ближе Ибидем: 3164-3166.

⁷ Мишковић, Миљановић, Амедовски, 2010: 80-83.

⁸ Hall, 2010.

⁹ Посебно се, Ибидем, подвлачи значај волонтера. Излажу се критеријуми за њихов број уз напомену да при великим спортским догађајима волонтери обично чине више од 50 одсто свих

Наглашава се да „спортске организације треба да спроводе вежбе ради тестирање планова и промовишу свест о улогама и одговорностима особља током инцидент сценарија”, а како би се проценио ниво спремности и побољшала њихова способност, и ојачао концепт тимског рада¹⁰. О значају континуиране обуке говори чињеница да је у оквиру U.S. Department of Homeland Security Exercise and Evaluation Program (HSEEP, 2007) дефинисано седам врста вежби, и то: на бази дискусије (на којима се учесници упознају са актуелним плановима и политикама, а могу и да развију нове планове и политике), као и операционо-базирани вежбе (које су комплексније, и потврђују планове и политике, разјашњавају улоге и идентификују недостатке ресурса у безбедносним операцијама)¹¹.

Велики спортски догађаји и тероризам

У студији под називом „Concepts of Terrorism: Analysis of the rise, decline, trends and risk”¹²:

- претња (*терористичка*) се дефинише преко два фактора, тачније, као *производ способности и намера*;
- *дефиниција ризика* укључује два фактора: 1) вероватноћу (то је претња, испољена у вољи и способности терористичких група да изведе напад и 2) потенцијални утицај или последице (терористичких) активности. Висина ризика је пропорционална производу вероватноће претње и обиму последица. Релевантан је и трећи фактор – рањивост циљева, те је ризик *дефинисан као производ претње, рањивости и последица*. Рањивост се разматра заједно са претњом, јер је она снажно повезана са способностима – што су мање потребне способности за превазилажење потенцијалних препрека, то је већа претња за одређену мету. Студија постулира и да је угроженост компонента способности (није самостална променљива¹³) – заштићене мете одбијају групе слабог капацитета за напад.

упослених (и уз назнаку да је за Олимпијске игре у Лондону 2012 пројектована потреба за 71.000 волонтера).

¹⁰ Уз напомену, Ибидем: „Вежбе помажу менаџерима објекта да: • Разјасне улоге и одговорности • Побољшају интерагенцијску координацију и комуникације • Открију недостатке ресурса • Развију индивидуалне перформансе • Идентификују могућности за побољшање”.

¹¹ Истиче се, Ибидем, да федерални и државни органи пружају бесплатну обуку, укључујући Department of Homeland Security и Federal Emergency Management Agency (FEMA). Док National Center for Spectator Sports Safety and Security (NCS4) препоручује више курсева који се, између осталог баве: обуком везаном за карактеристике и принципе и организациону структуру Командног система инцидента (*Incident Command System, ICS*); упознају полазнике са Националним системом за управљање инцидентом (*National Incident Management System, NIMS*); пружају обуку за ефикасан рад током инцидента у систему командовања, особа умешаних у хитне планирање, реаговање, ублажавање и опоравак; упознаје учеснике са концептима и принципима National Response Framework – курс намењен државним руководиоцима, приватном сектору и лидерима невладиних организација, практичарима за ванредне ситуације; или су фокусирани на изградњу могућности мулти-агенцијске сарадње, итд.

¹² Concepts of Terrorism: Analysis of the rise, decline, trends and risk, *Transnational terrorism, Security & the Rule of Law*, Deliverable 5, WP 3, Дец. 2008, Интернет, пп. 80-84.

¹³ Ибидем: 93-94: „Наравно, што је организација способнија, то више опција има на располагању. На пример, Осама бин Ладеновој и Ајман ал Завахиријиној Ал-Каиди, као и неким повезаним организацијама цихадиста, нашироко су признате њихове високо развијене организационе спо-

У студији се упућује да су Cragin and Daly (2004) дефинисали ближе индикаторе намера и способности терористичких група – чиме су формирали матрицу за анализу опасности у којој је ради поређења сваком прагу додељена нумеричка вредност (више вредности означавају повећану претњу) – те се ова матрица оцењује погодном за процену терористичких претњи по Европу:

- *Индикатори о намерама терористичких група – прагови анти-европских осећања*, и то: анти-европска реторика и/или зацртани циљ дестабилизације важних европских партнера (вредност 1), удруживање са другим терористичким групама које настоје да циљају европске грађане и институције (вредност 2), изричито анти-западна идеологија и/или историја значајних напада на важне европске partnere (вредност 3), европски грађани и/или имовина као мете које следе локалну агенду (вредност 4), посебно фокусирање напада на европске циљеве (вредност 5);
- *Индикатори способности терористичких група – праг демонстрираних и уочених нападачких вештина*, и то: убити или повредити 50 или више људи у једном нападу (вредност 1), намерно циљати незаштићене стране држављане (вредност 2), убити или повредити 150 или више људи у једном нападу (вредност 3), удар на чуване циљеве (вредност 4), успешно координирани вишеструки напади (вредност 5).

Теорија учача да су мега спортски догађаји атрактивне мете терориста јер су снажно повезани са привредом и културом датог друштва, односно, рањиви су на терористичке нападе услед три кључна разлога:

- прво) јер су простори на којима се одигравају симболички мете, то су догађаји од високог медијског значаја (националног и/или међународног), њихово медијско уоквиравање може бити у директној супротности са културним уверењима одређених сегмената популације – те могући терористички напади шире поруку о другим културним вредностима и угрожавају имиџ домаћина;
- друго, ове догађаје чине разноврсне активности на релативно малом простору уз присуство великог броја људи те је потенцијал за изазивање масовних жртава евидентан (спортске просторе је тешко обезбедити јер се велике групе људи окупљају при уласку и изласка са објеката¹⁴), док су сами градови домаћини у већини случајева многољудни;
- треће) услед утицаја који може имати терористички напад на националну и међународну економију, угрожавајући и пословне трансакције у будућности¹⁵.

Терористички напад на спортским мега догађајима је предвидљив ризик – схваћен као потенцијална штета на ономе што се сматра вредним. Пошто

способности. Иако оружја која су коришћена за 9/11, нападима у Лондону или Мадриду нису била изузетно софистицирана, тајминг операција је захтевао знатан напор, координацију и припрему... Важан фактор за терористичке могућности је рањивост циља”.

¹⁴ Miller, Veltri, Gillentine, 2008: 21, упућују да већина спортских простора није дизајнирана уз поштовање високог нивоа безбедносних стандарда, нарочито у погледу способности да се контролише приступ и видљивост полазника. Стога је један од начина да се повећа безбедност гледалаца коришћење телевизија за осматрање у непосредној зони догађаја (ИЦТВ). Уз напомену да технолошке мере и стратегије (аутоматизоване технологије које обезбеђују заштитну баријеру, надзор, идентификацију запослених, преглед робе и навијача, као и алармни системи) требају бити део укупне стратегије безбедности објекта и догађаја, уз проактивне активности које подразумевају обуку и едукацију запослених ради изградње безбедносне културе.

¹⁵ Види ближе Ибидем: 16-17, 20-21.

ризик није нешто што је апсолутно објективна вредност – а на основу истраживања процена посетиоца спортских догађаја о нивоу ризика у односу на предузете мере безбедности и потребу (и оправданост) њиховог коришћења – закључује се да управљање ризиком (схваћеним као процес смањења предвидивог ризика до мере да се сматра друштвено прихватљивим) треба обухватити и уважити значај перцепција посетиоца као фактора од утицаја на благовременост и ефикасност реаговања. Стога што посетиоци, свесни ризика по своју безбедност, могу идентификовати подручја рањивости и потенцијално опасне ситуације¹⁶.

Истиче се да тероризам има вишеструке ефекте на спортске догађаје: тренутне (непосредно после 9/11 отказане су или одложене бројне велике спортске манифестације, национални тимови повукли су се из међународних такмичења) и дугорочне финансијске (повећања трошкова безбедности); велики спортски догађаји захтевају софистицирано планирање, све експанзивније а скупље мере безбедности; организатори догађаја и играчи осетљиви су на тероризам, као и конзументи спорта, посебно гледаоци; страх од тероризма утиче на број посматрача (упркос комплексним и опсежним безбедносним мерама Олимпијске игре у Атини 2004, као прве Летње игре по 11/9, биле су жртва повећаних страхова од тероризма). Уз наглашавање да у теорији постоји велика доза сагласности да су мотиви учествовања у спортском догађају мултидимензионални истиче се да перципирана претња од терористичких активности може узроковати промене планова потенцијалних туриста. Такође, да су истраживачи утврдили да је одлучивање туриста под утицајем комбинације ризика, интерних, екстерних, и демографских фактора, а да поједини истраживачи тврде да перцепција ризика повезана са тероризмом значајно варира од својстава туриста: тако да организовани масовни туристи доживљавају тероризам као већи ризик у односу на искусне независне путнике. Свакако, организатори великих спортских догађаја су у парадоксалној ситуацији: догађај зависи од обима медијског информисања, маркетинга и спонзорства, док израженији медијски профил повећава привлачност манифестације као мете терориста и може утицати на број посматрача и њихова искуства. Због ефеката туризма на економске резултате великих спортских догађаја истражује се да ли тероризам утиче на туристе који путују ради спорта (активно или пасивно учествују у такмичарском или рекреативном спорту)¹⁷. Можемо, дакле, издвојити поједине налазе из истраживања обављеног током Светског рагби купа (Rugby World Cup, RWC) – спортског догађаја који је после Олимпијских игара и Светског купа ФлФА вероватно у свету највећи по броју гледалаца и телевизијске публике – оног одржаног 2003. године у 10 градова Аустралије. Истраживање је имало за циљ да установи у којој мери су организатори били успешни у томе да одрже равнотежу између захтева безбедности и уживања гледалаца у спортским дешавањима (преко истраживања перцепција гледалаца о поменутом). Доводећи у питања поједине стереотипе које можемо срести у дискурсима о

¹⁶ Ибидем: 18-19, 22.

¹⁷ Види ближе Taylor and Toohey, 2006: 199-202.

тероризму као и налазе појединих ранијих истраживања, носиоци истраживања су између осталог установили:

- Место одигравања меча генерише највећу вредност у односу на доживљај безбедности – безбедносне провере и присуство полиције и гледалаца ствара осећај сигурности – а да су укупно гледано перцепције о безбедности биле повољне: око 99% посетилаца се осећало безбедно током спортског догађаја¹⁸;
- Млађи посетиоци су се осећали сигурније него старији. Такође су се осећали сигурније они који су Купу присуствовали као фанови. Резултати указује и да је безбедност само један фактор који утиче на ниво уживања публике (мали проценат посетилаца је изјавио да су безбедносне мере побољшале њихово уживање у догађаја). Неутралност осећања поводом безбедности вероватно је била одраз видљивог, а ипак ненаметљивог присуство полиције и обезбеђења (налази указују да су безбедносне мере биле видљиве, али не опструктивне), као и постојања оближњих енклава које су одавале осећај сигурности (RWC барова и ресторана). Уопштено речено, испитаници нису изражавали значајне страхове за безбедност, те став поводом ње није утицао на њихове одлуке да посете такмичења. Перципирана претња тероризма имала је минималан утицај на уживање посетиоца спортског спектакла. Такође, није било очигледних покушаја да се покрене јавно мњење у циљу „распиривања” или производње „моралне панике”¹⁹;
- Истраживачи нису пронашли значајне разлике у ставовима између посвећених рагби навијача и не-фанова, нити разлике у уоченом ризику између појединачних учесника, парова, независних група и организованих туристичких група. Као ни подршку за аргумент (Oriol, 2004) да се у пост 9/11 свету многи туристи осећају неконфорно на путовању, те да је ово осећање изменило обрасце и изборе путовања. Подсећа се да су Kim and Chalip (2004) у студији о потенцијалном путовању на Светско првенство у Кореји 2002 утврдили да што је већа перцепција ризика – мада ризици нису установљени као опште ограничење да се путује – мање су жеље да се присуствује догађају. С друге стране, налази у поменутој студији упућују да су ризици позитивно повезани са перцепцијом испитаника о њиховим способностима да присуствују спортским догађајима, што је навело истраживаче да сугеришу да раст осећаја способности да се присуствује ствара већу забринутост за безбедност. Док је у студији о посетиоцима Светског рагби купа утврђено да су посетиоци релативно одбацивали могућност потенцијалних терористичких аката, а при том је значајан проценат испитаника био неозбиљан у коментарима или агресивно пркосан – што може сугерисати да је после донете одлуке да се путују појединац посвећен присуствовању догађају, те се анксиозност поводом безбедности смањује. Стога, повећањем уважавања жеља и потреба гледалаца и њиховим повезивањем са правним и оперативним императивима организатора, навијачи треба да задобију позитивна искуства, где је један аспект перцепција гледалаца о безбедности и како оне утиче на њихово уживање. Док организатори спроводе безбедносне мере до степена којим се не ризикује сигурност. Како је преко 63% испитаника путовало у групи, друштвено искуство је било важно, што је такође битно са аспекта мера антитероризма. Уз истицање да су „досадашња истраживања показала да су позитивни ставови према спортском догађају снажно повезани са намерама да се конзумира тај догађај” (Cunningham & Kwon, 2003)²⁰.

¹⁸ Види ближе Ибидем: 204-205.

¹⁹ Ибидем: 206.

²⁰ Ибидем: 207.

О специфичној повезаности великих спортских догађаја и тероризма речито говоре тврдње које је извео Andreas Selliaas (2005) анализирајући анти-терористичке стратегије и мере предузете у периоду 1972-2004. поводом олимпијских игара. Студија антитерористичких мера илуструје различита безбедносна окружења и различите безбедносне логике, у три епохе: хладног рата (Минхен – тероризам је национални проблем); после хладног рата (Атланта – тероризам је постао међународни проблем али се њим и даље баве националне снаге безбедности) и пост-9/11 ере (Атина – тероризам постаје питање од глобалног значаја). Наиме, Игре су покренуле оснивање три потпуно нове организационе структуре – национално и глобално – у борби против тероризма: националне антитерористичке јединице у Европи после Минхенских игара 1972; унутар-институционална сарадња у САД после Игара у Атланти 1996; нова глобална мрежа антитерористичке сарадње пре и током игара у Атини 2004. Стандарди безбедности олимпијских игара су, наиме, често служили као покретач употребе у ширем безбедносном контексту, док је безбедносна сарадња, пре, током и после олимпијских игара могла користити антитероризму у другим областима. Закључује се да су неуспеси и уочени безбедносни пропусти у претходним играма били основ за промоцију нових достигнућа у борби против тероризма, олимпијске игре су постављале стандарде за националне организације и међународну сарадњу у борби против тероризма. Са друге стране, Selliaas упозорава да растуће улагање у међународну обавештајну сарадњу, војну и сарадњу полиција може бити контрапродуктивно као антитерористичка стратегија: уместо да ствара осећај безбедног окружења може довести до страха, потом до претераног фокуса на један аранжман (олимпијске игре) – уз паралелно губљење фокуса на друге могуће мете, које постају незаштитене, најзад, раст трошкова може одвратити потенцијалне домаћине игара. Уз опаску: „никада не можемо бити превише сигурни, али можемо трошити превише на безбедност”²¹.

Контратерористичке политике, стратегије и мере

Разматрајући стратегију борбе против тероризма Smith J. Andrew полази од поставке да „офанзивни терористички подухвати и противтерористички одговор обухватају припремну фазу, фазу кризе и фазу последица, од којих свака укључује посебан скуп терористичких активности које захтевају посебне противмере”²². На основу горе назначеног генералног модела активности теро-

²¹ Види шире: Selliaas, 2005.

²² Smith, 2003: „Противтероризам (Counterterrorism), како је дефинисан у Доктрини Сједињених Држава односи се на офанзивне мере... Антитероризам (Antiterrorism) се односи на пасивне, односно дефанзивне мере које се предузимају да би се осујетио терористички напад. Те мере су веома различите и оне обухватају активности као што су: мере физичког обезбеђења, проналажење и уклањање подметнутих бомби, исказивање безбедносних могућности. Управљање последицама (Consequence management) је термин који се појавио у Сједињеним Државама, у жаргону о тероризму, позних деведесетих година, а односи се на све мере које се предузимају, да се умање последице терористичких напада, посебно напада уз употребу хемијског, биолошког, и нуклеарног оружја и експлозива високе разорне моћи”.

риста Smith излаже скуп „свеобухватних противмера” и поступака, констатујући да је преко модела могуће „поредити терористичке активности у свакој фази са одговарајућим против мерама владе да би се утврдило да ли постоје извесне шупљине у противтерористичкој стратегији”. Тако региструјемо *један од начина конципирања и анализе контратерористичке стратегије* (Смит и указује да је његов текст предлог оквира „за евалуацију комплетности (свеобухватности) сваке стратегије”). Током припремне фазе противмере су безбедносног карактера („усредсређене на прикупљање обавештајних података и надгледање са циљем да се открију терористичке групе и утврде њихови мотиви и намере”), а што „може коначно да доведе до превентивних удара” и што има међународне импликације. Ове мере су углавном реактивног карактера, јер препуштају иницијативу терористима, али постоје и проактивне мере: директне (као што су „када је то могуће, операције удара”) и индиректне – које су углавном политичког карактера²³. Током фазе кризе²⁴ снаге за управљање кризом „олакшавају прелаз на управљање последицама и јачају уверење код јавности да влада, компетентно влада ситуацијом... могу да умање па чак и да спрече озбиљне последице физичке природе”. У фази последица активности државе су „усредсређене првенствено на ублажавање последица и на опоравак од последица напада”²⁵.

Студију европске безбедности „*New European Approaches to Counter Terrorism*” чини сет закључака и препорука за супротстављање тероризму – уз наглашавање да су многи од третираних одговора на терористичку претњу релевантни за проблематику криминала, великих несрећа и природних катастрофа, те да су узете у обзир опасности од оружја за масовно дејство, нестабилне ситуације и организовани криминал²⁶. Констатује се да европске земље могу знатно смањити опасност од тероризма ако усвоје свеобухватан стратешки приступ изложен у студији и уложе у широк спектар технологија (уз шире превентивне мере) – уз назнаку да се апсолутна безбедност не може постићи. Разматрају се²⁷ националне стратегије преко модела „*four Ps*”: *prevention, pursuit, protection and preparation*”, од којих „*прва два настоје да смање претње и друге две да смање рањивост*”. Фокус у борби против тероризма је превенција (тиче се решавања узрока тероризма, настоји да обезбеди интеграцију заједни-

²³ Тачније: „састојале би се од програма усмерених на незадовољства (антипатије) која мотивишу терористичке акције... Индиректним противмерама настоји се да се обликује стратешки амбијент у којем се води борба против тероризма, али те мере тешко је усмерити на посебну терористичку активност и по природи су дугорочне”.

²⁴ Према моделу противмере обухватају: „прикупљање обавештајних података, надгледање, преговарање, удар, техничке противмере, стриктна примена законских мера, контрола прилаза, контрола ваздушног саобраћаја, информативне операције”.

²⁵ Тачније, противмере ће захтевати „честа увежбавања у мирнодопским условима... истрагу напада и хапшење, односно задржавање сумњивих. Влада ће, такође, предузети војне, дипломатске, економске и судске мере. Благовремени обавештајни напори треба да буду усмерени на то да се утврди да ли је терористички напад део координисаног подухвата, да се препоруче превентивни удари, односно да се предузму додатне мере заштите”.

²⁶ Munday et al., 2006.

²⁷ Посебно Ибидем, сегмент 2.2.2.

ца у друштво и решава међународне спорова који могу изазвати незадовољство), али мере обухватају и побољшање безбедности граница и транспорта, заштита подразумева утврђивање критичних компоненти националне инфраструктуре и обезбеђења нивоима одбране или ублажавања напада – што обезбеђује концептуални оквир активности надлежних органа и везе са конкретним мерама и технологијама. *Модел „четири ограде”* (The four fence model) у основи приказује модалитете заштите које се могу јасно дефинисати²⁸. Студија препоручује развој државних КТ стратегија, низ акција са циљем да се: спрече терористичке акције, гоне одговорни, заштити од напада и да се развије отпорност на њих (укључујући процене критичних националних инфраструктура на основу разумевања главних претњи)²⁹. Овај скуп акција је одређен као *Четири плус три пакет* (Four Plus Three Package). При анализи критеријума процене безбедности констатује се да се *ефикасност европских одговора на терористичке претње дугорочно оцењује бројем и утицајем терористичких напада* (колико људи је убијено и/или рањено, који је обим разарања и колика је економска штета), *али да овај критеријум не помаже владама или међународним телима за мерење релативног (не)успеха различитих сегмената своје политике. Потребно је да се политика анализира кроз њене саставне делове* – те студија предлаже оквир за тестирање³⁰, односно, дефинише скуп критеријума по којима влада може да процени ефикасност *КТ активности*. За наш проблемски оквир, и поред изузетног значаја одредница *превенција* (Prevention)³¹ и *гоњење* (Pursuit)³² од јасног значаја су критеријуми:

²⁸ Нешто ближе, Ибидем: „2.4.1 Модел четири ограде ЕССРТ је спровео процену ризика тероризма високог нивоа за ЕУ, посебно у погледу њене критичне инфраструктуре. Ово је урађено уз обраћање пажње на ‘ограде’ које би терористи морали да прескоче, како би напали metu. Модел је користан јер обезбеђује везу између претњи и технологије: ‘ограде’ представљају тачке у изградњи напада на којима употреба технологија може бити од помоћи. Мада ниједна безбедносна ‘ограда’ није потпуно сигурна, што је више ограда које постоје између терористе и његовог/њеног циља то ће више терориста бити обесхрабрен и веће су шансе за њихово хватање или заустављање. Повећан број ограда се може постићи на пример аеродромским стилем безбедности на бродовима, и, где је практично, возовима; провером особља и пртљага и на поласку и по доласку у луке/аеродроме/станице, где је практично; применом мера безбедности на више локација и дистрибутивних мрежа, нарочито оних које су део критичне националне инфраструктуре. Важна питања укључују: ‘ограде’ су обавештајна сазнања, контрола граница, генерални надзор и заштита мета”.

²⁹ Као *главне политичке препоруке* дефинишу се побољшање обавештајне компоненте, снажна политика јавне комуникације и снажно међународно партнерство. Дају се препоруке за сарадњу са земљама ван ЕУ (Ибидем, сегмент студије 1.1.3), које између осталог обухватају рад са кључним партнерима ради *створања међународних стандарда контратерористичких мера*, укључујући област истраживања технологија, промовисање ширег дељења ризика на бази процене; ближу сарадњу са САД (у Proliferation Security Initiative i Container Security Initiative); проширивање напора за борбу против тероризма на друге чланице Г-8 (Русију, Канаду, Јапан) и креирање ближих веза са стратешким партнерима (Кином, Индијом), као и са народима Блиског Истока и муслиманским земљама.

³⁰ Ибидем, 2.6 Security assessment criteria.

³¹ *Превенција* (Prevention) је најтеже проценити јер обухвата шири, инострани и домаћи политички приступ. С тим да се законодавство тестира по мери у којој политици даје снажне инструменте да делује узимајући у обзир етичка и друга ограничења, и при чему се мере требају тести-

- *Заштита (Protection)*: мере заштите критичних националних инфраструктура морају се предузимати уз знање да ће увек преостати простор рањивости (ризика); различита су очекивања ефикасности од специфичних решења, тј. нека безбедносна решења је неопходно променити уколико и не обезбеђују стопостотну ефикасност (нпр. мере на аеродромима); ефекат неких мера би једноставно могао да буде померање напада ка лакшим методама (метама), те је задатак власти да подешава ефикасност мера заштите имајући у виду процене трошкова и ризика; мере заштите не треба узимати без јасне процене делотворности пошто је контратероризам само један фактор заштите критичних националних инфраструктура, односно, владе требају да обезбеде разумљив ниво заштите који одговара процени ризика: као и колико су мере одговарајуће у односу на сваки елемент критичних националних инфраструктура, да ли су неке изlišне, да ли одговарају на симултане нападе на различите елементе инфраструктуре³³;
- *Приправност (Preparedness)*, се може мерити како у апсолутном смислу, тако и квалитативно, кроз вежбе. У основи процена обухвата: потенцијале и могућност да се буде еластичан и брзо се опорави од напада (одговори на веће инциденте, не само услед тероризма, имају много заједничких елемената); основне способности реаговања се могу мерити веома једноставно: бројем ватрогасних возила, возила хитне помоћи и способношћу полиције да буде на располагању на датом месту у датом временском периоду (што се може ценити кроз вежбе, обухватајући и одлучивање под притиском); тестирање процедура управљања кризом, укључујући јасне одговорности појединаца, брзу комуникацију и анализу важних информација, што је први одговор способности, укључујући способности адекватно обученог кадра, са адекватном опремом; доступност болница са хируршким капацитетима; способност да се успоставе и одрже основне друштвене функције, укључујући критичне националне инфраструктуре; дефинисање кризног менаџмента, прво-одговорних и без преклапања дужности; ниво обуке укљученог особља и његово надзирање; елемент заштитне опреме у случају ЦБРН напада.

рати не само у односу на ефикасност за борбу против тероризма већ и њихова ефикасност против других врста криминала.

³² За *гоњење (Pursuit)* показатељи су једноставни: хапшења, елиминације терористичких хелија, долажење до планова напада, индицирање других терориста, као и сазнања која омогућавају даље праћење.

³³ У разматрању питања кризног менаџмента (Ибидем, сегмент студије 2.6.3 Crisis management) издвајамо следећа процедурална питања: да ли постоји центар за управљање кризом и да ли је повезан са оним у другим земљама; колико пажљиво су мере управљања кризом планиране и увежбаване; да ли су организације укључене у управљање кризом интегрисане; да ли организације укључене у кризни менаџмент имају интегрисане, интероперабилне комуникације и добро дефинисане аранжмане за везу; да ли постоји дефинисан ланац командовања, јасна задужења и дефинисана одговорност; да ли постоји договор/одредба око финансирања у хитним случајевима; да ли постоје дефинисане процедуре за поступање са детектованим (сумњивим) нападима, укључујући средства за позивање јединица за оружани одговор; да ли су локација оружаних јединица, њихова спремност и време потребно да дођу до места инцидента усклађени са трешковима; да ли су установљена правила ангажовања када се сумња на непосредни терористички напад – постоји ли проблем правног и етичког баланса у случају ризика да се не делује довољно брзо; да ли је обука за одговарајуће особље адекватна и да ли су одржани добри стандарди; који кораци ће бити предузети да се људи евакуишу на сигурнија места, и које су процедуре којима се оцењују потенцијална подручја на које људи могу да буду евакуисани.

*Препоруке студије су врло детаљне*³⁴, и обухватају предлоге у погледу технологија којима се придаје важна улога. Студија је утврдила да постоји широк спектар технологија на располагању, али да постоје проблеми њене адекватности. Као технологије које би, унапређене, знатно учврстиле безбедносне мере наводе се скенери и друге методе за откривање оружја или опасних супстанци (што побољшава безбедност на аеродромима, и других путника), „smart containers” (указује се на неадекватност постојећих технологија за скенирање великих објеката, нпр. возила), технологије за надзор области и заштиту граница, за личну идентификацију, укључујући биометријске технологије, за брзо откривање и идентификацију хемијских, биолошких и радиолошких супстанци. Уочава се *комплексност и детаљност анализе*³⁵. Даје се и табела 2.1 Physical security solutions, са напоменом да се технологије дате у њој првенствено баве откривањем терористичких активности, али да детекција има ограничену вредност без средстава за заустављање напада. Стога владе требају да размотре које су процедуре (правила ангажовања) одговарајуће (често је мало времена за доношење одлуке), при чему је *циљ да процедуре буду такве да уравнотежују политичка, правна и етичка питања са смањењем ризика да се не делује довољно брзо против осумњичених терориста*³⁶. Идентификују се и изазови у примени технолошких решења. Истиче се ефикасност уређаја за скенирање, разматрају аспекти примене више модела детектора (рецимо, да осетљиви хемијски детектори често пате од унакрсне контаминације), разматра биометрија као још увек недовољно прецизан метод идентификације, у вези с тим проблем различитих стандарда; даљински надзор коришћењем ЦЦТВ на јавним местима; разматра чињеница да не постоји јасна дефиниција онога што

³⁴ Препоруке се тичу ширих акција ЕУ, налажу развој свеобухватне стратегије и јачу оперативну и тактичку структуру, односно, подељене су на политичке и институционалне активности на националном и нивоу ЕУ. Главне теме обухватају развој јединственог стратешког планирања, развој контра-наратива, динамичан процес процене ризика, равнотежу између индивидуалних права и захтева за спровођење закона, флексибилност аранжмане и алокацију ресурса. Први део студије пружа препоруке за акцију у политичкој и области безбедности, други део препоручује приоритетне области за даља истраживања технологија и друштвено-политичких тема (констатује се корист улагање у широк спектар истраживачких области, док се препоруке за истраживања безбедности деле на оне које ће помоћи безбедности умрежених система података, физичкој безбедности људи и локација), трећи део идентификује области у којима владе и друга тела треба да концентришу додатне напоре. Све ове акције треба да буду подржане развојем међународних стандарда за безбедносне мере.

³⁵ Јер се, Ибидем, сегмент студије 1.2.1., дотиче: проблем експлоатације даљинског видео надзора за откривање сумњивих објеката и понашања; откривање објеката испод одеће, повећање резолуције слике, методе откривања оружја или експлозива у опсегу од неколико метара, употреба беспилотних платформи за надзор границе, локација и догађаја; побољшање перформанси детектора хемијских биолошких и радиолошких супстанци повећане поузданости, осетљивости, брзине детекције и идентификације, као и смањења лажних позитивних резултата; методе превенције смртоносних напада усидрених пловила, као што су коришћење посебне мреже за мале чамце; брзе и поуздане методе за лоцирање мина у лукама; методе смањења рањивости приземљених (или у приземљењу) цивилног авиона.

³⁶ Ибидем, стр. 25.

чини сумњиво понашање; указује на чињеницу да бежичној технологији расте популарност и обим примене али да су безбедносна решења неадекватна³⁷.

Док је предмет студије „*Conflict and coherence: The relation between the EU's counterterrorism efforts and other policies*”³⁸ утицај, међузависности и усклађеност контратерористичке стратегије ЕУ са политикама у другим областима. Студија усваја свеобухватнији приступ како би се испитали начини на који контратерористичка политика као целина дотиче друге кључне политике (подједнако, ове контратерористичку политику) – што, указује се, помаже креаторима политике да постану свесни недоследности, да одреде приоритете, уоче ненамерне последице својих одлука које се могу јавити, као и како се инструменти различитих политика међусобно подржавају. Студија испитује кохерентност и (не)усклађеност European Union Counter-Terrorism Strategy и EU Action Plan on Combating Terrorism (прописа и других службених докумената објављених од стране ЕУ институција и подређених органа) с једне стране, и различитих политика ЕУ на другим пољима с друге стране. *Испитујући принципе који леже у основи циљева различитих области политика студија региструје усклађеност са принципа контратерористичке стратегије – у студији се идентификују тачке кохерентности и сукоба, те извлаче закључци о њиховој природи. Идентификују се циљеви политике по областима без обзира да ли утичу на контратероризам, а како би се идентификовали они циљеви који јачају или штете контратерористичкој стратегији. Односно, како би се извели политички приоритети у вези контратероризма, који се анализирају преко кластера*³⁹. Полазећи од става да је контратероризам вишедимензионална политика која треба да обухвати широк спектар политичких инструмената, указује се да је то евидентно у European Union Counter-Terrorism Strategy (2005) и Countering International Terrorism: the United Kingdom's Strategy (2006). Ове стратегије показују колико широко контратероризам може бити схваћен: пошто су мере у распону од контроле граница, третмана етничких мањина до кризног менаџмента и преображаја у области одбране. Међутим, назначаваче се да има *мало истраживања начина на који контратероризам може да утиче на друге политичке приоритете, те да се контратероризам, као и већина других политика, често испитује одвојено од других политика – или се имплицитно третира као да има приоритет над другим политикама.*

³⁷ Ибидем, сегмент студије 2.4. Везано за истраживања из социјалне и политичке области, Ибидем, сегмент студије 1.2.3., истиче се да би истраживања у одређеним областима додатно учврстила КТ стратегије, од којих за наш проблемски оквир издвајамо: етичке импликације безбедносних технологија, уз развијање кодекса понашања и најбоље праксе њиховог коришћења, понашање људи у кризи, реакције на упозорења и претње безбедности, савети јавном мњењу, разумевање осећања грађана о (не)безбедности, трошкови безбедности – укључујући потенцијалне трошкове неуспеха да се на адекватан начин заштити од напада.

³⁸ Conflict and coherence: The relation between the EU's counterterrorism efforts and other policies, *Transnational terrorism, Security & the Rule of Law*, Deliverable 12a, Work package 6, 12 November 2008, Internet.

³⁹ Анализирани су кластери: *Tackling root causes, Security through technology, Border security, Information and investigation, Denying access to resources, Disaster response, The burden of monitoring, Privacy, Supporting unpopular regimes, Economic protectionism.*

Од значаја је и констатација да се *многи контратерористички инструменти, посебно у Protect, Prevent и Respond ланцу могу користити против других претњи, које предходе контратероризму – те треба дефинисати 'dual use' мере*⁴⁰.

Закључак

Конципирање кохерентног теоријског оквира менаџмента безбедности у спорту, дисциплине у развоју, треба отпочети са разматрањем безбедносних ризика и претњи, тј. прво дефинисати значење појмова. Потом назначити облике претњи, јер су безбедносни ризици и претње у спорту врло разноврсни⁴¹. Затим настојати изградити инструменте (што прецизније индикаторе) за процену ризика. Пошто безбедносна процена мора тежити објективности, јер је основ предузимања мера. А мере захтевају ангажовање ресурса, које је потребно оптимално трошити⁴².

⁴⁰ Тако кластер који обухвата побољшање размене информација у оквиру безбедности граница – Шенгенски информациони систем – показује да се *политика заштите граница ЕУ* може посматрати као начин борбе против организованог криминала и трговине људима, усклађен са стратегијом борбе против тероризма (која је на врху агенде међународне политике). Види ближе, Ибидем, 3.3 Border security.

⁴¹ Безбедносне претње и ризике у спорту можемо систематизовати преко следећих (често повезаних) проблемских целина: прво) безбедносни ризици и претње у ужем смислу, посебно: они који проистичу из ризика који носе спортски догађаји као масовни скупови или низ скупова (спорадични инциденти, саобраћајни ризици), немири (сукоби навијача већих размера) и хулиганизам, тероризам, организовани криминал и корупција (намештање спортских резултата и др.), специфичне претње (рецимо, оне које захтевају предузимање мера на заштити националних талената; допинг – који се исказује преко више димензија: етичке, криминалне и/или здравствене); друго) техничко-технолошки аспекти угрожавања безбедности (укључујући, рецимо, архитектонске и грађевинске стандарде који смањују ризик од последица пожара, урушавања трибина); треће) угрожавање заштићених информација; четврто) претње у финансијској области; пет) остали безбедносни ризици који проистичу из непоштовања безбедносних норми, стандарда и процедура (овај сегмент се, између осталог, тиче исправности/адекватности спортске опреме – рецимо код аутомобилизма, мотоциклизма).

⁴² Досадашња разматрања, мада се углавном тичу великих спортских догађаја, пружају неке елементе за идентификовање фактора од значаја за процену безбедносних ризика организовања спортског догађаја:

- Први кластер чине (међусобно условљени) елементи који одређују карактер самог спортског догађаја: општи значај спортског догађаја (овде је кључно да ли се ради о мега спортском догађају, односно међународном, националном или регионалном (локалном) спортском такмичењу; ко су учесници; да ли је то такмичење у једном спорту или у више њих); релативни значај спортског догађаја (првенство или квалификације – у којој фази је такмичење и од каквог је релативног значаја за екипе); да ли постоје новодетектоване или су и у ранијем периоду испољене претње (нпр. екстремне навијачке групе); број учесника и посетиоца; број и обученост особља задуженог за организацију и безбедност (укључујући и волонтере); расположивост и/или квалитет безбедносних технологија; дужина трајања догађаја (да ли се ради о једном спортском догађају или низу повезаних спортских дешавања); објекат/простор одигравања; време одржавања;

- Други кластер чине детерминанте које носи шири социјални и/или културни миље (држава, место, култура, историја, елементи који одређују евентуалну повезаност спортског догађаја са

Истраживачко поље менаџмента безбедности у спорту су и нормативна решења која се односе на сферу безбедности у спорту, актери укључени у реализацију мера безбедности спортских активности (снаге безбедности, службе за реаговање у акцидентним ситуацијама, потом друге укључене институције, асоцијације, организације), као и модалитети и принципи њиховог организовања, координације и сарадње. Основна вредност која се штити су људи/грађани, али ентитете и процесе у спорту који су под заштитом (и тако чине проблемске оквира менаџмента безбедности) можемо посматрати и преко две (повезане) димензије: статичке: спортски објекти, спортски центри, кампуси – инфраструктура спортских организација и савеза, средства спортских организација (превозна средства, опрема), инфраструктура која може привремено бити везана за спортисте и спортске активности (нпр. арене, привремени смештајни капацитети спортских клубова и екипа на припремама и/или такмичењима), као и објекти специфично везани за спорт (нпр. фан клубови) и динамичке: спортска такмичења, приредбе, манифестације, мега спортски догађаји. Сви елементи проблемских оквира статике и динамике у области безбедности у спорту не подразумевају нужно, посебно не увек, сарадњу са иностраним партнерима, али је, лако је уочити, међународна сарадња (као и пренос технологија, стратегија, и најбољих пракси) посебно битна код мега спортских дешавања и у супротстављању тероризму.

У кругу који чине безбедносне политике и на њима засноване стратегије и изведени пројекти и планови активности, потом њихова реализација, затим њихова анализа и реконцептуализација (која даје основе за конципирање нове политике и за нове правце деловања – ради сврховите и продуктивне анализе безбедносних мера и активности) неопходно је изградити теоријски оквир који омогућава јасан увид у делотворност стратегија. Што подразумева кохерентан аналитички оквир, прегледне показатеље, прецизне и јасне критеријуме. На овакав закључак подстиче излагање појединих аспеката – инструмената конципирања и процене контратерористичке политике, стратегије и мера. Поменуто излагање је такође показало да је контратероризам сложен безбедносни пројекат наглашено одређен, поред безбедносних, политичким и правним аспектима (подразумева формиран нормативни оквир од нивоа политичких, стратешких и оперативних докумената до тактичких правила и процедура, као и изграђене институционалне нивое деловања и специјализоване агенције, до међународне сарадње). Контратероризам указује на значај синергије мера, док се сарадња са медијима издваја као специфичан сегмент. Исказује се обухватност и комплексност концеп(а)та контратероризма – број и карактер укључених актера, проблеми њихове сарадње, правци деловања у многим друштвеним сферама, потреба формирања разноврсних механизма – уз спољне детерминанте које ове оквира одређују. Изложени модели евалуације контратерористичких концепата (а они су само примери) могу дати елементе, истраживачке инструменте, као и конкретне индикаторе потребне код планирања и

ширим друштвеним, политичким, културним, или дешавањима која имају директнији значај са аспекта безбедности).

анализе (успешности) мера безбедности (не само) на великим спортским манифестацијама. Поред тога, уочавамо капацитете контратерористичких инструмената и мера на пољу сузбијања других безбедносних претњи које се могу јавити у спорту (криминалне радње, хулиганизам). Контратероризам је у том смислу од значаја за концептуалне оквире менаџмента безбедности у спорту, имајући у виду да менаџмент као свој први принцип има оперативност (конкретност) која подржава шире стратегије и њихове примене.

Уз конципирање безбедносне стратегије (из ње изведених планова и мера), сарадњу укључених безбедносних субјеката, њихову обуку, такође се и примена технологија (не само уочено у елаборирању контратероризма) исказала као веома битан фактор смањења безбедносних ризика.

Закључује се да је у постављању теоријског оквира за развој менаџмента безбедности у спорту потребно укрштати теоријска полазишта, подржавајући мултидисциплинарност као претпоставку (што су показали изложени безбедносни аспекти великих спортских догађаја – а као тесно везани за социопсихолошке, социолошке, културолошке, као и економске аспекте). Безбедносни менаџмент јесте основ, али он не може испунити своју сврху уколико не уважава перспективе наука о спорту, социолошких, организационих, политичких, правних наука. Уз очување свог предметног оквира, менаџмент безбедности у спорту, даље градећи свој предмет, мора имати у виду шири контекст, уважавати разноврсне теоријске аспекте и дисциплинарне прилазе, тиме задобити отворену теоријску перспективу. То је начин да одговори својој мисији: стварање теоријских оквира и оперативних поставки усмерених ка заштити спортиста, спортских објеката и организација, спортских манифестација, посетиоца спортских приредби, особља укљученог у њихову организацију, често заштити националних интереса, као и вредности које спорт штити и развија.

Литература:

1. Concepts of Terrorism: Analysis of the rise, decline, trends and risk, *Transnational terrorism, Security & the Rule of Law*, Deliverable 5, WP 3, Dec. 2008, Internet, <http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications/WP3%20Del%205.pdf> (07.06.2014.)
2. Conflict and coherence: The relation between the EU's counterterrorism efforts and other policies, *Transnational terrorism, Security & the Rule of Law*, Deliverable 12a, Work package 6, 12 November 2008, Internet, <http://www.transnationalterrorism.eu/tekst/publications/WP6%20Del%2012a.pdf> (09.06.2014)
3. John Miller, Frank Veltri, Andy Gillentine, „Spectator Perception of Security at the Super Bowl After 9/11: Implications for Sport Facility Managers”, *The SMART Journal*, Volume 4, Issue 2, Spring/Summer 2008, pp. 16-25
4. Mišković Svetlana, Miljanović Vujadin, Amedovski Damir, „Implementacija bezbednosnog menadzmenta u sportskom menadzmentu”, *Menadzment u sportu: Naučni časopis iz oblasti menadzmenta u sportu*, br. 1, str. 77-83, Beograd, 2010

5. Munday, Peter et al., *New European Approaches to Counter Terrorism*, ESSTRT Deliverable D6-1, Final Report, 21 March 2006, Internet, http://www.cmi.fi/images/stories/publications/reports/2006/ESSTRT_final_report.pdf (09.06.2014.)
6. Richard Giulianotti and Francisco Klauser, „Introduction: Security and Surveillance at Sport Mega Events”, *Urban Studies*, 48(15) 3157–3168, November 2011
7. Selliaas, Andreas, „From Internationalization of Terrorism to the Internationalization of Anti-terrorism: The Role of the Summer Olympic Games of Anti-terrorism”, Norwegian Institute of International Affairs, *NUPI paper* No. 693 – 2005, Internet, <http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?lng=en&id=27838> (13.05.2014.)
8. Smith, J. Andrew, „Borba protiv terorizma”, *Bezbednost*, vol. 45, br. 3, str. 476-486, Beograd, 2003.
9. Stacey, A. Hall, „Sport Event Safety and Security: The Importance of Training Your People”, *Security Magazine*, June 2010, Internet, <http://www.securitymagazine.com/articles/sport-event-safety-and-security-the-importance-of-training-your-people-1> (13.05.2014.)
10. Tracy Taylor and Kristine Toohey, „Impacts of Terrorism-related Safety and Security Measures at a Major Sport Event”, *Event Management*, Vol. 9, pp. 199-209, 2006.

SPORT MEGA EVENTS AND COUNTERING TERRORISM TREAT

Summary: The article addresses sport mega events and terrorism, and related aspects of counterterroristic policies, strategies and measures. The article aims to suggest some important elements for the establishment of theoretical framework of security management in sports based on the analysis of the issues marked in the paper. Sport mega events stand out due to their scope and a complexity of measures caused by the security risks of their conduct, including the threat of terrorism, especially because of consequences that may be a result of an effective terrorist attack. These issues are treated due to their phenomenological (and theoretical) multiplicity in order to show the complexity of the issue of security management in sport through the consideration of their interrelation. The article concludes that this security management discipline, while preserving its own theoretical perspective in this issue, must consider a broader context, respect diverse theoretical approaches, and therefore ensure an open, encompassing theoretical perspective.

Key words: security management, sport, security risks, security treat, terrorism, counterterrorism (antiterrorism)

ДЕЈАНА М. ВУКЧЕВИЋ*
Институт за политичке студије
Београд

УДК 316.61:316.35(4)
Монографска студија
Примљен: 12.02.2015
Одобрен: 22.02.2015

ЕФЕКТИ СОЦИЈАЛИЗАЦИЈЕ НА ПРИМЕРУ ЕВРОПСКЕ АГЕНЦИЈЕ ЗА ОДБРАНУ**

Сажетак: У овом раду, разматраће се деловање Европске агенције за одбрану кроз призму социјализације, као процеса који услед интеракције између држава чланица постепено доводи до приближавања националних интереса и промене у понашању држава чланица. Аутор заступа становиште да процес социјализације у оквиру Агенције усмерава сарадњу држава у интегративном духу, а не у духу искључиво међувладине сарадње. Рад ће бити подељен у два дела. У првом делу, аутор се бави еволуцијом сарадње држава чланица ЕУ у области наоружања, која је условила и образовање Европске агенције за одбрану и њено правно утемељење у Лисабонском уговору. У другом делу рада, аутор настоји да покаже у којој мери је процес социјализације довео до образовања нових правила када је реч о Европској агенцији за одбрану. Аутор закључује да су правила и норме које је Агенција установила од оснивања, иако необавезујућег карактера, а са циљем веће координације и кохезије на пољу одбране, усмерила сарадњу држава чланица у интегративном духу, а не, као до тада, у духу искључиво међувладине сарадње.

Кључне речи: социјализација, Европска агенција за одбрану, европске интеграције, институционални капацитети.

Увод

У својој књизи *The Rise of European Cooperation* амерички теоретичар неореализма Сет Џонс (Seth Jones) наводи да је европска сарадња у области наоружања настала као последица доминантне улоге САД-а у овој области. У униполарном систему, Европска унија, предвођена Француском, Великом Британијом и Немачком, развила је сарадњу у области наоружања како би смањила ослањање на САД и повећала своју економску и војну моћ (Jones 2007: 160). Аутор наводи да је структурално померање од биполарном ка униполарном

* dvukcevic@yahoo.fr

** Рад је настао као резултат рада на пројекту бр. 179009 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

систему довело до промене у понашању европских држава, јер су, у одсуству совјетске претње, државе чланице ЕУ постале забринуте за доминацију САД-а на тржишту наоружања, што је условило и њихову ближу сарадњу. Слично мишљење налазимо и код Стенлија Хофмана (Stanley Hoffmann), који сматра да је основни разлог настанка и развоја европске безбедносне и одбрамбене политике ЕУ тежња Француске и Велике Британије да максимизују моћ, тј. утицај на међународној сцени (Hoffmann 2000: 193). За разлику од неореализма, либерална теорија међувладиних односа сматра да је сарадња држава чланица у области наоружања последица економских интереса, резултат притисака од стране домаћих актера, нарочито предузећа задужених за производњу војне опреме, који желе да повећају профит. Социјални конструктивизам, пак, сматра да су образовање Европске агенције за одбрану и сарадња држава у области наоружања настали као последица конвергенције националних интереса који ће постати заједнички интереси и довести до европског идентитета кроз процес социјализације. У овом раду, аутор ће разматрати деловање Европске агенције за одбрану са конструктивистичког становишта, сматрајући да процес социјализације међу државама учесницама усмерава сарадњу држава у оквиру Агенције у интегративном духу, а не у духу искључиво међувладине сарадње. Социјализација се у овом раду сагледава као процес интеракције између чланова одређене групе, која условљава усвајање одређених начина понашања. У процесу социјализације, актери који су се понашали рационално у складу са њиховим калкулацијама о очекиваним последицама (логика последица), услед интеракције мењају понашање и почињу да се понашају прикладно, тј. њихово понашање засновано је на прикладној акцији (логика прикладности). Аутор је рад поделио на два дела. У првом делу рада, разматра се развој сарадње држава чланица ЕУ у области наоружања, које је условило образовање Европске агенције за одбрану и њено правно утемељење у Лисабонском уговору. У другом делу рада, аутор настоји да укаже на процес социјализације у оквиру Европске агенције за одбрану, који је довео до образовања нових норми, и условио прикладно понашање држава чланица ЕУ. Закључује се да правила и норме које је Агенција установила са циљем веће координације и кохезије на пољу сарадње у области наоружања усмеравају сарадњу држава у интегративном духу, а не, као до тада, у духу искључиво међувладине сарадње.

Сарадња држава чланица ЕУ у области наоружања и образовање Европске агенције за одбрану

Сарадња држава чланица ЕУ у области наоружања подразумева, пре свега, хармонизацију војне опреме, у циљу постизања међуоперативности и комплементарности средстава у једној мултинационалној војној операцији. Исто тако, координација политика снадбевања оружјем држава чланица битан је сегмент ове сарадње, јер је неопходно смањити број програма и непотребно дуплирање трошкова у области производње војне опреме. Сви ови аспекти

сарадње усмерени су на отварање националних тржишта, што је предуслов за заједничку производњу војне опреме. А сâм развој ка једној заједничкој политици зависи, пре свега, од степена хармонизације националних политика. Заједничка политика у области наоружања подразумева квалитативни скок у сарадњи држава чланица, који би укључивао заједничка правила, заједничке процедуре, куповину и заједничко управљање стратешким капацитетима. Да ли образовање Европске агенције за одбрану представља тај квалитативни скок, револуционарни помак у развоју заједничке политике наоружања држава чланица, или се, као и до сада, ради о политици „малих корака“?

Основна одлика сарадње држава чланица ЕУ у области наоружања је да се та сарадња дуго година одвијала изван институционалног оквира ЕУ. Државе чланице су обично сарађивале у међународним организацијама, или *ad hoc* инстанцама. Основни разлог овог „заобилажења“ институционалног оквира ЕУ лежи у специфичности сектора наоружања, као једног од основних елемената одбрамбене политике једне земље: свака држава настоји да поседује независност одлучивања у области наоружања, те се на сваки облик сарадње у области наоружања у оквиру ЕУ гледало као на могућност губљења независности. Са оснивањем Европске агенције за одбрану, ова сарадња почиње да се остварује и у оквиру институционалног система ЕУ, што је од великог значаја за будући развој безбедносне и одбрамбене политике ЕУ.

Проблем сарадње држава чланица у области наоружања датира још од периода Хладног рата. Подсетимо се да је ова сарадња била предвиђена чланом 101 Уговора о Европској одбрамбеној заједници из 1952. године, који је предвиђао да Комесаријат, као главни орган Заједнице, у консултацији са владама држава чланица, припрема заједничке програме у области наоружања, опреме и инфраструктуре европских одбрамбених снага, у циљу поједностављивања и стандардизације наоружања и опреме. Овим уговором била је забрањена производња наоружања у државама чланицама без одобрења Комесаријата. Након неуспеха пројекта о Европској одбрамбеној заједници, покренута је нова иницијатива у оквиру Западноевропске уније (ЗЕУ), која је предвиђала сарадњу држава у овој области кроз активности Сталног комитета за наоружање, основаног у оквиру ЗЕУ 1955. године, са циљем да побољша консултације и сарадњу држава у области наоружања кроз проналажење заједничких решења. Иако је ова сарадња била амбициозно замишљена, њена реализација била је тешко остварљива из неколико разлога. Наиме, Стални комитет за наоружање није успео временом да се наметне као оквир за истинску сарадњу држава, јер је његова ефикасност, као међувладиног органа, зависила од воље држава чланица да спроведу заједничку политику у области наоружања. Та воља је изостала, и улога овог органа била је сведена на форум за размену информација које су се тичале војне опреме. У основи образовања овог органа била су два опречна предлога. С једне стране, Француска је заговарала оснивање Европске агенције за наоружање наднационалног карактера, која би била задужена за стандардизацију наоружања, расподелу програма, контролу производње, координацију истраживања и улагања. С друге стране, Велика Британија се противила образовању наднационалне заједнице у области нао-

ружања, и предлагала је стварање једног комитета за наоружање, који би имао за циљ да омогући напредак у области стандардизације наоружања и заједничке производње, кроз закључење различитих уговора (Imbert 1968: 55).

Након завршетка Хладног рата, покренуте су две иницијативе у оквиру Западноевропске уније са циљем јачања сарадње држава области наоружања: једна се односила на стварање Западноевропске групе за наоружање, а друга се тицала образовања Западноевропске организације за наоружање. Од самог оснивања, контрола у области наоружања била је једна од основних функција Западноевропске уније. Отуда не чуди што су две наведене иницијативе покренуте у оквиру ове организације. Западноевропска група за наоружање требала је да допринесе дијалогу и трагању за заједничким позицијама међу државама у три области: хармонизацији оперативних потреба и развоју програма за снабдевање наоружања, јачању технологије и развоја и отварању европских тржишта наоружања за конкуренцију и одржавање индустријске и технолошке базе наоружања. Што се тиче Западноевропске организације за наоружање, њен циљ је био да допринесе јачању европске војне индустријске базе и стварању европског тржишта војне опреме. Ради се о првој европској инстанци у области наоружања која је поседовала међународноправни субјективитет. Осим иницијатива предузетих у оквиру Западноевропске уније, државе чланице ЕУ које су представљале најзначајније произвођаче оружја настојале су да међусобно хармонизују војне потребе и да олакшају реструктурирање својих индустрија. У том циљу, образована је Организација за сарадњу у области наоружања, са циљем координације и реализације програма из области наоружања, како би се побољшала ефикасност вођења програма. Такође, Организација је требала да буде задужена и за друге активности, као што су израда техничких спецификација за развој војне опреме, координација и планирање активности истраживања, координација националних одлука везаних за развој индустријске и технолошке базе наоружања.

Када је реч о иницијативама у оквиру ЕЗ/ЕУ, сектор наоружања је од самог почетка интеграционог процеса имао специфичан правни статус у односу на прописе унутрашњег тржишта ЕУ. Израз ове специфичности представљао је члан 296 Уговора о ЕЗ, који је после ступања на снагу Лисабонског уговора постао члан 346 Уговора о функционисању ЕУ, а чија је сврха да успостави равнотежу између тржишних интереса ЕУ и националних безбедносних интереса држава чланица. Поменути члан предвиђа дерогацију правила унутрашњег тржишта у области војног тржишта и индустрије, која је двоструке природе. С једне стране, предвиђа се могућност позивања на појам националне безбедности као основни мотив за изузеће тржишта наоружања од примене правила комунитарног права. С друге стране, потврђује се право на тајност за државе чланице, којима припада могућност процене поверљивости неке информације везане за њихове „битне безбедносне интересе”. Тако члан 346(1) УФЕУ наводи да: а) ниједна држава чланица није обавезна да даје податке, чије откривање сматра противним њеним битним безбедносним интересима; б) свака држава чланица може да предузме мере које сматра неопходним за заштиту битних безбедносних интереса, а који се односе на производњу или трго-

вину оружја, муниције и ратног материјала, те да ове мере не смеју да угрозе услове конкуренције на заједничком тржишту у погледу производа који нису намењени искључиво у војне сврхе.

Иако дерогација садржана у овом члану није била аутоматска, она је постепено постала правило, и сектор наоружања је временом био у потпуности изузет од примене комунитарних правних правила, јер је већина држава чланица тумачила овај члан као аутоматско и опште изузеће војног сектора од примене правила унутрашњег тржишта (Trybus 2002: 1354). Појам „битних безбедносних интереса” државе чланице су одређивале веома широко, и у исто време су настојале да подржавају и фаворизују националне војне индустрије.

Злоупотреба члана 296 настала је као последица непостојања заједничких правила у области војне опреме, што је довело до образовања нехомогеног тржишта наоружања, засниваног на дуплирању националних програма. Позивањем на изузећа, државе чланице су реализовале већину набавки војне опреме без процедуре јавних набавки, уз привилеговање националних добављача. Међутим, крај Хладног рата условио је значајна смањења војних буџета држава чланица, која су била праћена реструктурирањем њихових војних снага и све већим ангажовањем у операцијама управљања кризама, које су стварале додатне трошкове. Све ово имало је за последицу смањење дела војних буџета који су били намењени инвестирању. Раскорак између смањења овог дела буџета и све већих трошкова одражавао се и на развој војних капацитета ЕУ и перспективу будуће безбедносне и одбрамбене политике. Европске војне снаге нису биле опремљене модерном војном опремом, која се све више наметала у савременим операцијама управљања кризама. Истовремено, нарастајућа интеграција између војне и цивилне индустрије на технолошком и финансијском плану све је више отежавала поделу на војно и цивилно установљену чланом 296, и ризиковала да угрози глобалну конкурентност европске индустрије. Са оснивањем Европске агенције за одбрану, државе чланице су изразиле жељу да успоставе интензивнију сарадњу у области војне опреме и тако превазиђу распарчаност тржишта опреме, коме је допринело и аутоматско позивање на члан 296 Уговора о ЕЗ. Тако је након француско-британског самита у Тукеу 2003. године, на коме је постигнут договор између ове две државе о оснивању агенције у области наоружања, Савет министара 12. јула 2004. године донео заједничку акцију којом је предвиђено оснивање Европске агенције за одбрану (Council Joint Action 2004/551/CFSP). Овим актом Агенцији су додељене четири функције: развој војних капацитета у области управљања кризама, побољшање и унапређење сарадње држава чланица у области наоружања, јачање европске индустријске и технолошке базе наоружања и повећање ефикасности у области истраживања и технологије. Што се тиче развоја војних капацитета за операције управљања кризама, предвиђено је да Агенција утврди будуће потребе Уније у погледу капацитета за војне снаге и опрему, да координира хармонизацију војних потреба, да установи и предложи акције сарадње и да достави процене о финансијским капацитетима. У погледу побољшања и унапређења сарадње држава чланица у области наоружања, циљ је да се фаворизује закључење уговора који се заснивају на односу цена/ефикасност (Masson 2004:

93). У том смислу, Агенција треба да фаворизује и предлаже нове пројекте мултилатералне сарадње, као и да координира постојеће програме. Тако би на иницијативу држава чланица Агенција могла да преузме одговорност за управљање специфичних програма. Затим, јачање европске индустријске и технолошке базе наоружања и образовање европског тржишта војне опреме захтева израду, од стране Агенције, одговарајућих стратегија и политика у сарадњи са Европском комисијом. Коначно, Агенција је требала да се залаже за што бржи развој војних истраживања и технологије, будући да је технологија кључни чинилац индустријске конкурентности.

Према одлуци Савета, Агенција поседује правни субјективитет и специфичне органе. Шеф Агенције, који је уједно и Високи представник ЕУ за спољне послове и безбедносну политику, одговоран је за организацију функционисања Агенције, и стара се о спровођењу оријентација Савета министара ЕУ. Наиме, Савет, једногласном одлуком, сваке године усваја смернице о будућим активностима Агенције, а сваке три године, такође једногласном одлуком, одобрава финансијски оквир Агенције за наредне три године. Орган одлучивања је Комитет директора, који се састоји од представника сваке државе чланице која учествује у раду Агенције, и једног представника Комисије. Овај орган се састаје на нивоу министара одбране држава учесница најмање два пута годишње, и његови задаци су многобројни. Наиме, он одобрава извештаје који треба да буду прослеђени Савету као и програм годишње активности Агенције, затим усваја буџет Агенције, и спровођење, у оквиру Агенције *ad hoc* пројеката и програма, одлучује да једна или више држава чланица могу одобрити Агенцији административно и финансијско управљање одређеним активностима које спадају у њену надлежност, усваја унутрашњи правилник Агенције и може да измени финансијске одредбе које се односе на извршење буџета Агенције. Одлуке у Комитету директора доносе се квалификованом већином. Међутим, уколико се нека држава учесница успротиви усвајању одлуке квалификованом већином из „значајних разлога националне политике”, она не приступа гласању. Две опције су могуће у овом случају. Или држава учесница у питању може, посредством Шефа Агенције, да о томе сазове Савет који ће дати даље смернице Комитету директора, или сâм Комитет, одлучујући квалификованом већином, може да одлучи да сазове Савет о овом питању, и том приликом Савет усваја одлуку једногласно. Такође је предвиђено да Агенција има директора и његовог помоћника, које бира Комитет директора на предлог Шефа Агенције, на период од три године, и њихов задатак је да гарантују ефикасност рада Агенције.

Лисабонски уговор унео је одредбе о Европској агенцији за одбрану у члан 45 Уговора о ЕУ. Према одредбама овог члана, Агенцији је поверено пет основних задатака: да допринесе утврђивању циљева војних капацитета држава чланица и оцени поштовања обавеза које су у погледу тих способности преузеле државе чланице; да промовише усклађивање оперативних потреба и доношење ефикасних и усклађених поступака набавке; да предлаже мултилатералне пројекте ради испуњења циљева у погледу војних капацитета и да обезбеди координацију програма које спроводе државе чланице и управљање посе-

бним програмима сарадње; да подржи истраживање у области војне технологије, да координира и планира заједничке истраживачке активности и проучавање техничких решења за будуће оперативне потребе; да допринесе утврђивању, а по потреби, и спровођењу свих корисних мера за јачање војне индустријске и технолошке базе и за побољшање ефикасности војних трошкова. Агенција је, према одредбама истог члана, „отворена за све државе чланице које желе да учествују у њеном раду”. Савет квалификованом већином доноси одлуку којом се утврђује статут, седиште и модалитети функционисања Агенције. У оквиру Агенције могу бити основане групе које окупљају државе чланице које воде заједничке пројекте. Када је потребно, Агенција обавља своје послове у сарадњи са Комисијом. Значајну новину Лисабонског уговора представља улога Европске агенције за одбрану у сталној структурној сарадњи, установљеној чланом 42 Уговора о ЕУ, која предвиђа могућност да државе чланице „чији војни капацитети испуњавају више критеријуме и које су, с обзиром на највише захтеве који се постављају пред мисијама ЕУ, ушле у међусобно чвршће обавезе”, остварују сталну сарадњу у оквиру Уније. Установљени су критеријуми и захтеви у погледу војних капацитета држава учесница ове сарадње, док је Европској агенцији за одбрану поверена улога „чувара” ове сарадње, будући да она треба да „допринеси редовном процењивању доприноса држава чланица-учесница” ове сарадње, и да о томе најмање једном годишње подноси извештај (Вукчевић 2013: 143).

На основу одредби Лисабонског уговора, Савет министара је 2011. године донео одлуку о Агенцији којом је укинута претходна одлука Савета (Council Decision 2011/411/CFSP). Новим актом Савета измењене су одредбе о задацима Агенције, у складу са Лисабонским одредбама. Тако је одлуком предвиђено пет основних функција Агенције већ наведених у члану 45 Уговора о ЕУ. Потврђено је да је Агенција отворена за све државе чланице које желе да учествују у њеном раду. Такође, остале су непромењене одредбе о организацији Агенције.

Европска агенција за одбрану и процес социјализације

Образовање Европске агенције за одбрану имало је двоструки ефекат: с једне стране, формиран је нови институционални оквир у области безбедносне и одбрамбене политике ЕУ, и с друге стране, започето је стварање европског тржишта војне опреме, захваљујући деловању Агенције. Без прибегавања комунитарној методи, успостављен је низ правила и норми у циљу стварања европеизованог тржишта опреме (Diedrichs 2011: 166). Правила и норме које је Агенција установила од оснивања, доводе до веће координације и кохезије на пољу сарадње у области наоружања, те услед интеракције између чланица долази до процеса социјализације у области наоружања. Деловање Агенције усмерава сарадњу држава у једном интегративном духу, а не, као до сада, у духу искључиво међувладине сарадње. У том процесу, социјализација има кључну улогу. Шта је појам социјализације? Овај појам се уопштено односи на процес путем којег актери стичу различите идентитете, који воде ка новим

интересима, кроз интеракцију у оквиру ширег друштвеног контекста и структуре (Bearce, Bondarella 2007: 706). Социјализација се може дефинисати као процес који показује како појединци развијају осећај припадности према групи и у складу са тим прилагођавају своје понашање. Притом кључну улогу у овом процесу имају организација социјалних интеракција (институционални услови и формална/неформална правила која структурирају друштвени живот), логика тих интеракција (погађање, играње улоге, убеђивање) и начин на који све ово утиче на интернализовање праксе понашања, на норме везане за прикладност и преференције везане за исходе. Другим речима, социјализација је редефинисање норми и пракси, које постепено постају „интернализоване” као такве (Beuvers 2010: 909). Социјализација се одређује и као „једносмеран процес”, који подразумева да социјализатор едукује, индоктринира, учи, убеђује и шири своје норме, уверења и правила на објекте социјализације (Trondal 2004: 12).

Социјализација је, дакле, процес интеракције између чланова одређене групе, која условљава усвајање одређених начина понашања. У процесу социјализације, актери који су се понашали рационално у складу са њиховим калкулацијама о очекиваним последицама (логика последица), услед интеракције мењају понашање и почињу да се понашају прикладно, тј. њихово понашање засновано је на прикладној акцији (логика прикладности).

Европска агенција за одбрану представља форум у којем национални министри за одбрану, Комисија и Савет усклађују своје ставове. У том циљу, Агенција учвршћује деловање у правцу једне европеизоване војне индустрије (Barrinha 2010: 481), тј. процес социјализације међу актерима и доводи постепено до промене њиховог понашања услед усвајања нових норми. Тако је недуго по оснивању Европска агенција за одбрану предложила евалуацију дугорочних потреба у области војних капацитета за мисије у оквиру заједничке безбедносне и одбрамбене политике. Ова иницијатива била је праћена изградом, од стране Агенције, тзв. Дугорочне визије потреба и капацитета у области одбране (An Initial Long-Term Vision for European Defence Capability and Capacity Needs), одобрене од стране Комитета директора у октобру 2006. године, који представља разраду Глобалног циља 2010. На основу овог документа утврђен је тзв. Каталог потреба, који је прослеђен државама чланицама, које су позване да се изјасне о средствима и капацитетима које би могле да ставе на располагање у складу са потребама наведеним у Каталогу. Заједничким ангажовањем Агенције и Војног комитета, у јулу 2008. године израђен је тзв. План развоја капацитета, као глобални стратешки документ који дефинише потребе, тенденције и недостатке у области капацитета, са циљем да се установи динамика активности у области истраживања и технологије, сарадње у области наоружања и сектора наоружања (Weis 2010: 116). Такође, активност Агенције усмерена је на успостављање тржишта ЕУ војне опреме, и на успостављање основе за интегрисану европску војну индустрију. То је значило и „превазилажење” одредби члана 296 Уговора о ЕУ и увођење принципа који су засновани на логици подељених војних средстава (pooling). Тако је у новембру 2005. године Агенција усвојила тзв. Кодекс понашања у области војних набавки (Code of Conduct on Defence Procurement), којим су државе чланице прихватиле да на

добровољној основи поштују одређене принципе и модалитете деловања у области набавке војне опреме.¹ Ипак, основ Кодекса је принцип добровољности држава, и државе су слободне да откажу, у сваком тренутку, учешће у режиму сарадње у области војне опреме. Кодекс понашања заснован је на правичном и једнаком третману добављача, и укључује транспарентност и јавност информација тј. пружање информација, преко електронског билтена на сајту Европске агенције за одбрану, о понудама и набавкама за уговоре веће од милион еура (Masson 2008: 39). То значи да тендерска процедура о набавци војне опреме треба да узме у обзир једнаки и правичан третман свих заинтересованих предузећа која учествују на тендеру, посебно узимајући у обзир безбедносне сертификате, трансфер знања и претходно искуство. Такође, Кодекс понашања подразумева и начело међусобне транспарентности и одговорности држава учесница, за чију реализацију је задужена Европска агенција за одбрану, затим начело међусобне подршке, које се заснива на побољшању могућности продаје на војно тржиште друге државе, али и реципрочну обавезу подршке добављача, и начело узајамне користи, које подразумева могућност користи свих актера од учешћа у Кодексу понашања. Посебно се истиче експанзија могућности малих и средњих предузећа, као и њихових подизвођача.² Током првих шест година, 720 уговорних понуда укупне вредности од 26 милијарди еура објављено је у Електронском билтену Европске агенције за одбрану, а закључено је преко 470 уговора укупне вредности од око 6 милијарди еура.³ Ипак, будући да успостављање европског тржишта војне опреме подразумева учешће и средњих и малих предузећа, која немају могућност да одговоре на тендере као извођачи, већ су усмерени на учешће у програмима у својству подизвођача, Агенција је 2005. године усвојила Кодекс добре праксе у ланцу снабдевања (Code of Best Practice in the Supply Chain), са циљем фаворизовања учешћа малих и средњих предузећа у програмима војне опреме и технологије. Кодекс је усмерен на успостављање фер конкуренције у ланцу снабдевања, као и на подстицање процене и избора добављача на равноправној основи. Основни принципи које заговара Кодекс су конкурентност приликом избора добављача, како би средња и мања предузећа имала једнаке шансе у ланцу снабдевања.⁴ У том циљу, од 2007. године постоји електронски билтен на сајту Агенције (Electronic Bulletin Board – Industry Contracts), путем којег могу да конкуришу мала и средња предузећа која желе да учествују као подизвођачи у оквиру програма војне опреме.

¹ Кодекс понашања резултат је компромиса између два опречна становишта. Одређени број држава, са Француском на челу, заговарао је развој заштићеног европског тржишта наоружања, уз инсистирање на европским преференцијама, док је Велика Британија заступала мишљење о неопходности држава чланица да изабере снабдеваче изван ЕУ. Видети: Ferraro 2007: 599.

² European Defence Agency, „The Code of Conduct on Defence Procurement of the EU Member States participating in the European Defence Agency”, <http://www.eda.europa.eu/docs/documents/code-of-conduct-on-defence-procurement.pdf?sfvrsn=0>.

³ European Defence Agency, Code of Conduct on Defence Procurement, 17 September 2012, <http://www.eda.europa.eu/projects/projects-search/code-of-conduct-on-defence-procurement>.

⁴ European Defence Agency, „The Code of Best Practice in the Supply Chain”, http://www.eda.europa.eu/docs/documents/EDA_Code_of_Best_Practice_in_the_Supply_Chain.pdf?sfvrsn=0.

Усвајањем Кодекса понашања у области војних набавки, Агенција је увела одређене процедуре и правила у циљу побољшања сарадње и постепене интегрисаности процеса набавке војне опреме. На тај начин, формиран је оквир за социјализацију између држава чланица учесница у раду Агенције, који омогућава постепено превазилажење међувладине логике у области тржишта војне опреме (Batoro 2009: 1094).

У циљу јачања сарадње држава чланица у области наоружања, Агенција је у октобру 2008. године усвојила и Европску стратегију о сарадњи у области наоружања (European Armaments Cooperation Strategy), која је усмерена на реализацију три стратешка циља. Најпре, циљ је да се подржи и олакша сарадња у погледу потреба у области капацитета. Деловање Агенције усмерено је на неопходност да државе чланице утврде своје стратегије набавке војне опреме и коришћења средстава у области истраживања и технологије. Затим, циљ Стратегије је да се боље обезбеди индустријска и технолошка база наоружања као и инвестиције које су њој намењене како би се подржали будући заједнички програми. Овај циљ подразумева не само сарадњу између држава, већ и између држава и индустрије, као и већу транспарентност у области политике набавке опреме. Коначно, циљ Стратегије је да се ојача ефективност и ефикасност сарадње у области наоружања.⁵ У области истраживања и технологије, Европска агенција за одбрану је у новембру 2008. године усвојила Стратегију у области развоја и технологије европске одбране (European Defence Research and Technology Strategy - EDRT), са циљем да се ова област учини што ефикаснијом. Стратегија утврђује 22 приоритетна подручја у области технологије у које је неопходно улагање, начин реализације и планове активности.⁶

Европска агенција за одбрану представља позитиван корак у правцу развоја мултинационалних решења ради превазилажења приоритетних недостатака на нивоу капацитета. Поједини аутори сматрају да постоји бојазан, међу чланицама, да ће њихов допринос у неком мултинационалном пројекту бити већи у односу на друге државе, па одлуке о планирању настављају да доносе изоловано, без икакве координације са другим државама. Резултат ове ситуације је одржавање сувишних капацитета, уз истовремени мањак стратешких капацитета (Biscop 2012: 1303). Међутим, Агенција омогућава дијалог и интеракцију између држава учесница и на тај начин доводи до процеса социјализације у области развоја заједничких капацитета, чиме се ублажавају постојеће поделе и бојазни између држава чланица. У том смислу, процес социјализације међу актерима доводи постепено до промене њиховог понашања услед усвајања нових норми. Државе се постепено адаптирају на нова правила која је усвојила Агенција, без обзира на њихов необавезујући карактер. Такође, Агенција представља јак подстицај за војно-цивилну компоненту у операцијама управљања кризама, будући да неки пројекти за које је Агенција задужена могу бити употребљени и на пољу војних, али и цивилних операција. То је, уосталом, и

⁵ European Defence Agency, „European Armaments Cooperation Strategy”, http://www.eda.europa.eu/docs/documents/EDA_European_Armaments_Co-operation_Strategy.pdf.

⁶ European Defence Agency, Research and Technology Strategy, <http://www.eda.europa.eu/Aboutus/Whatwedo/eda-strategies/ResearchandTechnology>.

предвиђено у одлуци Савета из 2011. године о Европској агенцији за одбрану, у којој је истакнуто да Агенција треба да делује заједно са Европском комисијом у циљу постизања комплементарности и синергије између програма у области војног и цивилног истраживања. Ова одредба проистекла је као последица кризе еврозоне и смањења националних војних буџета, и значи да и средства из буџета ЕУ намењена средствима за цивилно-војну употребу буду разматрана у оквиру Европске агенције за одбрану, што подразумева и јачање улоге Комисије у овој области (Fiott 2014: 12).

Закључак

Основно питање које је разматрано у овом раду је да ли деловање Европске агенције за одбрану може довести до образовања једног хомогенизованог и европеизованог тржишта наоружања, без постојања правно обавезујућих правила и супранационалне димензије у овој области. Закључак који се намеће је да Агенција својим деловањем може надоместити мањак супранационализма у овој сфери, и довести до развоја сарадње држава чланица у једном интегративном духу, а не у духу искључиво међувладине сарадње. Основну улогу у овом процесу има социјализација, која у процесу интеракције држава чланица у оквиру Агенције, постепено доводи до преласка са инструменталне рационалности држава као друштвено конструисаној рационалности заснованој на колективним ставовима. Кроз процес социјализације, државе присвајају нове идеје, које се затим усвајају у виду нових правила у оквиру Европске агенције за одбрану, и тако утичу на националне политике држава чланица, без обзира на њихов необавезујући карактер. Деловање Агенције омогућава редовне контакте између држава чланица у области наоружања, као и свакодневну размену информација, што доприноси јачању повезаности између држава учесница сарадње у области наоружања. И сама безбедносна и одбрамбена политика ЕУ, иако заснована на међувладиној логици, резултат је континуиране интеракције између држава чланица, засноване на пракси окупљања и размене информација, које су постепено довеле до ширења норми и правила која превазилазе националне оквире. У том смислу, социјализација се сагледава као користан аналитички оквир за анализу утицаја институција на актере. У случају Европске агенције за одбрану, социјализација постепено доводи до адаптације, тј, промене понашања држава чланица са свесног стратегијског калкулусања на прикладно понашање, које се одликује усклађеношћу са новим правилима насталим као резултат деловања Агенције.

Литература:

1. Barrinha, André (2010): „Moving towards a European Defence Industry? The Political Discourse on a Changing Reality and its Implications for the Future of the European Union”, *Global Society*, vol. 24, n° 4.
2. Batora, Josef (2009): „European Defence Agency: A Flashpoint of Institutional Logics”, *West European Politics*, vol. 32, n° 6.
3. Bearce, David H., Bondanella, Stacy (2007): „Intergovernmental Organizations, Socialization and Member-State Interest Convergence”, *International Organization*, vol. 61, n° 4.
4. Beyers, Jan (2010): „Conceptual and Methodological Challenges in the Study of European Socialization”, *Journal of European Public Policy*, vol. 17, n° 6.
5. Biscop, Sven (2012): „The UK and European defence: leading or leaving?”, *International Affairs*, vol. 88, n° 6.
6. Diedrichs, Udo (2011): „Modes of governance in the EU's Common Foreign and Security Policy”, in Udo Diedrichs, Wulf Reiners, Wolfgang Wessels (eds.), *The Dynamics of Change in EU Governance*, Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham.
7. Diedrichs, Udo, Jopp, Mathias (2003): „Flexible Modes of Governance: Making CFSP and ESDP Work”, *International Spectator*, vol. 38, n°3.
8. Ferraro, Stacy (2007): „European Defence Agency: Facilitating Defense Reform or Forming Fortress Europe?”, *Transnational Law & Contemporary Problems*, vol. 16, n° 2.
9. Fiott, Daniel, „The European Commission and the European Defence Agency: A Case of Rivalry?”, *Journal of Common Market Studies*, 2014.
10. Hoffmann, Stanley (2000): „Towards a Common European Foreign and Security Policy?”, *Journal of Common Market Studies*, vol. 38, n° 2.
11. Imbert, Armand (1968): *L'Union de l'Europe occidentale*, LGDJ, Paris.
12. Jones, Seth (2007): *The Rise of European Security Cooperation*, Cambridge University Press, Cambridge.
13. Masson, Hélène (2004): „L'Agence européenne de l'armement: le temps suspendu”, *Les Cahiers du Mars*, n° 180.
14. Masson, Hélène (2008): „Union européenne et armement - Des dispositions du traité de Lisbonne aux propositions de directive de la Commission européenne”, *Recherche&Documents*, n° 9.
15. Trondal, Jarle (2004): „Re-Socializing Civil Servants: The Transformative Powers of EU Institutions”, *Acta Politica*, vol. 39.
16. Trybus, Martin (2002): „The EC Treaty as an Instrument of European Defence Integration: Judicial Scrutiny of Defence and Security Exceptions”, *Common Market Law Review*, vol. 39, n° 6.
17. Vukčević, Dejana (2013): *Evropska unija kao strateški akter. Teorija i praksa bezbednosne i odbrambene politike*, Institut za političke studije, Beograd.
18. Weis, Alexander (2010): „Améliorer les capacités pour répondre aux futurs besoins de la PSDC”, in Alvaro de Vasconcelos (ed.), *Quelle défense européenne en 2020?* Institut d'Etudes de sécurité de l'UE, Paris.

Résumé

Le rôle de l'Agence européenne de défense est très important dans le processus du développement de la politique commune de sécurité et de défense de l'UE. Il s'agit d'un organe qui représente le cadre central de concertation entre les Etats de l'Union européenne qui a comme objectif de contribuer au développement des capacités de défense, à l'amélioration de la coopération européenne de l'armement, au renforcement de la base industrielle et de technologie de défense, ainsi qu'à la création d'un marché européen des équipements de défense. Dans cet article, l'auteur analyse le fonctionnement de l'Agence européenne de défense du point de vue du constructivisme social, considérant que le processus de socialisation oriente la coopération des États dans le cadre de l'Agence vers l'esprit d'intégration, et non pas vers l'esprit de coopération purement intergouvernementale. Le concept de socialisation est dans cet article considéré comme un processus d'interaction entre les membres d'un certain groupe, qui conduit à l'adoption de certains comportements. Dans le processus de socialisation, les acteurs qui ont agi de façon rationnelle conformément à leurs calculs sur les conséquences attendues (la logique de conséquences), en raison de l'interaction transfèrent le comportement de la logique de conséquence à la logique de l'opportunité. Dans cet article, l'auteur analyse l'évolution de la coopération entre les États membres de l'UE dans le domaine de l'armement, ainsi que la création et le développement de l'Agence européenne de défense. L'auteur a pour objectif de démontrer que le processus de socialisation au sein de l'Agence européenne de défense conduit à la mise en place de nouvelles normes, et à un comportement approprié des Etats membres de l'UE. Grâce au processus de socialisation, les Etats membres acquièrent de nouvelles idées, qui sont ensuite adoptées sous la forme de nouvelles règles dans le cadre de l'Agence européenne de défense, et elle influencent les politiques nationales des États membres, malgré leur caractère non contraignant.

Sommaire: Dans cet article, on examinera le fonctionnement de l'Agence européenne de défense sous l'angle de socialisation, en tant que le processus qui conduit progressivement, à travers l'interaction entre les Etats membres, à un rapprochement des intérêts nationaux et au changement de leur comportement. L'auteur estime que le processus de socialisation au sein de l'Agence oriente la coopération des États dans l'esprit de l'intégration, et non pas uniquement dans l'esprit de coopération intergouvernementale. L'article sera divisé en deux parties. Dans la première partie, l'auteur analyse l'évolution de la coopération entre les États membres de l'UE dans le domaine des armements, qui a conduit à la création de l'Agence européenne de défense et son institutionnalisation juridique dans le traité de Lisbonne. Dans la deuxième partie, l'auteur tente de montrer dans quelle mesure le processus de socialisation a conduit à la création de nouvelles normes lorsqu'il se agit de l'Agence européenne de défense. L'auteur conclut que les règles et normes établies par l'Agence depuis sa création, malgré leur caractère non obligatoire, et ayant comme objectif une plus grande

Дејана М. Вукчевић, Ефекти социјализације на примеру европске агенције за одбрану
coordination et cohésion dans le domaine de défense ont orienté la coopération entre les Etats membres vers un esprit de l'intégration et non comme jusque-là, vers une coopération uniquement intergouvernementale.

Mots-clefs: socialisation, Agence européenne de défense, intégration européenne, capacités institutionnelles

МАРКО М. КРСТИЋ*
МУП Републике Србије
ПУ у Шапцу

УДК 343:323.28
Монографска студија
Примљен: 04.02.2015
Одобрен: 27.02.2015

СПЕЦИФИЧНОСТИ ПОЛИТИЧКОГ КРИМИНАЛИТЕТА И ТЕРОРИЗМА КАО ЊЕГОВОГ ПОЈАВНОГ ОБЛИКА

Сажетак: У овом раду ће бити елабориран концепт политичких кривичних дела у контексту њихове претње по виталне вредности, уставно уређење унутрашње и спољне безбедности датог друштва. Ова дела се класификују у посебну групу криминалитета која се појмовно морају елаборирати на специфичан начин и која свакако изискују нарочиту пажњу и анализу, како због потешкоћа око њиховог појмовног одређивања и дефинисања, тако због опасности и брахијалности коју сублимирају у себи. Такође ће бити презентован проблем тероризма као својеврсног глобалног, друштвеног и политичког феномена, чији су циљеви и аспирације нераскидиво повезани са политиком и чијом ће се анализом настојати да се детектују његове битне перформансе које га чине тако специфичном и изразитом политичком појавом. Поимање тероризма као политичке категорије и суштински комплексног феномена, значајно утиче на свеобухватну анализу његових побуда и циљева, као и на етиолошке облике ове глобалне пошасте савременог света.

Кључне речи: политика, политички криминалитет, држава, тероризам, уставно уређење, дефинисање

Увод

Политичким кривичним делима сматрају се она дела која поседују политичка и идеолошка обележја и која су у нераскидивој вези са политичким односима у једној држави и друштву, односно, то су политички мотивисани злочини чија је намера да се утиче на понашање групе ка којој су усмерени. И поред свих тешкоћа са којима се сусрећемо приликом дефинисања политичког криминалитета може се закључити да политички криминалитет у себи сублимира сва она дела којима се врши напад на постојећи друштвени поредак, у циљу његове деструкције и дестабилизације. Актери таквих дела су у суштини

---

* marko.krstic.1982@gmail.com

противници датог друштвеног система и уређења, који се углавном везују за одређене идеолошке и политичке ставове и концепције, а које служе као база за праксу рушења и побијања тих истих теорија. Схватања политичког деликта онако како је дефинисан у законодавству, најбоље говори о вредностима датог политичког поретка, односно о развијености демократских институција у њему и управо та концепција осликава колико је само кривично законодавство једне државе интрузиван у рукама власти.

Појам политичког деликта се суштински трансформисао кроз историју, а нарочито са појавом учења о привилегованом положају политичких кривичних дела. У ову врсту дела се убрајају деликвентна понашања, тј. акције које рефлектују најјефикаснији вид кршења правних норми и непоштовања правног поретка, као и конфротацију целокупном политичком и друштвеном систему, а нарочито их карактерише упечатљив антидруштвени, односно, политички карактер. Деликт против државе се одувек квалификовао, а и данас се квалификује као најтежи и за њега се прописују најтеже санкције, а опет посматран са једног другог становишта, он је привилегован у сваком погледу. Перформансе које га праве су организованост, деструктивност и друштвена опасност, манифестује се у уништавању виталних објеката и убијању невиних људи, у интензитету, безобзирности и нехуманости приликом извршења, док му циљеви увек имају политичке премисе.

Чињеница је да су колективитети који прибегавају различитим врстама насиља, где спада и тероризам, често охрабрани и подстакнути политичким побудама, који се иначе декларишу као легитимне. Феномен тероризма, који је у данашње време свеprisутан и веома озлоглашен, одувек је био тесно везан за појам силе која је тако спојена са категоријом политике, да је од ње тешко одвојив, па се слободно може рећи да је стар колико и она сама. На први поглед, на сам помен речи тероризам, изгледа све јасно и општепознато, међутим, у суштини није тако. Он је постао глобални облик насиља, тј. криминалитет који по својој распрострањености, амбицијама и последицама које оставља за собом, превазилази све облике безумља, деструктивности, изопачености и мржње. Произашао из политичког контекста и на таквој традицији, тероризам је временом доживљавао континуирану експанзију у свим својим облицима, са својом стратегијом и својим жртвама, да би данас постао једна од најистакнутијих политичко-сигурносних компоненти савременог света. Тероризам као појава и феномен који у себи садржи политичке побуде, своју ескалацију доживљава последњих деценија и у својим најразличитијим облицима непрестано прети општој безбедности, а његови најновији модалитети испољавања дају данашњем времену једну сасвим нову димензију. Без устручавања можемо рећи да је тероризам једна огромна баријера на путу развоја савременог друштва, иницијатор насиља, са крајњим циљем деструкције и спречавања просперитета друштва, тачније владе и друштвено-политичког система једне земље и он промовише идеолошке, верске и политичке обрасце тоталног спровођења насиља. Општепозната је чињеница да се терористичким актом желе реализовати одређене политичке аспирације и побуде, чији је спектар доста широк и свакако изискује детаљно сагледавање свих аспеката, који једном

терористичком акту дају политички карактер. У доста случајева је реч о размимоложењу политичких циљева и средстава за њихову реализацију, што значи да се политички циљеви теже остварити на недозвољен и друштвеним нормама крајње неприхватљив и противречан начин.

Тероризмом се свакако могу реализовати и „класични“ криминални циљеви, али чињеница је да тероризам далеко више добија на значају и публицитету, уколико се испостави да он има политичке тежње и побуде. Тероризам представља најтамнију страну савременог света, који уједно представља последицу економских и националних противуречности у њему и где егзистира као инструмент помоћу кога се безусловно тежи прокламовању политичких циљева, а насиље којим се они реализују је управо оно што тероризму даје префикс специфичности. Тероризам са свим својим карактеристикама, често служи као оружје за решавање политичких несугласица и противречности у једном друштву, што нам говори да су савремени односи између држава далеко од могућности решавања конфликтних ситуација на начин који је дефинисан у међународној заједници преко разних декларација, повеља и конвенција. Решавање политичких размирица помоћу насиља, је одраз политичке, економске и социјалне и противречности која се исказује у немоћи друштва и човека да се најбитнија људска права и слободе реализују мирним политичким средствима, а не уништавањем људских живота и материјалних ресурса.

Појам и концепт политичких кривичних дела

У једној друштвеној заједници, политички односи могу да варирају на скали од друштвено прихватљивих облика политичке конкуренције, до конфронтације и противречности, који садрже посезање за свим оним средствима како би се одржао постојећи поредак и стање у њему, и заштитио од свих видова промене. Ту се мисли на велики број нелегитимних средстава, срачунатих на промену и освајање власти, заузимање позиција и одбране земље. Политика у себи садржи свеобухватност односа, процеса и институција обликовања свакодневних животних активности, сукоба и интереса у склопу једне шире друштвене заједнице. Посматрана са тог становишта, она је круцијална сфера утицаја на инкриминацију и декриминацију човековог понашања, што је свакако тесно повезано са степеном демократизације односа у датој заједници. Многобројни политички фактори који потичу из конфликтних политичких релација и супростављеност и протвречност интереса у друштву, сматрају се оним индикаторима поспешивања деликата геноцида, ратних злочина и наравно тероризма као једног од основних видова политичког криминалитета (Бошковић Мило, 2003:238,239). Савремене државе су кроз историју креирале систем норми уставом, законима и другим прописима којима се дефинише и штити одређени систем, безбедност државе и територијални интегритет. Повреда тих норми има за последицу кривичну санкцију и из тог разлога се ова дела дефинишу у литератури као политичка, узимајући у обзир побуде и мотиве извршиоца (Бошковић Мило, 1995:25).

Корене политичког криминалитета првенствено треба тражити у комплексним људским односима, и поред чињенице да има базу и у човековој природи у виду тенденције насилног усмерења људске урођене агресивности, друштвени услови у одређеној друштвеној средини су баш ти фактори који у највећој мери утичу да се тај потенцијал интензивира и манифестује. Из тог разлога се наглашава да кључни генератори и подстицаји за политички криминалитет егзистирају првенствено у ситуационој бази људског живота а не људској природи, јер су баш економски, социјални, политички и остали услови у датом друштву, ти фактори који по правилу подстичу и креирају политички криминалитет (Симеуновић, 2002:154).

Криминалитет је у глобалу, уско повезан са политичким односима у једном друштву, и кроз историју, политичким кривичним делима сматрамо она дела којима се угрожава и подрива унутрашња и спољна безбедност једне државе. Што се тиче дела из ове уже дефиниције политичког криминалитета, у прошлости, још од средњег века, издиференцирала су се дела којима се власт угрожава изнутра, где спадају шпијунажа и помагање непријатеља. У кривичним законодавствима држава које се служе термином политички криминалитет, не набрајају децидно кривична дела која се могу сврстати под овај термин, а исто тако је непотпуно одређен и на међународном плану, у склопу међународних уговора (Игњатовић, 2011:117).

Ова кривична дела су нарочито опасна, комплексна и тешка, и управо због својих премиса и специфичности заузимају прво место на лествици закона готово свих држава у свету, због чега су поједине државе доносиле посебне законе којима би заштитиле државу и њене виталне вредности. Политичко кривично дело је заправо дело усмерено против државе, што значи да је он продукт политичких сукоба у држави, а поред термина политички криминалитет, употребљавају још и синоними: политичка кривична дела, политички деликти, кривична дела против унутрашње и спољне безбедности, кривична дела против друштвеног и државног уређења, а постоје тенденције да ову врсту кривичних дела не треба издвајати у неку засебну групу, већ их класификовати у групу дела у склопу кривичних дела класичног криминалитета. Анализирајући појавне облике деликвентних понашања, у циљу детектовања његових реалних узрока, не би било оправдано политичке деликте класификовати заједно са општим криминалитетом. Политички деликветни, од античких времена, а нарочито у деветнаестом веку, не третирају се као обични деликветни, судили су им посебни судови, њихова понашања нису сматрана нечасним, а у режиму издржавања казни пружане су им нарочите привилегије, што је још један историјско-практични разлог за прецизно разликовање политичког од осталих деликата (Хорватић, 1981:73,74).

За ову врсту криминалитета је такође симболично да се он манифестује у доста различитим формама и облицима, и да његов опсег деловања у много случајева зависи и од саме промене начина поступања од стране владајућег режима. Нпр. у случајевима када се држава суочава са спољним притисцима или деловањем непријатеља у самој држави а њени органи репресивно и коегзистентно супротстављају овим активностима, то проузрокује експанзију политичких кривичних дела и обрнуто (Петровић, 1978:26,27).

Етиолошки индикатори политичког криминалитета су нарочито специфичне природе у односу на друге облике криминалитета, и они егзистирају у класним, националним, верским и политичким конфротацијама у једном друштву. Политичка кривична дела, у односу на друга имају неке особене црте и специфичности које се испољавају у чињеници да се њиховим извршењима у највећем броју случајева не производи намеравана последица, већ се њима искључиво угрожавају неке виталне друштвене вредности. Ова врста деликата се може реализовати на веома различите начине, стога се као из разлога друштвене опасности и припремне радње за ова дела санкционишу кривичним санкцијама. Друга карактеристика је везана за учиниоце и њихове побуде, образовни ниво ове структуре деликвената, по правилу, је на вишем стадијуму од класичних криминалаца, а мотиви су им претежно материјалне природе, али су још присутне и још неке идеолошке, националне и психолошке компоненте (Бошковић Мило:1998:85).

Према једној широј концепцији, појам политичког деликта садржи у себи сваки напад на државу дефинисану и схваћену као власт, и овај деликт као и одговор на њега, присутни су откад у историји постоје држава, власт и борба за власт. У ужем смислу речи, политички деликт настао је као самостална категорија тек почетком прошлог века као „дете либералне романтике“ и управо из тог разлога, може се рећи да су по својој садржини то класична кривична дела, јер њихова појава присутна кроз историју у првим законодавствима неких држава (Bavcon, *et al*), 1988:17).

Релативност њиховог вредновања је суштинска црта ових кривичних дела, па тако и поред опасности коју за друштво представља аморалност, може се уочити да је код ових дела мање транспарентна и није општеприхваћена од свих грађана, као што је случај код класичног криминалитета. И други аутори наглашавају ову битну карактеристику дела из области политичког криминалитета, где апострофирају да су извршиоци ових дела у суштини конвенционални преступници чија је главна карактеристика убеђеност у истину и оправданост својих убеђења. Овде је нарочито стављен акценат на идеолошки карактер дела против државе и народа и која су прописивала санкције за овакву врсту деликта, у свим ситуацијама у којима се владајући слој осећао угроженим деловањем појединаца и група (Игњатовић, 2006:282,283).

Концепт политичког деликта, онако како је формулисан у кривичном законодавству једне државе, најбоље рефлектује вредности и тековине датог политичког порекла тј. снагу и експанзију демократских институција у њему и ово поимање политичког деликта нам презентује колико је само кривично законодавство инструмент у рукама власти. Политичка кривична дела су се кроз историју увек посматрала са два гледишта: индивидуе и њених права на револт и бунт, које као урођено право признају декларације о правима човека, и са аспекта друштвеног поретка који као такав негира сваки други ред изван самог себе, те кривична дела против поретка сматра опаснијим од обичних кривичних дела (Дубљевић, 2001:47,48).

У теорији и пракси су заступљена различита тумачења и схватања појма политичког криминалитета, односно оне врсте криминалитета која је нераскидиво повезана са политичким односима у друштву, и у том смислу у доктрини постоји консензус о два типа кривичних дела: дела која угрожавају унутрашњу или спољну безбедност, и дела која представљају злочине злоупотребе моћи. Под политичким криминалитетом се подразумевају „специфични облици кривичних дела, извршених из политичких побуда, која угрожавају унутрашњу и спољну безбедност државе, као и све криминалне активности које се врше из идеолошких или политичких разлога унутар и изван државе“ (Савић, 2000:26).

Ова кривична дела одступају од осталих кривичних дела по мотивима, побудама, аспирацијама, узроцима и последицама па и статусу и својству извршилаца ових дела, који у зависности од државе, могу стећи привилегију да буду изузети од азила, па чак и од екстрадиције. Ако се осврнемо на време свог настанка, политичка кривична дела спадају у класична кривична дела, из разлога што вуку корене још из старе Грчке и Рима, а код Римљана се овај појам користио за злочин увреде величанства. У кривично правној доктрини, као синоним за политичка кривична дела често се користи појам политички деликт, иако се под овим термином убрајају и прекршаји са политичком конотацијом. Различита тумачења и схватања су узроковали у значајној ери различити политички системи, који на првом месту дефинишу која кривична дела у појединим кривичним законодавствима класификују под политичке деликте. Презентоване специфичности политичког криминалитета недвосмислено указују на његове две веома битне одлике а то су висока организованост и међународни префикс, где се издвајају терористички колективитети и њихове активности (Бошковић, 1996:403,404).

Ако обратимо пажњу на њихове карактеристике, политичка кривична дела чине посебну групу криминалитета, која изискују посебан приступ и анализу. Али то диференцирање је сасвим оправдано, не само због карактера заштитног објекта и мотивационих образаца њихових извршилаца већ и због „привилегија“ које припадају политичким деликвентима, у смислу пружања овим лицима права азила и екстрадиције. Неки теоретичари их називају и идеолошким кривичним делима, јер поседују претежно политички и идеолошки карактер, и уколико је у једном систему више изражена демократија, то је и уже поље испољавања ове врсте дела (Милутиновић, 1973:182).

Када се у литератури спомиње политички криминалитет, има тенденција да се не одговара темељније на питање где егзистирају узроци политичких деликата, те да ли постоји нека специфичност за ту врсту криминалитета, што доводи до закључка да се тој врсти дела у свим криминологијама грађанске науке пружа мало простора. Оно што у значајној мери одликује политички криминалитет, јесте висок стадијум друштвене опасности и организованости, а организованост се огледа у припремним радњама и обуке учинилаца, затим избора објекта, прибављање средстава извршења, а нарочито у усмеравању криминалне делатности на територије две или више држава, што политичком криминалитету даје инострани карактер. Друштвена опасност ове врсте криминалитета, која је увек политички обојена, се рефлектује у деструкцији важ-

них државних објеката и лишењу живота невиних људи, затим у јачини, брахијалности и нехуманости приликом њиховог извршења (Бошковић, Бановић, 2001:316).

Теорије политичког деликта

Свеобухватни покушаји и настојања да се одреди и дефинише суштина политичког криминалитета, доводе до различитих дефиниција овог појма и многи теоретичари су наилазили на потешкоће када је у питању тако неодређен и променљив појам, док су неки чак и негирали постојање ове врсте кривичног дела (Ибрахимпашић, 1962:65).

У теорији и пракси постоје кривична дела која у једном конкретном случају могу имати политичке црте, а у другом случају одлике класичног кривичног дела, што је резултирало настанком двеју теорија: субјективне и објективне. Према првој, кључан је политички мотив, побуда учиниоца, док се код објективне теорије сагледава сама суштина и природа кривичног дела (Стојановић, 2010:206). И на крају, обе концепције могу се сублимирати у једну мешовиту по којој политички деликт мора садржати и субјективну и објективну компоненту а влада мишљење да овај последњи критеријум, колико год га је у неком одређеном случају веома тешко имплементирати, може се сматрати најприхватљивијим и најмеродавнијим (Хорватић, 1981:58).

Субјективне теорије: Према заступницима ових теорија, критеријум за разликовање политичких деликата од дела обичног криминала, треба тражити било у мотиву, било у циљу који покреће извршиоца на чињење ових дела, што значи да су у сваком случају то субјективни елементи, а не природа објекта који се угрожава или вређа. Према субјективистичким теоријским мишљењима - то су сви деликти са политичком позадином и мотивом.

Објективне теорије: За следбенике ових теорија критеријум за разликовање политичких кривичних дела и других кажњивих дела не може да буде субјективни елемент, повређено право или добро је тај елемент који диференцира политичка од других кривичних дела.

Специјалне (мешовите) теорије: Најприхватљивије и најзаступљеније становиште у одређивању садржаја појма политичког криминалитета, има елементе објективне и субјективне теорије, чијом се комбинацијом долази до једне сасвим нове теорије, коју неки аутори називају мешовитом, а неки објективно-субјективном теоријом. Према овој теорији под садржајем појма политичког криминалитета сврставају се тзв. чиста политичка кривична дела, тј. кривична дела која су усмерена на државу и њено уставно уређење као и дела извршена из политичких побуда и чији је крајњи циљ напада витални интереси, односи и правно-политичка добра једне државе (Бошковић, 1998:211,212).

Кривична дела којима се једном радњом паралелно вређају или угрожавају интерес или добро државе и неко друго приватно добро називају се комплексна или мешовита политичка кривична дела, и то је такво дело које пред-

ставља једну целину, иако се могу наћи два дела која се међусобно разликују. Политичко убиство, најчешће убиство шефа државе или владе, односно представника власти, су класични примери комплексног кривичног дела. Ту се појављује политичко кривично дело - напад на представника власти и то из политичких побуда, мотива или циља и једно класично убиство-лишавање живота неке особе (Ибрахимпашић, 1962:118-121).

Конексна политичка дела су таква дела која добијају политички карактер услед околности под којима су извршена, на пример у случају побуна, грађанског рата, револуција. Политички циљ или мотив дају овим делима политички карактер, јер су се та дела показала као неопходна за експанзију чисто политичких кривичних дела (Ибрахимпашић, 1962:122).

Тероризам као вид политичког криминалитета

Ако се осврнемо у прошлост, приметимо да је кроз читаву људску историју, насиље увек представљало краћи и бржи пут у односу на ненасилне методе и алтернативе и у многобројним полемисањима о тероризму, о његовим изворима и донетима, често се занемарује чињеница да је насиље стални пратилац људске историје и да политика, у свим својим облицима, није никада постигла било какав резултат без употребе насиља. Занемарује се такође, да насиље није никаква „девијација“ норми социјалног понашања, напротив, оно се сматра нормом, а ненасиље је изузетак. И увек су га примењивали државе, појединци или групе – не зато што је неизбежно, већ што је ефикасније (Кларин, 1978:20).

Тероризам води порекло од латинске речи *terror* што значи ужас, страх, политичка борба путем индивидуалног терора (Вујаклија, 2004:883). У једном најширем контексту, он се схвата као инструмент политичке борбе коју краси употреба терора, тј. систематског насиља чија је улога неутралисање и сламање отпора противника. Континуирану употребу насиља у смислу спровођења терора ипак не треба појмовно изједначавати са тероризмом, јер је он по својој природи политички мотивисано насиље, са изразитом политичком цртом (Милошевић, 2001:219). На тероризам се може гледати као на друштвено-политички феномен, на нестварну и наративну конструкцију, коју је доста тешко објективно и универзално дефинисати. У доктрини не постоји јединствен став о дефиницији тероризма, јер се тој речи често даје субјективно значење, које се користи да би се оправдало сопствено понашање и осудило понашање других. Ако би се ради саме почетне тачке дефинисао тероризам у свом основном смислу, онда би се могао схватити као „политички мотивисан злочин чија је намера да промени понашање групе ка којој је усмерен“ (Bhatia, 2004:156).

Што се тиче аспирација и циљева тероризма, свакако један од главних јесте усмеравање пажње јавности на стање, положај и проблеме неке друштвене групе и њихово стављање у први план у односу на све друге проблеме у

држави, региону, па чак и свету, и дистрибуцију поруке која има најчешће политичку садржину управо о намерама и циљевима те групе (Нова српска политичка мисао, 2007:105). У најопштијем смислу, тероризам осликава инструмент борбе за реализацију политичких циљева употребом насиља, застрашивањем, уценом, отмицом, и његово појмовно одређење је доста спорно, како у теорији, тако и у законодавству. У страном кривичном праву, код кривичних дела тероризма најчешће се кумулативно захтевају два елемента, објективни, а то је да је извршен насилни и општеопасни акт и субјективни, да постоји јасна намера застрашивања јавности и грађана, по правилу из политичких побуда (Стојановић, 2012:842). У француском вокабулару, тероризам се тумачи као “скуп аката насиља које нека политичка организација врши да би утицала на становништво и створила неку климу несигурности“ (Гађиновић 2010:18).

Браун (Braunn) је много пре њих објаснио тероризам као представу, тачније као перформанс, а исти аутор је још 1989. године објаснио тероризам као „Перформанс насилног акта, упереног против једне или више личности, са намером од стране починиоца тога акта да застраши једну или више особа и да на тај начин проузрокује остварење једног или више политичких циљева тога починиоца“. Волтер Лакер (Valter Lacker), један од водећих теоретичара из ове области, дефинише тероризам као „допринос постизању политичких циљева нелегитимном употребом силе, када су мете невини људи“ (Симеуновић, 2009а:40-41). Он наине сматра да је готово немогуће дефинисати тероризам, тј. да су узалудна сва настојања да се састави једна универзална дефиниција која ће сублимирати све елементе. Ако је то тачно, и ако су заиста отежани сви покушаји дефинисања тероризма, онда нам преостаје бар да подвучемо црту и разликујемо га од неких других видова насиља и да препознамо неке његове перформансе које га чине тако специфичним и изразитом појавом, феноменом политичком насиља (Хофман, 2000:34).

Утемељено на Рубинштајновој (*Rubinstein*) дефиницији, још два сегмента би се могла припојити научној дефиницији тероризма: група као мрежа појединаца, или више малих група са централизованим али анонимним политичким лидерством; и значајна употреба силе у циљу реализације политичких претензија. Мада многи истраживачи на овом пољу описују тероризам као употребу или претњу насиљем под специфичним околностима у специфичне сврхе, савремени тероризам обухвата ипак употребу силе или насиља, пошто претња сама по себи не производи терор (Wolf, Frankel, 2006:282).

Дефиниција по којој је тероризам „са умишљајем политички мотивисано насиље против неборбених мета од стране субнационалних група или кландестентних фактора“ настала је за „спољнополитичке потребе“. Тероризам је, према мишљењу које влада код нас, метод политичке борбе мањине против већине у којој се прибегава насиљу ради усађивања страха и панике код већег броја људи, а све са циљем остварења сопствених политичких интереса (Пејановић, 2003:14).

Он спада у појавне, тачније сложене облике политичког насиља заједно са побунама, насилним протестима, немирима, терором, субверзијом, ратом и

устанком (сложени облици насиља не представљају неку просту целину која се састоји из више основних облика, већ осликава њихов динамичан, међузавистан, најчешће противречан спој) Поред сложених, постоје још и основни облици: принуда и притисак, претња силом, политичко убиство, диверзија, атентат, психофизичко злостављање и мучење (Симеуновић, 2009b:104). Тероризам оправдава своју сврху изазвањем страха, али акти тероризма могу имати изразите и специфичне политичке циљеве, уместо да буду, на пример, акти освете и одмазде. Затим, у поспешивању страха у широј јавности може егзистирати намера да се осигура изазвање посебног политичког одговора уколико је после акта изостао шири одговор. Сегмент изазивања панике и страха у ширим друштвеним масама од оних која представља конкретну мету јесте уствари суштински аспект тероризма и једно од образложења зашто он изазива толику пажњу у поређењу са осталим видовима насиља и страдања које проузрокују сиромаштво, природне катастрофе и др. (Willijams, 2012:240).

Тај комплексни облик политичког насиља је у сваком смислу вишедимензионалан феномен, а красе га и изразита тајност (што знатно отежава увид у овај феномен), насиље, шокантност, динамизам, процесуалност, систематичност, организованост и континуираност деловања, застрашивање, брахијалност као и организовано и планско деловање. Израз тероризам је такође у данашње време знатно демонизован и та демонизација актера тероризма има за циљ да што више људи радикалније осуди ову појаву, затим у његовом дефинисању у огромној мери учествују емоције, а та присутност емоција је опет у уској вези са наглашеном субјективношћу. Он представља упечатљиву политичку појаву и увек егзистира у пољу политике и уколико не постоји политичка мотивисаност, односно политички циљ, не може се говорити о тероризму. Тероризам увек по правилу представља борбу против неке и нечије политике, односно против неке политичке власти и настојања заснивања сопствене власти и политика се њиме увек бави и то врло интезивно због његове злоћудности (Симеуновић, 2009a:66-73). Испољава се увек као рефлексција политичке немоћи и служи као крајње средство политичке борбе, онда када су исцрпљена сва друга средства која нису насилна ни разорна, јер тероризам често производи супротан учинак од жељеног (Даниловић, 1993:38).

Политички живот одувек је био пропраћен различитим видовима насиља, а политичко насиље се може дефинисати као директна или индиректна употреба силе у сфери политике и политичког, као и директна или индиректна употреба силе, над животом и телом, материјалним добрима стварног или потенцијалног, односно претпостављеног политичког противника. „Као вишедимензионални политички феномен, савремени тероризам се може теоријски најопштије одредити као сложен облик организованог групног, и ређе индивидуалног или институционалног политичког насиља, обележен не само застрашујућим физичким и психолошким, већ и софистицирано-технолошким методама политичке борбе којима се обично у време политичких и економских криза, а ретко и у условима остварене економске и политичке стабилности једног друштва, систематски покушавају остварити „велики циљеви“ на морбидно спектакуларан начин, а непримерено датим условима, пре свега друш-

твеној ситуацији и историјским могућностима оних који га као политичку стратегију упражњавају“ (Симеуновић, 1989:132).

Терористичко насиље увек дистрибуира политичку поруку, јер се ради о смишљеном и испланираном коришћењу или претњи симболичким насиљем са циљем смене на политичкој сцени. Терористичке аспирације могу ићи и даље од деструкције материјалних ресурса, крајњи циљ, је уствари јавност, на чију повратну реакцију терористи и рачунају, приликом спровођења сопствених политичких циљева. Слободно се може рећи да терористичке акције, умногоме зависе до политичких одлука, а као специфична сврсисходна активност тероризам је продукт одлуке о политичкој оправданости коју рађа терористичка организација (Савић, 2000:659).

Структурална анализа тероризма као друштвене појаве и политичког феномена подразумева суочавање са низом потешкоћа из разлога његове сложености и свеобухватности као и низом облика у којима се тероризам у савременим условима испољава. Он је сложена и комплексна појава и ако се жели у потпуности сагледати, укључује свеобухватан и мултидисциплинаран приступ као и упоредно истраживање у неколико области, а дефинисање и сагледавање тероризма отежава низ субјективних и објективних фактора који спречавају продор у његову доста широку и слојевиту проблематику. Како време пролази, тероризам постаје други назив за сваку негативну и деструктивну појаву која употребљава насиље као вид политичке комуникације, и под овим појмом јавност подразумева и неке герилске акте извршене у оружаном борби, затим пљачку банака, отмицу високих дипломатских представника, илегалан прелазак границе, убиства политичких лидера и др. (Стајић, 1999:282).

Да би извесна појава прерасла у тероризам, кључно је да акт насиља поседује политичку садржину, и за тероризам нису карактеристична дела само као таква, колико њихова сврсисходна политичка обојеност. Насиље које рефлектује тероризам, спроводи поруку са политичком конотацијом, јер је овде реч о унапред осмишљеном коришћењу или претњи симболичким насиљем са намером политике смене. Аспирације терориста иду још даље од саме деструкције материјалних потенцијала, права мета напада је уствари јавност, на чију реакцију терористи заправо желе да изазову. Слободно се може рећи да политичке одлуке заправо диктирају и креирају терористичке акције, а као активност која има свој циљ и сврху, тероризам је продукт одлуке о политичкој оправданости коју доноси терористичка организација, која даље врши анализу за доношење одлука (Савић, 2004:659).

Наш законодавац се одлучио да кривично дело тероризма сврста у кривична дела против уставног уређења и безбедности Републике Србије чиме оно добија конотацију политичког кривичног дела, што оно у ствари и јесте. Међутим, постоје тенденције да се ово кривично дело деполитизује, односно да се у кривичном праву прибегне фикцији да тероризам није политичко кривично дело, за шта постоје многобројни разлози. Кључни разлог је да се отклони препрека за екстрадицију с обзиром на то да се за политичка кривична дела не врши екстрадиција (сматра се да тероризам не заслужује ту привилеги-

ју), док је други разлог да се терористи обележе, не као политички деликвенти већ као обични криминалци, што је данас, иначе, општеприхваћена пракса у свету (Стојановић, Коларић, 2010:74).

Тероризам настоји да помоћу велике количине страха креира политику једне земље, његови крајњи циљеви увек имају политичку позадину и сврху. О политичком убиству се може говорити онда када је крајњи циљ напада елиминација политичких противника, који се искључиво сматрају одговорним за одређени политички програм или правац, и ови акти насиља нису нарочито спектакуларни, а неретко теже да се прикажу као ненасилна смрт. У случају да је непосредна жртва напада политички безначајна и мање утицајна личност, онда је реч о тероризму у ужем смислу речи чији је циљ да произведе и усади страх широј групи на власти, као и да подигне морал потенцијалним савезницима и тако, омогући реализацију зацртаних циљева (Мијалковић, 2011:220, 221).

Закључак

Из свега презентованог, може се закључити да политички криминалитет, са свим својим видовима манифестовања и последицама које производи, представља специфичан и опасан вид криминалитета, највише из разлога што кривична дела са префиксом „политички“, директно угрожавају уставни и политички поредак једне земље и делују разарајуће по виталне вредности друштва. Она представљају најефикаснији вид непоштовања једног друштвеног система и институција, и краси их упечатљиви антидруштвени карактер. Као привилеговано кривично дело, политички деликт ће у свом појму остати тековина човечанства и мерило за оцену веће или мање демократичности одређене државе или владајућег слоја, супротно томе што га веома често искоришћавају и злоупотребљавају у пропагандне сврхе.

Тероризам представља најактуелнији и најтипичнији облик политичког криминалитета и најчешће је резултат субјективне оцене мањине-да је насиље једина могућа опција на објективно стање друштвене неправде, неједнакости, сиромаштва, репресије, отуђења, недостатка политичке партиципације и алтернативе. Елиминисање ових објективних извора незадовољства није гаранција да се тероризам више неће манифестовати, јер ће увек бити очајних и незадовољних појединаца који ће првенствено посредством офанзивне стратегије, тј. терористичке агресије, тежити да од жртве објекта напада изнуде политичке уступке.

Највећи број аутора који су изучавали феномен тероризма сматра да је изразита политичка обојеност једна од битних сегмената овог кривичног дела, и помање тероризма као политичког феномена у значајној мери утиче на конструисање његових намера и циљева као и његову класификацију и појавне видове. Он у својој суштини има политичку црту и нераскидиво је повезан са влашћу, базаира се на насиљу или претњи насиљем, а све у циљу реализације

политичких побуда. Тероризам је у данашњем смислу речи фундаментално-политичке природе и нераскидиво је повезан са појмовима сила и моћ, трагањем и настојањем да се присвоји моћ, где су моћ и сила нераскидиво укоренењени у политичко насиље-од њиховог стицања, преко манипулисања, до саме дистрибуције како би се постигао ефекат промена. Битно је нагласити да без политичких аспирација, терористи би се сматрали обичним криминалцима и деликвентима.

Тероризам је феномен који је идеолошко-политички мотивисан, па чак се остварење верских, расних, социјалних и других циљева на крају своде на политички проблем, и још треба додати да се руководи стицањем користи, било да је она политичке или материјалне природе. Политичка корист стечена криминалним актима има за циљ побољшање привилегованих позиција у врху власти у циљу реализације материјалне корист, и заштите од кривичног гоњења, док се конкретно терористичке активности манифестују употребом изразитог насиља, претњи и угрожавања.

Сам чин тероризма је дефинисан односом према власти, због чега и носи префикс „политички“, он је засебан правни термин и његова генеза се одвијала паралелно са генезом политичког деликта. У једном изведеном смислу, тероризам се може разумети као „криминал“, јер је уствари реч о насиљу са политичком конотацијом које се у многим својим сегментима, не уклапа у појмовну, класичну концепцију криминала. Битно је нагласити да је тероризам уствари типично политичко насиље, а не криминал у правом, строгом смислу те речи. Сублимирајући у себи две компоненте: политичке циљеве и страх од насиља, он је још увек у покушају да се декларише као независна, довољна и пресудна политичка стратегија. Тероризам осујећује решавање проблема у сфери политике где се уствари и сам рађа, а са тим истим проблемима би требало да се носи и да их решава управо она политика која је и изнедрила појаву тероризма. Терористички прогрес је значајан услов степена прогреса политике, тј. политичког прагматизма, па чак и до границе када их је тешко јасно диференцирати. Као појава која се рађа из политичке сфере, тероризам представља синтезу насиља и политике, и решавање политичких проблема би у значајној мери утицало на редукацију и искорењивање тероризма. Заступници теорија по којима је политичка црта један од најбитнијих сегмената тероризма поделила је највећи број теоретичара из ове области, а такав став се може уочити и у законодавствима многих земаља, и зато слободно можемо рећи да је он продужена рука политике, која се води другим, нелегалним средствима.

На основу свега елаборираног, усвојен је консензус да је питање о политичком карактеру тероризма и способности савремене безбедносне теорије да прихвати тероризам као криминализовану манифестацију аутентичних политичких аспирација, суштински важно за евентуално решавање феномена тероризма на дуже стазе.

Литература:

1. Bhatia, A. (2004): *The Discourses of terrorism*, Hong Kong,
2. Wolf Y., Frankel O. (2006): *Terrorism: Toward an overarched account and prevention with a special reference to pendulum interplay between bo parties*, Israel,
3. Wilijams P. (2012): *Увод у студије безбедности*, „Службени гласник“, Београд,
4. Hoffman B. (2000): *Унутрашњи тероризам*, „НК Алфа“, Београд,
5. Bavcon LJ. (et al), (1988): *Политички деликти*, Глобус“, Загреб,
6. Бошковић М., Бановић Б. (2001): *Криминалистика методика*, Виша школа унутрашњих послова, Земун
7. Бошковић Мило (1995): *Криминологија и социјална патологија*, Матица српска, Нови Сад,
8. Бошковић Мило (1995): *Криминолошки лексикон*, Матица српска и Универзитет у Новом Саду, Нови Сад,
9. Бошковић Мило (2002): *Криминална етиологија*, Издавачки центар Правног факултета у Новом Саду, Нови Сад,
10. Бошковић М. (1996): *Криминалистика методика*, Полицијска академија, Београд,
11. Бошковић М. (1998): *Криминалистика методика 1*, Полицијска академија, Београд
12. Вујаклија М. (2004): *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд,
13. Гафиновић Р. (2010): *Тероризам у политичкој теорији*, бр. 2/2010. год. 17, Институт за политичке студије, Београд,
14. Даниловић Р. (1993): *Употреба непријатеља*, Агенција Ваљевац“, Ваљево,
15. Дубљевић Р. (2001): *Политички деликт*, „Матица српска“, Црна Гора,
16. Ибрахимпашевић Б. (1963): *Политички деликт*, Веселин Маслеша“, Сарајево,
17. Игњатовић Ђ. (2011): *Криминологија*, Досије студио“, Београд,
18. Игњатовић Ђ. (2006): *Криминологија*, Службени гласник Београд,
19. Кларин М. (1978): *Тероризам*, НИН свеске“, Београд,
20. Мијалковић С. (2011): *Национална безбедност*, Криминалистичко полицијска академија,
21. Милошевић М. (2001): *Систем државне безбедности*, Полицијска академија, Земун,
22. Милутиновић М. (1973): *Криминологија*, Савремена администрација Београд,
23. Нова српска политичка мисао (2007): „Нова едиција“, вол. XIV, 1-2 НИЦ, Београд,
24. Пејановић Љ. (2003): *Тероризам и противтерористичка дејства у ваздушном саобраћају*“, ВИЗ, Београд,
25. Петровић А. (1978): *Криминалистика методика*, ВШУП Земун,
26. Савић А. (2000): *Увод у државну безбедност*, Савић А.: *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000, Београд,
27. Савић А. (2004): *Тероризам – од традиционалног до постмодерног*, Безбедност, Београд
28. Симеуновић Д. (2002): *Теорија политике*, Београд,
29. Симеуновић Д. (1989): *Политичко насиље*, Радничка штампа“, Београд,
30. Симеуновић Д. (2009): *Тероризам*, Едиција Цримен“, Београд,
31. Симеуновић Д. (2009): *Увод у политичку теорију*, Институт за политичке студије, Београд,
32. Стајић Љ. (1999): *Основи јавне безбедности*, Полицијска академија, Београд

33. Стојановић З., Коларић Д. (2010): *Кривично-правно реаговање на тешке облике криминалитета*, Правни факултет, Београд,
34. Стојановић З.(2012): *Коментар кривичног закона, четврто допуњено издање*, „Службени гласник“, Београд
35. Стојановић З.(2010): *Кривично право-опити део*, Правна књига, Београд,
36. Хорватић Ж. (1981): *Елементарна криминологија*, РО Школска књига“, Загреб,

SPECIFICS OF POLITICAL CRIME AND TERRORISM AS ITS MANIFESTATION

Summary: In this paper we present the concept of political offenses in the context of their threat to the vital values, constitutional system of internal and external security of a given society. These offenses are classified into a special group of criminalities which must be conceptually elaborated in a specific way and that certainly require special attention and analysis, both because of the difficulty of their conceptual determining and defining as well as because of the danger and brutality that they contain. Another thing that will also be presented and analyzed here is the problem of terrorism as a kind of global, social and political phenomenon, whose goals and aspirations are inextricably linked with politics and with whose analysis we will try to detect its essential performances that make it such a specific and distinct political phenomenon. Arising from the political context and on such traditions, terrorism has, with time, experienced continuous expansion in all its forms, its strategy and its victims, he has become one of the most prominent political and security components of the modern world. The perception of terrorism as a political category and an essentially complex phenomena, significantly affects the overall analysis of its motives and goals, as well as the etiological forms of this global scourge of the modern world.

Key words: politics, political criminality, state, terrorism, constitutional system, defining

БОРИС Н. КРШЕВ*
Факултет за правне и пословне
студије Др Лазар Врратић
Нови Сад

УДК 339.1:330-142
Монографска студија
Примљен: 12.01.2015
Одобрен: 23.02.2015

ОД МЕРКАНТИЛИЗМА ДО НЕОЛИБЕРАЛИЗМА – КРИЗЕ КАО НЕМИНОВНОСТ У ЖИВОТУ КАПИТАЛА**

Сажетак: Рад анализира настанак и развој капитализма, када је још у његовој најранијој епохи меркантилизма уочено да се човек у тржишној економији користи макијавелистичким методама, односно да се у циљу остварења што већег профита користи свим могућим средствима која су често у супротности са основним моралним начелима друштва. Иако је од овог економског правца протекло више од пола миленијума, принципи капитализма остали су исти и током свих његових даљих фаза. „Глад” за новцем била је присутна и током фазе либерализма, да би кулминирала у епохи империјализма. Незаситост се само привремено утолила током периода државног капитализма, да би апетити поново нарасли са појавом неолиберализма. У свим епохама капитализма „глад” за новцем је неконтролисана и покреће ланац узрочно-последничких односа који редовно завршавају кризама са несagleдивим последицама. Историјска искуства су показала да је разорна моћ економских криза – које су производ човека, много већа од елементарних непогода – које су производ природе.

Кључне речи: криза, капитал, профит, меркантилизам, либерализам, неолиберализам

Увод

Иако економија припада пољу друштвених наука, по свему судећи да се поједине њене појаве – попут економских криза, могу сврстати у домен природних наука, с обзиром да се о њима неретко може чути да су неминовне и сталне. Ова, готово судбинска предодређеност капитала у многоме подсећа на Дарвинову теорију еволуције о постанку врста и доминацији (опстанку) јачих

---

* krsevboris@sbb.rs

** Рад саопштен на IV међународној научној конференцији одржаној у Бања Луци 24. октобра 2014. под називом „Од кризе према развоју” у организацији Универзитета за пословне студије из Бања Луке.

у односу на слабије. Да се не ради о случајним, него о законитим појавама, први је уочио и образложио руски економиста Николај Кондратјев (Н. Д. Кондратјев; 1892-1938) почетком тридесетих година прошлога века. Његова истраживања доказала су да капитал сам по себи није вечита категорија, него да има свој „век трајања” - животни циклус у ком се рађа, развија, доживљава успон и након тога неизбежни пад и нестанак. Ово циклично кретање капитала, хронолошки мерено датира од његове најраније фазе - меркантилизма (с почетка XVI века), а како се кризни периоди јављају сваких 60-70 година, свако столеће га је имало и није постајала ни једна историјска епоха а да се није сурсела са економском кризом и њеним последицама.

Историјске анализе порекла, јачине и динамике криза, указале су да је управо човек пресудан фактор у њиховом настајању, и да се његова „глад” и похлепа за новцем претвара у манију - која се убрзо претвара у панику, а са нестанком поверења долази до финансијских ломова и криза које често имају несагледиве последице. (Кршев, 2012: 111-126)

Велике кризе меркантилизма

Појава меркантилизма као прве фазе у развоју капитализма, везује се за епоху великих географских открића, када трговина постаје најдоминантнија привредна грана, тако да се често овај период (од XVI до XVIII века) назива добом „трговачке револуције”. Монопол над трговином у почетку држе ибериске краљевине – Шпанија и Португал, али се временом центри моћи и капитала померају ка северу Европе и прелазе у руке Холандије и Енглеске. Ривалство између севера и југа вешто користе поједине трговачке породице из Аугбурга, Келна и Франфуркта - немачких средњовековних градова који се захваљујући свом повољном географском положају убрзо претварају у сајамске метрополе. Ове породице (Fuger, Velser, Paumgartner, Nidhart, Majnlh и др.) постају прве „трговачке династије” - успевају да свој трговачки капитал трансформишу у банкарски претварајући своје трговачке радње у прве банке. Оне контролишу токове новца и робе од Лисабона до Антверпена – дистрибуција зачина по читавом континенту је у њиховим рукама, а прихватајући депозите и пословање са меницама постају главни финансијери свих европских монархија. (Kameron, Nil, 2011: 182-195)

У свом пословању доследно се придржавају кодекса протестантске етике која се јавља са реформаторским покретом, који ће такође снажно обележити ову епоху. Протестантска етичност налагала је самоконтролу, умереност и штедљивост - не толико у стицању, колико у располагању и трошењу новца. (Weber, 1989: 9-11) Међутим, време је показало да никакви морални назори нису били у стању да утичу на човекову помаму за новцем и богаћењем, која ће га на крају довести до потпуне пропасти.

На врхунцу своје моћи Фугери и Велсери покрећу ланац „сигурних инвестиција” кредитирајући ратне потхвате шпанског краља Максимилијана I

(1459-1519), а након тога и долазак на власт Карла V (1500-1558) и његовог сина Филипа II (1527-1598). За те услуге добијају бројне поседе и концесије - попут Канарских острва, Санта Доминга и Венецуеле, експлоатацију свих рудника соли, бакра, сребра и злата у земљама Хабсбурга и монополе у трговини са америчким колонијама. У јавности се створио утисак да су извори добре зараде непресушни и да је боље инвестирати у Фугере и Велсере него у сопствени обрт и трговину. Тако је настао ланац дужничко-поверилачких односа са крајње неизвесним исходом и последицама. Иако је Антон Фугер (1493-1560) покушавао да „оконча пословање” – да прекине са дубиозним кредитирањем шпанских краљева, међутим није се могао одупрети притиску туђег новца који је банка примала на депозит. Показало се да је моћ новца већа од моћи разума. (Kulischer, 1957: 201)

У међувремену ратовање почиње узимати свој данак - све више је верност терциоса зависила од плате, а да би задржали војску на окупу владари се изнова задужују обећавајући финансијерима „будући” ратни плен као покриће за ново задужења. Како ланац не би „лукао”, немачки банкарски несвесно пристају на дубиозне пласмане дајући зајмотражиоцима нове кредите, иако су знали да им је и ново хипотекарно и концесионо обезбеђење све неизвесније. Тако су не само Фугери и Велсери, него и сви они који су њима поверили новац, своју судбину везали са шпанску грану Хабсбурга. А када је 1575. године Филип II прогласио државно банкротство, срушила се и читава „кула од карата” – пропаст једних изазвала је пропаст других и њихових поверилаца и прва велика финансијска криза била је на помолу. Да се на време прекинуло са примањем депозита и стало са кредитима и штета би била мања, овако је преко 12 милиона гулдена у злату отишло у неповрат. Више никоме нису требале аугсбуршке менице и свако ко их је поседовао и до тада вредно чувао, сада их је у паници продавао. Све што се стицало током више деценија, нестало је за мање од годину дана - као да никада није ни постојало. Од свег богатства немачких банкарских породица остали су само презадужени земљишни поседи. (Живојиновић, 1985: 86-91)

Била је ово прва велика економска криза која је изменила ток историје, јер је за последицу имала револуцију у Низоземској, слом шпанске непобедиве армаде и појаву Енглеске као поморске силе. Истовремено, како је капитализам постајао светски сиситем, тако су и његове кризе по свом обиму и последицама добијале међународни карактер, јер су укључивале све већи број земаља. (Wallerstein, 1986: 155-156)

Наредни, XVII век обележила је тзв. „тулипоманија” или инвестиције у луковице цвета лале у Холандији које су довеле до пада вредности акција чувене *Источно-индијске компаније*. Помаму за овим цветом изазвала је његова јединствена особина - да после извесног времена садње један изданак доживи генетску модификацију и промени боју из једнобојног у пругасти цвет. Луковица тог изданка била је предмет маније и потражње која је владала у западној Европи током тридесетих година XVII века. Најтраженија је била луковица беле лале *Семпер Аугустус*, која је дала прве пругасте изданке за које је 1634. године холандски двор понудио цену од 1.200 флорина по комаду (једна овца

је у то време коштала 10 флорина). Сазнавши за то настала је права појава у јавности за луковицама лале како би се селекционисала она која ће дати пругасти цвет. Сејало се где год се стигло, јер свако је очекивао да ће управо његова луковица дати јединствено лепу и скупоцену лалу. Луковица једне такве лале достигла је у лето 1636. тржишну вредност од невероватних 4.600 флорина. Обичним луковицама трговало се преко читаве године, што је подразумевало да је и њима цена непрекидно расла, а шта се купило - видело би се тек током маја, када би засејана луковица и процветала.

Манији куповине и сејања лале свуда и на сваком месту нико није могао да одоли. Луковицама се трговало попут деоница неке компаније. Грозница је трајала готово пуне три године, а тресла је не само Амстердам, него и Лондон и Париз. Како се у огромној већини случајева радило о „изневереним очекивањима”, до слома „берзе” долази фебруара 1637. када су (изненада) сви желели да продају, а нико да купи на стотине хиљада тона луковице. Стрмоглави пад цена за више од 90% изазвао је панику у западној Европи. На губитку су били сви, а само неколицина срећника - која се на време повукла и стала, успела је да из ове појаве изађе с добитком. (Barzun, 2003: 384-385)

Велике кризе либерализма

Како је либералну епоху капитализма обележио слоган Винсента де Гурнеа (1712-1759) *laissez faire, laissez passer* („пустите нека свако чини што хоће и нека све иде својим током”), тако су њен и почетак и крај обележиле велике економске кризе. Почетак - двадесетих година XVIII века, када су економије најразвијенијих европских држава – Француске и Енглеске биле уздрмане падом акција Компаније Мисисипи и Компаније за Јужна мора, а крај, 200 година касније - двадесетих година XIX века, када је читав светска економија била уздрмана падом акција на Волстриту (*Wall Street*). Исто тако, куриозитет је да су и прву и последњу кризу пратиле афере – прву: Лоова и Блантова афера, а последњу тзв. „Понзијева афера”.

Иницијатор прве кризе либерализма био је Џон Ло (1671-1729), син шкотског златара, својеврсни банкарски геније, али и коцкар и авантуриста, који износи 1715. план за оздрављење француских финансија. Његова теорија је полазила од становишта да није важна врста новца која се употребљава (ковани или папирни), него да добро употребљен новац одржава и повећава трговину, а да добро вођена трговина одржава и повећава количину новца у оптицају. У овој својеврсној игри речи Ло је само преформулисао слоган под којим је пословала *Амстердамска банка*, а који гласи да „новац није вредност за коју се размењују робе, него вредност с којом се размењују робе”. Он схвата новац као робу и отуда га не везује за племените метале, због њихове променљиве вредности на тржишту које датирају још из времена тзв. „револуције цена”. Ло верује да би папирни новац који би рационално емитовале државне банке и који би био заложен (везан) за земљу (земљишни посед) имао већу стабилност него новац везан за злато.

Преузимајући државни дуг на себе у целости, а у циљу стицања поверења у јавности, на сваком његовом папирном апоену гарантовало се да ће доносиоцу бити исплаћена противвредност у злату - у фиксном износу и по оној вредности новца која је важила у моменту његовог штампања. Како је убрзо задобио поверење, није размишљао о могућности навале власника банкнота у том правцу – иако је знао да је много више папирног новца издато него што су то биле банчине резерве у злату и сребру. Држећи се девизе „добра је банка она која не плаћа”, Ло је веровао да због задобијеног поверења никоме неће пасти на памет да доведе у питање вредност папирног новца, а камо ли да ће некоме морати да плаћа његову противвредност у племенитим кованицама. И стварно, убрзо су његове банкноте у потпуности истисле из употребе ковани новац, трговина је цветала, а депозити су расли из дана у дан. (Braudel, 1992: 97-101)

Као врхунац целокупне његове политике, Ло оснива 1719. године „Компанију Мисисипи” у циљу насељавање колониста у Њу Орлеанс и Луизијану, док од француске државе добија концесије на искључиво право на трговину са Индијом, Кином и Африком. До тада невиђена величина ових операција потпуно је засенила јавност и јавља се манија за акцијама његове компаније. За мање од годину дана вредност акција се са номиналних 500 попела на 18.000 ливри. Позната је прича о грбавцу који је изнајмљивао своју грбу шпекулантима испред париске берзе, јер слободних столова није било.

Међутим, крајем јануара 1720. неколико разборитијих власника акција продали су их на берзи, инсистирајући при томе да им се предате банкноте исплате у злату и сребру. Та вест довољна је била да наруши поверење у читав систем дужничко-поверилачких односа. Цене акција су почеле нагло да падају, а људи су се ускоро у агонији тукли да их продају - готово исто онако колико су се колико до јуче у заносу тискали да их купе. До октобра све је било готово – пропала је не само компанија, него и банке које су гарантовале њене акције - *Banque Royale* и *Banque Générale*, док је сам Ло морао да побегне из земље. (Kindleberger, Aliber, 2006: 65-72)

Манија која је захватила Француску није могла а да не прође неопажено у Енглеској. И тамо ничу разно-разне компаније за све и свашта, али пресудну улогу за пренос кризе на острво одиграла је „Компанија за Јужна мора” (*South Sea Company*), коју је исте 1719. године основао Џон Блант (1665-1733) син лондонског обућара, а сада успешни предузетник. Копирајући Лоа, и он преузима национални дуг лобирајући у парламенту и влади - да државни повериоци уместо годишњег ануитета приме акције његове компаније.

Наиме, парламентарци су поверовали у причу и усвојили закон по ком је основана „Компанија за Јужна мора”, како би се задовољили повериоци који су државу кредитирали у неколико претходних ратова. Уместо новца, они су добили вредносне папире компаније, која је одлуком владе добила монопол над трговином између Енглеске и њених колонија у Индији, Африци и Америци.

Међутим, за разлику од „Мисисипи мехура”, који није био превара, „мехур Јужног мора” (*South Sea Bubble*) јесте – и превара и обмана. Наиме, Блант

и његови инсајдери настојали су остварити профит на деоницама које су издали сами себи на темељу зајмова осигураних тим деоницама, док су поверење код јавности задобили ширећи гласине о пронађеним огромним количинама злата и сребра у Јужној Америци.

Иако се очекивало да ће компанија остваривати велике добитке, с обзиром на њен монополистички положај, она је од почетка бележила губитке, који су прикривани од јавности. Губитак се константно покривао новим емисијама акција за којима је увек владала велика тражња. Тако се за нешто мање од годину дана на Лондонској берзи вредност акција компаније удесетостручила, скочивши са номиналних 100 на 1.050 фунти, док се укупна вредност свих акција попела на 500 милиона фунти стерлинга, што је било пет пута више од укупне вредности готовог новца у оптицају.

У лето 1720. Блант доноси кобну одлуку по њега да се ослободи три конкурентске компаније, које су по истом принципу пословале. Захваљујући везама, успео је да код надлежних органа издејствује њихово затварање, што је довело до банкротства њихових акционара. Међутим, међу тим акционарима било је и његових деоничара, који сада, финансијски принуђени, продају акције Компаније за Јужна мора како би макар делимично надокнадили штету. Тада се сазнало за велике губитке и догодио се први берзански крах у историји. И убрзо је уследила паника – безвредне акције нико није хтео да прими. Пропаст је била општа. Тек ће Роберт Волпол (1676-1745) петнаест година касније успети да поврати поверење у енглеска акционарска друштва, берзе и банке, након што је парламент усвојио тзв. „Закон о мехурима” (*Bubble Act*) у циљу заштите депонената од сличних обмана. (Vilar, 1990: 88-93)

Крај епохе либерализма завршава се са једном од највећих криза виђених до тада коју с правом многи називају „првом светском економском кризом”. Хронологија „Велике депресије” из 1929. године не представља непознаницу, премда се о њеним узроцима још увек расправља - како у економској, тако и у историјској науци. Сигурно је да су берзански слом у Америци и финансијски крах који је затим уследио, само манифестација много дубљих слабости које је носила завршна фаза епохе либералног капитализма.

Трећа деценија XX века донела је невиђену хиперпродукцију у привреди Сједињених Држава. Новац се лако стицао на основу сталног скока цена, што се нарочито односило на акције и њихову вредност на берзама.¹ Економија, заснована на Фишеровој квантитативној теорији новца довела је дотле да се на берзама куповало све, једино је битно било да се акције продају у што краћем року и за колико-толико већу добит. Међутим, стопа повећања цена акција била је многоструко већа у односу на стопу раста новца у оптицају. (Kindleberger, 1986: 25-28) Просечно је у пет милиона долара у акцијама мењало власнике у току само једног дана. Искривљена свест о могућности брзог и лаког богаћења довела је до праве јагме за акцијама. Рад на берзама постао је најунос-

¹ О каквим се скоковима цена радило навешћемо пример за акције Њујорк-тајмса (*The New York Times*): њихова номинална вредност износила је 25\$, током 1927. године просечна цена на берзи једне акције износила је 181\$, током 1928. просечно 245\$, почетком 1929. године 331\$, 3. септембра 469\$, 1. октобра 510\$, а половином новембра 224\$.

нији посао. У току лета 1929. године нестало је сваке опрезности, тако да су од краја маја до краја августа цене акција скочиле за преко 70%. (Kingston, Lambert, 1982: 163-179)

Међутим, акције се нису куповале за стварни новац, него краткорочним позајмицама код банака уз минимално обезбеђење таквих кредита. Половином октобра професор Ирвин Фишер (1867-1947) даје историјску изјаву: „Изгледа да су се високе цене акција усталиле... Очекујем да ће цене акција за пар месеци бити много веће него данас”. Тачан одговор зашто је само десет дана касније настало неповерење које је довело до слома берзе - нико не зна. Почело се са принудним продајама акција, да би се оне касније претвориле у паничне, по принципу „дај шта даш”. После слома берзи, на ред је дошао нагли пад цена производа, због чега фабрике смањују радну снагу, тако да се са осетним падом производње огроман број становништва нашао на улици без посла. (Butler, 1934: 20-37)

Светска економска криза, започета спектакуларним падом хартија од вредности 25. октобра 1929. године на њујоркшкој берзи, имала је најпресуднији утицај на даљи ток историје. За само неколико дана 40.000 милиона долара у акцијама изгубило је своју вредност, а са пропашћу берзе америчке банке обустављају давање кредита Европи.

Велики проблем Европе после Локарна, био је тај што је зависила од нестабилног напретка америчке привреде. Пошто су сви амерички кредити били искључиво краткорочни, њихово нагло повлачење имало је катастрофалне последице за европске кориснике. Без потребних средстава, европски дужници су убрзо престали да исплаћују ратне репарације и остала дуговања. На другој страни, Хуверова администрација је подижући увозне таксе онемогућила страним дужницима да их компензују путем повећаног извоза. Како су земље једна за другом тежиле да уравнотеже своје билансе кроз обустављање увоза, то је неизбежно довело до замирања светске трговине. Криза током 1930-1932 доприноси јачини депресије и добија карактер светске економске кризе. (Кршев, 2009: 311-318)

Слом берзе и паника која је настала након тога открила је бројне махинације и злоупотребе службеног положаја до којих је долазило у време маније. Историјско искуство упућује на чињеницу да су бројне преваре биле само реакција на човеков незасит апетит за богаћењем. Најпознатија афера из овог времена свакако је „Понзијева афера”, која је добила име по бостонском банкар Карлосу Понзију (1882-1949), који је својим депонентима обећао да ће им плаћати камату и до 30% месечно, рачунајући на стални прилив средстава и стални раст акција. А када је све то престало, Понзи је завршио у затвору. (Hobsbaum, 2004: 69-111)

На финансијском плану, парализа емисионог тржишта довела је до потпуног поремећаја кредитног тржишта. Услед великог губитка који трпе банке (готово све инвестиције су биле „промашаји”), долази до тога да и оне не извршавају своје обавезе према депонентима, завршавајући у принудним стечајевима и банкротству. Поврх свега, опадањем привредне делатности сма-

њивао се и национални доходак, што је проузроковало и смањење државних и јавних прихода. Са овом каузалном везом нису били синхронизовани и јавни расходи, односно расходи се нису смањивали сразмерно и у исто време, те долази до појаве буџетског дефицита који проузрокује пад националног дохотка. Повезаност финансијског, индустријског и трговачког капитала резултирала је ланчаном реакцијом, те су после банкарских - на ред дошли стечајеви у индустрији и трговини. (Sause, 1972: 342-343)

Председник Херберт Хувер (1874-1964) тражио је одговорност Европе за депресију у коју су запале Сједињене Државе, прихватајући само делимично сопствену одговорност за шпекулације на *Wall Street*-у. Он је посебно осудио прецењену енглеску фунту и везивање готово свих европских валута за злато, као и постојање ратних репарација које су довеле до слома немачке привреде. (Hoover, 1952: 95-102)

На другој страни океана, у Европи, догађаји изазвани крахом берзе на *Wall Street*-у, убрзо су проузроковали кризу новчаног и кредитног система – прво у Немачкој, Француској и Аустрији, а зитим по систему ланчане реакције и у осталим државама.

У Немачкој се буџет за 1930. годину завршио дефицитом већим од милијарде марака, да би већ у почетком наредне године била ликвидирана једна од највећих европских банка - *Darmstädter und Nationalbank*. Убрзо потом су почеле да престају са радом и друге банке, што је пак имало за последицу затварање фабрика, масовна отпуштања с посла и обуставе исплата зарада. Слична је ситуација била и у Француској где су банкротирале *Banque Adam* и *Banque Oustric*, као и у Аустрији где је под стечај отишао чувени *Credit Anstalt*. (Вучо, 1970: 348-354)

Како је Немачкој претила економска катастрофа, а са њоме и политичка криза, на молбу председника Паула фон Хинденбурга (1847-1934), америчка администрација доноси јула 1931. године одлуку о проглашењу мораторијума (обуставе плаћања) по свим међународним обавезама (укључујући ту и репарације). Годину дана касније, на конференцији у Лозани, чланице Антанте закључиле су да Немачка више није у стању да сервисира своје обавезе и да уместо свих преосталих дуговања уплати једнократно обештећење у износу од три милијарде марака. Овом уплатом скинуто је једно велико бреме у немачкој привреди, али је за последицу имало долазак нациста на власт. Тако се Адолф Хитлер (1889-1945) појавио као „*deus ex machina*” нудећи спасоносна решења немачком народу за излазак из дубоке рецесије.

Друштво народа је током 1931. и 1932. године тражило излаз из новонастале ситуације. Поред Лозане, организују се конференције у Женеви, Берлину, Бечу и Лондону. Плод ових разговора представљао је оснивање релативно великог броја међународних банака и других финансијских организација за санацију привреде путем давања дугорочних кредита попут *Међународног привредног института*, *Банке за међународне обрачуне* и *Међународне банке за пољопривреду* које дугорочно гледано нису дале жељене резултате. У оквиру националних економија, владе европских земаља су на депресију покушале да одговоре дефлацијом и на тај начин очувају вредности валуте. Убрзо су

уследиле рефлаторне мере - јавни радови, девалвација, преференцијални царински аранжмани или комбинација свих ових метода. (Шећеров, 1936: 193-200)

Тешко се могу објаснити разлози дужине и жестине трајања кризе и депресије, али влада једно опште уверење, да су стечајеви банака и пад међународне трговине - највише допринели томе. Све земље које су се нашле на њеном удару, нису имале развијену адекватну алтернативну монетарну и фискалну политику, како би макер мало ублажиле њене последице.

Узрок стечајева новчаних завода била је пре свега њихова велика бројност са релативно малим капиталом у односу на волумен банкарских послова. На другој страни, стечајеви малих банака су проузроковали губитак поверења јавности у остале, знатно веће и „преживеле” банке, што је довело до масовних повлачења депозита. То је приморало ове „здраве” банке да ограниче кредите привреди на најмању могућу меру, што доводи до затварања и онако малог броја активних привредних предузећа.

Систем федералних резерви (*The Federal Reserve System*, FED), као централна - национална банка САД, није био у стању да финансијски прати ову ситуацију. Знајући да ниједан банкарски систем не може одједном издржати конверзију депозита у готов новац, гувернери по савезним државама уводе нерадне дане за банке, јер је то био једини начин да се банке затворе и законски онемогуће исплате.

Већина солвентних банака је том приликом престала са радом, све до тренутка док Френклин Делано Рузвелт (1882-1945) 4.марта 1933. године није и званично ушао у Белу кућу. Дан пре тога, амерички Конгрес усваја његов Програм мера општег привредног опоравка земље, познатијег под називом „Њу-дил” (*New Deal*), који се заснивао на државној интервенцији у привреди, интензивном инвестирању и јавним радовима. Нова монетарна политика донела је неколико закона по хитном поступку, међу којима се по свом значају истацао и Закон о банкама (*Glass-Steagall act*).

Главни задатак Рузвелтове администрације односио се на оспособљавање комерцијалног банкарства за нормалан рад. Први корак у томе био је објављивање тзв. „банкарског празника”, којим су истовремено затворене све банке у САД на недељу дана. Банка се могла поново отворити тек пошто се испитивањем утврдило да је то оправдано и да постоје економски разлози. Овај корак пре свега, имао је за циљ да код јавности превазиђе психозу неповерења и панике. Након поновног отварања банке, јавност је могла бити сигурна да је држава са своје стране, дајући јој „зелено светло” за рад, дала све потребне гаранције о исправности пословања тог новчаног завода. Законом о банкама регулисан је промет злата - долар је напустио златно важење, а ФЕД је почео са кредитирањем привреде уз гаранције државних обвезница, услед чега је контрола кредитног пословања прешла у надлежност федералне администрације. Реформа банкарског система представљала је један од успешнијих делова Рузвелтовог програма, јер је трајно враћено поверење у финансијску и монетарну политику. (Вучо, 1975: 116-117)

Концепција Њу-дила у потпуности је била заснована на новој макро-економској теорији Џона Мајнарда Кејнза (1883–1946) изложеној у делима *Трактат о монетарној теорији* (1923) и *Расправи о новцу* (1930), у којима је упозоравао да се либерализам ближи крају и да је нужна појава државне интервенције у спречавању криза и могуће пропасти капитализма. Политика јевтиног новца (ниске каматне стопе) и пуне запослености, постају основни постулати кејнзијанизма - теорије коју прихватају све земље са развијеном тржишном економијом. (Fridman, 1973: 73-79)

Инвестиције у јавне радове су врло брзо постале главно средство, којим се уз државну интервенцију могла одржати - како равнотежа у привреди, тако и привредни развој у смислу пуне запослености. Електрификација и увођење телефона у домаћинства у Америци доживљавају прави боом, док су петрохемијска и аутомобилска индустрија, као и изградња аутоцеста у сталној експанзији. Сличне рецепте примениће и државне економије европских земаља, с том разликом да ће Енглеска прва изаћи из рецесије, јер је већ почетком 1932. године *Bank of England* прва одлучила да напусти некорисну фикцију везивања фунте за злато. (Мишић, 1960: 7-8)

Мало је земаља изашло из депресије и кризе без већих унутрашњих промена. Издиференцирани путеви изласка били су засновани на етатистичко-демократским принципима и крајње десничарским - фашистичким моделима. Појава нацизма у Немачкој стоји у директној вези са сломом берзе на *Wall Street*-у. Криза светског капитализма, настала услед немоћи либерализма да контролише догађаје у економији изазване хиперпродукцијом, са предиспозицијама да доведе у питање и сам поредак, нужно је натерала владе високоразвијених земаља да преузму контролу у привреди, спрече нежељене токове и изврше консолидацију која ће им омогућити опстанак - сада у облику државног капитализма.

Велика криза неолиберализма

Епоха државног капитализма на кратко је била прекинута Другим светским ратом, који је привремено зауставио реализацију пројектованих задатака. Пред крај рата сазвана је конференција у Бретон Вудсу (САД) 1. - 22. јула 1944. године, која је требала да утврди смернице кретања капитализма у наредном периоду. Конференција је била посвећена монетарним и финансијским проблемима. Основу „Бретонвудског монетарног система” чини полититика фиксних девизних курсева – заснована на фиксном односу између долара и злата. Успостављени паритет се одређивао у односу на злато или у односу на долар, па је због тога читав систем назван Системом златно-девизног стандарда.

Наступа ера стабилне економске политике (стабилних курсева и цена), која ће се одржати све до почетка седамдесетих, када ће амерички председник Ричард Никсон (1913-1994), 15. аугуста 1971. донети одлуку о укидању конверзије долара у злато. Тим чином престао је функционисати међународни

монетарни систем на принципима установљеним у Бретон Вудсу. Уз цену злата која више није била фиксирана није се гарантовала ни паритетна конвертибилност долара. Тако је успостављен нови – флукутирајући валутни систем.

Распадом Бретонвудског система и доласком на власт почетком осамдесетих Роналда Регана (1911-2004) у САД и Маргарет Тачер (1925-2013) у Великој Британији, стекли су се услови за повратак „шпекулантске економије”. У наредној деценији долази до постепеног демотирања постдепресионе регулаторне реформе утемељене на Кејнзовом државном интервенционизму кроз процес дерегулације тржишта. Са потписивањем тзв. „Вашингтонског консензуса” (1989) ударени су темељи неолиберализма, да би већ по почетком деведесетих година била отворена пандорина кутија све учесталијим економским кризама. (Harvi, 2012: 22-24)

„Вашингтонски консензус” широм је отворио врата приватизацији државних компанија. Процес глобализације, праћен освајањем нових простора за приватну својину оснажио је нове поделе између оних који раде за профит и оних који раде за плате. Прихваћена су основна начела Фридмановог монетаризма – прелази се на изузетно рестриктивну монетарну политику која је за последицу имала значајан раст каматних стопа на кредите. (Friedman, 2012: 3-7)

Уљуљкани у привидну сигурност и наравно у ишчекивању да ће - уколико нешто лоше крене, држава реаговати и покрити губитке, финансијски авантуристи се задужују и улазе у подухвате за које ће се, када за то дође време, испоставити да су били предузимани на бази претерано оптимистичких очекивања (нарочито у ИТ сектору, аутомобилској индустрији и станоградњи).

Гувернери ФЕД-а Алан Гринспин и Бен Бернанке изјављују да живимо у доба „Велике умерености” (*The Great Moderation*) - доба ниске инфлације и ниске волатилности финансијских тржишта. Стварао се утисак у јавности да је финансијско тржиште стабилно, да не постоји ризици и да се инвестиције исплате јер доносе велику зараду. На другој страни, у случајевима „ако се нешто догоди” - што је супротно очекивањима, дају се гаранције да ће монетарне власти реаговати, да ће евентуални губици бити социјализовани и да се ескалација кризе неће дозволити. Порука од монетарних власти да је свет постао безбедно место за инвестирање и да су банкротски постали ствар прошлости - значила је више него прихватљив позив за ново задужење. (Greenspan, 2007: 9-13)

Колапс настаје почетком 2007. када предузете инвестиције разочарају, односно реализују приходе који не могу подмирити ни доспеле обавезе, а камо ли обезбедити минималну добит. Хиперпродукција у аутомобилској индустрији и криза тржишта некретнина захватила је Сједињене Државе и као цунами се пренела на европски континент – посебно у Велику Британију, Ирску, Грчку, Италију и Шпанију. То је био крај до тада незапамћеног шестогодишњег економског процвата.

Рапидан суноврат напумпаних цена стамбених и пословних објеката, довео је до пада вредности некретнина и самим тим угрозио хипотекарни систем

и све његове деривате, чије су постојање осигуравале управо некретнине којима је вредност девалвирала. Пад цена стамбених и пословних објеката се развио у светску хипотекарну кризу. Локалне хипотекарне банке су доспеле у минус због масовног пада књиговодствене вредности некретнина.

Поред тога, три америчке, као и неке европске и јапанске аутомобилске компаније су доживеле нагли пад продаје што је означило почетак светске кризе у капитал-интензивном сектору светске индустријске производње.

Аутоиндустрија је грана која се, уз грађевинску индустрију, прва нашла на удару овог финансијског цунамија. Произвођачи аутомобила из САД предњаче у захтевима од своје Владе за одобрењем финансијске помоћи. У релативно кратком року од пар месеци највећи произвођачи аутомобила из САД - *General Motors, Crysler* и *Ford*, по други пут су затражили додатна финансијска средства која би им омогућила да наставе своје пословање и избегну банкрот. Како је у питању изузетно важна привредна грана која упошљава велики број радника влада САД је одобрила после пуно мука и преговора први пакет помоћи док се тренутно разматрају могућности да се по други пут изађе у сусрет овим предузећима. Након произвођача из САД и остали произвођачи аутомобила у свету (*FIAT, Renault, Peugeot, Citroën, Toyota, Mitsubishi* и други) се обраћају својим владама за помоћ.

Проблеми настали у једном делу финансијског сектора једне земље убрзо су постали глобални проблеми. Кроз неколико ударних таласа од лета 2007. хипотекарна криза се претворила у светску економску кризу. До септембра 2008. криза је уздрмала читав банкарски систем. Америчка инвестициона банка Бер Штернс (*The Bear Stearns Companies, Inc.*) и британска хипотекарна банка Нордерн Рок (*Northern Rock*) су банкротирале у марту 2008, а неколико месеци касније доживела је слом и Ситигрупа (*Citigroup*) једна од највећих комерцијалних банака у Сједињеним Државама. У новонасталим околностима појављују се банке које кроз репрогарам кредита „тргују дуговима”, и у борби за нове клијенте креирају разно-разне финансијске иновације. Под мотом да им је циљ проналажење „повољнијих” начина кредитирања, банкари нуде аранжмане који не подлежу постојећој финансијској регулативи и као ирегуларни постају јефтинији од постојећих – регуларних. Тако, слично двадесетим годинама прошлога века, Америка почиње финансирати своју потрошњу изнајмавањем бројних нових облика задуживања, који уместо да санирају финансијско тржиште – продубљују кризу и доводе до његовог колапса. (www.cigionline.org)

Закључак

Економска историја последњих пет стотина година испуњена је финансијским кризама, које су у свим епохама биле последица „инвеститорског оптимизма” – човекове непресушне жеље за богаћењем. Само на изглед повољне економске прилике обећавале су више него брзу и „лаку” зараду. Такве околности често су водиле до економских бумова – „мехур се дувао све док не би

пукао”. У таквом окружењу, које се може поредити са катаклизматичким појавама попут лавине, земљотреса или цунамија - јединка се тешко, готово никако не може одупрети изазовима и искушењима, без обзира на њена верска, морална или интелектуална начела. Чак ни један од највећих умова свих времена – Исак Њутн (1643-1727) није могао одолети помами за куповином акција *Компаније за Јужна мора*, а када је сав новац изгубио, само је лаконски прокоментарисао: „Могу предвидети кретање небеских тела, али не и људску глупост”.

У већини случајева кризе су представљале последицу губитка поверења у систем који се толико нудио и обећавао. По правилу, оне се не завршавају на једном субјекту, нити на једној локацији. Изазивајући „домино ефекат”, криза се преноси како на остале гране и сфере привредне и друштвене активности, тако и на шире окружење – у почетку су имале регионални и континентални карактер, а са прерастањем капитализма у светски економски систем - све чешће добијају планетарне размере.

За огромну већину актера криза је представљала изненадни шок – удар од ког се никад нису опоравили. На другој страни, опет, али само за један мали број „опрезних играча”, она је била могућа и предвидива и на послетку донела им профит и „лаку” зараду. Отуда – не без разлога, на крају култног филма „Wallstreet”, Мајкл Даглас изговара чувену реченицу: „Greed is good” (Похлепа је добра).

Литература:

1. Barzun, Jacques (2003): *Od osvita do dekadencije – 500 godina zapadne kulture*, Zagreb: Masmedia
2. Braudel, Fernand (1992): *Vrijeme svijeta – materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoleća*, Zagreb: August Cesarec
3. Butler, Harold (1934): *Svetski ekonomski i socijalni problemi*, Beograd: Centralni sekretarijat radničkih komora Jugoslavije
4. Fridman, Milton (1973): *Teorija novca i monetarna politika*, Beograd: Rad
5. Friedman, Milton (2012): *Kapitalizam i sloboda*, Zagreb: Školska knjiga
6. Greenspan, Alain (2007): *The Age of Turbulence: Adventures in a New World*. New York: Penguin Press
7. Harvi, Dejvid (2012): *Kratka istorija neoliberalizma*, Novi Sad: Mediterran publishing
8. Hobsbaum, Erik (2004): *Doba ekstrema*, Beograd: Dereta
9. Hoover, Herbert (1952): *The memoirs of Herbert Hoover III*, New York: Macmillan
10. <http://www.cigionline.org>
11. Kameron, Ričard; Nil, Lari (2011): *Kratka ekonomska istorija sveta*, Beograd: Službeni glasnik
12. Kindleberger, Charles (1986): *The World in Depression 1929-1939*, Berkeley: University of California Press
13. Kindleberger, Charles; Aliber, Robert (2006): *Najveće svjetske finansijske krize*, Zagreb: Poslovni dnevnik – Masmedia
14. Kingston, Džeremi; Lambert, Dejvid (1982): *Velike svetske katastrofe i krize*, Beograd: Narodna knjiga – Vuk Karadžić

15. Kršev, Boris (2009): *Istorijska iskustva svetske ekonomske krize iz 1929, zbornik radova Pojedinac, porodica i preduzeće u uslovima društveno-ekonomske krize – stanje i mogućnosti prevazilaženja*, Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije
16. Kršev, Boris (2012) *Istorijski usud kapitalizma – kriza kao posledica nekontrolisanog rasta*, Novi Sad: Civitas N° 4 - Fakultet za pravne i poslovne studije
17. Kulischer, Josef (1957) *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, Zagreb: Kultura,
18. Mišić, Dimitrije (1960): *Investicije i privredni razvoj*, Beograd: Naučna knjiga
19. Sause, Georg (1972): *Novac, bankarstvo i ekonomska aktivnost*, Beograd: Naučna knjiga
20. Šećerov, Slavko (1936): *Problemi svetske i naše privrede*, Beograd: Geca Kon
21. Vilar, Piere (1990): *Zlato i novac u povijesti*, Beograd: Nolit
22. Vučo, Nikola (1970): *Ekonomska istorija sveta*, Beograd: Ekonomski fakultet
23. Vučo, Nikola (1975): *Državna intervencija u privredi*, Beograd: Savremena administracija
24. Wallerstein, Immanuel (1986): *Suvremeni svjetski sistem*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost
25. Weber, Max (1989): *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Sarajevo: Svjetlost
26. Živojinović, Dragoljub (1985): *Uspon Evrope 1450-1789*, Novi Sad: Matica srpska

FROM MERCANTILISM TO NEOLIBERALISM – CRISES AS INEVITABILITY IN THE LIFE OF CAPITAL

Summary: Economic history of the last five hundred years contains many instances of financial crises that rose as a result of investor optimism – the insatiable human desire for gaining wealth. Favourable economic conditions seemed to guarantee a quick and easy profit. However, such conditions have often lead to economic booms and the bubble would grow until it burst. In this situation, comparable to natural disasters such as avalanches, earthquakes or tsunamis, an individual could hardly resist the temptation to make profit, regardless of their religious, moral or intellectual standards. Sir Isaac Newton (1643-1727), widely regarded as one of the greatest minds of all time, was himself caught in the frenzy of buying the shares of the South Sea Company. When he lost all the money, he was quoted as stating, „I can calculate the movement of the stars, but not the madness of men’. In most cases crises were the result of losing faith in the system that seemed promising. As a rule, crises never afflict an individual subject or location; in a domino pattern, they spread to other branches and spheres of economy and society as a whole. At first the crises were regional and continental; however, with capitalism becoming the global system, they too often reach global scales. The vast majority of players experienced the crisis as a sudden shock, which they never recovered from. On the other hand, a few cautious players saw the crises as probable and predictable, which brought them profit and easy money. This is the reason why Michael Douglas’ character in Wallstreet notoriously announces: ‘Greed is good’.

Key words: crisis, capital, profit, mercantilism, liberalism, neoliberalism

VI

СОЦИОЛОГИЈА И ДРУШТВО

МАРКО ШКОРИЋ*
АЛЕКСЕЈ КИШЈУХАС
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 316.334.2:323.27
Оригиналан научни рад
Примљен: 02.02.2015
Одобрен: 23.02.2015

РЕВИЗИЈА И КРИТИКА СТРУКТУРНИХ ТЕОРИЈА РЕВОЛУЦИЈА: КА ПОСТСТРУКТУРНИМ ТЕОРИЈАМА

Сажетак: У раду се излажу рецентна теоријска сазнања из социологије револуција која представљају својеврсну ревизију и/или критику структурних теорија револуција. С тим у вези, проблематизује се питање да ли су у питању истински постструктурне теорије или структурне теорије још увек имају значајну улогу у социологији. Представљене су савремене теорије револуција које у објашњењу револуција већу улогу придају факторима као што су актери, идеологија и култура, односно које се не усредсређују једино на кризу или слом државних структура. Износе се и закључци о кумулативности знања о револуцијама, као и екстраполације о будућим револуцијама.

Кључне речи: револуција, структурне теорије револуција, постструктурне теорије револуција, држава, актери, идеологија, култура

Теорије револуција у друштвеним наукама и у социологији пролазиле су кроз различите стадијуме, односно фазе или „генерације” теоретичара (Goldstone 1980; 2001b; Škorić i Kišjuhas 2014a, b). Уз теорије које настају на класичним увидима Маркса (Marx and Engels 1848/2007; Marx 1852/2008) и Токвила (Tocqueville 1856/2011), у првој половини 20. века појављују се и дескриптивни приступи названи природним историјама револуција (нпр. Brinton 1938/1965). Затим се формулишу теорије које почивају на психолошким теоријама агресије и/или релативне депривације (нпр. Davies 1962; Gurr 1970), односно на функционалистичким теоријама колективне акције (нпр. Smelser 1962, Johnson 1966) или на политичким теоријама модернизације (Huntington 1968). Ови теоретичари су перципирали револуцију као двостепени процес у којем нека појава иницира промену одређене кључне варијабле, што резултира у револуцији (Goldstone 1980: 429). Модел ових теорија могуће је назвати и „вулканском метафором”, у којој су политичке револуције перципиране попут природних катастрофа, а не као политички феномени (Ауа 1979: 40).

---

* marko_skoric@yahoo.com

Затим, 1970-их година у социологији долази до промене парадигме у промишљању револуција. У том периоду појављује се низ студија које узроке револуција везују за класну структуру аграрног друштва (Moore 1966; Paige 1975), односно за политичку структуру државе (Trimberger 1978; Tilly 1978; Skocpol 1979; Goldfrank 1979). Ова генерација теоретичара револуције разликује се од претходних по свом дистинктивном историјско-компаративном приступу, као и по одлучној структурној оријентацији (Škorić i Kišjuhas 2014b). Дакле, структурне теорије у објашњењу револуција полазе од идентификовања револуционарних услова у комбинацији са административним сломом државе, дисидентским политичким покретима елита, светским контекстом који допушта револуцију и/или распрострањеним руралним побуњеништвом.

На пример, теоретичари попут Скочпол најчешће се усредсређују на структурну „рањивост” појединачних држава у историји као на основни узрочник револуција (Skocpol 1979). Она је фокус са актера померила ка структурним односима између јединица које су створиле револуционарне прилике и формулисала је мултикаузална објашњења заснована не само на класној динамици, већ и на другим аспектима структура друштва, државе и међународног система. Поред тога, Тили је критиковао ранију (функционалистичку) идеју према којој се друштвени системи налазе у природном еквилибријуму и тврдио је да је конфликт нормална појава, те да објашњења политичког насиља треба да се фокусирају на релативни капацитет за мобилизацију ресурса страна које се надмећу за моћ (Tilly 1978). Слично томе, још је Мур указао на то да не постоји јединствени унилинеарни процес модернизације и мапирао је различите могуће револуционарне исходе у складу са структуром односа између односа земљопоседника и сељака (Moore 1966).

У последњим годинама 20. века изучавање узрока, процеса и исхода револуција раширило се по разним темама и дисциплинама, реагујући на различите начине на разноврсне стимулусе „попут амебе” (Goldstone 2001b: 139). Док је изучавање револуција у социологији првобитно било специјализовано поље изучавања које се фокусирало на неколицину „великих револуција” у Европи и Азији, оно данас укључује и истраживање транзиције ка демократији у Источној Европи, покрете исламског фундаментализма на Блиском истоку, герилско ратовање у Латинској Америци итд. (види нпр. DeFronzo 2006). Истовремено, нова истраживања револуција ревидирају узроке револуција, укључујући ту и структурне узроке попут међународног система држава, као и односа између држава, елита и масовних група. За многе револуције постало је јасно да међу њиховим узроцима нису само сукоби између државе и елите, већ и питања да ли државе имају финансијске и културне ресурсе за извођење задатака (које од њих очекују елите и масовне групе), да ли су елите уједињене или разједињене, као и да ли се опозиционе елите повезују са масовним групама које протестују. Из наведених разлога Голдстон тврди да проста структурна замисао револуција која је заснована једино на анализи државе и класе није више била адекватна (Goldstone 2001b: 142).

Наиме, показало се да структурне теорије револуција запостављају многе факторе када је реч о феномену револуција, као нпр. факторе лидерства, идео-

логије, идентификације са револуционарним покретима, микро процесе револуционарне мобилизације итд.¹ Другим речима, у критикама структурних концептуализација и теорија револуције најчешће се истичу недостатак актера, идеологије и/или културе (нпр. Himmelstein and Kimmel 1981; Arjomand 1986). С тим у вези, поједини аутори говоре о новој, четвртој генерацији теоретичара револуције (која је у настајању и развоју), а која обично покушава да концептуализује револуцију преко система идеја и веровања које субјективно мобилишу актере (Foran 1993; Goodwin 1994; Goldstone 2001b). Дакле, ово нису више државоцентричне, већ актероцентричне теорије (које су усмерене ка актеру) и оне све више наглашавају улогу идеологије, културе и идентитета субјеката који спроводе револуцију. Овакве идеје се супротстављају главној тези Теде Скочпол, да се револуције не стварају, већ да само долазе, односно да у објашњењу револуција треба поћи од објективних односа и сукоба међу различитим групама, а не од интереса, погледа на свет или идеологије конкретних актера у револуцији (Skocpol 1979: 291).

С друге стране, питање је да ли се заиста може говорити о прекиду са структурном традицијом, односно да ли су у питању истинске постструктурне теорије. Оно што одликује (н)ову генерацију теоретичара револуције није инкорпорирање нових фактора или нових узрока револуција, већ само (ре)концептуализација револуција као емергентних феномена. Ови теоретичари друштвену стабилност посматрају као проблематичну и баве се факторима који представљају изазове тој стабилности. Они препознају да револуције детерминишу и групну идентификацију, друштвене мреже и коалиције, уз факторе међуодноса између управљача, елита, друштвених група и спољашњих фактора који одликују структурне теорије. Истовремено, они у своје анализе инкорпорирају и друштвену акцију, као и улогу коју у мотивацији актера играју идеје, веровања, вредности и култура (Foran 1993: 7), а занимљиво је и да аутори попут Голдстона наводе да биологија представља добар модел за историјске друштвене науке (Goldstone 1998).

У складу са овим изазовима и поједини структурни теоретичари ревидирају своје ставове да се револуције могу предвидети једино на основу структурних услова, а као доказ наводе поједине револуције из 20. века (нпр. Skocpol 1982). С тим у вези, структурни теоретичари су почели да преиспитују улогу идеологије у револуцијама, као и фактор интеракције држава са интерним и екстерним (међународним) структурама (види и Skocpol 1994). Према овим новим идејама револуција није само исход који се постиже рушењем државе, већ процес трансформације друштва који је у току и који укључује институционализацију новог поретка и консолидацију нове идеологије којом са различитим успесима руководе различити стилови вођства. На овај начин револу-

¹ Када је реч о (микро) мобилизацији актера, занимљиво је указати на својеврсно проширење структурних, односно примену државоцентричних теорија револуције на затворске нереде (Goldstone and Useem 1999). За ове ауторе, затворски нереде са револуцијама деле нека заједничка обележја, као нпр. административне кризе које претходе револуцијама, отуђење и поделу међу елитом (у овом случају затворских чувара), као и свеприсутан осећај неправде код затвореника.

ција престаје да буде исход или крајња тачка, већ постаје процес (Goldstone 2001b: 173-174).

Дакле, нови приступи револуцијама у социологији ревидирају и/или реконцептуализују и дефиницију и одређење типова револуција, пре свега зато што су до тада доминантни структурни приступи игнорисали феномене као што су револуционарне идеологије, етничке и религијске основе револуционарне мобилизације, конфликте унутар елита, те могућности коалиције разних класа. Сви ови феномени најчешће нису одликовали револуције које су биле предмет истраживања структурних приступа, али су револуционарни догађаји од 1970-их до 1990-их година (као нпр. у Ирану, Никарагви или на Филипинима и у Совјетском Савезу) отворили нова питања и нове теоријске дилеме у три правца (Goldstone 2001b: 141-142).

Прво, поједини истраживачи су покушали да примене структурне теорије револуција на разноврсне револуционарне случајеве, као и на многобројне масовне побуне и мобилизације које нису били предмет истраживања 1970-их и 1980-их година. Друго, покренути су директни „напади” на структурне теорије који су захтевали више фокусирања на акцију, улогу идеологије и културе. Треће, анализе револуција и друштвених покрета покушале су да се усредсреде на политичку сферу, укључујући ту и уобичајене структурне државоцентричне факторе, као и на актероцентричне факторе у вези са друштвеним покретима, актерима, културом и идеологијом. Из наведених разлога савремене теорије револуција могуће је груписати у теорије које нуде ревизију (класичних) структурних теорија, односно у теорије које представљају њихову критику и које одбацују или превазилазе структурна теоретисања о револуцијама. Истовремено, постаје могуће размотрити одређена синтетичка сазнања, тј. кумулативност у социолошком изучавању револуција.

Ревизија структурних теорија револуције

Међу најзначајнијим ауторима који настоје да ревидирају класичне структурне приступе револуцијама издвајају се Џек Голдстон (Goldstone 1980; 1991; 2001) и Џеф Гудвин (Goodwin 1994; 1997), који су (били) у блиској вези са структурним теоретисањем о револуцијама. Према Голдстону, недостаци структурних теорија подразумевају и чињеницу да оне не прецизирају када се друштвена трансформација може назвати револуцијом, да је број (студија) случајева револуција обично веома ограничен, да је истраживање утицаја аграрне структуре друштва на револуционарно учешће сељаштва дало контрадикторне резултате, да је из структурних теорија приметно одсуство бављења заједничким карактеристикама револуционарних процеса, као и да су запостављени демографски подаци (Goldstone 1980: 450-453).

Голдстон је био студент Теде Скочпол и он такође тврди да се револуције дешавају јер долази до својеврсног слома „одозго”, а не побуна „одоздо”, односно да су оне непосредна последица кризе и/или распада државе (Goldsto-

не 1991b). У својој компаративно-историјској анализи четири револуционарна „случаја” – Енглеске револуције и грађанских ратова (1639-1642), Француске револуције (1789-1792), побуне у Анатолији у Отоманској империји у 17. веку и пада династије Минг у Кини (1644), он истиче три компоненте државног колапса: фискалну напетост, сукоб елита и јавни револт (као крајњи резултат претходне две компоненте). Посебно је анализирао периоде јачања државе и моћи аристократије, а затим и периоде кризе који потресају ове државе (види и Clark 1995). У питању је историјски период који је Хобсбом и означио као „доба револуција”, односно као период „дуалних револуција” које су и политичке и индустријске (Hobsbawm 1962/1996). Поједини аутори ће спекулисати о могућности да се Голдстонов модел примени и на кризу у Русији у периоду од 1598. до 1613. године (Dunning 1997).

Карактеристике државе које су кључне за Голдстоново објашњење револуција су следеће: доминантно аграрна економска база, наследни владар и државни званичници који управљају државом и који су у стању напетости према полуаутономним локалним, регионалним и верским ауторитетима, писмена елита у односима напетости према држави око контроле ресурса, урбане и руралне популације склоне револту, те заокружена интерна тржишта у којима цене утичу на приступ роби за различите друштвене актере (Goldstone 1991b: 7).² Колапс државе са оваквим карактеристикама, као основни покретач револуција у Голдстоновој теорији, подразумева колапс способности централне власти да доминира у конфронтацији са осталим политички значајним актерима, а не нужно распад свих политичких институција (Goldstone 1991b: 4-5). У том смислу његов аргумент је софистициранији од структурних претпоставки Скочпол, односно од њеног „чистог” политичког и економског структурализма (Fagan 1993: 9). Другим речима, Голдстон је у своју структурну анализу увео и актере попут локалних ауторитета, писмених елита и томе слично.

² Да би прецизирао своју аргументацију Голдстон користи векторску алгебру и тврди да постоји низ фактора који могу да буду присутни или одсутни у ситуацији политичке кризе: (1) раширено уверење међу елитама или становништвом да је држава неефикасна или неправедна, односно губитак поверења и лојалности према држави, (2) револт елита према држави, (3) револти урбаног и/или руралног становништва против државе или елита, (4) распрострањено насиље или грађански рат, (5) промене у политичким институцијама, (6) промене у статусу или моћи традиционалних елита, пре свега земљопоседника у аграрним друштвима, (7) промене у основним формама економске организације и власничких односа, (8) промене у симболима и веровањима који оправдавају дистрибуцију моћи, статуса и богатства. Голдстон тада описује различите историјске догађаје низовима јединица или нула, у односу на то који елементи (ни)су присутни у појединачном историјском случају. На овај начин, Руска или Кинеска револуција описане су низом јединица (1,1,1,1,1,1,1,1), а Француска револуција као (1,1,1,1,1,1,0,1). Стање стабилности представљено је низом нула (0,0,0,0,0,0,0,0), мирнодопске реформе власти као (1,0,0,0,1,0,0,0), династички грађански рат који државу не доводи у питање, већ је у питању конфликт међу лидерима елита као (0,1,0,1,0,0,0,0), а сецесионистички грађански рат (попут Америчког грађанског рата) као (1,1,0,1,1,0,0,1) итд. Путем овог система могуће је одредити 128 различитих историјских догађаја, од стабилности до тоталне друштвене револуције, уз изузетну прецизност при одређењу свих варијација политичке промене. Предмет Голдстонове теорије о револуцијама пре свега је значајна државна криза која укључује прва четири елемента у овој диференцијацији (Goldstone 1991b: 10-12).

Иновативност ове теорије садржана је у њеном фокусу на објашњење кризе или распада државе, а не само на објашњења револуција.³ Снажна државна криза, коју Голдстон назива распадом државе, дешава се у ситуацији када наведена криза резултира у масовном конфликту међу елитама и колапсу државног ауторитета, што чини основни (пред)услов за револуције. Када оваква ситуација произведе значајне промене у политичким и друштвеним институцијама, као и у идеологији којом се те институције легитимизују, на делу је истинска друштвена револуција. Дакле, Голдстон ће у својој студији обновити интересовање за улогу идеологије у револуционарном процесу, а пре свега у исходима револуција. За њега је идеологија кључни фактор за објашњење разлика у каснијој политичкој реконструкцији појединачних држава, као и у конзервативним исходима појединих револуција (Fogan 1993: 16).

Понуђена ревизија класичног структурног модела у објашњењу револуција очигледна је и у значају који је посвећен еколошким, односно популацијским детерминантама. Док су ранији структурни теоретичари уводили нове варијабле у објашњење револуција, он је своју теорију засновао на класичној (малтузијанској) варијабли раста популације (види и Homer-Dixon 1994; Urdal 2005). За Голдстона, пораст броја становника у друштву је кључни елемент свих аспеката распада државе, пошто раст популације увећава цену хране (што представља притисак на државне буџете у смислу прехране војске), иницира конфликт унутар елита и унутар сељаштва и томе слично. Демографске промене су независна варијабла у објашњењу револуција, а он се посебно бавио и феноменима као што су контрола рађања, климатске промене, заразне болести и слично (Goldstone 1985, 1986, 1991b). Истовремено, ове идеје су биле предмет оштрих критика, односно предмет оптужби за (епистемолошки) неадекватне демографске аргументе (Arjomand 1992). Голдстон је затим покушао да се дистанцира од (вулгарног) демографског детерминизма, уз фокусирање на утицај демографских процеса на друштвене покрете, посредоване кроз разне друштвене, политичке и економске институције (Goldstone 1997).

Дакле, овај модел се заснива на ставу да је мотивацију за револуционарну промену потребно тражити (и) у еколошким променама у популацији које изазивају конфликт између елите и државе (Goldstone 1991b: 37). Он на специфичан начин интегрише и структурне и културне факторе, пошто истиче механизме путем којег су култура и идеологија укључене у производњу одређених процеса и исхода када је реч о револуцијама (Goldstone 1991b: 416-458). Истовремено, Голдстон ће критиковати Скочпол због тога што се усредседила једино на војне и пореске детерминанте револуција. Међутим, Форан ће тврдити да ни Голдстон није успео да повеже структуру и акцију на адекватан начин (Fogan 1993: 15), док ће вишеструку каузалност Голдстонове теорије Гудвин назвати „ироничним манихејством” (Goodwin 1994: 745-746).

---

³ Првобитни наслов Голдстоновог рукописа гласио је „Слом држава у раном модерном свету”, што Колинс сматра адекватнијим од коначног наслова – *Револуција и побуна у раном модерном свету* (Collins 1993: 119).

Голдстон сматра да идеолошки фактори могу да промовишу, али не и да производе (с)ломове „старих режима” (Goldstone 1991a). За њега, обично *након* иницијалног слома државе и током накнадних борби за моћ и реконструкције државе идеологија игра водећу улогу (види Goldstone 1988 за демонстрацију ефеката културе и идеологије који су створили разлике у исходима источних и западних случајева сломова држава). Идеологије су за Голдстона представљале свесна образложења и програме за политичке и друштвене акције, док је култура нешто шире од тога – збир симбола, значења, знања и вредности који се узимају здраво за готово и који су од суштинског значаја за исказивање и интерпретацију идеологија, изјава и акција (Goldstone 1991a: 406).

Револуционарне идеологије се понекад сматрају за радикалне и рушилачке, понекад као одбрамбене и традиционалне, али и као нешто што уједињује опозицију против старог режима. За Голдстона, основни проблем налази се у појму идеологије који је исувише флуидан. Она некад јасно руководи намерама и акцијама револуционарних лидера, али у пракси се образложења и програми мењају услед промењених околности. Зато у револуционарној борби настају непредвиђени и неочекивани резултати (Робеспјеров пример је вероватно најпознатији), односно когнитивни садржај идеологија не нуди јасну предиктивност исхода револуција, као што је тврдила и Скочпол (Skocpol 1979). Ипак, Голдстон напомиње како немогућност да се на основу предреволуционарне идеологије предвиди тачан постреволуционарни исход не значи да идеологија нема снажан утицај. Главна препрека разумевању улоге идеологије последица је неразумевања фаза кроз које револуција пролази јер она еволуира и игра различите улоге у различитим фазама револуције (Goldstone 1991a: 406).

Из наведених разлога Колинс закључује да језгро Голдстонове теорије заправо представља језгро теорије Скочпол (Collins 1993) и подсећа на то да је Скочпол (Skocpol 1979) представила теорију слома државе, комбинујући факторе фискалне (административне) кризе државе, сукоба унутар владајуће елите и јавног револта. Док су за њу узроци ове кризе били у војној напетости проистеклој из геополитичких околности, као и у сукобу земљопоседника и државних бирократа, за Голдстона је то био раст популације (Collins 1993: 119). Међутим, ово су варијанте истог модела и није адекватно представљати их као опозите или као две ривалске теорије револуција, већ је Голдстонове допринесе важно схватити као проширење јединственог теоријског језгра.

С друге стране, Гудвин истиче да структурни фактори државне моћи и њеног слома не могу сами да објасне или предвиде друштвене револуције, пре свега зато што је неопходно објаснити и како и зашто неки револуционарни покрети могу да искористе наведене политичке кризе и преузму власт (Goodwin 1997). Међутим, он напомиње да државоцентрична перспектива и у том случају може да понуди поједине важне аналитичке увиде, пре свега у контексту одговора на питање зашто су групе са одређеном револуционарном агендом или идеологијом успешне у привлачењу масовне подршке, и закључује да државоцентричне перспективе нуде корисну анализу и објашњење најмање пет дистинктивних државних пракси (или карактеристика) које доп-

риносе порасту револуционарних покрета, а то су: (1) државна подршка или заштита непопуларних економских и друштвених аранжмана (а посебно оних у вези са радом или средствима за живот људи), (2) искључивање мобилисаних група из државне моћи или ресурса, (3) насумично (али не и свеprisутно) државно насиље против мобилисаних група и бунтовних политичких личности, (4) слаби капацитети политичке управе и инфраструктурне моћи, (5) искварена и арбитрарна политичка управа која отуђује, слаби или дели контрареволуционарне елите (Goodwin 1997: 14-18).

Све ове чињенице не значе да државоцентрични приступи немају своја ограничења, а њихов фундаментални проблем је у томе што они не теоретишу о бројним недржавним или неполитичким изворима револуција, као нпр. о асоцијативним мрежама (цивилном друштву), материјалним ресурсима и колективним веровањима и ресурсима (Goodwin 1997: 21). Према Гудвину, државоцентрични приступи револуцијама имају извесни проблем узимајући у обзир потенцијално кључну везу између друштвене организације, ресурса и културе, с једне стране, и колективне акције с друге. Упркос томе, он позива на допуну или ревизију структурних теорија низом доступних теоријских ресурса који могу да помогну у превазилажењу ових проблема (Goodwin 1997: 22; види и Wickham-Crowley 1994). За њега су то пре свега теоретичари друштвених мрежа који се баве разматрањем улоге друштвене организације и интерперсоналних веза у процесима мобилизације (нпр. McAdam 1980; Snow, Zurcher, and Eklund-Olson 1980; Gould 1991). Теоретичари мрежа наглашавају кључну улогу мрежа у друштвеним везама приликом праксе регрутовања људи у друштвене покрете или шире политичке заједнице. Они инсистирају на томе да друштвене везе, понекад у облику формалних организација, пружају релациону инфраструктуру за стварне колективне акције (Emirbayer and Goodwin 1994).

Дакле, разноврсна, компетитивна и контингентна природа револуционарних мобилизација на коју упућују савремена истраживања револуција одвела је теоретичаре у промишљање процеса путем којих се револуције развијају. Док структурне околности „постављају сцену” за револуционарни сукоб, облик и исход те борбе неретко је детерминисан током самог сукоба (Goldstone 2001b: 152). Кључно откриће савремених теорија револуције било је у томе да револуционарни актери не делају сами, већ да се регрутују путем претходно постојећих мрежа становања, занимања, заједнице, пријатељства итд. Њих такође могу да покрену различите организације у распону од малих и неформалних група активиста до високо дисциплинованих, централизованих и бирократских револуционарних партија (Goldstone 2001b: 153). У том смислу, актери револуције делају попут актера у многим другим покретима или формама друштвених протеста, попут студентских, феминистичких, покрета за грађанска права и томе слично. С тим у вези, посебно су значајни и фактори идентификације актера са протестном групом и/или њеним идејама.

Што се Гудвина тиче, државоцентричне перспективе не могу саме да објасне или предвиде појаву (или карактер) колективне акције на целовит начин, укључујући ту и револуционарне покрете. Ови недостаци структурних теорија,

међутим, упућују на потребу за снажнијом синтетичком перспективом о друштвеним револуцијама и о колективној акцији (Goodwin 1997: 27). Концепти попут мрежа, ресурса или културе не могу просто да се „придодају” државоцентричним анализама под маском „независних варијабли”, а и на наведене концепте мање или више утичу управо процеси у вези са државом. Из тих разлога, Гудвин ће тврдити да се још увек ишчекује формулисање синтетичке перспективе о револуцијама, а док таква теорија не постане реалност државоцентрични приступи остају најснажнија теоријска перспектива о друштвеним револуцијама. Уз то, он истиче и да ће свака супериорнија перспектива морати да инкорпорира сазнања државоцентричне теоријске традиције (Goodwin 1997: 27).

Слично томе, Голдстонов „ревизионистички” приступ у оквиру структурних теорија револуција разликује три фазе процеса револуције: (1) период пре револуције (који доводи до слома државе), (2) револуционарна борба и (3) државна реконструкција и стабилизација ауторитета. Све ове фазе укључују конфликт, али се разликују учесници. У првој фази држава се бори да одржи контролу и да задржи иницијативу у ситуацији снажних изазова (неретко и међународних) и присутан је све већи конфликт око ресурса док расту опозиција, као и незадовољство. У другој фази стари режим губи иницијативу или се руши, а постоје борбе око тога ко ће успоставити нови монопол ауторитета. Ту фазу карактеришу покушаји мобилизације присталица, стварање економских и политичких структура, али обично путем грађанског рата и „владавине терора”. У трећој фази једна група преузима иницијативу, стиче предност у односу на противнике и покушава да стабилизује свој ауторитет. За ову фазу типични су покушаји да се дође до рутинског прихватања реконструисаних политичких, религијских, економских и друштвених институција (Goldstone 1991a: 407).

Када се ради о идеологији у контексту револуције, Голдстон сматра да је најважнија проблематизација три питања (Goldstone 1991a: 408). Прво, како се револуционарна идеологија *развија*? Да ли идеологија током одређене револуције доживљава промене? Да ли се конфликтне идеологије различитих група (радикалних и традиционалних) мешају? Уколико се не мешају, чија идеологија или идеологије имају одлучујући значај? Друго, он се пита како идеологија утиче на *ток* револуције? Односно, да ли идеолошки развој мења природу и фокус револуционарних борби? На крају, Голдстон истиче питање како идеологија утиче на *исход* слома државе? Зашто понекад слом државе резултира у њеној реконструкцији у складу са старим поретком, а у другим резултира у радикалном поновном стварању веровања и институција? На неке од ових питања покушавају да одговоре критичари структурних теорија револуције.

Ка постструктурним теоријама?

Од краја 1980-их и током 1990-их година појављују се отворен(и)је критике структурних теорија револуција. У овом периоду расте и интересовање за

културу, тако да почињу да се јављају тезе да структурни фактори нису довољни како би објаснили настанак револуција без широких коалиција и мотивисаних актера. Хетерогена генерација критичара структурних теорија револуција истовремено покушава да интегрише структуру и акцију, као и политичку, економску и културну димензију каузалности преко разних мултикаузалних модела револуција који се ослањају на претходнике, али и који их превазилазе, те је у том случају могуће говорити о постструктурним теоријама (нпр. Parsa 2000; Foran 2005). Проблем *акције* или делања у постструктурним теоријама револуције постао је битан управо због његовог одсуства у ранијим структурним моделима. Истовремено, у питању је и генерација теорија која се детаљније бави и феноменом *културе*, а посебно питањима политичке културе и коалиција, дискурса (Foran 1997с), као и димензијама етничитета, „расе” (McAuley 1997) или рода (Moghadam 1997). Дакле, сазнања која се појављују након структурних теорија упућују на то да је потребно трагати за неком врстом баланса између структуре и акције (види и Berejikian 1992), те интерних и екстерних фактора и за прикладним улогама економских, политичких и културних узрока.

Међу првим значајнијим критикама структурног модела Скочпол била је полемика коју је повео историчар Вилијам Сјуел око улоге идеја у „стварању” Француске револуције (Sewell 1985). Том приликом он је оптужио Скочпол да није препознала аутономну снагу идеологије у револуционарном процесу у Француској и истовремено је позвао на структурну, аутономну и трансперсоналну анализу идеологије. У одговору који је уследио Скочпол је понудила разликовање између дуготрајних, анонимних и друштвено разноврсних *културних идиома* и свесно конструисаних и елаборираних *идеологија* које политички артикулишу делање актера (Skocpol 1985). За њу, ови концепти ступају у интеракцију са структурним ситуацијама које је описивала, при чему централни значај остаје у борби око организације и употребе државне моћи.

С друге стране, Форан критикује структурни модел Теде Скочпол због тога што је исувише апстрактан услед наглашавања односа између држава, класа и држава, што може да подразумева „свашта” (Foran 2005: 11). Он истиче и да постоје значајне варијације у три случаја које она анализира, те се поставља питање о томе да ли постоји универзални образац (Dunn 1982). Према Форану, снага структурног модела уједно је и његова слабост – структуре не могу да се мењају саме од себе, тако да промена не може у потпуности да се објасни на структурни начин. Дакле, друштвене промене настају путем (нових) акција, а (нове) акције захтевају (промењене) жеље и/или веровања. Упркос томе што Скочпол признаје да у револуцијама постоји одређена улога разних актера, она је највише пажње поклонила елитама и државама науштрб потлачених или нижих класа (Foran 2005: 12). Иако су и ове класе присутне у њеној анализи, најважнији актери су они који се налазе на врху структуре моћи, а Форан као проблематичну види и чињеницу да структурне теорије преко државних криза тумаче и идеологије и вредносне оријентације.

Он напомиње да су велике револуције оне које су рапидне, фундаменталне и насилне, а током којих се дешавају промене доминантних вредности и

митова у друштву, као и у политичким институцијама, друштвеној структури итд. Из наведених разлога, најадекватнија дефиниција револуција у себи би вероватно требало да садржи три фактора – политичку промену, структурну трансформацију и масовну партиципацију (Fogan 2005: 7). С друге стране, дефиниције револуција настале у оквиру структурних теорија не говоре о томе колико је ових промена потребно да би се нешто означило као револуција, нити дефинишу шта је рапидно, нити које време је потребно да револуционари остану на власти да би се револуција окарактерисала као успешна.

Слично томе, Парса истиче да нема теоријског консензуса око узрока и порекла револуција, без обзира на то што су структурне теорије оствариле огроман напредак у разумевању револуција (Parsa 2000: 6-7). Он тврди да се испоставило како структурни услови могу једино да „припреме” конфликт, али да они не детерминишу револуционарни процес или исход, што показују анализе револуција у земљама у развоју. Такође, (марксистички) модели који су се фокусирали једино на улогу класног конфликта такође не могу да објасне друштвене револуције јер иако некакав класни антагонизам карактерише велики број револуција, класни конфликт сам по себи не производи друштвену револуцију у савременим земљама у развоју. За Парсу, ситуација је управо обрнута – интензивни класни конфликт пре смањује вероватноћу дешавања револуције. Марксова теорија револуције (Marx and Engels 1848/2007; Marx 1852/2008) фокусира се првенствено на друштвене класе (у контексту економске кризе) и претпостављала је да класни конфликт неизбежно себе изражава у политичкој сфери, а испоставља се да висок ниво милитантности радничке класе и идеолошка настројеност против капиталистичке класе и система отежава стварање класних коалиција које су неопходне за револуције. У двадесетом веку успеле су само оне револуције где су главне друштвене класе успеле у формирању широких коалиција, те теорија револуције мора да се фокусира и на државу, односно на њену природу и осетљивост на револуционарне конфликте.

Међутим, иако структурне анализе фокус враћају на државу и дозвољавају њену делимичну аутономију, оне се и даље (пре)више ослањају на однос између доминантне класе и државе. На пример, за структурне теоретичаре попут Скочпол (Skocpol 1979) центар конфликта се лоцира између капиталистичке класе и државе. Парса тврди да се у државама у развоју показало да револуционарне борбе укључују вишеструке конфликте и бројне актере са различитим интересима, тако да ускраћивање подршке од стране капиталистичке класе држави може да повећа рањивост државе, али не мора да резултира у револуцији (Parsa 2000: 8).

Из наведених разлога, у анализу револуција неопходно је додати и бројне друге варијабле, међу којима се издваја улога идеологије, о чему је било речи. Структурне теорије су често критиковане јер нису адекватно обрадиле улогу идеологије у друштвеним револуцијама, као што су то (у)чинили Хобсбом (Hobsbawm 1973), Скот (Scott 1979) или Форан и Гудвин (Fogan 1997b; Fogan and Goodwin 1997). Занимљиво је да је и Голдстон у својој ревизији структурних приступа тврдио да када се институције уруше идеологија и кул-

тура развијају сопствени моментум и играју главну улогу у револуцијама (Goldstone 1991b: 418). Истовремено, чак је и Скочпол касније писала о томе да идеје могу да имају важну улогу у револуцији (Skocpol 1982: 275).

Ипак, могуће је и да се пренагласи улога идеологије, што представља облик методолошког редуccionизма (Parsa 2000: 9). Такве анализе често претпостављају да су они који учествују у револуцији следбеници идеологије оних који представљају директан изазов режиму. Поред тога, врло лако може да се понуди циркуларан аргумент јер се исходи револуције рачунају као њени узроци и тако читаво објашњење постаје поједностављено, а тиме и недовољно и нетачно. Често изазивачи не представљају читаву своју идеологију јавности, односно често је скривају или је модификују како би осигурали учествовање што већег броја људи у револуцији. И коначно, у репресивним ситуацијама идеолошке дебате су ограничене, тако да изазивачи некад не могу, а некад не желе да открију коју тачно идеологију заступају.

Када је реч о улози актера у револуцијама, Ричард Лакман истиче значај елита и маса као агенаса револуције, иако његов аргумент задржава структурни приступ у многим значајним аспектима (Lachmann 1997). Он тврди да масовна мобилизација за револуцију најчешће коинцидира са интензивним елитним конфликтима, због чега су многи структурни теоретичари спајали или мешали ова два (паралелна) процеса. Уместо класичног структурног аргумента, према којем структура система политичке доминације и односа међу елитама генерише револуционарну масовну акцију (Skocpol 1979), Лакман тврди да и сама масовна мобилизација може да има револуционарне последице по исходе структурних, елитних конфликта (Lachmann 1997: 72). Ова тврдња има значајне последице и по исходе револуција, пошто ће нова структура елита створена масовном револуцијом бити другачија од структуре која је формирана само пуким конфликтом међу елитама.

Истовремено, у низу храбрих историјских компарација Лакман истиче и значај елита као актера који утичу на обрасце избијања и исхода револуција. Тврдио је и да су уједињене, релативно хомогене елите најчешће имуне на масовне револуционарне изазове, односно да је масовна мобилизација успешна само у присуству поделе међу елитама. Лакманова „елитоцентрична” структурна теорија истовремено умањује улогу државе у вези са узроцима и последицама револуција (посебно у 20. веку), што елементе његове теорије чини постструктурним. На пример, када је реч о држави, он напомиње да намерно избегава да дефинише револуције преко државе и државне моћи, као и да се држава често „анахроно” користи као предмет мерења револуције, уз став да су уједињене државе-нације релативно нове историјске креације (Lachmann 1997). Дакле, анализирајући улогу елита он закључује да су у европским друштвима у 14. веку крупним земљопоседницима недостајали државни механизми да зауставе мобилност сељаштва, те да им је у томе помогло међусобно јединство (за разлику од разједињеног сељаштва, погођеног кугом). Слично томе, у Мађарској 1956. и у Чехословачкој 1968. године, акција уједињених елита је успешно сломила масовну опозицију својој власти. Лакман пише и да су поделе међу елитама у ренесансној Фиренци одредиле границе масовне мобилиза-

ције, али и да су у Енглеским грађанским ратовима и Славној револуцији кључну улогу играле не-елите, чиме такође заговара повратак актера у анализу (Lachmann 1997).

Улогу актера могуће је проблематизовати и увидима које је у изучавање револуција понудила теорија рационалног избора, тако да поједине теорије идентификују низ различитих механизма путем којих побуњеничке групе могу да мотивишу људе да приступе револуционарним покретима у складу са претпоставкама рационалне акције (Lichbach 1995). Наиме, теза је да индивидуе приступају друштвеној интеракцији преко постојећих друштвених веза и обавеза, а да се револуционарна мобилизација одвија управо преко наведених веза. Другим речима, колективну мобилизацију могуће је објаснити и као „рационалну” реакцију актера на перцепцију увећаних прилика за побуну против режима (види и Opp and Roehl 1990; Goldstone 1994).

Истински „повратак делања” или акције у анализу револуција видљив је код Ерика Селбина који заговара значај актера и њихових идеја, а посебно идеја које артикулишу револуционарни лидери, односно њихово прихватање или одбацивање у популацији. Он говори о „потоцима идеја” (Selbin 1997: 121) који могу да анимирају побуне у времену и простору, а културу концептуализује преко феномена као што су „колективно памћење” или „симболичка политика” (Selbin 1997: 118). Из тога следи да су револуције и друштвене трансформације немогуће без људи који артикулишу одређене дискурсе, при чему се може навести пример кубанске револуционарне митологије, као нпр. подсећање револуционарних лидера на кубанску борбу за независност од Шпаније, на хероје те борбе итд.

Селбин оштро критикује став Теде Сочпол да се револуције не стварају, већ да долазе (Skocpol 1979: 17), као *sine qua non* структуралистичког приступа. У његовој теорији „идеје и актери, а не структуре и неки широки захват историје, чине основне силе у револуционарним процесима” (Selbin 1997: 118). Људске реакције на структурне околности нису ирелевантне, а посебно је критички настројен према одсуству анализе свесних напора и намера људских актера у оквирима структурних околности. Према Селбину, актери и култура морају да заузму „легитимно место за столом”, уместо „места традиционално резервисаног за децу”, тј. потребно је изградити софистициране и чврсто утемељене теорије које препознају моћ и значај људи и структура (Selbin 1997: 119). С тим у вези, он је посебно анализирао модерне латиноамеричке револуције које одликују мултикласни савези и високи нивои волунтаризма. Такође, напомиње и да су многобројни свесни одабири и намераване људске акције играле кључну улогу током целокупних револуционарних процеса којима се бавио. Уз то, револуционарна активност у Латинској Америци и сама је симболизована датумима, местима и херојима револуције попут Емилијана Запате или Че Геваре (Selbin 1997: 120).

Другим речима, популарне историје револуција препуне су описа различитих историјских фигура које су „веће од живота”: Кромвела, Вашингтона, Робеспјера, Наполеона, Лењина, Стаљина, Маоа, Кастра, Геваре, Манделе итд.,

који се ретко појављују у структурним теоријама револуција (Goldstone 2001b: 156). Иако се академско изучавање револуција мора разликовати од ових популарних наратива, важно је усредсредити се на факторе лидерства, као и на њихову (не)способност да постигну прокламоване циљеве. Не изненађује то да револуције често нису успешне у достизању предреволюционарних циљева, али то не значи да је анализа лидерства (и њихових циљева) неважна, већ само да је утицај лидерства на (исходе) револуције веома сложен.

Према Селбину, кључна компонента револуционарног потенцијала у било којој популацији јесте разумевање перцепције популације у погледу доступних и плаузибилних опција пред њима. Под овим опцијама он подразумева „репертоаре за колективну акцију” сачињене од симбола, прича, ритуала и погледа на свет (Selbin 1997: 120). Наведени репертоари актерима пружају неопходне ресурсе за конструкцију стратегија акције за бављење сопственим друштвом. Наиме, револуција ће бити вероватнија у друштвима где се сматра изводљивим решењем за репресију (због нпр. дуготрајне историје побуњеничких активности које се затим славе у народној култури) зато што ће на тај начин задобити распрострањену подршку. За Селбина, од кључног значаја јесте да актери и свет који они производе (култура коју креирају) буду инкорпорирани у било коју озбиљну анализу револуција, пре свега зато што људске мисли и акције (чак и када су случајне и спонтане) чине посредујућу везу између структурних околности и друштвених исхода. Структурне околности не диктирају шта људи раде, већ само стварају одређена ограничења за људске акције и вероватноће. Упркос томе, структурне околности не могу да објасне зашто и како специфичне групе или индивидуе делају и која решења одабирају.

Перцепција да је држава неефикасна и неправедна, а револуционарни опозициони покрети ефикасни и пуни врлина, ретко представља директни исход структурних околности (Goldstone 2001b: 154). Наиме, ратни пораз, глад или фискални слом могу да се интерпретирају као природне или неизбежне катастрофе, а не као резултат некомпетентних државних политика или режима. Слично томе, државна репресија против побуњеника може да буде перципирана као неопходна да би се одржали мир и поредак. С друге стране, акције киднаповања, подметања ватре или бомби могу да се перципирају као кукавички терористички чиновни или као патриотске мере усмерене ка репресивном режиму. Која интерпретација ових догађаја ће преовладати зависиће од способности држава и револуционарних лидера да манипулишу овим перцепцијама, али и од њиховог повезивања са постојећим културним оквирима и пажљиво конструисаним идеологијама (Chong 1993; види и Verejikian 1992).

Када је реч о култури, Селбин тврди да у револуционарном контексту културни фактор чине *приче о отпору и побуни* које неретко превазилазе време, простор и културне границе (Selbin 1993/1999). На пример, он сведочи да су револуционари у Никарагви били инспирисани револуционарима из Мексика и Кубе, чак и да је слика Че Геваре на мајицама била међу најпопуларнијим предметима током Иранске револуције (иако је ајатолах Хомеини касније прогонио левичарске групе). Коначно, Селбин истиче и двојаку кључну улогу

индивидуа или актера у револуционарном процесу: (1) улогу лидера који организују популацију и (што је још важније) артикулишу идеје и идеале око којих се популација окупља и (2) улогу популације која повратно (не) реагује на ове идеје и идеале. Уколико популација позитивно реагује на њих управо од карактеристика те популације ће зависити брзина одвијања револуционарног процеса, као и конкретни напори револуционарних лидера. Занимљиво је да Селбин не нуди једино критику структурних модела, већ и конкретне концепте путем којих је могуће „вратити актера натраг” у анализу револуција (Selbin 1997).

Значајем дискурса за разумевање револуција бавио се Форан, посебно у контексту успона социологије културе у Сједињеним Државама, културних студија у Енглеској и постструктурализма у Француској (Foran 1997c). Он такође излаже аргументе о централности улоге културе у стварању револуција, анализирајући Француску револуцију, али и револуције у Ирану, Источној Европи, Куби, Ел Салвадору и Никарагви. Истовремено, инспирисан је и Токвиловим ставовима о улози идеологије у револуционарним побунама у Француској (Tocqueville 1856/2011), али и Веберовом тезом о успону капитализма услед протестантских идеја (Weber 1904-5/1950). Према Форану, суштина је у „политичким културама отпора и опозиције”, као и у томе како се ове културе интерпретирају и обликују од стране друштвених сила које стварају револуције (Foran 1997c: 201). Уз то, теоретичари револуција нове генерације често користе термин „културни оквир” како би означили дуготрајне претпоставке, вредности, митове, приче и симболе који су распрострањени у популацији (Goldstone 2001b: 154-155).

За Форана је у изучавању револуција од кључне важности била веза између различитих дискурзивних пракси и стварних друштвених сила, а револуција је немогућа без повезаности са „културом побуне” из претходних сукоба у (историјском) памћењу. Наиме, он тврди да пре револуција различите групе у друштву елаборирају вишеструке политичке културе опозиције режиму, а које могу да буду укорењене у дифузним народним веровањима или у историјском памћењу борбе, а понекад и у експлицитним револуционарним манифестима или формално артикулисаним идеологијама (Foran 1997c: 202). У Француској су то, уз драматичан пораст писмености, биле идеје просветитељства које су стварали интелектуалци и припадници средње класе који су делали у тзв. јавној сфери (Habermas 1962/1989), а које су допринеле расту идеја о секуларизацији, слободи и слично, док су у Ирану и у Источној Европи ову улогу имале идеје о исламу, односно антикомунизму.

Међу факторима које такође истичу постструктурни теоретичари налазе се и *идентитети*, а посебно протестни идентитети. За револуције је неопходна производња, као и јачање нових идентитета који су релевантни за револуционарну акцију, насупрот дотадашњим идентификацијама становништва као нпр. сељака, пријатеља или суседа. Дакле, значајан фактор за анализу револуција јесте стварање протестних идентитета као салијентних – односно стварање осећаја припадности групи са заједничким и оправданим незадовољством (и са способношћу да исправи такво стање путем колективне акције), при чему се

издваја значај феномена оквира за колективну акцију (Snow, Rochford, Worden and Benford 1986; Benford and Snow 2000). Може се рећи да протестни идентитети, тј. осећања везаности и блискости према протестној групи, имају три извора (Goldstone 2001b: 153). Прво, група помаже у оправдању и валидацији индивидуалног незадовољства и беса према *status quo*-у, друго, група својим члановима пружа осећај снаге, ефикасности и аутономије и, треће, држава може да креира или оснажи осећања опозиционог идентитета тиме што ће неку групу етикетирати као противничку или непријатељску. Революционарни покрет стиче популарност тиме што потврђује незадовољство и аспирације својих чланова путем ритуала солидарности (као и преко акција које могу да буду и симболичке природе), што доприноси тврдњи да је стварање и одржавање протестних идентитета важан фактор који почива на културним оквирима, идеологијама и „талентованом” лидерству (Goldstone 2001b: 154). Постоје савремени аутори који истичу и улогу родних односа у революционарним покретима, односно говоре о томе да побуне и револуције експлицитно или имплицитно увек имају својеврсну „родну агенду” (Moghadam 1997; Taylor 1999).

Затим, међу осталим уобичајеним критикама које се упућују структурним, односно државоцентричним теоријама револуције, издвајају се и тврдње да друштва утичу на државе подједнако или чак и више него што државе утичу на друштва, као и да је сама дистинкција између државе и друштва неодржива, те да је треба одбацити. Међутим, Гудвин истиче да су ове критике погрешне јер за већину државоцентричних теоретичара аутономија и капацитет државе представљају тек потенцијал или варијаблу, а не нешто што је априорно дато. Затим, типичан марксистички приговор структурним теоријама јесте идеја да државни званичници обично нису аутономни актери, већ појединци који реагују на захтеве владајуће класе или (понекад) милитантних нижих класа. Према Гудвину, и овај приговор полемише само са екстремним верзијама државоцентричних теорија (Goodwin 1997).

Из наведених разлога, најадекватнија критика структурних теорија револуција садржана је у идеји да државоцентрична анализа, као тип структурализма, нужно занемарује намераване (укључујући ту и стратегијске) и културне димензије друштвене акције (Goodwin 1997). Критичари структурних теорија износе снажне аргументе против овог приступа у тумачењу револуција и најчешће инсистирају на несводљивости културних елемената у свакој валидној интерпретацији револуција, а која води порекло од Сјуела (Sewell 1985). Међутим, према Викам-Краулију, тезе о тзв. смрти структурних теорија револуција пред изазовима теорија заснованих на култури и акцији у великој мери су претеране (Wickham-Crowley 1997).

Ипак, Голдстон истиче да је деценијама након што је 1979. године Теда Скочпол изнела основу доминантне парадигме у изучавању револуција (Skocpol 1979) дошло време да се ове структурне идеје „изврну наглавачке” (Goldstone 2001b: 171), као и да доба владавине структурних теорија револуције „делује завршено” (Goldstone 2001b: 175). За структурне теорије стабилност режима је нормална и непроблематична, а задатак теорије био је да изолује кратку и конзистентну листу околности или фактора који доводе у питање ту

стабилност и олакшавају масовну мобилизацију. Према Голдстону, након бројних револуција и побуна из протеклих деценија, кратка и конзистентна листа фактора који доводе до револуција „делује као химера” (Goldstone 2001b: 172). Уз факторе међународних војних притисака и конфликта елита око опорезивања које је наводила Сочпол, потоње анализе револуција истакле су и факторе као што су културе побуне, популацијски притисци, ширење револуционарних идеологија, ефикасно лидерство, неформалне урбане мреже, природне катастрофе, напуштање религијских или националистичких принципа од стране политичког вођства, фактори пола и рода и многи други (види и Goldstone 2003: 76-77).

Другим речима, постало је тешко истражити „околности” револуције (које су структурни теоретичари сводили на државну кризу или конфликт међу елитама) које су постале исувише разноврсне и варијабилне (када се узму у обзир многи историјски случајеви) да би се формулисала општа теорија (Goldstone 2003). Међутим, важно је приметити пролиферацију фактора који се тичу лидерства, идеологија, културе и коалиција, а не само структурних карактеристика режима. С друге стране, Голдстон не одбацује структурне факторе у целини, већ се „извртање наглавачке” на које позива заправо односи на другачији *поглед* на револуције – као на емергентне феномене којима се приступа путем *процесуалне* анализе (Goldstone 2001b: 173-174). С тим у вези, занимљиво је споменути доприносе Чарлса Тилија који је такође покушавао да идентификује најважније друштвене механизме и „велике структуре” које је упоређивао током дугачких историјских периода управо из угла процесуалне динамике (Tilly 1984).

Наиме, Голдстон закључује да један век емпиријских догађаја и истраживања сугерише да је потребно преокренути проблем узрочности револуција. Уместо претпоставке да државе поседују многобројне начине за нормално и стабилно функционисање, а да само мали и специфични скуп околности ствара револуције, неопходно је претпоставити читав низ догађаја (у различитим комбинацијама) који стварају разноврсне револуционарне ситуације. Другим речима, уместо посматрања стабилности као непроблематичне и (затим) „гомилања” околности које воде у револуцију, адекватније је посматрати стабилност као проблем, а револуције као резултат губитка малобројних и релативно крхких околности које одржавају стабилност (Голдстоне 2003: 78). Околности које одржавају стабилност, према Голдстону, обухватају следеће: (1) владари се нашироко перципирају и као ефикасни и као праведни, (2) елите су јединствене и лојалне режиму и (3) масовне групе су у могућности да са сигурношћу остварују животни стандард на који су научили. Државе које испуњавају ове критеријуме су стабилне, а оне које у томе нису успешне могу да постану предмет сукоба, протеста и револуција из веома разноврсних разлога који укључују и структурне и неструктурне (културне итд.) факторе. Фокусирајући се на губитак околности које доводе до стабилности, теорије револуција могу да инкорпорирају и низ динамичких процеса у вези са лидерством, мобилизацијом, културом, рационалним доношењем одлука и томе слично.

Из наведених разлога Викам-Краули тврди да су теоретичари који се фокусирају на структурне факторе у разумевању револуција заправо дистрибуирани дуж континуума, у рангу од већег нагласка на дуготрајне структурне односе у људском понашању, с једне стране, до јачег нагласка на краткорочније промене или контингенције у понашању, с друге стране (што се обично назива друштвеном акцијом) (Wickham-Crowley 1997). У том смислу, теорије Пејца (Paige 1975) и Скочпол (Skocpol 1979), упркос међусобним разликама, налазе се ближе структурном крају тог континуума, док су наративни описи револуционарних догађаја (нпр. код разних историчара револуције) на супротном крају овог спектрума. „Умеренији” теоретичари који у своје анализе инкорпорирају и људску акцију, попут Тилија (Tilly 1978) или Голдстона (Goldstone 1991b), налазе се негде на средини, уз извесна померања како су временом модификовала своја становишта (види Wickham-Crowley 1997: 43).

Уз то, Викам-Краули наводи и да национално специфични „културни” погледи на револуције никада неће превазићи фундаментални проблем „који гласи $n=1$ ” (Wickham-Crowley 1997: 61). За њега, француски културни теоретичар би могао нешто да нам каже о „францускости” Француске револуције, као што би и енглески културни теоретичар могао да открије „енглескост” Енглеске револуције 1640-их, али специфичне „културне” одлике људи или револуционара не могу нам рећи „зашто се револуција догодила овде, а не тамо, сада, а не тада” (Wickham-Crowley 1997: 61). Другим речима, може се рећи да теорије фокусиране на културу или акцију могу да осветле улоге свесне мобилизације, нових идеологија, чак и конвергентне и дивергентне политике постреволуционарних режима. Међутим, и тада ће теоретичари попут нпр. Голдстона (Goldstone 1991b) детаљно анализирати историјско-структурне ситуације у којима идеологије добијају моћ да темељно измене друштво. Из тих разлога, питање да ли је на делу генерација истинских *пост*структурних теоретичара остаје отворено, а до тада је могуће осврнути се на још један важан проблем – феномене кумулативности досадашњег знања о револуцијама и екстраполације о будућим револуцијама.

Кумулативност знања о револуцијама и екстраполације о будућим револуцијама

Веома је важно одговорити на питање о томе да ли постоји кумулативност знања у оквиру компаративно-историјске традиције у социологији револуција? Након протосоциологије и „природне историје” изучавања револуција, те психолошких, функционалистичких и политиколошких теорија (Škorić i Kišjuhas 2014a), а посебно након сазнања структурних теорија револуција (Škorić i Kišjuhas 2014b), на каква сазнања о револуцијама упућују ревизије и критике ових идеја?

Компаративно-историјска анализа је поље истраживања у којем се употребљавају систематска поређења и анализе процеса у времену како би се објаснили исходи на широком плану, а анализирају се феномени попут револуција,

политичких режима, државе благостања и слично (Mahoney 2004). Ову анализу не треба поистовећивати са другим приступима унутар историјске социологије који могу да користе друге методе, попут теорије игара, етнографије, друштвених мрежа и слично. Махони сматра да је компаративно-историјска анализа до сада произвела неколико хипотеза о неопходним и довољним узроцима који се обично сматрају непотребним или тривијалним у друштвеним наукама, међу којима су и следеће тврдње које су од значаја за социологију револуција: „Релативно једнака дистрибуција прихода неопходна је за успешну позну индустријализацију”, „Релативно снажна буржоазија неопходна је за револуцију која води ка демократији”, „Консолидација државе неопходна је за политичку демократију”, „Комбинација слома државе и сељачке побуне довољна је за друштвену револуцију у аграрно-бирокупатским друштвима” итд. (Mahoney 2004: 83-84). Уз то, компаративно-историјска методологија анализира неопходне и довољне узроке на пробабилитички начин.

Резултати показују да је ова традиција драгоценa што се тиче стварања знања у друштвеним наукама, иако методи који се у њој користе немају велики утицај на опште поље методологије. Компаративно-историјске методе се не подучавају чак ни на постдипломском нивоу и мало ко је формално обучен да би их користио (Mahoney 2004: 96). Из тих разлога готово сви радови из ове области могли би да буду методолошки експлицитнији, јер им углавном недостаје „методолошка самосвест”. Такође, због тога највећи број статистичара у друштвеним наукама ни не може компетентно да говори о овим студијама. Према Голдстону, најтрајнији доприноси изучавању револуција, као што су доприноси Бринтона (Brinton 1938/1965), Мура (Moore 1966) и Скочпол (Skocpol 1979), али и Хантингтона (Huntington 1968), Џонсона (Johnson 1966) или Гура (Gurr 1970), изграђени су на темељу компаративних студија случаја, а не на статистичким анализама великих скупова података (Goldstone 2003).

Да ли постоји акумулација знања у компаративно-историјској анализи и изучавању револуција? Голдстон тврди да постоји, као и да је компаративно-историјска анализа револуција водила у стабилни прогрес када је реч о осветљавању овог феномена (Goldstone 2003: 42). За њега, историјске студије случаја револуција у социологији сукцесивно су се ослањале на претходне анализе на кумулативан и ригорозан начин, као што су и проширивале обим и детаље теорије, истовремено продубљујући емпиријско знање. На темељу неколико различитих теорија, укључујући ту и Скочпол (Skocpol 1979), Форана (Foran 1997b), Гудвина (Goodwin 2001b), као и сопствену теорију (Goldstone 1991b), Голдстон ће апстраховати пет кључних околности за почетак револуционарне епизоде: (1) криза државног ауторитета у којој се држава (од стране елита и становништва) перципира као неефикасна и неправедна, (2) криза односа међу елитама у којој елите постају подељене, отуђене и поларизоване на фракције, (3) криза масовног благостања у којем урбаним и/или руралним групама постаје тешко да (познатим средствима) одрже животни стандард на који су научили, (4) појава коалиције између елите и становништва у име напада на ауторитет државе, (5) опозициона идеологија која повезује елиту и масовне групе у свом нападу на ауторитет која оправдава тај напад и сугерише алтер-

нативну основу ауторитета (Goldstone 2003: 81-82). Голдстон напомиње и да присуство неке од ових околности може да води у политичку кризу, укључујући ту и сељачку буну, урбану побуну, револт или пуч елита, грађански рат и слично, али да комбинација *свих* наведених околности ствара истинску револуционарну ситуацију.

С тим у вези, и Колинс ће тврдити да постоји релевантна макросоциологија (револуција) након опадања традиционалне марксистичке парадигме. За њега, структурне и/или државоцентричне теорије револуције и идеологије, односно теорије политичких и идеолошких промена, социологији су подариле кохерентни модел који може да објасни многе варијанте које чине богатство модерне историје. У оквиру ових теорија постоје бројни сукоби око нагласка кључних фактора у теорији, али и многа преклапања која имплицирају да се постигло „нешто чврсто” у језгру опште теорије (Collins 1993: 127; види Cole 1992 и Škorić 2010). На основу свега наведеног, историјски посматрано, може се рећи да се револуционарни покрети јављају и бивају успешни када је пет фактора симултано присутно (DeFronzo 2006b).

(1) Један кључни елемент јесте развој веома високог степена незадовољства постојећим политичким или економским системима код великог дела популације. То масовно незадовољство обично је резултат једног од три процеса: (а) опадања животног стандарда услед рапидног раста популације, економских проблема или политике, рата или неких других фактора, (б) промене у моралној прихватљивости постојећих животних стандарда, када људи почињу да верују да њихови животи треба да буду бољи (та промена становишта може да буде резултат контакта са људима из других друштава, порука коју шаљу морални ауторитети или религијске вође итд.), (ц) периода општег побољшања животних стандарда који прати знатно опадање, где период побољшања подиже очекивања и наду које бивају изневерене накнадним пропадањем или погоршањем економских услова.

Да би незадовољство довело до револуционарног покрета људи морају да почну да верују како њихове невоље нису последица само тренутне државне управе, већ и друштвених институција друштва. Усмеравање кривице на овај начин обично је резултат напора вођа револуционарних покрета и идеологија које стварају или заговарају. У прошлости су револуционарни лидери долазили углавном из елитног дела друштва, а елите су у суштини људи који поседују културно дефинисане карактеристике које их квалификују за лидерске позиције у друштву уопште (види Goldstone 1999). У многим друштвима у том смислу се рачунају интелигенција (у најширем значењу), образовање и таленат. Понекад припадници елите постају отуђени од свог друштва, односно од постојећих институција из бројних разлога, а често бивају морално згрожени неким аспектима друштвеног система, као што је на пример репресивна политика режима. Или могу да се осећају метом дискриминације или предметом забране када се ради о приликама и шансама, а које су последица политичког, друштвеног или економског система.

(2) Без обзира на разлог постојања поделе унутар елитног слоја други фактор у успешним револуционарним покретима заједно са масовним незадовољством ствара могућност да дисидентске елите могу да постану вође и организатори незадовољне масе и да могу да им понуде идеологију преко које се одвија мобилизација, као и мотивисање. Та идеологија обично укључује системску критику постојећег режима и његове политике, објашњење потребе за револуционарним покретом, план за свргавање групе која има моћ и предлог за револуционарне промене у друштву. Како би револуција била успешна, револуционарна идеологија треба да садржи концепт који омогућава основу за уједињење различитих група и друштвених класа у револуционарном савезу који жели да свргне постојећи режим.

(3) Мотив за уједињењем јесте трећи важан фактор у успешним револуционарним покретима. Уједињујућа тема може да буде мржња према одређеном владару, али и национализам врло често успева да уједини различите групе против колонијалних режима или чак управа које служе страном интересу (нпр. Smelser 1962).

(4) Четврти елемент за успешни револуционарни покрет јесте опадање легитимитета и капацитета принуде државе. То може бити последица неког пораза у рату за који се криви одређена влада, финансијске кризе или губитка вере у личност диктатора. У таквим ситуацијама предреволуционарни режим обично нема капацитет да потисне револуционарне покрете.

(5) Веома је важна чињеница да ли друге нације интервенишу или не приликом покушаја потискивања револуционарног покрета. Ако свет допушта или одобрава или подржава револуционарни покрет у одређеном друштву и не жели да помогне режиму, револуционарни покрет има шансе да успе (нпр. Eisenstadt 1978).

Дакле, успешне револуције готово увек су укључивале симултано присуство свих пет фактора: масовно незадовољство, поделе међу елитама (где неки појединци постају револуционарни лидери), развој, пропагацију и широко прихватање идеологије која током процеса дефинисања проблема старог режима и позива на преврат може да уједини различите друштвене групе и класе у подршци револуционарном покрету, опадање капацитета принуде државе, те светски контекст који макар тренутно допушта револуционарни покрет. Другим речима, могуће је поставити питање о трајним трендовима или општем аналитичком оквиру када је реч о револуцијама (види и Goldstone 2001b). Друштвени конфликт око политичког система стар је колико и цивилизација и конфликти међу друштвеним елитама за контролу власти личили су на циркулацију, односно кружење вођства, тако да су Европљани првобитно почели да говоре о револвирању елита које се надмећу за власт, односно о револуцијама. Ипак, постепено су филозофски концепти просветитељства (и све јача вера у способност човечанства да контролише природу и мења друштво) довели до тога да се под револуцијом подразумева промена система државне управе или других институција, укључујући ту и облик економског система друштва.

На крају је подстицајно размотрити поједине екстраполације о будућим револуцијама. С тим у вези, занимљива је теоријска полемика између „структурног ревизионисте” Гудвина (Goodwin 2001b) и „постструктурног” теоретичара Селбина (Selbin 2001). Наиме, Гудвин сматра да је доба револуција прошло, док Селбин инсистира на томе да је потенцијал за револуцију у времену након Хладног рата остао исти. Гудвин период од 1945. до 1991. године назива „добом револуција”, а своју тврдњу да ће се револуције у будућности ређе дешавати заснива на тези да је повећање моћи мултинационалних корпорација и финансијских институција смањило релативну моћ многих држава. На овај начин држава је постала мање вредна за револуционаре који желе промену. Он такође истиче (и напомиње да је то вероватно и плаузибилније објашњење) да без примера Совјетског Савеза као снажне и моћне индустријализоване алтернативе капиталистичком систему, привлачност и изводљивост револуција опадају. И коначно, он верује да је ширење демократије које је делимично резултат одређених револуција из доба Хладног рата (када престаје европски колонијализам) срушило неке од најсуровијих диктатора и да је тај процес најзаслужнији за опадање фреквентности револуција. Гудвинов аргумент јесте и чињеница да ниједан револуционарни покрет никада није срушио консолидовани демократски режим. У међуратним годинама десничарски покрети су уништили демократске режиме у Немачкој, Италији и Шпанији, али ти режими су били нови, односно ниједан није био консолидована демократија. Данас постоји талас транснационалне демократизације, како то види Гудвин, који се шири по деловима источне Азије, источне Европе, Латинској Америци и у мањој мери у Африци.

С друге стране, Селбин указује на чињеницу да се јаз између „оних који имају и оних који немају” повећава, да неолиберализам није испунио своја обећања, тако да револуције и даље остају врло вероватне у будућности (Selbin 2001). Он не негира демократизацију, на пример у Латинској Америци, али наглашава да су демократске праксе у тим државама (рецимо Боливији, Колумбији, Мексику и Перуу) врло слабе. Оне су врло ретко инклузивне, односно засноване су на некој врсти пактова међу елитама, где је последица маргинализација великог дела (нарочито урођеничке) популације. У неким другим државама поред поменутог Перуа (Венецуела, Парагвај и Еквадор) јављају се и даље државни удари или бивају једва спречени, тако да војска још увек игра одлучујућу улогу у многим наведеним државама тог региона.

Упркос томе, Гудвин истиче да демократија као таква нуди могућност да гласачи казне политичаре и да извуку неке користи од економских и политичких елита, због чега се смањују мотиви за покретањем револуције (Goodwin 2001a). Такође, напомиње и да су најмање вероватни покрети и револуције који би озбиљно довели у питање капиталистички систем, што значи да је ипак најважнији екстерни елемент који утиче на фреквентност револуција, а не интерни, односно чињеница да ли је нека држава демократска или не. Дакле, он тврди да су политичке трансформације довеле до ситуације у којој нема потенцијала за револуционарне конфликте, што би значило да демократија има контрареволуционарне последице. Ипак, демократија не елиминише друштво-

ни конфликт, она само нуди политички простор или политичке могућности у чијим оквирима групе које нису на власти могу да изазивају политички ауторитет државне управе. На тај начин револуција може да се тумачи као последње уточиште политички и економски депривилегованих група када недемократска власт одбија њихове захтеве или исказивање незадовољства. У демократији је ситуација другачија јер би требало да овим групама омогући да искажу своје незадовољство, тако да се смањује вероватноћа покретања револуције.

Селбин (Selbin 2001) попут Гудвина помиње талас демократизације, али пише да је он сигурно у прошлом веку био шири, што не значи да је био и дубљи. Анализирајући Латинску Америку он закључује да су сиромаштво и неједнакост у порасту, што би требало да значи да је и мотивација за револуционарну промену исто у порасту. Поред тога, Латинска Америка пролази кроз период великих капиталистичких трансформација, а у њој су неолибералне реформе биле прилично неуспешне у побољшању благостања популација. Селбин чак наводи податке да више људи у Латинској Америци и на Карибима живи у сиромаштву него пре двадесет година. И коначно, чињеница је да су револуције део политичке културе и традиције Латинске Америке преко 500 година. За њега је неолиберална економија врло слична империјализму и пошто она није испунила очекивања нове и будуће револуције су врло вероватне. Дакле, на крају се може рећи да је једна од највећих дебата у оквиру савремене социологије револуција у вези са тим да ли је доба револуција завршено или не, иако је тешко оспорити тезу да су (добро успостављена) демократија и револуција „обрнуто сразмерни”. Оно што је посебно интересантно јесте да главни актери дебате наступају са својих специфичних и несумњиво софистицирани(ји)х државоцентричних, односно актероцентричних позиција – Гудвинови аргументи се позивају на структурне одлике (демократске) државе, док Селбин истиче о незадовољству актера и културама револуције. Та чињеница сведочи о трајном значају структурних приступа у промишљању револуција, без обзира на то да ли се њихове претпоставке прихватају или одбацују.

Литература:

1. Arjomand, S. A. (1986). Iran's islamic revolution in comparative perspective. *World Politics* 38 (3): 383-414.
2. Arjomand, S. A. (1992). A demographic theory of revolution: Or, sociology as sorcery? *Contemporary Sociology* 21 (1): 3-8.
3. Aya, R. (1979). Theories of revolution reconsidered: Contrasting models of collective violence. *Theory and Society* 8 (1): 39-99.
4. Benford, R. D. and D. A. Snow (2000). Framing processes and social movements: An overview and assessment. *Annual Review of Sociology* 26: 611-639.
5. Berejikian, J. (1992). Revolutionary collective action and the agent-structure problem. *American Political Science Review* 86 (3): 647-657.
6. Brinton, C. (1938/1965). *The Anatomy of Revolution*. New York: Vintage Books.

7. Chong, D. (1993). Coordinating demands for social change. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 528 (1): 126-141.
8. Clark, S. (1995). *State and Status: The Rise of the State and Aristocratic Power in Western Europe*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
9. Cole, S. (1992). *Making Science: Between Nature and Society*. Cambridge: Harvard University Press.
10. Collins, R. (1993). Maturation of the state-centered theory of revolution and ideology. *Sociological Theory* 11 (1): 117-128.
11. DeFronzo, J. V. (ed.) (2006a). *Revolutionary Movements in World History: From 1750 to the Present*. Three Volumes. Santa Barbara: ABC-CLIO.
12. DeFronzo, J. V. (2006b). Introduction. In: J. V. DeFronzo (2006a), pp. xix-xxii.
13. Dunn, J. (1982). Understanding revolutions. *Ethics* 92 (2): 299-315.
14. Davies, J. C. (1962). Toward a theory of revolution. *American Sociological Review* 27 (1): 5-19.
15. Dunning, C. (1997). Does Jack Goldstone's model of early modern state crisis apply to Russia? *Comparative Studies in Society and History* 39 (3): 572-592.
16. Eisenstadt, S. (1978). *Revolution and the Transformation of Societies: A Comparative Study of Civilizations*. New York: Free Press.
17. Emirbayer, M. and J. Goodwin (1994). Network analysis, culture, and the problem of agency. *American Journal of Sociology* 99 (6): 1411-1454.
18. Foran, J. (1993). Theories of revolution revisited: Toward a fourth generation? *Sociological Theory* 11 (1): 1-20.
19. Foran, J. (ed.) (1997a). *Theorizing Revolutions*. New York: Routledge.
20. Foran, J. (1997b). Comparative-historical sociology of Third World social revolutions: Why a few succeed, why most fail. In: Foran (1997a), pp. 221-261.
21. Foran, J. (1997c). Discourses and social forces: The role of culture and cultural studies in understanding revolutions. In: Foran (1997a), pp. 197-220.
22. Foran, J. (2005). *Taking Power: On the Origins of Third World Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
23. Foran, J. and J. Goodwin (1993). Revolutionary outcomes in Iran and Nicaragua: Coalition fragmentation, war, and the limits of social transformation. *Theory and Society* 22 (2): 209-247.
24. Goldfrank, W. L. (1979). Theories of revolution and revolution without theory: The case of Mexico. *Theory and Society* 7 (1-2): 135-165.
25. Goldstone, J. A. (1980). Theories of revolution: The third generation. *World Politics* 32 (3): 425-453.
26. Goldstone, J. A. (1985). The origins of the English revolution: A demographic approach. *The Journal of Economic History* 45 (2): 454-458.
27. Goldstone, J. A. (1986). State breakdown in the English revolution: A new synthesis. *The American Journal of Sociology* 92 (2): 257-322.
28. Goldstone, J. A. (1988). East and West in the seventeenth century: Political crises in Stuart England, Ottoman Turkey, and Ming China. *Comparative Studies in Society and History* 30 (1): 103-142.
29. Goldstone, J. A. (1991a). Ideology, cultural frameworks, and the process of revolution. *Theory and Society* 20 (4): 405-453.
30. Goldstone, J. A. (1991b). *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
31. Goldstone, J. A. (1994). Is revolution individually rational? Groups and individuals in revolutionary collective action. *Rationality and Society* 6 (1): 139-166.

32. Goldstone, J. A. (1997). Population growth and revolutionary crises. In: Foran (1997a), pp. 100-116.
33. Goldstone, J. A. (1998). Initial conditions, general laws, path dependence, and explanation in historical sociology. *The American Journal of Sociology* 104 (3): 829-845.
34. Goldstone, J. A. (ed.) (1999). *Who's Who in Political Revolutions: Seventy-three Men and Women Who Changed the World*. Washington: Congressional Quarterly Inc.
35. Goldstone, J. A. (2001a). An analytical framework. In: Katz (2001), pp. 9-29.
36. Goldstone, J. A. (2001b). Toward a fourth generation of revolutionary theory. *Annual Review of Political Science* 4: 139-187.
37. Goldstone, J. A. (2003). Comparative historical analysis and knowledge accumulation in the study of revolutions. In: J. Mahoney and D. Rueschemeyer (eds), *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. New York: Cambridge University Press, pp. 41-90.
38. Goldstone, J. A. and B. Useem (1999). Prison riots as microrevolutions: An extension of state-centered theories of revolution. *The American Journal of Sociology* 104 (4): 985-1029.
39. Goodwin, J. (1994). Toward a new sociology of revolutions. *Theory and Society* 23 (6): 731-766.
40. Goodwin, J. (1997). State-centered approaches to social revolutions: Strengths and limitations of a theoretical tradition. In: Foran (1997a), pp. 9-35.
41. Goodwin, J. (2001a). Is the age of revolution over? In: Katz (2001), pp. 272-281.
42. Goodwin, J. (2001b). *No Other Way Out: States and Revolutionary Movements, 1945-1991*. Cambridge: Cambridge University Press.
43. Gould, R. V. (1991). Multiple networks and mobilization in the Paris Commune, 1781. *American Sociological Review* 56 (6): 716-729.
44. Gurr, T. R. (1970). *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.
45. Habermas, J. (1962/1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge: The MIT Press.
46. Himmelstein, J. L. and M. S. Kimmel. (1981). States and revolutions: The implications and limits of Skocpol's structural model. *The American Journal of Sociology* 86 (5): 1145-1154.
47. Hobsbawm, E. J. (1962/1996). *The Age of Revolution: 1789-1848*. First Vintage Books Edition. New York: Random House/Vintage Books.
48. Hobsbawm, E. J. (1973). *Revolutionaries: Contemporary Essays*. London: Phoenix.
49. Homer-Dixon, T. F. (1994). Environmental scarcities and violent conflict: Evidence from cases. *International Security* 19 (1): 5-40.
50. Huntington, S. P. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven and London: Yale University Press.
51. Johnson, C. (1966). *Revolutionary Change*. Boston: Little Brown & Company.
52. Katz, M. N. (ed.) (2001). *Revolution: International Dimensions*. Washington: Congressional Quarterly Press.
53. Lachmann, R. (1997). Agents of revolution: Elite conflicts and mass mobilization from the Medici to Yeltsin. In: Foran (1997a), pp. 71-98.
54. Lichbach, M. I. (1995). *The Rebels' Dilemma*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
55. Mahoney, J. (2004). Comparative-historical methodology. *Annual Review of Sociology* 30: 81-101.
56. Marx, K. (1852/2008). *The 18th Brumaire of Louis Bonaparte*. Rockville: Wildside Press.

57. Marx, K. and F. Engels (1848/2007). *The Communist Manifesto*. New York: International Publishers.
58. McAdam, D. (1980). Recruitment to high risk activism: The case of freedom summer. *American Journal of Sociology* 92 (1): 64-90.
59. McAuley, C. (1997). Race and the process of the American revolutions. In: Foran (1997a), pp. 163-196.
60. Moghadam, V. M. (1997). Gender and revolutions. In: Foran (1997a), pp. 133-162.
61. Moore, B. (1966). *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Middlesex: Penguin University Books.
62. Opp, K. D. and W. Roehl (1990). Repression, micromobilization and political protest. *Social Forces* 69 (2): 521-547.
63. Paige, J. M. (1975). *Agrarian Revolution: Social Movements and Export Agriculture in the Underdeveloped World*. London: The Free Press.
64. Parsa, M. (2000). *States, Ideologies, and Social Revolutions: A Comparative Analysis of Iran, Nicaragua, and the Philippines*. Cambridge University Press.
65. Scott, J. (1979). Revolution in the revolution: Peasants and commissars. *Theory and Society* 7 (1-2): 97-134.
66. Selbin, E. (1993/1999). *Modern Latin American Revolutions*. Second Edition. Boulder: Westview Press.
67. Selbin, E. (1997). Revolution in the real world: Bringing agency back in. In: Foran (1997a), pp. 118-132.
68. Selbin, E. (2001). Same as it ever was: The future of revolution at the end of the century. In: Katz (2001), pp. 284-297.
69. Sewell, W. H., Jr. (1985). Ideologies and social revolutions: Reflections on the French case. *Journal of Modern History* 57 (1): 57-85.
70. Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
71. Skocpol, T. (1982). Rentier state and Shi'a Islam in the Iranian revolution. *Theory and Society* 11 (3): 265-283.
72. Skocpol, T. (1985). Cultural idioms and political ideologies in the revolutionary reconstruction of state power. A rejoinder to Sewell. *Journal of Modern History* 57 (1): 86-96.
73. Skocpol, T. (1994). *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press.
74. Smelser, N. J. (1962). *Theory of Collective Behavior*. New York: The Free Press.
75. Snow, D. A., E. B. Rochford, Jr., S. K. Worden and R. D. Benford (1986). Frame alignment processes, micromobilization, and movement participation. *American Sociological Review* 51 (4): 464-481.
76. Snow, D. A., L. A. Zurcher, and S. Ekland-Olson (1980). Social networks and social movements: A microstructural approach to differential recruitment. *American Sociological Review* 45 (5): 787-801.
77. Škorić, M. (2010). *Sociologija nauke: mertonovski i konstruktivistički programi*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
78. Škorić, M. i A. Kišjuhas (2014a). Razvoj i metateorija sociologije revolucija. *Sociološki pregled* 48 (3): 303-332.
79. Škorić, M. i A. Kišjuhas (2014b). Strukturne teorije revolucija. U: V. Sokolovska i Ž. Lazar (ur.), *Regioni i regionalizacija 3: sociološki aspekti*. Novi Sad: Filozofski fakultet i Odsek za sociologiju, str. 41-71.
80. Taylor, V. (1999). Gender and social movements: Gender processes in women's self-help movements. *Gender and Society* 13 (1): 8-33.
81. Tilly, C. (1978). *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House.

82. Tilly, C. (1984). *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russell Sage Foundation.
83. Tocqueville, A. de (1856/2011). *Ancien Régime and the French Revolution*. Edited by Jon Elster. New York: Cambridge University Press.
84. Trimberger, E. K. (1978). *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt, and Peru*. New Brunswick: Transaction Books.
85. Urdal, H. (2005). People vs. Malthus: Population pressure, environmental degradation and armed conflict revisited. *Journal of Peace Research* 42 (4): 417-434.
86. Weber, M. (1904-5/1950). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Charles Scribner's Sons and London: George Allen & Unwin.
87. Wickham-Crowley, T. P. (1994). States and societies in revolution: Two steps forward, perhaps one step back? *Theory and Society* 23 (6): 777-783.
88. Wickham-Crowley, T. P. (1997). Structural theories of revolution. In: Foran (1997a), pp. 36-70.

REVISION AND CRITIQUE OF THE STRUCTURAL THEORY OF REVOLUTION: TO POSTSTRUKTURNIM THEORIES

Summary: This paper presents recent theoretical findings in the sociology of revolutions which imply a review and/or a critique of the structural theories of revolution. In this regard, it is problematized whether these are genuine poststructural theories of revolution, or is that structural theories of revolution still play an important role in sociology. Contemporary theories of revolution that attribute greater role to factors such as actors, ideology and culture in explaining revolutions are presented, i.e. the theories that do not focus solely on the crisis and the collapse of state structures. The conclusions concerning the cumulative character of knowledge about revolutions are given, together with some extrapolations on future revolutions.

Key words: revolution, structural theories of revolution, poststrukturne theory of revolution, state actors, ideology, culture

АНА БИЛИНОВИЋ *
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 316.48:316.356.2
Монографска студија
Примљен: 05.01.2015
Одобен: 27.01.2015

ДОПРИНОС КЛАСИЧНИХ ТЕОРИЈА ДРУШТВЕНОГ СУКОБА ПРОУЧАВАЊУ ПОРОДИЧНИХ И БРАЧНИХ КОНФЛИКАТА **

Сажетак: У раду се анализира теоријско наслеђе класичних теоретичара друштвеног сукоба, са посебним освртом на могућност његове примене на пољу анализирања породичних и брачних конфликта. Иако се садржаји класичних теорија друштвеног сукоба преодминантно баве макро-системском анализом друштвених односа сарадње и сукоба, са акцентом на бројна питања која се односе на међугрупни конфликт, омогућили су увиде у неке од универзалних принципа који су у основи сукоба различитог нивоа и природе. Прецизније, наведеним теоријским садржајима истакнуте су пропозиције везане за бројне димензије друштвених сукоба (учесталост, интензитет, степен насилности и исход), које је неопходно имати у виду (и) приликом анализирања породичних и брачних конфликта.

Кључне речи: друштвени сукоб, концепт ресурса, брак, породица, теорија коалиција

Увод

Тема породичних и брачних конфликта представља „опште место“ у области психологије породице и социологије породице. У оквиру социологије породице, теоријска елаборација на ову тему кретала се у правцу идентификовања узрока конфликтности у породици и браку, позивањем, у контексту савремених друштва, на процес растуће плурализације и флексибилност / променљивост партнерства, процес индивидуализације и дестрадиционализације родних улога, као и на све веће аспирације жена у раду и каријери, које нису праћене одговарајућим променама у понашању мушкараца у домаћем раду и родитељству. Допринос психолога наведеној тематици остварен је развојем кон-

---

* anabilinovic@gmail.com

** Рад је настао током рада на пројекту Значај партиципације у друштвеним мрежама за прилагођавање евроинтеграцијским процесима (број пројекта – 179037), финансираном од стране Министарства за науку.

цепата нормалних процеса у породици, објашњењем психодинамике породичних и брачних односа, илустровањем модела породичних адаптивних стратегија (в. Moen and Wethington 1992), као и анализирањем стилова „руковођења“ породичним и брачним конфликтима.

У периоду 1970-их запажа се интересовање бројних теоретичара на пољу породице (в. Chafetz 1980; 1981; Sprey 1969; 1971; 1972; Rodman 1969; 1972; Heer 1963; Gillespie 1971; Safilios-Rothchild 1970; Rogers 1974; Blood and Heer 1963; McDonald 1977) за могућност примене теоријског наслеђа класичних теоретичара друштвених сукоба (в. Marx 1867/2008; Marks i Engels 1989; Dahrendorf 1959; Zimel 2008; Coser 1957; Veber 1976) у области анализирања породичних и брачних конфликта. Прецизније, пажња се посвећује анализи димензија друштвеног сукоба (учесталости, интензитета, степену насилности и исходу сукоба) и покушају примене теоријских и емпиријских налаза о наведеним димензијама друштвеног сукоба у области проучавања породичних и брачних конфликта.

Идејно наслеђе класичних теоретичара друштвеног сукоба

За разлику од функционалистичких теорија, класичне теорије друштвеног сукоба виде сваку друштвену структуру као испуњену тензијама и конфликтима. Иако постоји много различитих теорија сукоба, све се слажу у схватању да је неједнакост покретачка снага сукоба, а сукоб главни покретач људских односа (Turner 2009).

Карл Маркс је средишња фигура међу класичним теоретичарима друштвеног сукоба и заједно са Макс Вебером представља интелектуалног родоначелника теорија сукоба. Маркс је сагледавао историју људског друштва као историју класних борби, а друштво као историјски структурисан тоталитет (целину друштвених односа и друштвеног деловања) који има своју унутрашњу логику (Маркс и Енгелс 1989). Друштво је истовремено и противречна целина, бивајући непосредно производ узајамне делатности људи, са друге стране, поседујући сопствене законе који детерминишу човеково биће (Turner 2009: 41). Конфликтна природа самог друштва произилази из противречности између друштвених закона историје и људске слободе.

Док је Маркс елаборирао конфликтни потенцијал друштва кроз постојање класног сукоба, Вебер је у друштву видео мноштво потенцијалних конфликтних сегмената, односне различитих друштвених група, класа, слојева и политичких партија. Тврдио је да постоји стална борба за доминацијом унутар сваке сфере друштва и између њих, где је економска сфера област перманентних сукоба, како међу класама тако и међу политичким интересима.¹ Маркс и

---

¹ За разлику од Маркса, Вебер је сматрао да је контрола над средствима за производњу само један од неколико основа неједнакости, поред статуса, славе, престижа, моћи и политике. Тиме неједнакост није само питање „имања или немања“ контроле над средствима за производњу, већ је у питању вишедимензионалан процес у коме се неједнакости међу људима пружају дуж неколико димензија: класе (економска димензија), статусне групе (престиж, слава) и партије (димензија моћи) (Turner 2009: 43).

Вебер су водили „тиху дебату“ на пољу схватања конфликта и промена. За Маркса је неједнакост неизоставно изазивала сукобе између надређених и подређених и потом, друштвену промену. За Вебера је неједнакост повећавала вероватноћу избијања конфликта, али одређене околности у датој ситуацији су могле да потпомогну или спрече појаву „харизматских вођа“ који могу да мобилишу присталице које би учествовале у сукобу (Ђурић 1964).

Георг Зимел се нарочито занимао за проучавање друштвених сукоба (в. Zimel 2008). Као и Макс Вебер, сматрао је да је модерни свет, за разлику од предмодерног, мултидимензионалног карактера, што имплицира да људи живе у различитим социјалним и културним миљеима. С обзиром на ову разноврсност, претпоставио је неминовно постојање друштвених сукоба. Изграђујући своје схватање друштвених сукоба у супротности према Марксовом, који је класне сукобе видео као покретаче историје и друштвеног развоја, Зимел је друштвене сукобе видео као процесе који не могу да допринесу значајним друштвеним променама (Zimel 2008: 85-86). У том смислу их је посматрао (само) као један од облика структуралних релација у друштву, што је евидентно из његовог става да друштву треба неки квантитативни однос хармоније и дисхармоније, асоцијације и конкуренције, наклоности и одбојности да би (се) дошло до неког одређеног облика (Zimel 2008). Како веома различити људи, заузимајући различите положаје у друштвеној структури, теже остваривању сопствених циљева, то их неминовно води до међусобних сукоба у остваривању интереса, што не мора имати искључиво негативне последице. По Зимелу, конкуренција као облик борбе и сукоба има више позитивних последица, тако да се уопштено и сами друштвени сукоби требају посматрати као процеси који врло често воде ка „подруштвљавању“ (в. Zimel 2008: 93), односно комуникацији и размени различитих вредности у самим сукобима или као последица сукоба.

Луис Козер несумњиво припада теоретичарима друштвеног сукоба, иако његова социологија припада и функционализму. Козер се рано заинтересовао за Зимелову социологију друштвених сукоба (Zimel 2008) и тиме допринео актуализацији његових идеја у савременој социологији. Концепт друштвеног сукоба за Козера има средишњи значај при разумевању најважнијих подручја друштвених односа. Руководећи се овом идејом, показао је велику заинтересованост за функционалне аспекте конфликта у друштву (Kozier 2007: 13), сматрајући да друштвени сукоби не морају нужно резултирати негативним и разорним последицама. За њега је потпуно хармонична група емпиријски нереална и теоријски немогућа, јер представља негацију животног процеса.

У делу *Функције друштвених сукоба* (Kozier 2007) дефинисао је друштвене сукобе као „борбу око вредности и захтева за оскудним положајима, моћи и ресурсима, у којој су циљеви противника да неутралише, повреди или уништи своје супарнике“ (Козер 2007: 14). Слагао се са Зимелом око постојања агресивних или непријатељских импулса код људи и веровао је да константни контакт у односима може да створи конфликт и нестабилност унутар групе структуре. Природа непријатељства и конфликта варира из социјалних разлога, укључујући друштвено-структурне факторе, где спадају финансијска

стабилност, јасно дефинисане друштвене улоге, породична љубав и пажња, као и практична и емоционална подршка која долази изван нуклеарне породице (Kozer 2007).

Козер је покушао да објасни како структурни фактори ступају у интеракцију са емоцијама људи и истакао је да конфликт има мноштво функција (обично доводи до друштвене промене, може да стимулише иновацију), а док постоји нека спољашња (рат) или унутрашња (грађански немир) претња, доводи и до повећања централизације моћи (Kozer 2007). Када говори о пореклу сукоба, обраћа више пажње од већине теоретичара сукоба на улогу људских емоција (Chafetz 1981). Истовремено, Козер тврди да облици које непријатељство и сукоб могу да имају и њихова релативна фреквентност у различитим ситуацијама морају бити објашњени преко друштвених институција и друштвених улога. Дobar пример су разлике међу државама по питању начина на који се деца „боре“ са родитељима. У питању је однос у којем је неизбежна присутност неке врсте озлојеђености, међутим, такође постоје и интеркултурне варијације у родитељском ауторитету, финансијској (не)завистости деце, емоционалној подршци изван нуклеарне породице итд.

Козер је посебну пажњу посветио сукобу између некада блиских појединаца и друштвених група и на тој основи посматрао интензитет сукоба као последицу степена блискости страна укључених у сукоб. Сматрао је да су за разлику од унутрашњих (интрагрупних) друштвених сукоба, спољашњи (интергрупни) друштвени сукоби мањег интензитета (Kozer 2007: 116-142).

Дело Ралфа Дарендорфа *Класа и класни конфликт у индустријском друштву* (Dahrendorf 1959) преформулисало је нека основна схватања друштвених сукоба, постављена још у марксизму. Дарендорф је посматрао класну структуру друштва као структуру професионалних положаја из којих проистиче (не)могућност партиципирања у власти. Тврдио је да сукоб има покретачку снагу, односно, да последице и смисао друштвених сукоба леже у подстицању промена глобалних друштава и његових делова, при чему могу допринети и очувању система (Dahrendorf 1959; Tarnier 2009).²

Породични и брачни конфликти у перспективи димензија друштвеног сукоба

У покушају демонстрирања потенцијала класичних теорија друштвеног сукоба за адекватније разумевање породичних и брачних конфликта, поједини теоретичари на пољу породице (в. White and Klein 2008; Chafetz 1980; 1981; Sprey 1969) истакли су фокус теоретичара друштвених сукоба на а) сукоб унутар група, који подразумева сукобе у интеракцији чланова породице; и б) су-

---

² Дарендорф је критиковао Марксово схватање о дихотомном класном моделу друштва, као и његово схватање по коме радничка класа у капиталистичком друштву постаје све хомогенија. Насупрот оваквом виђењу, Дарендорф запажа да у савременом индустријском друштву долази до хетерогенизације радничке класе, која се претвара у хијерархију различитих професионалних положаја у чијим оквирима влада борба за очување личних и професионалних интереса (Dahrendorf 1959).

коб између група, односно класни конфликт. Друштвена група као што је породица структурално је изложена уједно сукобима унутар ње и између група. Тиме су променљиве унутар структуре групе (припадност, старост, пол) и структуре ситуације (компетиција и кооперација) у директној вези са степеном сукоба (White and Klein 2008: 188).

Бројни теоретичари на пољу породице (в. Chafetz 1980;1981; Sprey 1969; 1971; 1972; Rodman 1969; 1972; Heer 1963; Gillespie 1971; Safilios-Rothschild 1970; Rogers 1974; McDonald 1977) искористили су теоријска схватања теоретичара друштвених сукоба, посебно њихову елаборацију концепта ресурса³, као и димензија друштвених сукоба (интензитета, учесталости, степена насилности и исхода сукоба) при анализи породичних и брачних конфликта. Сматрали су да ће (се) на тај начин доћи до свеобухватније и прецизније теоријске грађе о породичним и брачним конфликтима, за разлику од симплификованог схватања породичних и брачних конфликта као примарног узрока породичне дезинтеграције (Spray 1969).⁴

Радови два теоретичара друштвених сукоба (в. Kozer 2007; 1959; Zimel 2008) посебно су допринели разумевању интензитета породичних и брачних конфликта. Сама димензија интензитета сукоба се односи на меру емоционалне ангажованости присутне код учесника током сукоба. У књизи *Функције друштвеног сукоба* (Kozer 2007) Козер се позива на Зимелову тврдњу да ће се у односима у којима особе учествују својом целокупном личношћу вероватно јавити осећања љубави и мржње, привлачења и непријатељства (Kozer 2007: 82).⁵ Назначено имплицира да постоји више повода за настанак непријатељ-

³ Концепт ресурса је у фокусу теорија друштвеног сукоба. Истакнуто је да је основно схватање класичних теоретичара друштвеног сукоба да су сукоби последица друштвених неједнакости, тачније неједнаке расподеле и борбе око моћи и оскудних ресурса као што су новац, престиж, посао, смештај, секс, љубав, наклоност (в. Turner 2009: 378; Chafetz 1981: 159-161; Билиновић 2013) и ресурса који се односе на културне симболе (в. Collins, наведено према Turner 2009: 378). Ограниченост ресурса материјалне природе, затим времена, физичке и психичке енергије (пажње и преданости) карактерише све људске односе у већем или мањем степену (Ленски, наведено према Chafetz 1981: 159). Пошто су ресурси ограничени, регуларни партнери или групе у интеракцији, укључујући и породицу, развијају правила која се тичу њихове дистрибуције. Таква правила обично погодују неким више него другима, као што и друштвене норме које се тичу дистрибуције друштвених награда (као што су доходак и престиж) теже да дају предност одређеном стратуму и групама у односу на друге (Chafetz 1981). Количина, врсте и начин дистрибуције ресурса утичу на интензитет, учесталост, насилност и исход сукоба (White and Klein 2008).

⁴ Оно што доприноси дезорганизацији и лошој породичној „клими“ није конфликт сам по себи, већ нерешене несугласице (Spray 1969: 700). Концептуализовати породицу као систем у конфликту значи видети њене процесе као непрестано конфронтирање између њених чланова, конфронтирање између индивидуа које имају сукобљене интересе у њиховој заједничкој ситуацији (Spray 1969). Теоријски проблеми повезани са премисом да су консензус и стабилни еквилибријум некако нормални и неопходни услови породичне стабилности можда се најбоље могу разумети обраћањем пажње на рад оних социолога који су тежили да виде конфликт као мање више нормалан део породичних процеса, али су и даље били далеко од прихватања конфликтног оквира као најпримеренијег приступа при објашњању породичних конфликта (в. Safilios-Rothschild 1976).

⁵ Ово подсећа на Фројдов концепт амбивалентности, важан концепт психоанализе (Kozer 2007: 82).

ских осећања у примарним него у секундарним групама „јер, што је однос заснованији на учешћу целокупне личности – за разлику од сегментног учествовања - вероватније је да ће стварати и љубав и мржњу (Kozer 2007: 83). Према Козеру, што је однос приснији (што је карактеристика примарних група), веће је афективно улагање, али постоји и већа тенденција да се непријатељска осећања потисну. У секундарним односима попут пословних, непријатељска осећања могу да се испоље прилично слободно, док у примарним односима, где спадају и породични, то није увек случај, јер „непријатељски односи могу да угрозе темељ самог односа који више никада не би био исти, па се потискују до одређене мере. Тиме долази до акумулирања осећања непријатељства, односно до његове интензификације“ (Kozer 2007: 83-85). Ово је очигледно случај са сукобом између чланова породице за које је карактеристичан висок ниво присности.

Критикујући Зимела за неувиђање разлике између сукоба који се тичу саме основе односа и оних који се тичу споредних питања, Козер наводи да ће сукоби који настају у истом консензуалном оквиру имати веома различит утицај на однос од оних који доводе у питање базични консензус (Kozer 2007: 97).⁶ На пример, у брачном односу, сукоб око питања да ли треба имати децу или не „закључује“ базични консензуални договор око саме сврхе односа. Може се очекивати да ће овај тип сукоба највероватније дубље утицати на однос него што би то било у случају сукоба везаних за договоре где провести одмор или како распоредити кућни буџет.

Козер (Kozer 2007) наводи два феномена који могу компензовати висок ниво интензитета сукоба. Прво, тврди да што дуже трају услови који узрокују сукоб, расте и вероватноћа да ће интензитет сукоба бити висок. Супротно, ако узроци индивидуалног сукоба нису дуготрајни, интензитет ће бити слабији. Такође, интензитет сукоба ће бити јачи што више правила којима се уређује дистрибуција оскудних и вредних ресурса готово увек депривилегују исте чланове породице у њиховом примању таквих ресурса (Kozer 2007: 75-86). Козер такође тврди да ће сукоб бити мање интензиван, али учесталији што су више стране/чланови уплетени у друге односе (Chafetz 1980). Према наведеном, може се претпоставити да ће породице чији чланови имају више ванпородичних улога доживљавати мање интензивне конфликте него породице чији чланови улажу више сопственог живота у породицу и тако очекују да приме највише задовољства баш од породице.

Надаље, Козер (в. Kozer 2007: 147-155; Chafetz 1981: 166) је сугерисао да ће сукоб бити интензивнији када поприми идеолошки тон који га чини таквим да се тиче и ширих питања од стриктно самоинтересних. Ако се наведено примени на поље породице и брака, може се изнети претпоставка да жене данас могу перципирати сукоб са њиховим мужевима у смислу феминистичкиог принципа једнакости и на тај начин постављати конкретан сукоб у оквир повреде ширег принципа (в. Gillespie 1971). На сличан начин, деца, посебно адо-

---

⁶ Разлика између сукоба око базичних начела и сукоба који претпостављају повиновање истом базичном начелу је већ одавно присутна у политичкој теорији, почевши од Аристотелових темеља политичке науке до модерне политичке теорије (Kozer 2007: 99).

лесценти, могу „сместити“ конкретан сукоб у шири оквир питања њихових права као младих зрелих људи (Chafetz 1981: 166).

Теоријски налази Ралфа Дарендорфа су се такође показали корисним при разумевања интензитета породичних конфликта. Наиме, Дарендорф говори о „преклапању група конфликта“, мислећи на меру у којој се депривилегованост на једном пољу понавља на разним другим пољима нечијег живота (Dahrendorf 1959: 241). Особа која је депривилегована (или привилегована) у економској сфери, уједно и у политичкој, образовној и тако даље има „преклапајуће конфликтне статусе“. Међу депривилегованима, што се више њихови статуси преклапају у наведеном смислу, интензивније ће бити њихово учешће у сукобу. Уколико се Дарендорфове тврдње примене на породицу може се изнети став да дете које није депривилеговано само у правима доношења одлука у односу на своје родитеље него је и најмлађе од неколико деце и често депривилеговано при могућности доношења одлука, има „високо преклапајуће конфликтне статусе“ (Chafetz 1981: 165) и да ће при његовом сукобу са члановима породице доћи до сукоба релативно високог интензитета.

Уколико се друштвени (и породични) сукоби посматрају као природни, неизбежни продукт оскудице ресурса, што је посебно истакнуто у теорији размене и конфликтној социолошкој традицији, могуће је изнети одређене налазе у вези учесталости сукоба. На трагу концепта ресурса изнета је претпоставка да ће породични и брачни сукоби бити учесталији што је више вредних ресурса у породици, као и да ће већи степен оскудице било ког од вредних ресурса унутар породице резултирати учесталијим сукобима (White and Klein 2008: 188-189).

Петер Блау (Blau 1986) је поставивши теорију друштвене структуре на темељу принципа теорије размене изнео претпоставке које се могу применити при анализи учесталости друштвеног сукоба. Тврдио је да сам акт стабилизовања и изједначења размене у једном скупу партнера у интеракцији избацује из равнотеже размену са другим скупом. Логичан резултат овога јесте да што је више скупова партнера у интеракцији, већа је вероватноћа да већина скупова неће имати осећај да прима „правичан део“⁷ и стога се претпоставља већа учесталост сукоба. Ову претпоставку су поједини теоретичари применили при елаборацији породичних сукоба (в. White and Klein 2008; Sprey 1969; Chafetz 1981: 161) тврдећи да ће велике породице и/или проширене ванпородичне обавезе пре „патити“ од оскудице у већем броју (материјалних и нематеријалних) ресурса него што је то случај са мањим породицама и/или оним са мање спољних обавеза.⁸ Логика прва два аргумента је модерна парафраза Марксовог и

⁷ Хомансов принцип „дистрибутивне правде“ се користи у готово истом смислу као и Блауов концепт „правичног дела“. Принцип „дистрибутивне правде“ се заснива на гледишту да узимајући у обзир предузете, односно учињене „инвестиције“ и „трошкове“ у ситуацији интеракције, „профит“ (добитак, када се од њега одузму трошкови и инвестиције) мора бити сразмеран, односно пропорционалан (Homans 1958: 603-604). Уколико се принцип дистрибутивне правде наруши међу странама укљученим у интеракцију и размену, већа је вероватноћа непријатељског реаговања и избијања конфликта.

⁸ Претпоставља се да ће породице које имају финансијске проблеме (материјалну оскудицу) имати учесталије сукобе, без обзира на количину присуства изванпородичних обавеза (Chafetz 1981).

Дарендорфовог основног приступа сукобу (в. Marx 1867/2008; Dahrendorf 1959). За наведене теоретичаре, друштвени сукоб настаје примарно услед тога што је једна класа (економски депривилегована у случају Маркса, односно са депривилегованим ауторитетом у случају Дарендорфа) ускраћена за адекватне нивое вредних ресурса од стране друге класе.

Други теоретичари (нпр. Coser 1957) тврде да је „релативно лишавање“ примарно одговорно за друштвени сукоб, наиме, поређење чланова групе која је више депривилегована (без обзира на степен депривилегованости), њиховог дела, са делом који је стекла нека друга (референтна) група. На основу овога је изнета претпоставка која се ослања на теорију повећавајућих очекивања⁹, наиме, да ће породични сукоби бити учесталији у мери у којој чланови породице имају познанике који добијају веће количине ретких и вредних ресурса него они, без обзира на стварни ниво ресурса који примају чланови породице (Chafetz 1981: 163).

Породични конфликти ће бити учесталији и у мери у којој чланови породице доживљавају правила којима се руководи дистрибуцијом оскудних и вредних ресурса као нелегитимна (White and Klein 2008: 193-194). Тако породице могу доживети неуспех при прилагођавању на зрелост и одрастање деце у случају да не промене процес доношења одлука који би деци омогућио веће право гласа. Под таквим околностима је за очекивати учесталије породичне сукобе. Такозвана „адолесцентска побуна“ је пример овог феномена.

Социолошке теорије које се односе на међугрупни сукоб и насиље показале су се релевантним при објашњењу феномена породичног насиља, мимо и изнад његовог разумевања на стриктно психолошком нивоу. Козер је у том смислу сугерисао да је за сукоб вероватнија његова насилна природа у мери у којој су циљеви и/или тежње сукоба нејасни и нереалистични и/или у мери у којој се сукоб тиче основних вредности (Koser 2007: 66-75). У смислу породичног сукоба ово значи да би сукоби у вези дистрибуције материјалних ресурса, који су обично јасни, реалистични и не подлежу компромисима требало да буду мање и ређе насилни него сукоби у вези дистрибуције ресурса као што су време, пажња или посвећеност. Такође се сугерише да ће сукоби у вези правила дистрибуције, која се могу разумети као један од типова основних вредности, чешће бити насилни него сукоби око дистрибуције ресурса као таквих (Chafetz 1981; White and Klein 2008).¹⁰

⁹ Теорија повећавајућих очекивања, на пример, тврди да се револуције дешавају у друштвима где животни стандард у ствари расте али где очекивања људи расту брже него средства за испуњење тих очекивања и тако производе осећај лишавања који резултира конфликтом (Chafetz 1981: 162).

¹⁰ Неопходно је нагласити да природа размене ресурса међу члановима породице и сатисфакција или незадовољство релативним насталим „добитцима“ и „трошковима“ зависе од перцепције чланова породице о текућој размени. Из перспективе размене, постоји претпоставка да људи делају на начин максимизирања сопственог „профита“. Ако се током времена профит види као недовољан, било због тога што трошкови надмашују награду или због тога што је нето профит виђен као нижи од профита алтернативног чина или односа, перспектива размене налаже да ће учесник одлучити да не учини извесну радњу или ће окончати однос. Постојале су бројне дискусије у вези могућности тестирања теорије размене, која зависи од проблема одређивања а priori шта људи дефинишу као „добитак“ и као „трошак“. Без таквог одређивања, теорија размене убрзо постаје таутолошка (Chafetz 1980: 406).

Поједини теоретичари (в. Chafetz 1981) су сугерисали да се породично насиље може адекватније разумети не у смислу теорија друштвених сукоба као таквих, већ у оквиру садржаја теорије социјалне контроле (в. White and Klein 2008). Класични друштвени теоретичари, као што је Вилфредо Парето, често су посматрали силу као једну од техника која се користи од стране оних који имају моћ, да би остварили моћ над потчињенима. Веома је извесно да се сила над потчињенима користи баш када се моћни осећају најугроженији у њиховом статусу. У савременој породици постоје многи случајеви наведеног. Муж се може осећати угрожен пред захтевима жене за ресурсима и/или равноправношћу при доношењу одлука. Родитељи се могу осећати угрожени пред захтевима за ресурсима за које осећају да су немоћни и/или нису у стању да их обезбеде деци (White and Klein 2008: 193-194). На крају, родитељи могу осећати да се њихов породични ауторитет урушава њиховим нижим статусом или губитком статуса у јавној сфери, на пример, губитком посла или немогућношћу успаха на послу.

Руководећи се идејама теоретичара друштвених сукоба о процесу дистрибуције оскудних и вредних ресурса, могуће је стећи увиде и у исход самог друштвеног, односно породичног сукоба. Маркс (Marx 1867/2008) и Дарендорф (Dahrendorf 1959) су се првенствено бавили суштинским, радикалним променама у правилима која уређују процес дистрибуције (тзв. „структуралном променом“) и резултирајућим променама у актуелној дистрибуцији. Према овим теоретичарима, друштвена промена је резултат друштвеног сукоба и што је сукоб интензивнији, напетији и насилнији, то је већи и обим промена. Претпоставља се да они појединци који поседују ресурсе који су повезани са моћи - физичку моћ, финансијску потпору, знање или експертизу и тако даље, успевају чешће да остваре жељени исход у ситуацији специфичних сукоба који су у вези са дистрибуцијом ресурса (Chafetz 1981: 169-179).

Имајући у виду породицу и брак, на трагу оваквог схватања изнета је претпоставка да ће мужеви из разлога неједнаке дистрибуције друштвене моћи према полу/роду, чешће излазити из конфликтне ситуације као победници, као и да ће у конфликтној ситуацији између родитеља и деце родитељи у највећем броју случајева издејствовати своју одлуку у односу на глас деце (Sprey 1972).

Интересантније али генерално мање дискутовано питање односи се на услове под којима се дешавају велике, битне промене које перманентно мењају правила дистрибуције ресурса унутар породице. Такве промене се обично дешавају релативно ретко. На пример, супружници могу поново преговарати о њиховом уделу при доношењу одлука, као реакцији на генералну промену културних норми и/или жениног запослења. Такође, улога деце при доношењу одлука може бити повремено поново размотрена како она одрастају и сазревају.

Предвиђа се да ће се драматична, односно нагла и опсежна промена у правилима дистрибуцијом ресурса у оквиру породице догодити када се конфликт деси под једном или више од следећих околности: (1) правила редовно депривилегују истог члана породице; (2) ванпородичне обавезе су минималне;

(3) депривилеговани породични статуси се „преклапају“; (4) конфликт има идеолошку позадину; (5) конфликт се не фокусира на јасне и реалистичне циљеве и (6) постоји ригидан систем породичног ауторитета и доношења одлука (Chafetz 1981: 170-171).

Поред одабраних аспеката теорија друштвеног сукоба и демонстрирања њихове релевантности при побољшању разумевања породичних у брачних конфликта остаје неколико питања чије адекватно разматрање мора укључити теоријско испитивање на макро и микро социолошком нивоу.

Пре свега, намеће се питање циља - „жртве“ конфликта, односно особе одабране за конфликт од стране незадовољног члана породице. Ако иста особа није уједно и прималац већег дела ресурса и давалац ресурса, ко ће бити одабран за „мету“ конфликта?

Надаље, поставља се питање формирања коалиције, односно, под којим околностима и са којим другим члановима породице се формира коалиција (White and Klein 2008: 191-192). Овом тематиком се бавио Теодор Каплов (Caplow, наведено према White and Klein 2008) који је тријаду мајка-отац-дете назвао „примарном тријадом“. Истакао је да постоје и друге значајне породичне тријаде, као што је „рођачка тријада“, али је „примарну тријаду“ сматрао основним типом (Caplow, наведено према White and Klein 2008: 191-192). Према схватању Каплова, чланови породице формирају коалиције на бази релативне моћи сваког члана. Ако отац има већу моћ од уједно мајке и детета, могућа је „добитна“ коалиција између мајке и детета. Каплов је такође сугерирао да се током породичног животног циклуса мења релативна моћ њених чланова, услед чега се мењају и потенцијалне коалиције. Тако је претпоставио да се типична породица развија од дијаде у којој муж, потенцијалан отац, обично има више моћи него жена, потенцијална мајка ($O > M$). Како дете сазрева, коалиција између мајке и детета тежи да „поништи“ индивидуалну моћ оца ($O = M+D$). Ово врло вероватно подстиче оца да уђе у коалицију са мајком ($O+M > D$). Временом ће коалиција између мајке и детета надмашити реактивну моћ оца ($O < M+D$). Наравно, Каплов је разумео да коалиционе стратегије постају комплексније када постоји више од једног детета у породици или када је породица једнородитељска (Caplow, наведено према White and Klein 2008: 191-192). Остаје да се истражи да ли су коалиције моћи унутар породице производи специфичних линија деловања или су темељне компоненте које одређују опште обрасце породичне интеракције (McDonald 1977: 614).

Коначно, поставља се питање функција или генералних исхода конфликта по породицу и брак, као што су питање солидарности и нормативног консензуса (Chafetz 1981: 171).

Литература:

1. Bilinović, A. (2013). Resursna teorija „porodične i bračne moći“. *Kultura Polisa* br. 22, godina X.
2. Blau, M. P. (1986). *Exchange and Power in Social Life*. New York: Transaction Publishers.

3. Blood, R. O. and D. Heer (1963). The Measurement and Bases of Family Power: A Rejoinder. *Marriage and Family Living* 25 (4): 475-478.
4. Chafetz, J. S. (1980). Conflict Resolution in Marriage: Toward a Theory of Spousal Strategies and Marital Dissolution Rates. *Journal of Family Issues* 1 (3): 397-421.
5. Chafetz, J. S. (1981). Family Conflict: The Application of Selected Theories of Social Conflict to an Understanding of Conflict Within Families. *Youth and Society* 13 (2): 157-173.
6. Coser, A. L. (1957). Social Conflict and the Theory of Social Change. *The British Journal of Sociology* 8 (3): 197-207.
7. Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Routledge: London.
8. Đurić, M. (1964). *Sociologija Maksa Vebera*. Matica Hrvatska: Zagreb.
9. Gillespie, D. L. (1971). Who Has the Power? The Marital Struggle. *Journal of Marriage and the Family* 33 (3): 445-458.
10. Heer, M. D. (1963). The Measurement and Bases of Family Power: An Overview. *Marriage and Family Living* 25 (2): 133-139.
11. Homans, G. C. (1958). Social Behavior as Exchange. *The American Journal of Sociology* 63 (6): 597-606.
12. Kozer, L. (2007). *Funkcije društvenog sukoba: ispitivanje koncepta društvenog sukoba i njegove upotrebe u empirijskim sociološkim istraživanjima*. Mediterran Publishing: Novi Sad.
13. Marks, K. i F. Engels (1989). *Rani radovi*. Naprijed: Zagreb.
14. Marx, K. (1867/2008). *Capital: A Critique of Political Economy, Volume I*. Progress Publishers: Moscow.
15. McDonald, G. W. (1977). Family Power: Reflection and Direction. *The Pacific Sociological Review* 20 (4): 607-621.
16. Moen, P. and E. Wethington (1992). The Concept of Family Adaptive Strategies. *Annual Review of Sociology* 18: 233-251.
17. Rodman, H. (1969). Marital power in France, Greece, Yugoslavia and the United States. *Journal of Marriage and the Family*
18. Rodman, H. (1972). „Marital power and the theory of resources in cultural context.“ *Journal of Comparative Family Studies* 3 (Spring): 50-69
19. Rogers, M. F. (1974). „Instrumental and infra-resources: The bases of power.“ *American Journal of Sociology* 79: 1418-1433.
20. Safilios-Rothschild, C. (1970). The Study of Family Power Structure: A Review 1960-1969. *Journal of Marriage and the Family* 32 (4): 539-552.
21. Safilios-Rothschild, C. (1976). A Macro - and Micro-Examination of Family Power and Love. *Journal of Marriage and the Family* 38 (2): 355-362.
22. Sprey, J. (1969). The Family as a System in Conflict. *Journal of Marriage and the Family* 31 (4): 699-706.
23. Sprey, J. (1971). On Management of Conflict in Families. *Journal of Marriage and the Family* 33 (4): 722-731.
24. Sprey, J. (1972). Family Power Structure: A Critical Comment. *Journal of Marriage and the Family* 34 (2): 235-238.
25. Tarner, Dž. H. (2009). *Sociologija*. Mediterran Publishing: Novi Sad.
26. Veber, M. (1976). *Privreda i društvo*. Prosveta: Beograd.
27. White, J. M. and D. M. Klein (2008). *Family Theories*. London: Sage Publications, Inc.
28. Zimel, G. (2008). *Kako je moguće društvo?* U: D. Marinković (ur.), Georg Zimel 1858-2008. Novi Sad: Vojvodanska sociološka asocijacija i Mediterran Publishing, str. 81-98.

THE CONTRIBUTION OF THE CLASSICAL THEORY OF SOCIAL CONFLICT TO THE STUDY OF FAMILY AND MARITAL CONFLICTS

Summary: This paper analyzes the theoretical legacy of the classical theorists of social conflict and the possibility and fruitfulness of its application in the field of analyzing family and marital conflicts. Although the contents of the theory of social conflict are predominantly engaged in macro-systemic analysis of social relations of cooperation and conflict, with emphasis on a number of issues related to intergroup conflict, it allows insights into some of the universal principles that are at the core of the conflicts of different level and nature. More specifically, this theoretical contents stresses propositions related to the many dimensions of social conflicts (frequency, intensity, degree of violence and outcome), which is necessary to keep in mind when analyzing family and marital conflict.

Key words: social conflict, concept of resources, marriage, family, theory of coalitions

НАТАША М. ДАНИЛОВИЋ
ХРИСТИЋ*
Урбанистички завод Београда
Београд

УДК 395-055.2:351.78
Оригиналан научни рад
Примљен: 22.12.2014
Одобрен: 18.01.2015

THE FEMINIST VIEW OF THE URBAN SAFETY

The Impact of the Women's Studies and Movements

Summary: Focusing on the topic of urban safety, as one of the basic qualities of urban life, inevitably leads to further researches of how the women feel in the urban environments, and also in what manner the feminist sciences and movements exerted their influence upon the development of relevant theory and practice. Making a significant part of the population, women, particularly in the cities, enforced their right to freedom and space, in the sense of their mobility, education, work and leisure time, however, they still feel exposed, excluded or endangered when certain urban spaces are concerned. It was much earlier than the profession became interested in issue of urban safety, that the feminist studies pointed out to it and initiated certain actions that later on have been accepted and supported on a wider scale. This paper combines multidisciplinary knowledge, deals with the topic of personal feeling of safety, the importance of the public spaces in the urban environments, the manner of their use, fear and other negative consequences, and particularly focuses on the conclusions being the results of the researches within the female gender urban population. Finally, some basic recommendations have been provided, in the form of preventive measures, for increase of safety in public urban spaces, which might contribute to its adequate and more frequent use.

Key words: women, gender, feminism, urban safety, fear, public spaces

What Gender is the Place?

The feeling of insecurity in the public urban spaces has two dimensions, the objective and the subjective ones. The objective dimension has been supported by the real events in space, and the subjective one is the object of personal feelings of the citizens, based equally both on the objective dimension and on the individual level of acceptance and coping with the reality, weakness or courage, namely, on the ability to resist and stand up against the violence in the environment. In what way an individual will react depends on the development of his/her feelings, which to a certain extent have been predetermined by his/her social status. It is not easy to esta-

---

* natasa.danilovic@urbel.com

blish a clear relation between the real cases of violence and the personal feeling of safety, since the risk and fear might be justified or not, caused or imagined, however, regardless their origin or justification, they make the individual or the community change their habits and manner of public urban spaces uses. Even conducting the surveys in order to research this phenomenon will not provide the real results, but it can indicate to some general fears of the citizens. It has been noticed that the male respondents "admitted" fear less willingly in comparison to violence since they consider it their own weakness, whereas the female respondents had by far greater perception of risky situations in space, and even exaggerated in some cases (Thomé, Torrente, 2003). The last decade of the twentieth century brought about some novelties in the sense of studying the differences born by gender (Heidensohn and Gelsthrpoe, 2007), racial (Phillips and Bowling, 2007) or sexual distinctions or orientations and their impact upon the city. The feminist groups accused the city for being „macho” orientated, the ethnic communities experienced it as „the city of the Caucasians or Whites”, and the homosexuals as „the city of the heterosexuals”. Also, some other minorities could describe the city as being „Christian”, „European” or „the city for the young”, making an allusion to its majority population or orientation, i.e. to its exclusion and inadaptability to the environment (García Vázquez, 2004). However, regardless the serious themes, such as nationality, sexuality, religious orientation or age, the topic of the gender or sex possesses a powerful and incontestable argument for being given the place it deserves: on the average women make 50% of the population and have a longer life span, and according to the official data as well as to the perception formed on the basis of personal feeling of safety, they are exposed to urban violence the most (Morrell, 1998). It is evident that this topic has been ignored for quite long time by urban theory, history and practice. However, in the meantime, from treatment of the city as neutral or asexual one, it has been arrived to the postulate that „a sexless space is a sexist space” (García Vázquez, 2004). From the historical viewpoint, a woman has been treated as an emotional and irrational being, she has first been identified with the house, while a man, as a rational being, has been identified with the city, and thereby with the public space as well. The time has come to depart from the obsolete Freud’s model since the women have become an active part of the society. The modern urban illness, the anxiety disorder, of the fear of space, agoraphobia¹, has for instance been registered in the USA in 85% in women, and the data show that in this country every ten minutes there occurs an assault on a woman (García Vázquez, 2004). By that fact the urban design also has to be universal, adapted to the needs and requirements of women (García Vázquez, 2004). According to the authoress Jane Darke (Darke, 1998), the city affects the women in three manners, out of which two negative and a positive one:

---

¹ Agoraphobia has primarily been defined as the fear of open space, while presently that term comprises a set of fears in respect to the public spaces and a large crowd of people, accompanied with a fear that at such space after suddenly becoming disabled one would not be able to escape or ask for help. Agoraphobia makes 60% of all phobias detected by clinical examinations. It is more frequent in women, and it develops in adolescence or in early adulthood (definition given by Stetoskop, <http://www.stetoskop.info>).

1. As private space in which ownership has been established and it is mostly dominated by men.
2. As division into spaces with certain uses, i.e. the zones determining mobility, activities and roles, often not favorably inclined towards women.
3. As a set of diverse identities, a liberating factor, the place where there is always something happening, the possibility of meeting other people having same needs and interest.

Personal feeling of urban safety from the viewpoint of women

Almost thirty-years'-long researches indicate to the conclusion that there exists a complex and dependant link between violence, the fear caused, personal feeling of insecurity and change of behavior of the subjects in space (Whitzman, 2008). From the viewpoint of the individuals or the community, there comes to fear for personal safety and security of the family members, mobility becomes decreased, the wish of leaving the space perceived as safe (usually house/apartment, the immediate neighborhood, part of the city) vanishes. By employing the strategy of limitation of own mobility and stay in certain public spaces the opportunities for better education, employment or use of leisure time become minimized, the confidence in community, neighbors or institutions is lost, and all that together may result in depressive conditions and constant discontent. Public urban spaces become abandoned, avoided, left to themselves and fully occupied by negative and undesirable functions, activities or users and in that respect fully inadequate for their fundamental use: as public good and interest (Danilović Hrsitić, 2012) to serve equally to general satisfaction. For that reason, the fear of violence as well is brought into direct connection with the public spaces phenomenon. On the other part, from the economic viewpoint, the spaces that have lost their users also lose their economic power since the turnover in them becomes drastically reduced, whereas it opens the space for intensive development of private companies for security of people and property, for those who can afford it, and life „moves over” to some other, more attractive locations, possessing special regime of protection and isolation. From the global viewpoint, there comes to minimizing the fundamental human right to freedom and free mobility as well as to greater intolerance towards visible minorities, foreigners, the homeless, etc (Schneider, Kitchen, 2007). Some authors, such as for instance Lefebvre and Fenster (Whitzman, 2008), believe that the notion „the right to the city,, does not comprise only the feeling of comfort or being welcome in the public urban space, but has a significant impact upon the physical structure and social relations created in the urban environment. The loss of this right leads to the lack of the possibility of free mobility, some form of „house arrest”, which represents a gross infringement of human rights and fully equals the violence in the streets. One of the important facts that should not be neglected is that fear of certain urban zones and spaces, is not the fear of the physical structure itself, but of the people and their behavior. It has been perceived that the spaces causing fear are not always the spaces in which incidents occur, but the chances of their becoming so are rather great (Gensch and Zimmer, 1980). Spotlighting such zones and identifying the prevention

measures or improvement of the condition certainly are desirable, however it may also result in discourse as well. Not rare are the examples where for the insufficient safety in certain urban zones the responsible local government authorities have been publicly warned, and the eager politicians applied only those measures which seemed most appropriate and most effective to them: video surveillance, police enforcement patrolling at all times, removing the benches in order to avoid gathering of „unwanted” space users and similar. The effects have proved to be equally poor, such spaces are still experienced as insecure, their image has in no way changed, whatsoever, their non-safety has been put in the limelight, there has come to social exclusion of certain social groups, and the spaces have still been abandoned and alienated, the social environment concept has been lost - the use in different ways, spending leisure time, socializing, amusement and mixed use developments, and the sense of collective responsibility of the community has slowly been diminishing (Danilović Hristić, 2013).

The women have been singled out from the total category of the vulnerable population since they are vitally and work wise active category, and at the same time easily vulnerable, still restrained by certain social and religious norms, traditional division of the jobs and obligations and often economically subordinated. They have different patterns of behavior and mobility in space than men do, more often using the means of public transportation, taking children to the park, going shopping for provisions, and more mobile in the neighborhood of their dwelling place (Danilović Hristić, 2006). Exclusion of women from urban spaces is not carried out only according to the principle of prohibition, but also according to a very powerful feeling that in some environments they are not well accepted, i.e. that they do not feel comfortable and safe, particularly so if additionally they belong to an ethnic minority or are of gay orientation². That this is not solely the problem of the contemporary society has been proved by history. In the ancient Greece, which had laid the foundations of democracy, public places were dominated by men, and the very form of such spaces was by far much richly pronounced than the modest dwelling units (Morrell, 1998). It is quite certain that the modern city contributed to emancipation and liberation of women, providing them with wider space to satisfy their needs and express their creativity and energy. However, some „legal barriers” even nowadays place the women in a discriminatory³ position, which can be characterized as preju-

---

² Sexual orientation or commitment is the term related to the identity of an individual and emotional sexual relation between the individual. Sexual minorities are made of the persons of the same-sex orientation, as well as the hetero persons, or of heterosexual orientation. The term gay, which is the least colored with negative attitude towards the individuals of different sexual orientation, is mostly used.

³ Discriminatory treatment, according to the most part of the legislative, denotes any unjustifiable distinction or unequal treatment, namely failure (exclusion, limitation or granting the priority), in respect to the individuals or groups as well as the members of their families, or the persons closely related to them, in an open or concealed manner, and which is based on the race, tan, ancestors, citizenship, national affiliation or ethnic origin, language, religious or political beliefs, sex, birth identity, sexual orientation, financial standing, birth, genetic properties, health condition, disability, marital and family status, history of being convicted, age, appearance, membership in political, trade union and other organizations and other real, namely presumed personal characteristics.

dice and sexism⁴ (Savić, 2004), and which determines their place in society and space (for instance: when creating opportunities for education, selection of vocation and employment or rather obvious when they find themselves to be alone in a bar, in division of space to a male and female sections within places of worship of different confessions, or simply by taking a look at the newspapers and magazines stand where the front pages with the photographs of denuded women dominate). The concept of city zoning into special uses such as residential, business, entertainment and similar also contributes to women feeling excluded from certain zones, as a reminder of the conventional division of roles in society (daughter, wife, mother). For that reason, the concept of a traditional city, in the sense of mix-uses developments, provides much better results.

The analysis of space in which sexual wrongful acts were committed, which was conducted in Germany (Metz and Rijpkema, 1979), and the similar study was conducted also in the Netherlands (Loef, 1985), has shown that the type and character (poor illumination, the places suitable for hiding and attack by surprise, isolation and similar) exactly mirrors the fears stated by the women users, meaning one should focus on the spaces where the incidents occurred and eliminate the circumstances that go in favor of such incidents.

The study conducted in Edinburgh (Scotland, Great Britain) revealed that 83,8% of women respondents avoided certain urban streets or zones, that 70,1% women avoided certain types of transportation means, that 35% women occasionally or always avoided entering the house alone as they were afraid of sexual assault. In addition, it was determined that the fear of sexual assault affected the business-working part of life of 41,6% women respondents, i.e. that 53,6% thought that with this fear the manner of spending their leisure time was affected, and 76,9% believed that fear affected their social life. One of the most frequently asked questions in this type of study was: „How safe do you feel when you walk alone at night in your neighborhood?”. The adult women respondents expressed three times greater fear than the men respondents, interviewed on same occasion and in the same urban zones. Most fear of crime surveys find that gender is the most important variable explaining differences in rates (Grabosky, 1995). One should have in view, that traditionally, in many cultures, female children since the early childhood have been instructed to fear the unknown persons, whereas the adolescent boys have been encouraged to deny vulnerability and not to demonstrate fear. (Whitzman, 2008).

According to the data of „Statistics Canada” from 1993 (Safer futures, <http://www.saferfutures.org>), 60 percent of Canadian women are worried about walking alone in their neighborhoods after dark, 76 percent are worried about waiting for or using public transit after dark, 83 percent are worried about walking alone to their car in a parking garage. According to the data of „British Crime

⁴ Prejudice is the standpoint, notion and/or opinion which the individuals or groups have, most often, of the others, *however*, also to a significant effect, of themselves. Sexism is discrimination of the male and female person according to the gender. Primarily, a male or female individual is degraded by means of these expressions. The examples of sexism are many: in language, in the media language (photographs, billboards, graphic signs etc.). Sexism is understood as a common practice of use of the form of male gender for the professions and titles performed by women.

Survey” from 1998 (WDS – Women’s Design Service, <http://www.wds.org.uk/>), about 31% of women in relation to 6% of men were rather concerned about the possibility of rape, 27% of women in relation to 8% of men were rather concerned about the possibility of physical assault, 18% of women in relation to 3% of men did not feel safe in the street, 10% of women believed their life to be in many respects affected by the fear of violence.

The conclusion being that the spaces inspiring fear in female population were those where there was no social control, i.e. those spaces which are used sporadically by the citizens or rather rarely, where there is very little or none residential buildings, i.e. which area was developed for only one function, and the researches have indicated that women were afraid of the deserted bus and underground stops, non-illuminated passages (above ground, underground, entrances) parks, multi-storey buildings with many flats, stairways and elevators that have unclear layout. In other words, they avoid the spaces that are vague, abandoned, without people or activities, human-unfriendly, or non-illuminated, unarranged and in devastated condition (Van Soomeren, 2008). In addition, it has been perceived that women who were included in the researches, associated some places with their users, which in them inspired the feeling of unease and fear, such as for instance the places where drug addicts gathered or the zones where prostitution was transparent. The presence of other persons (Ćirić, 2010, 2011) citizens like ourselves, is a sufficient factor to make us feel at least a little bit safer in the urban environment and some preventive measures make space more defensible (Newman, 1996).

Contribution of the interest of feminist movements in the topic of urban safety

A big progress in the research of the problem of safety in urban environments has been made since 1960s, and particularly during the 1980s and 1990s, owing to the interest of feminist groups in certain themes, such as geography, urban and cultural studies, anthropology, sociology, health, environment, the manifestation of violent and hooligan behavior in the cities, repeated terrorism and similar. The fundamental contribution of the feminist movement is in acknowledging the specificity and significance of women as part of the social community in initiating the researches and concrete actions in urban spaces with an objective of providing better safety for women but also for all other users. These groups have indicated this problem to the profession and in a way put pressure to dedicate more serious efforts as regards its resolution. Naturally, within the feminist movement there gathered the women having diverse education and specialization, who were interested in this theme and from a specific female angle and in the form of a multidisciplinary team they started compiling data in a manner of pioneering endeavor (official statistics, users polls), they made field visits, perceived spatial deficiencies, analyzed the patterns of women mobility and their lifestyles (going to work/school, shopping, taking care of children and similar), organized forums and gatherings of the citizens, contacted official planners, local government authorities and police authorities and

established cooperation with them. Some of the researches conducted have become the basis for action plans which subsequently were implemented in practice and which provided excellent results. Later on with the development of the new technologies (e.g. video surveillance, GPRS, GIS, CCTV, DVR...) there came to contribution in enforcement of certain safety measures. In the interim, numerous conferences worldwide were organized and the appertaining resolutions passed (Strasbourg 1986, Barcelona 1987, Montréal 1989 and 2002, London 1991, Paris 1994, Cairo 1995 Sarajevo 2003, Bogotá 2004, Vancouver and Saragossa 2006, Budapest 2008, Toulouse and Hanover 2009, New Delhi 2010 etc.), NGOs established which became specialized in this topic and which continued collecting data and studies preparation (Gender and the Built Environment Database, <http://www.gendersite.org/>), the support was provided by the organizations such as OECD, UN HABITAT, numerous manuals issued and similar. Pioneering texts, indicating to woman-urban environment relation were published by the following authors Ravetz, A. (Ravetz, 1980), Brunt, R., Rowan, C. (Brunt and Rowan, 1982) and Davis, L. (Davis, 1982), however, two books which in some way introduced this topic into „official circles” certainly were a collection of essays „Sexuality and Space” the editor of which was Beatriz Colombian (Colomina, 1992) and „Changing Places” by the authors Booth, C., Darke, J., and Yeardley, S. (Booth et al., 1996), which among other offers the survey of the work of the geographers of feminist orientation such as Linda McDowell and Doreen Massey. Essentially, both works deal with the relation of the manner of space use and the gender of the citizens.

It could be stated that owing to the female activist organizations a unique line of research was formed, first in the Netherlands (1985), later on in Austria and then in Canada (1992), under the title „the study of the inventory of public spaces inspiring fear in women”. The goal of these studies was quite concrete, and related to upgrading the real and experimental safety in the public space, by searching for the answers to the following questions:

1. Which concrete situations create the feeling of insecurity among women?
2. Does the feeling of insecurity correspond to the threat or fear of sexual violence?
3. Are the urban spaces lacking the social control those that are deemed insecure?

The research within these studies was conducted in an utterly practical manner, a group of women would inspect several different urban spaces and each space twice, during daytime and at night. They did it accompanied by diverse stakeholders who in some way were linked to this topic, such for instance, the politicians, the representatives of police, the experts for public lighting, urban planners, architects, representatives of the Heritage Preservation Authorities and similar. In majority of cases, it was on the spot that deficiencies of the public urban space were perceived from the viewpoint of safety and comfort of use, action plans were made, i.e. concrete advice and recommendations were provided in respect of what can and should be improved, changed or eliminated. The presence of the above-mentioned experts or officials passing the resolutions at the same time provided the support and secured the consensus and implementation of the measures agreed. In the summary the factors which affect safety the most have been provided, being the presence of other

user, the manner of space use and mix-use, its good visual layout, good urban design (Greed and Roberts, 1998) and regular maintenance. In Canada, for instance „Women's Safety Initiative” was instigated, which contributed to establishing the award for the best solutions achieved in practice on the topic of women safety in the urban zones „Women's Safety Awards Competition” (Women in Cities, <http://www.femmesetvilles.org>). Some of those solutions are quite interesting. For example, it has been introduced that the women who travel by bus alone at night have the right to stop the bus between the official stops, i.e. closer to their homes. In addition, the new stops have been made of transparent walls so that it is much easier and quicker to notice the approaching individuals, and within reach in the parks and other public places the telephones for emergency calls have been installed. A pilot program was conducted in two neighborhoods in which the workers in almost 200 small shops and services were educated, in the sense of being knowledgeable how to supervise the neighborhood from time to time and if required render assistance to the endangered women. The windows of their shops had the sign 'Here you're in Good Hands' or „Your Safety is Important to Us”. According to the data from 2008, the rate of street crime in Montréal in the past 10 years was reduced by 29%, and in the past 15 years even by 42% (W e-news, <http://www.womensenews.org>).

Proposal of the preventive measures

The goal of the feminist groups certainly is indicating to the position and treatment of women in urban environments and proposing the measures which will provide a better safety for them. However, the proposed measures, although based on the experience of the female participants, will also contribute to other space users. The key strategies (Schneider and Kitchen, 2007), in holistic approach comprising also other reforms in the society, were established in 2003 by CEN – European Committee for Standardization, Prevention of Crime, Urban Planning and Design and were divided into three groups. Planning strategies comprise complying with the existing social and physical structures, creation of vitality/livingness, viability, combination of uses and attractive street profiles, diverse socio-economic groups, avoiding isolation and segregation, appropriate urban density, creation of the feeling of neighborhood and avoiding deserted and devastated spaces. Strategies from within the field of urban design relate to visibility, clear layout and illumination, accessibility, easy and clear orientation, alternative routes of movement, territoriality, human proportion, clear space division, attractiveness and resistance (vandal proof) of urban furniture design (Booth, 1998). Managerial strategies represent making access to the target difficult and removal of the targets that provoke, regular space maintenance and supervision, patrolling, if required, monitoring with the aid of cameras, establishing the codes of behavior in public spaces, securing infrastructures for specific social groups (the young, the elderly, children...) and good communication with the public.

So-called mix-use developments of a traditional city which for 24 hours (Dаниловић Hristić, 2008) have their own rhythm certainly are desirable within the con-

cept of preventive measures, even though one should be aware that this expression was given descriptively. Namely, even the busiest central zones at certain times become quiet (before the morning, during the holidays, which are celebrated within the family and similar). On the other part, the complaints are heard in respect to this type of mix-use development, when it comes to bars nightlife disrupting the quiet life of the residential neighborhood, although it does not imply incompatibility of different activities in urban space. Essentially, it is important that the city or its certain parts, have its residents and visitors that people alternate and meet. The versatility of mutually harmonious and compatible uses and activities provide good results and enable vivacity and long life of a given space. Associated with this there certainly is the frequency of space use, user's circulation and relation between the mobility and other types of activities during the day and at night. The versatility of use guarantees also diverse groups of people using the space, numerous and various events, and if possible also the simultaneous publicity/openness and discretion/privacy.

The manner in which the space is planned and built plays a significant role in experience and perception. The knowledge that the built structure and the vacant space are in mutual interaction, that it does not only concern the simplified full/vacant relation, building around vacant space, filling in or leaving the voids, is also crucial. The range of buildings distance from regulation, their orientation towards common spaces, mutual layout and height, are some of the elements which may contribute to more agreeable feeling of the users, to make natural supervision and safer environment possible. The clear division of space into the public, semi-public/semi-private and private, may provide unambiguous information to the user on desirable standards and terms of behavior. Good and clear space layout is evaluated by its visibility, illumination, possibility of supervision, orientation, ease of finding one's way using logics but also symbols, marks and signposts, appropriate distances of moving and perception, and depends on the total area and organization of space. Public spaces may differ not only according to their form, location and manner of use, but also according to the details that provide it with identity, originality, uniqueness and diversity. Besides the mostly represented /wide-spread and perceivable spaces, such as streets, promenades, squares and parks, public spaces comprise also the open sports grounds, children playgrounds, market places, parking lots, underground passages, bridges and all other spaces, which are for unlimited use of the citizens. By that fact the measures applied with an aim of greater safety are at the same time rather similar, but also have to be appropriate and adapted to the space use and the problems perceived in its use. It is often that when equipping the public spaces that the elements are used which enrich it and make it look different, and thus they become open stages, the places of entertainment, animation and spectacles. The equipment adding to the comfort and accessibility besides a pleasant feeling provides also the feeling of care about the space and its safety. The way of designing and installing urban furniture is crucial, and a vast range of items comprises besides benches, lighting, and flower-boxes and similar, also the protected ATMs, clearly laid out public transportation stops or the network of SOS telephones.

All the measures proposed must possess social justification and support, i.e. besides achieving the goal of providing safety they also have the role of creation of healthy and agreeable environment to live and stay in. For that reason, the urban measures must be accompanied also by some other measures that are more within the segments of the order and organization of a society, its education and overall progress. Particularly is important the collaboration of all competent institutions and departments, distribution of responsibilities and continuous hearing of the condition and position of the public, i.e. satisfying the needs of the citizens. The model of prevention is the most applicable one providing implementation in a transparent and democratic manner.

Conclusions

Public spaces safety and minimizing threats to the public order are of the utmost significance for the communities aspiring to deserve the epithet of sustainability, and the failure in their provision leads to urban dysfunction. Only on the basis of the data that during the period of researches from 1996 to 2006, the use of the words „fear”, „risk” and „dangerous/danger” in the newspaper articles was increased at the average by about 50%, it can be concluded to which extent the public was burdened with the topic of safety imposed by media and politics (Sense, 2008). The fact that the modern society can be termed „the culture of fear and risk” was certainly contributed not only by the increase of the risks themselves, but also by the growth of knowledge and awareness about all that which happens around us or could happen, about all the factors inspiring the feeling of insecurity, endangerment and non-safety. One of the generally accepted definitions „that safety essentially presents the lack of threats” (Buzan, 1991) provides the interpretation on far higher level of the general (government, i.e. national) safety, however, it can be applied also to the level of urban environment and the feeling which its users form about it. The bases for the violent (criminal, sexist or racial) behavior towards certain categories of citizens are embedded in the overall social and economic situation of a society, which is translated also to the city streets. The reality and seriousness of the violence in the streets leads to a comprehensive feeling of insecurity in the communities, devaluates their „value”, and the insecurity of the urban spaces results in their minimized or improper use. Preventive measures implemented within the sphere of urban planning and design can contribute to the quality of urban spaces and to the comfort of their users. Feminist movements, which have made a significant move in the research of this topic, started with the criticism of city as an environment which was not fully adapted to the needs of women, and further through studies, conferences organized and concrete actions in space, succeeded in getting the profession and the officials interested in it. Though the civil sector, i.e. the NGOs, women were given support, the equality of genders was initiated and adequate response to gender-based violence requested. Nowadays, urban safety is considered a strategic goal of urban environments, multidisciplinary teams and specially trained professionals have been dealing with it, and the citizens have been

actively involved, and the positive results of the measures implemented have been visible in many cities. The question of urban safety is common for all users of urban space (children, teenagers, elderly, recognizable and visible minorities, even men), that are not moving in organized group, or are less strong, capable or ready to defend themselves and give resistance to assault and aggression. The engagement of female groups could be interpreted as effort for safer places not just for women, but for all users, concerning vulnerable groups.

Bibliography/Литература:

1. Booth, C. (1998,) Participación de las mujeres en la planificación urbana. In Booth, C., Darle, J., Yetadle, S. (ed.) *La vida de las mujeres en las ciudades - La ciudad, un espacio para el cambio*. Madrid, Narcea. pp. 185-201.
2. Booth, C., Darke, J., Yearley, S. (ed.) (1996) *Changing Places: Women's Lives in the City*. London, Paul Chapman Publishing LTD.
3. Brunt R., Rowan C. (ed.) (1982) *Feminism, Culture and Politics*. London, Lawrence and Wish art.
4. Buzan, B. (1991) *People, States & Fear: The National Security Problem in International Relations*. London, Longman.
5. Colombian, B. (ed.) (1992) *Sexuality and Space*. Princeton, New Jersey, Princeton Papers on Architecture, Princeton University, School of Architecture.
6. Curbet, J. (2008) La ciudad: el hábitat de la (in)seguridad. In Ortiz de Urbina Gimeno, I., Ponce Solé, J. (ed.) *Convivencia ciudadana, seguridad pública y urbanismo, Diez textos fundamentales del panorama internacional*. Barcelona, Fundación Democracia y Gobierno Local.
7. Danilović Hristić, N. (2006) Urbani dizajn kao element sigurnosti – u službi bezbednosti žena. In Bogdanović, R. (ed.) *Zbornik radova: Urbani dizajn*. Beograd, Društvo urbanista Beograda, pp. 101-108.
8. Danilović Hristić, N. (2008). (ed.): *Sigurniji javni prostori, studija o bezbednosti javnih gradskih prostora u Beogradu*. Beograd, Urbanistički zavod Beograda i Misija OEBS u Srbiji, Odeljenje za demokratizaciju, Demsec projekat.
9. Danilović Hristić, N. (2013) *Bezbednost urbanih prostora*, Beograd, Orion Art, 2013,
10. Danilović Hristić, N. (2012) *Urbana bezbednost kao javno dobro*. Strani pravni život, No. 2/2012, pp. 270-289.
11. Darke, J. (1998) La ciudad modelada por el varón. In Booth, C., Darke, J., Yeandle, S. (ed.) *La vida de las mujeres en las ciudades - La ciudad, un espacio para el cambio*. Madrid, Narcea. pp. 115-130.
12. Davis, L. (1982) *Women, Race and Class*. London, Women's Press.
13. García Vázquez, C. (2004) *Ciudad hojaldre, visiones urbanas del siglo XXI*. Barcelona, Editorial Gustavo Gili SL. pp. 142-147.
14. Gender and the Built Environment Database, <http://www.gendersite.org/>, accessed 10th June 2012.
15. Gensch, V., Zimmer, B. (1980) *Gewalt Gegen Frauen in Kassel*. Arbeitsbericht des Fachbereichs Stadt und Landschaftsplanung an der Gesamthochschule Kassel.
16. Grabosky, P. (1995) *Fear of Crime and Fear Reduction Strategies*. Canberra, Australian Institute of Criminology.

17. Greed, C., Roberts, M. (ed.) (1998) *Introducing Urban Design, Interventions and Responses*. London, Longman.
18. Heidensohn, F., Gelsthrpoe L. (2007) Gender and crime. In Maguire, M., Morgan, R., Reiner, R. (ed.) *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford, University Press. pp. 381-420.
19. Loef C. J. (1985) *Aanranding en verkrachting: een analyse van 902 aangegeven Amsterdamse zedendelicten, 1980-1984*. Amsterdam, Gemeente Amsterdam, Bestuursinformatie, Afdeling Onderzoek en Statistiek.
20. Morrell, H. (1998) Seguridad de las mujeres en la ciudad. In Booth, C., Darke, J., Yeandle, S. (ed.) *La vida de las mujeres en las ciudades - La ciudad, un espacio para el cambio*. Madrid, Narcea. pp. 131-145.
21. Newman, O. (1996) *Creating Defensible Space*. Institute for Community Design Analysis. New Brunswick, Center for Urban Policy Research, Rutgers University, US Department for Housing and Urban Development, Office of Policy Development and Research.
22. Phillips, C., Bowling, B. (2007) Ethnicities, racism, crime and criminal justice. In Maguire, M., Morgan, R., Reiner, R. (ed.) *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford, University Press. pp. 421-460.
23. Ravetz, A. (1980) *Remaking Cities*. London, Croom Helm.
24. Safer futures, <http://www.saferfutures.org/> , accessed 29th May 2012.
25. Savić, S. (2004) *Kodeks neseksističke upotrebe jezika u medijima*. Novi Sad, Futura publikacije.
26. Metz, G., Rijpkema, H. (1979) *Mythen en feiten over verkrachting*. Groningen, Criminologisch Instituut.
27. Schneider, R. H., Kitchen, T. (2007) *Crime Prevention and the Built Environment*. London, Routledge.
28. Stetoskop, <http://www.stetoskop.info/>, accessed 6th June 2012.
29. Svensen L. Fr. H. (2008) *Filozofija straha*. Beograd, Geopoetika.
30. Thomé, H., Torrente, D. (2003) *Cultura de la seguridad ciudadana en España*. Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas.
31. Ćirić, J. (2010) *Đenoveze sindrom*. Strani pravni život No. 1/2010, pp.127-143.
32. Ćirić, J. (2011) *Pogled u tuđe dvorište kroz „polomljeni prozor”*. Strani pravni život, No. 1/2011, pp.11-28.
33. Van Soomer, P. (2008) *Prevención de la delincuencia mediante el diseño ambiental y mediante el espacio urbano y arquitectónico*. In Ortiz de Urbina Gimeno, I., Ponce Solé, J. (ed.) *Convivencia ciudadana, seguridad pública y urbanismo, Diez textos fundamentales del panorama internacional*. Barcelona, Fundación Democracia y Gobierno Local.
34. W e-news, <http://www.womensenews.org/> , accessed 10th June 2012.
35. WDS – Women’s Design Service, <http://www.wds.org.uk/> , accessed 26th May 2012.
36. Whitzman, C. (2008) *The Handbook of Community Safety, Gender and Violence Prevention – Practical Planning Tools*. London, Earthscan.
37. Women in Cities, <http://www.femmesetvilles.org/> , accessed 10th May 2012.

ФЕМИНИСТИЧКИ ПОГЛЕД НА УРБАМУ БЕЗБЕДНОСТ,

Утицај женских судија и покрета

Сажетак: Фокусирање на тему урбане безбедности као једног од основних квалитета живота у граду, неминовно води до детаљнијег истраживања како се жене осећају у градским срединама, те како су феминистичке науке и покрети извршили утицај на развој релевантне теорије и праксе. Чинећи значајан део популације, жене су, посебно у градовима, оствариле право на слободу и простор, у смислу своје мобилности, образовања, рада, слободног времена, али се још увек сматрају изложенима, искљученима или угроженима када су у питању поједини урбани простори. Много пре него што се струка заинтересовала за проблем урбане безбедности, феминистичке студије су указале на њега, те покренуле одређене акције које су касније широко прихваћене и подржане. Рад комбинује мултидисциплинарна сазнања, бави се темама личног осећаја безбедности, важности јавних простора у урбаним окружењима, начином њиховог коришћења, страхом и другим негативним последицама, а посебно се фокусира на закључке који су резултат истраживања у оквиру урбане популације женског пола. Финално, дају се неке основне препоруке у смислу превентивних мера, за повећање степена безбедности у јавним градским просторима, које могу да допринесу њиховом адекватном и учесталијем коришћењу.

Кључне речи: жене, пол, феминизам, урбана безбедност, страх, јавни простори

ЈЕЛЕНА С. ПЕТКОВИЋ*
ЈЕЛЕНА Н. БОЖИЛОВИЋ
Филозофски факултет
Ниш

УДК 37.01:37.014(497.11)
Монографска студија
Примљен: 14.12.2014
Одобен: 22.01.2015

ОБРАЗОВАЊЕ И ПОЛИТИКА РАЗЛИКЕ: ИНТЕРКУЛТУРНА ОСЕТЉИВОСТ СТУДЕНАТА УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ**

„Образовање је процес којим заједница тежи да свој живот отвори свим појединцима у себи и оспособи их за учешће у њему. Она покушава да им пренесе своју културу, укључујући и стандарде по којима би волели да живе. Где се та култура сматра коначном, чине се напори да се она наметне млађима. Где се она посматра као један стадијум у развоју, млађи се обучавају и да је примају и да је критикују и побољшавају.“

Т. С. Елиот,

Ка дефиницији културе

Сажетак: Афирмација интеркултурализма и подстицање политике признања културно различитих идентитета важан су фактор изградње стабилних демократских и грађанских вредности савремених мултикултурних друштава. Као претпоставка наведених процеса, интеркултурна осетљивост је значајна вредност која може бити артикулисана кроз разне институције, од којих је једна од најважнијих образовање (институционално и ванинституционално), као снажан инструмент еманципације, друштвене перцепције и социјализације. У раду се разматрају основни предуслови и проблеми остваривања интеркултурног образовања/учења и афирмације политике културних разлика кроз васпитно-образовне процесе у савременим друштвеним условима.

У дугом делу рада пружа се увид у резултате емпиријског истраживања интрекултурне осетљивости студентске популације Универзитета у Нишу, обављеног у

---

* jelena.petkovic@filfak.ni.ac.rs

** Припремљено у оквиру пројекта Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, под називом Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074), уз финансијску подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

оквиру ширег пројекта Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу. Кроз неколико аналитичких фаза, најпре је утврђивана субјективна процена студената у вези са тим колико је постојећи школски систем у Србији интеркултурно сензибилисан (колико студентима омогућава критичко мишљење, развијање способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима), а затим је утврђивано евентуално присуство етничке дистанце код студената (прихватање/одбијање заједничког студирања са припадницима других културних, националних заједница, као и њихово (не)прихватање као професора и асистената). Анкетирање је обављено на узорку од 818 студената шест факултета Универзитета у Нишу, током академске 2012/13. године. Коришћен је упитник као инструмент емпиријског истраживања, уз теоријски аналитички осврт на Бенетов (Милтон Беннетт) квалитативни модел стадијума развоја интеркултурне осетљивости.

Кључне речи: интеркултурна осетљивост, политика разлике и признања, интеркултурно образовање/учење, студентска омладина

Увод

Живимо у времену у коме су круцијалне промене у друштвеним, политичким и економским системима, образовању, науци, технологији и протоку информација, све интензивнија глобализацијска повезивања и миграције становништва, створиле свет обележен интеракцијама људи из различитих култура. Разноликости у погледу начина и квалитета живота, индивидуалних и друштвених вредности, обичаја и традиција, бројне религијске, националне, политичке и идеолошке недоумице учиниле су савремени свет подједнако обогаћеним и оптерећеним културним разноликостима. Културну комплексност савременог света не можемо напросто игнорисати, нарочито имајући у виду да у мултикултурним друштвима у којима живимо *други* све више постају део нас самих. Култура данас снажно утиче и на нашу субјективну стварност, будући да наше културно порекло и искуство значајно одређују начин на који видимо свет и начин на који ступамо у интеракцију са тим светом. (Samovar, Porter, McDaniel, Roy, 2013: 12). Утолико се може рећи да напретка друштва нема без освешћености о значају културног развоја, неговања сопствене и прихватања туђе културне посебности. Ово нарочито имајући у виду да су готово сва савремена друштва мултикултурна и да представљају животни простор за културну интеракцију. То се дешава само онда када различите културе преносе утицаје једна на другу, при чему неспорно долази до дифузије културних елемената, до размењивања знања, вредности, идеја, обичаја, уметности, технологије и др. Отуда и привлачност савремених тежњи за интеркултурно сензиблисаним друштвима, за новим знањима, способностима и цивилизацијским вредностима које ће повезивати људе различитих култура, нација, вера, раса.

Не треба, међутим, previdети чињеницу да склоност ка стигматизацији појединаца који се културно разликују од нас самих, егоизам националних идентитета, постојање ксенофобије, предрасуда и стереотипа на којима се темељи прецепција „других и другачијих”, могу значајно отежати међусобну комуникацију и нагласити склоност ка пренаглашавању културних разлика.

Зато су афирмација интеркултурализма и подстицање политике признања културно различитих идентитета важан фактор изградње стабилних демократских и грађанских вредности савремених мултикултурних друштава. Под претпоставком да је остварена, интеркултурна комуникација се увек одвија у друштвеном контексту, претпостављајући интеркултурну осетљивост и могућност интеракције, односно узајамног деловања појединаца и/или друштвених група који припадају различитим културама и подкултурама. Као претпоставка наведених процеса, интеркултурна осетљивост је вредност која може бити артикулисана кроз разне институције. Једна од најважнијих је свакако образовање (формално и неформално), као један од најснажнијих инструмената друштвене перцепције и социјализације. Отуда став да културна разноликост мора бити препозната као важан аспект у креирању образовне политике кроз концепте интеркултурног и инклузивног образовања. Садржинским обликовањем наставних програма, стручним усавршавањем наставника и организовањем рада васпитно-образовних институција могу се утемељити вредности културног плурализма. Школа може значајно допринети јачању социјалне интеграције преношењем одговарајућих знања, вештина, позитивних ставова и вредности којима се афирмише културна разноликост. Чињеница је, међутим, да стицање и поседовање знања о ономе по чему се неко од нас разликује (религија, обичаји, вредности, обрасци понашања и др.) не мора нас неизбежно чинити спремнијим да га прихватимо. Ствар је, дакле, у томе хоће ли се и у којој мери путем образовања, тачније кроз образовну праксу и школску политику, подстицати развој интеркултурне осетљивости ученика/студената, њихова критичка перцепција *других* и развој способности интеракције са припадницима разних етничких, лингвистичких или културолошких група. Зато обезбеђивање извесне динамике у трагању за новим знањима и конструктивном синтезом у дијалозима различитих култура, отвореност, флексибилност, емпатија, интеракција, представљају основу интеркултурне осетљивости развијене и афирмисане посредством интеркултурног образовања. То подразумева померање статичних граница културних светова и непрестану дифузију културних елемената у процесу стицања и размењивања знања и вештина у оквиру образовних система мултикултурних друштава.

Важност образовања у развоју интеркултурне осетљивости и демократског друштва је данас све значајнији концепт који изискује промене у образовној политици и пракси многих земаља. Потребно је да се интеркултурална компонента интегрише у школске курикулуме на свим нивоима образовања и да се развије интеркултурна осетљивост наставника и ученика за управљање различитостима, за уклањање предрасуда, етноцентризма, културне и религијске искључивости и ксенофобије. То је важно за наше друштво које се задњих деценија суочавало са бројним ратовима и конфликтним ситуацијама, што је као последицу неретко изазивало дискриминаторно опхођење и насилно понашање великог броја младих у односу на различитог *другог* и *другачијег*.

Образовање и политика разлике

У Извештају Уједињених нација о хуманом развоју из 2010. године указује се на значајан податак да људи широм света данас имају много виши ниво образовања него икада пре. Од 1960. године удео људи који су похађали школу порастао је на светском нивоу са 57 на 85 процената. Многе земље постигле су значајан напредак у образовању, одражавајући побољшање како у погледу дужине школовања својих становника, тако и у равноправнијем приступу образовању девојчица и дечака. (HDR, 2010: 36). Споменуте показатеље свакако треба употпунити подацима који указују на све значајније присуство културних разлика и све већу заступљеност припадника различитих културних заједница нарочито у оквиру институционалног образовања многих земаља. За потврду оваквог става може послужити увид у готово нестваран податак да деца у државним школама у Лондону говоре више од 300 различитих језика. (Наведено према HDR, 2004: 30).

Неопходно је, међутим, нагласити да је јаз између развијених земаља и земаља у развоју и даље остао прилично велики у погледу нивоа, приступа и квалитета образовања становништва. У појединим земљама савременог света велики број деце и младих још увек није у прилици да оствари право на образовање, које спада у једно од основних људских и културних права и слобода. Томе доприносе и извесне традиционалне културне вредности у многим друштвима, које често укључују елементе који нису прилагођени савременом тумачењу хуманог развоја (као што је, рецимо, забрана школовања девојчица у појединим исламским земљама или укидање учења енглеског језика у школама који се сматра инструментом културне колонизације и др.). Доминик Мојси (Moïsi) указује да се улога ислама у животима муслимана, па и у погледу образовања, често своди само на правила, ограничења и обреде, уместо да практично побољшава њихов свакодневни живот. „У медресама у Пакистану, млади уче Куран напамет на арапском језику који не разумеју. У таквим околностима, религија и образовање тешко могу да се у позитивном смислу доведу у везу с побољшањем свакодневног живота.“ (Мојси, 2012: 91). Недавно је велику медијску пажњу привукла девојчица Малала Јусуфзаи, која је 2012. године била мета оружаног напада Талибана на северозападу Пакистана. Томе је претходило њено јавно залагање за образовање женске деце, чему се иначе оштро противе исламистички екстремисти у овој земљи. Награда Европске уније за промовисање људских права, која је Малали додељена 2013. године, похвала је њеној храбрости и одлучности да брани право све деце на образовање, потврда важности идеја које промовише и вредности које заступа. Поменути догађај је несумњиво скренуо пажњу на проблем образовања деце у појединим муслиманским заједницама, истовремено нагласивши важност самог концепта образовања за превазилажење традиционализма, национализма, религијског фундаментализма и свега онога што отежава или онемогућава савремени друштвени напредак.

Осим неједнаког приступа образовању, најмање још један проблем привлачи аналитичку пажњу. Савремена ксенофобија у појединим земљама доводи, између осталог, и до сегрегације у образовању, што условљава отварање школа искључиво за странце како би се спречило мешање са домаћим становништвом. Пример је средња школа „Еберхард Клајн“ (Eberhard-Klein-Oberschule) у берлинској четврти Кројцберг (Kreuzberg) која је почетком овог века представљала немачку школу без и једног немачког ђака. Изворно је ова школа била замишљена као мултикултурни пројекат, који је на крају пропао јер су немачки родитељи свакодневно исписивали своју децу из школе. Коначно, ову институцију похађали су ученици турске, арапске и албанске националности, деца имиграната из некадашње Југославије, као и деца Вијетнамаца и Африканаца.¹ На тај начин су се кроз систем формалног, институционалног образовања утемељивале и изражавале тешкоће у остваривању либералнијих грађанских и културних права, толерисању етничке и културне разноликости и стварању много ширег, обухватнијег смисла савременог, националног идентитета. Отуда и изјава немачке канцеларке Ангела Меркел (Angela Merkel), која је 2010. године изазвала лавину реакција, да је потпуно пропао покушај да се у Немачкој изгради мултикултурно друштво, уз њено транспарентно залагање за превагу немачке културе и немачког националног идентитета. Сличног мишљења био је и британски премијер Дејвид Камерон (David Cameron), који је 2011. године најавио крај британског државног мултикултурализма, због мањина које и даље живе „неприлагођеним начином живота“ и склоне су разним врстама екстремизма, чиме прете Западном свету.

Питање интеграције мањина у друштвени, а самим тим и образовни систем показало се као нимало лак задатак. Због бројних противречности које су пратиле идеју мултикултурализма, у јавности су се покренуле дебате и јавила подељена мишљења око тога како држава треба се постави према свим различитостима у модерним друштвима како би постигла минимум консензуса, а тиме и интеграцију система. Ово питање уједно представља и срж појма политике разлике. Либерални одговор модерне државе лежи у једнакости грађанских права, односно универзалном грађанском статусу који оставља по страни све културне разлике субјеката који чине политичку заједницу и третира их као део приватне сфере појединца. Међутим, овакав приступ са начелом толеранције као својим водећим принципом произвео је ситуацију у којој се мањински идентитети и групе унутар већинских региструју, али без признавања њихове групне посебности, што доприноси томе да све разлике бивају скрајнуте и институционално невидљиве. Зато се као одговор либералној варијанти политике разлике и идентитета јављају друге идеје у политичкој филозофији и социологији, које реферишу на другачији приступ, а који се састоји у томе да се једнакост моралних и политичких статуса на којима се темеље данашње демократије не може достићи без додатне сензибилности и рефлексije према културним разликама (Подунавац, 2010: 38).

¹ Детаљније видети: <http://www.nwbb.org/meldungen/m0003.php> (Извору приступљено 28.04.2014.)

Један од најутицајнијих приступа јесте политичко-филозофски приступ ауторке Ајрис Мерион Јанг (Iris Marion Young), која сматра да начело једнаког поступања и универзализма за последицу у пракси производи потискивање разлика и посебности идентитета. Она аргументује да групна права треба ставити *испред* универзалних индивидуалних права афирмативним акцијама, јер је једино на тај начин могуће успоставити стабилан и интегрисан друштвени поредак (Jang, 2005). Док се либералном идеологијом модерних држава културне разноликости *препознају*, друга варијанта политике разлике обезбеђује и њихово *признање*.

Из напред наведеног постаје јасно да ни српско друштво неће бити стабилно и интегрисано уколико не призна и афирмише разноликости унутар свих подсистема, па и образовног. Није довољно да само препознајемо културно другачије појединце и групе као носиоце идентитета који поред нас коегзистирају, већ се са тог минималног степена толеранције треба уздићи на ниво међусобног признања и поштовања.² У Србији је то тежи задатак него у другим земљама, јер је на овдашњим просторима друштвена стабилност нарушена ратовима, међународном изолацијом и другим конфликтима у протекле две деценије, који су створили лош однос са суседима и одбојност према другим народима и различитим идентитетима који се схватају као “лоша ствар” која долази са Запада. Школе и факултети требало би да буду микро средина која би процесом васпитања и образовања могла да гради политику разлике која се заснива на вредностима признања и уважавања разноликости, чиме би се постигла стабилност на националном нивоу и ишло ка ширем циљу изградње културе мира.

Афирмација интеркултурне осетљивости кроз развој интеркултурног образовања

Савремена друштва представљају сложену културну целину састављену из мноштва група и заједница, које су обележене специфичним културним особеностима и бројним културним разноликостима. Сасвим је извесно да се људи разликују не само по култури којој припадају, већ и по својој способности и спремности да уоче и прихвате културне разлике. Из тог разлога само постојање мултикултурне заједнице не подразумева нужно и продуктивну интеркултурну комуникацију и сарадњу. Зато је обезбеђивање извесне динамике у трагању за новом синтезом у дијалозима различитих култура основна одлика *интеркултурализма*. Као концепт културне политике, интеркултурализам се потврђује у акцији остваривања узајамности равноправног прожимања и пуно-

---

² У теорији се разликују четири врсте толеранције: најнижи ступањ је *дозвола* (permission) који даје дозволу другима да живе са већинским идентитетима и културом у истој заједници; други степен је такође минималан, а базира се на *коегзистенцији* (coexistence) и представља признавање другима да се залажу за своја права; *Уважавање* (respect) је виши степен који подразумева поштовање за другачије групе и појединце; последњи степен је *узајамно поштовање* (esteem) и више је од уважавања, односно иде у правцу потпуног прихватања вредности које се разликују од наших. (Petkovska, 2011: 106-107).

правне размене култура које долазе у додир. Да би се превазишло стање просте коегзистенције култура, које се у извесном смислу може свести на једну врсту пасивне толеранције, неопходно је отварање према Другом и Различитом у смислу међусобне комуникације и продуктивне сарадње.

Као одговор на културну сложеност друштава и разноврсних стилова живота, као и на потребу за подстицањем развоја идентитета недоминантних друштвених група/заједница, истиче се важност афирмације интеркултурне осетљивости кроз развој интеркултуралног образовања/знања. (Buterin, 2012: 105). Афирмација интеркултурне осетљивости и развој грађанских вештина једни су од најзначајнијих образовних приоритета многих земаља у свету данас. Сам појам интеркултурне осетљивости на окружење представља степен у коме су субјекти/групе прилагођени познавању, поштовању и остваривању сарадње са припадницима разноликих култура, националних, језичких, верских и других заједница. Извесно је да ће подстицајна друштвена клима (демократска грађанска свест и политичка култура) утицати на повећање нивоа интеркултурне осетљивости појединаца и група и омогућити више прилика за остваривање успешне међукултурне комуникације и сарадње. Важно је напоменути да повећање интеркултурне осетљивости не значи априорно претпоставку о нужном угрожавању или запостављању сопственог националног и културног идентитета, традиције, историје, наслеђа. Напротив, њоме се афирмише способност да се рационалним приступом према сопственој, али и другој култури и традицији заузима критички однос. Томе неизбежно може допринети образовни систем сваке земље, кроз свесне и потребне напоре да се развијањем и подстицањем интеркултурне осетљивости свих субјеката образовања утемељи неприваћање идеје о пожељности асимилације мањинских култура, да се превазиђе етноцентризам, развије поштовање и разумевање сопствене, али и култура припадника других заједница.

Налазећи се на челу америчког Института за истраживања интеркултурног развоја, Милтон Ј. Бенет (Bennett) је након двадесетак година емпиријског истраживања понудио свој модел развоја интеркултурне осетљивости, описујући стадијуме кроз које појединци и друштва пролазе суочавајући се са тешкоћама у сусрету са другим културама. (Bennett, 1993). Модел се заснива на растућој софистицираности између два опозита – крајњег *етноцентризма* (порицање, занемаривање, игнорисање или индиферентност према културним разликама), све до стадијума прихватања, адаптације и интеграције културних разлика, које Бенет означава као *етнорелативизам*. Ова скала није нумеричког типа, већ садржи шест квалитативних категорија (три стадијума етноцентризма и три стадијума етнорелативизма), унутар којих се налазе поједини развојни међустадијуми. Из овог модела произлази да резултат процеса интеркултурне комуникације у значајној мери зависи од способности уочавања и прихватања културних разлика. То подразумева да се разноликости посматрају као нешто нормално, усвојено у сопственом идентитету, где појединац може да посматра ствари и делује из више различитих културалних оквира. То ће, сматра Бенет, омогућити интеркултурно посредовање и могућност да се делује у различитим, културом обликованим, погледима на свет. Утолико је интер-

културно учење изазов како за лични тако и за групни идентитет, али може да постане и начин на који обогаћујемо идентитет. Будући да је интеркултурално учење процес у којем учимо како да живимо заједно у свету различитости, Бенетови сматрају да је оно тиме и полазна тачка изградње заједничког живота у миру (Bennett&Bennett, 2001).

Интеркултурно образовање као важна компонента образовне политике представља специфичан педагошки приступ који је много више од постојања свести о различитости. „Интеркултуралним образовањем се сматра образовање које уважава и подржава различитост у свим областима људског живота. Оно чини ученике/це осетљивим на идеју да су људи природно развили низ различитих начина живота, обичаја и погледа на свет и да та разноликост људског живота све нас обогаћује. Истовремено, реч је о образовању које промовише равноправност и људска права, супротставља се неправедној дискриминацији и промовише вредности на којима се изграђује равноправност.” (Група Мост, 2007: 13). Оно подразумева нужност очувања културних посебности свих етничких група сматрајући их једнаковредним, као и охрабривање интеркултурног дијалога у којем се узајамно и на једнаким основама упознавају и вреднују елементи другачије културе. Његов је темељни циљ да децу и младе учини свесним властитог националног и културног идентитета уз истовремено неговање, разумевање и прихватање разноликости. (Спајић-Вркаш, 1993). Овакво образовање квалитативно се препознаје и афирмише као значајна прилика за стицање потпунијих информација о култури или културама са чијим се припадницима контактира, при чему се располагање таквим информацијама користи за овладавање интеркултурном осетљивошћу, смањивање или ишчезавање међусобне одбојности, остваривање међусобне сарадње, социјалне и грађанске одговорности.

„Образовање може и треба да има веома значајану улогу у стварању и подршци развоју интеркултуралних вештина, способности, вредности и знања потребних за живот у мултикултурној заједници каква је наша. Да би то било могуће неопходно је у школски програм унети елементе који би отклонили етноцентричку и/или хијерархизовану слику култура и, објективно и с поштовањем, уважили особености различитих култура које кохабитирају унутар појединих специфичних области.“ (Група Мост, 2007: 13). Утолико се од школе очекује да непрестано преиспитује своју улогу и одговорност у мултикултурним друштвима, да систематски уводи новине и трансформише постојећи курикулум тако да сваки аспект школског живота и образовања учини подједнако доступним и праведним за све ученике који припадају различитим групама и културама. „Једнакоправност није исто што и једнакост. Она је повезана са ширим идејама правде и правичности, понекад са „једнакошћу шанси“, а понекад са „једнаким третманом“. Пошто је образовање моћна детерминанта животних шанси, једнакоправност у образовању треба да резултира равноправношћу у животним шансама.“ (Јевтић, Микановић, 2013: 139). Упркос томе, негујући традиционалну образовну праксу, у многим земљама курикулуми, начин подучавања и начин учења и даље одражавају приступе који су типични за доминантне или привилеговане друштвене групације. Тиме се кроз образо-

вање заправо утемељују и развијају различити стереотипи, који су пак инспирација бројним облицима дискриминације, културној депривацији и социјалној искључености мањинских група у појединим друштвима.

Методолошки оквир рада

Овај рад представља приказ одабраних резултата истраживања обављеног у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), које спроводи Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу. Основни циљ овде приказаног истраживања био је да се размотри да ли, и у којој мери, социјално-економски статус и образовно-професионално усмерење студената Универзитета у Нишу утичу на ниво њихове интеркултурне осетљивости у оквиру процеса образовања.

Разматрано је да ли код испитаника доминирају ставови који се могу сматрати експресијом *етноцентризма*, с једне стране, или *етнорелативизма*, с друге стране, имајући у виду Бенетов квалитативни модел стадијума развоја интеркултурне осетљивости. У теорији се наглашава да превелико ослањање на колективне идентитете, и то у првом реду оне етничке, носи собом опасност ексклузивизма у оквиру образовања. Он се обично испољава као образовни етноцентризам који кроз обликовање наставних курикулума, едукацију наставног кадра и организацију рада васпитно-образовних институција, у први план ставља припаднике своје етничке групе или нације, уз недовољну афирмацију знања и информација о другим културама и недовољну оспособљеност субјеката образовања за прихватање, емпатију и интеграцију разноликости. То доводи у питање не само функционисање, већ, понекад и понегде, и само постојање сложених образовних система које чине припадници више нација, етничких и културних група. У овом истраживању смо под ставовима који указују на *непостојање или низак ниво интеркултурне осетљивости* подразумевали оне ставове којима се у оквиру образовног процеса и школског система некритички изражава супериорност сопственог народа, међуетничка нетолеранција, ксенофобија, неспремност за социјалну интеракцију и комуникацију између људи различитог културног порекла и сл. (попут неприхватања могућности заједничког студирања са припадницима различитих културних/националних заједница; порицање жеље или одбијање могућности да припадници других култура или народа буду испитаникови професори или асистенти и сл.). Супротне ставове поменутима, којима се пропагира поштовање слободног избора сопствене културне припадности, флексибилнији и критички став према културним разноликостима у друштву и поштовање културних права (право на образовање и на рад) мањинских заједница, очување и афирмација различитих културних идентитета, наслеђа, добара и вредности, операционализованих посредством и у оквиру образовног система, сматрали смо изразима *вишег нивоа интеркултурне осетљивости*.

Задаци истраживања који су били непосредно везани за постављене циљеве односили су се на: а) Утврђивање субјективне процене студената у вези

са тим колико је постојећи школски систем интеркултурно сензибилисан; б) Утврђивање евентуалног присуства етничке дистанце у оквиру образовних процеса и институција (прихватање/одбијање заједничког студирања са припадницима других културних/националних заједница или њихово (не)прихватање као професора или асистента); ц) Утврђивање могућих корелација и идентификовање квалитета веза између нивоа интеркултурне осетљивости студената и неколико значајних социо-демографских варијабли: пол, образовно-професионално усмерење испитаника, односно факултет (департамент) на коме студирају, материјални статус породице, степен образовања и (не)запосленост родитеља, националност и вероисповест испитаника. Основне хипотезе којима је било усмерено истраживање су следеће: а) Социо-економски статус и образовно - професионално усмерење испитаника/студената показале се као чиниоци који у значајној мери утичу на њихову интеркултурну осетљивост; б) Ставови који се могу сматрати изразом вишег нивоа интеркултурне осетљивости у већој мери ће исказати студенти факултета друштвено-хуманистичких наука, вишег (бољег) социо-економског статуса, него ли студенти техничких и природних наука, нижег социо-економског статуса, за које се претпоставља већа склоност ка *етноцентричним* ставовима (ка нижем нивоу интеркултурне осетљивости).

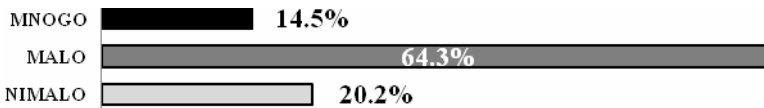
Анкетирање је обављено током академске 2012/13. године, на узорку од 818 студената шест факултета Универзитета у Нишу: Економском, Електронском, Филозофском факултету (Департмани за англистику, новинарство, психологију и социологију), Грађевинско-архитектонском факултету (Грађевинарство и Архитектура), Природно математичком факултету (Департмани за биологију и екологију, физику, хемију, географију, математику, рачунарске науке) и Правном факултету. Као инструмент истраживања коришћен је упитник, из кога су овом приликом издвојени одговори на питања која су се односила на социо-економски статус испитаника и питања која су проверавала њихове ставове у односу на пет понуђених ајтема: 1) Колико у Вашој земљи постојећи школски систем омогућава студентима критичко мишљење; 2) Колико у Вашој земљи постојећи школски систем омогућава студентима развијање способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима; 3) Да ли држава треба да финансира верску наставу у школама/факултетима и ако треба, којих вероисповести; Етничка дистанца операционализована кроз аспект: 4) заједничког студирања на истом факултету и 5) кроз однос студент – професор/асистент. Одговори из упитника обрађени су помоћу програма за статистичку обраду података СПСС, чиме су добијени квантитативни подаци који су, затим, послужили у сврху детаљније интерпретације, квалитативне анализе и дискусије.

Приказ и интерпретација резултата истраживања

Како бисмо сагледале овдашњи контекст интеркултурне осетљивости, обрадиле смо неколико питања из упитника које смо сматрале индикатором овог феномена. На постављено питање о томе колико образовни систем у Србији подстиче критичко мишљење, испитаници оба пола се у већинских 64,3%

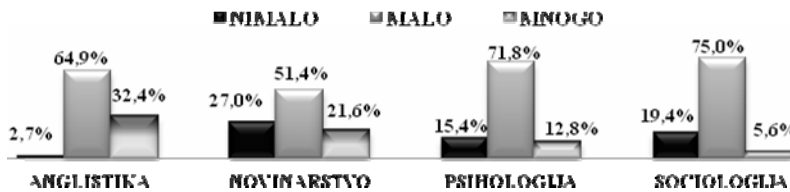
слажу да је тога мало или нимало (20,2%) (графикон бр. 1). Познато је да су стереотипи увек повезани са недовољним познавањем целине неког феномена или објекта на који се стереотип односи. У складу са тим, претпоставка је да развијање критичког мишљења у институцијама образовања омогућава целивностије сагледавање и разумевање других култура, да је опозит догматском мишљењу и да као такво разбија предрасуде. Већински став да школски систем не подупире критичко мишљење, које је основа разумевања и уважавања другог и другачијег, свакако не охрабрују.

Графикон 1: Колико у Вашој земљи постојећи школски систем омогућава студентима критичко мишљење (%):

Укрштањем овог питања са факултетима које испитаници похађају показало је извесне статистичке значајности, пре свега значајност на нивоу департмана Филозофског факултета ($P=17,157$; $Df=6$, $Sig=0,009$, $C=0,321$). Како ствари стоје, студенти новинарства сматрају више од осталих да систем уопште не подстиче овакав вид мишљења, док су студенти англистике најмање критички настројени. Графиконом број 1.1 илустроване су и нумерички представљене поменуте разлике:

Графикон 1.1: Колико у Вашој земљи постојећи школски систем омогућава студентима критичко мишљење/Филозофски факултет (%):

Толеранција као вредност је основа без које се не може говорити о постојању интеркултурне осетљивости. Штавише, осетљивост за културно другачије друштвене групе подразумева толеранцију и ненасилну комуникацију. Оне заједно чине целину која у ширем смислу представља стабилно грађанско друштво као синтезу и складан суживот различитих идентитета. Полазећи од тога, занимало нас је како студенти перципирају однос образовних институција према вредностима толеранције и ненасилног опхођења. Резултати кажу да готово 60% испитаника сматра да се ове вредности слабо подстичу од стране школског система. Непрепознавање толеранције као вредности коју систем образовања у Србији пласира шаље поруку да би на томе требало озбиљније радити, не би ли и Србија након дугог периода ратова и конфликта дошла до „заједничког живота у миру”, о коме Бенет говори разматрајући интеркултурно учење као његову претпоставку.

Графикон 2: Колико у Вашој земљи постојећи школски систем омогућава студентима развијање способности за толерантно и ненасилно опхођење према другима:

Питање о финансирању верске наставе такође је индикативно, јер из њега можемо видети у којој мери студенти дају примат својој вери, а колико друге вероисповести сагледавају, односно не сагледавају равноправно са својом. Испитаници су прилично подељењи у мишљењима по питању тога да ли држава треба да финансира верску наставу у школама. Највећи постотак чине они који сматрају да држава приликом расподеле средстава треба да узме у обзир све вероисповести (30,3%), али скоро идентичан број њих сматра да би православљу требало дати предност (30,2%). На овом питању јасно се види колебање између вредности које су националне и интеркултуралне, што су показала и нека претходна истраживања са овог пројекта.

Графикон 3: Држава треба да финансира верску наставу у школама:

Укрштањем овог питања са факултетима ($P=42,048$; $Df=15$; $Sig=0,00$; $C=0,222$) могуће је увидети да студенти Филозофског факултета показују нешто веће разумевање за остале вере у односу на друге студенте. Једино су се они у већини (39,6%) изјаснили да би држава требало да финансира све вероисповести, што ни код једног другог факултета није случај (Графикон бр. 3.1).

Графикон 3.1: Држава треба да финансира верску наставу у школама /факултет:

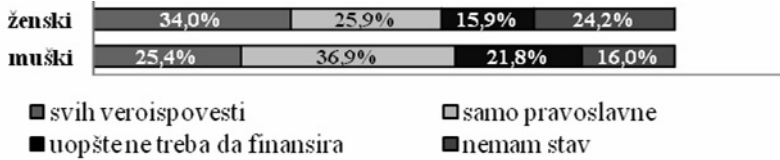

Студенткиње се показују отворенијим по питању других вероисповести у односу на мушки део испитаника ($P=22,506$; $Df=3$; $Sig=0,00$; $C=0,321$), што је представљено Графиконом бр. 3.2. Оне у већини сматрају да држава треба

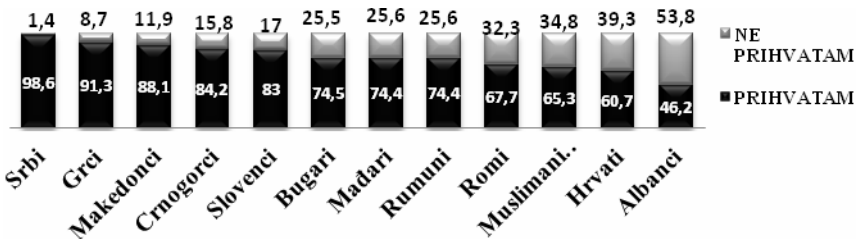
да буде отворена за све (34%), док мушкарци у скоро 37% сматрају да православна вероисповест треба да буде једина „брига” државе. То је опет у складу са већ приказаним резултатима да су девојке отвореније и да показују виши ниво интеркултурне осетљивости.

Графикон 3.2: Држава треба да финансира верску наставу у школама/пол:

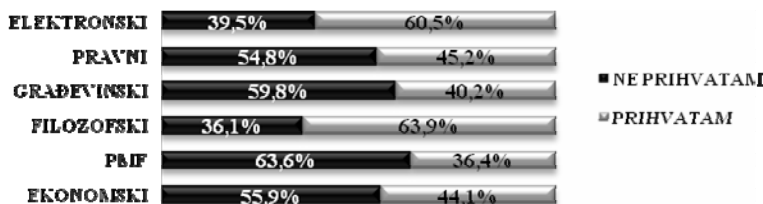
Етничка дистанца такође је један од показатеља интеркултурне осетљивости. Овом приликом интересовала су нас два односа: заједничко студирање на истом факултету и однос студент – професор/асистент. На питање да ли им не би сметало да припадници појединих националности студирају са њима, показало се да је значајно већи број оних испитаника који прихватају друге националности за своје колеге од оних који их не прихватају. То, међутим, важи за све националности осим албанске, где су се испитаници у већем проценту изјаснили негативно. Наиме, број оних који не прихватају Албанце као своје колеге са којима студирају (или их не би прихватили) износи 53,8%, док би их прихватило 46,2%. Хрвати се налазе на другом месту по степену неприхватања, док је дистанца најмања у случају Срба, што је и очекивано (98,6% прихвата).

Графикон 4: Да ли бисте прихватили да студирате на истом факултету са припадницима доле побројаних нација, мањина и етничких група?

Ова слика јасно показује да су ратови у последњих двадесетак година основни оквир који дефинише односе са народима из региона. Етнички конфликти и територијалне промене које су за Србију представљале губитак још увек се показују као важне приликом заузимања става према другим националностима. Ипак, оптимистична слика такође је видљива. Не треба пренебрегнути чињеницу да упркос неповољној прошлости, студенти ипак показују да у највећем проценту прихватају друге као своје колеге. То једино не важи у случају Албанаца, јер је то најскорија и политички најболнија прошлост, па јој сходно томе треба и више времена да зарасте.

Графикон 4.1: Да ли бисте прихватили да студирате на истом факултету са Албанцем/факултет?

Графикон 4.1. илуструје укрштање овог питања са факултетима ($P=31,006$; $Df=5$; $Sig=0,00$; $C=0,193$) које је показало да једино студенти Филозофског и Електронског факултета у Нишу већински показују да им не би сметало да им припадник албанске националности буде колега са којим студирају. Као и у осталим случајевим студенти са Природно-математичког факултета показују највећи степен дистанце. Што се осталих националности тиче, слика јасно говори да у већинском проценту студенти свих факултета генерално више прихватају друге националности него што према истима показују дистанцу.

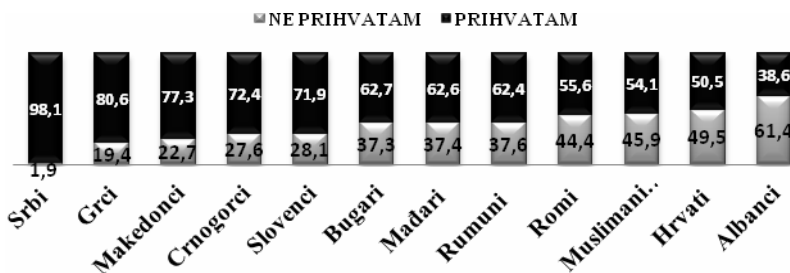
Графикон 4.2: Да ли бисте прихватили да студирате на истом факултету са Албанцем/пол?

Занимљиво је и укрштање овог питања са полом испитаника ($P=6,832$; $Df=1$; $Sig=0,009$; $C=0,92$), које показује да студенткиње јасно подељене по питању односа према Албанцима као својим колегама, док је код мушкараца дистанца према таквом потенцијалном односу израженија (Графикон 4.2.).

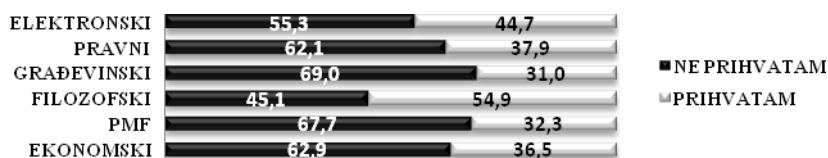
У случају односа студент – професор/асистент дистанца је већа. Такав резултат је донекле и очекиван, зато што овај однос указује на одређену институционалну хијерархију, то јест надређен положај. Резултати су исти, у смислу да је распоред нација које се прихватају исти (најмања је дистанца према Србима, највећа према Албанцима).

Графикон 5: Да ли бисте прихватили да вам припадник доле побројаних нација, мањина и етничких група буде професор/асистент на факултету?

Када је у питању однос студент – професор/асистент, опет се на нивоу факултета примећују статистички значајне разлике ($P=27,051$; $Df=10$; $Sig=0,003$; $C=1,181$). Као што је и очекивано, генерално се показује највећа дистанца према Албанцима, с тим што је сада показују и испитаници са Електронског факултета. Једино студенти Филозофског факултета у већем проценту прихватају овај однос. Према Хрватима су мишљења прилично подељена, осим што се поново, једино код студената електронике и Филозофског факултета у највећем проценту јасно показује да им такав однос са припадницима хрватске националности не би сметао. Сличан је резултат и са Бошњацима односно муслиманима. Што се тиче Рома, ситуација је нешто блажа. Дистанцу према њима у већем проценту показују једино студенти Природно - математичког факултета, док их испитаници са других факултета прихватају као своје потенцијалне професоре или асистенте. Табеле које су приказане дају детаљан приказ процената о (не)постојању дистанце.

Графикон 5.1: Да ли бисте прихватили да вам Албанац буде професор/асистент на факултету/факултет?

На основу ових резултата, можемо донети закључак да је дистанца највећа према Албанцима, као и да је она већа код постављеног питања о односу студент–асистент/професор. Примећено је да су студенти који потичу из породица са њамањим (до 200Е) и највишим примањима (преко 1000Е) предњачили у неприхватању Албанаца као својих колега и професора/асистената на факултету. Према осталим нацијама показује се да је проценат оних којима друге националности као колеге у процесу образовања не би сметале већи од оног процента који исказује дистанцу. Најмању дистанцу показали су студенти Филозофског факултета и то у значајној мери у односу на друге. То се може тумачити тиме што су као студенти друштвено-хуманистичких наука они јасније упознати са појмовима толеранције, другости, подстакнути да развијају способност критичке процене научних аргумената и чињеничне евиденције, па из тог угла више рационално, него емотивно гледају на односе међу народима без обзира на прошлост. Осим њих, значајно је споменути да су и студенти Електронског факултета прилично отворени по питању других, културно разноликих.

Закључак

Образовање је несумњиво врло моћан и значајан чинилац друштвеног развоја, социјалног и културног сензибилисања, који може значајно допринети утемељењу политике разлика и развоју хармоничних мултикултурних заједни-

ца. Образовно-васпитни процес ипак није идеолошки заштићена сфера, без утицаја политике или без значаја превирања различитих друштвених група и интереса. „Етноцентризам у великој мери отежава (а некад и онемогућава) интеркултуралну комуникацију и разумевање. Зато је потребно да се на различитим пољима ради на његовом превазилажењу, а посебно кроз реформу образовања и интегрисање интеркултуралне компоненте у школске курикулуме.“ (Група Мост, 2007: 12). Ово, свакако, није ни лак ни изванредан подухват јер се културна разноликост све више доживљава као фактор дестабилизације многих друштава, па у извесном смислу и као генератор кризе са којом су суочене готово све образовне институције у мултикултурним заједницама. Имајући то у виду, образовни систем би требало да стимулише остваривање права свих на културу као неотуђивог људског права и да културне разноликости јасно препозна и представи као потенцијално богатство савременог друштва. Тиме се даље претпоставља концепт демократски сензибилисане школске и академске културе, у којој се различита одећа, језици, акценти, боја коже, интересовања, представљање и преиспитивање сличности и разлика сопствене и културе других појединаца и група посматрају са интересовањем и радозналешћу, пре него са одбојношћу, страхом или сумњом. Отуда и став да се интеркултурно образовање стиче као *искуство* које се постепено (институционално и ванинституционално) развија – од унапређења интеркултуралне осетљивости, преко познавања других култура и њихових вредности, до веће способности интеракције са њиховим припадницима и прихватања политике разлике.

Друштвене прилике у којима се Србија данас налази су проблематичне и по много чему парадоксалне. Ратне године и дугогодишња друштвена трансформација (транзиција) условили су политичку и привредну кризу, осиромашење становништва и евидентну деградацију личних и друштвених вредности. Додамо ли томе и наслеђени аксиолошки баласт прошлости у виду традиционализма, етноцентризма, ксенофобије, једнодимензионално насупрот плуралистичком поимању света, потпуно се јасно намећу неке од круцијалних вредносно утемељених баријера у успостављању квалитетнијих интеркултурних односа у савременом друштву Србије. У таквим околностима општег друштвеног метежа, образовање се последњих година у Србији све мање доживљава као значајан канал узлазне социјалне мобилности, личног и грађанског стасавања. Неуспешно изведени покушаји реформе образовног система, дискутабилна приватизација средњих школа и универзитета, проблеми са корупцијом и хиперпродукцијом високообразованог кадра на уштрб њиховог стручног и професионалног квалитета, опомињу на потребу за што хитнијим, коренитим, суштинским и систематски утемељеним променама образовне политике и образовног система нашег друштва. Осим тога, већина стручњака је сагласна у процени да наш образовни систем не обезбеђује интеркултуралност и дијалог међу различитим етничким групама и културама, већ би се пре могло рећи да подржава паралелно егзистирање различитих култура, чија сарадња и комуникација није стратешки постављена. (Група Мост, 2007: 33) То потврђују и резултати истраживања (SUS&Strategic Marketing, 2004) спроведеног на Уни-

верзитету у Београду, Новом Саду, Нишу и Крагујевцу, који су нагласили велику социјалну дистанцу међу студентима различитог националног, културног порекла. Имајући у виду да скоро 70% студената Србије никада није отпутовало некуда ван земље до уписа на факултет, оправдано је препоставити да су њихови ставови обликовани више под утицајем преовлађујућег јавног мњења и постојеће политичке и медијске пропаганде, него ли као резултат непосредних контаката и искустава са припадницима других култура. Утолико је развој интеркултурне осетљивости кроз унапређивање образовне праксе приоритетан циљ развоја друштва Србије.

Истраживање које је представљено у овом раду, а спроведено у оквиру макропројекта Центра за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, било је фокусирано на утврђивање нивоа интеркултуралне осетљивости студената Универзитета у Нишу. При томе смо имале у виду да је студентска популација аналитички посебно значајна као језгро из кога се регрутује будућа интелектуална, политичка, друштвена, културна и економска елита (на основу чега је могуће пројектовати њихову будућу академску мобилност и друштвену ангажованост). На основу овде представљених резултата може се рећи да је истраживање генерално показало прилично висок ниво интеркултурне осетљивости етнорелативистичку усмереност) студената Универзитета у Нишу и њихове негативне критике интеркултурне сензибилисаности школског система у Србији.

Емпиријска слика јасно говори да у већинском проценту студенти свих факултета генерално више прихватају припаднике других националности као своје колеге или професоре/асистенте, него што према истима показују дистанцу. Етничка дистанца према припадницима одређених националности постоји, али не треба пренебрегнути чињеницу да је она у случају свих националности мања од степена прихватања истих. Ово се једино не односи на Албанце, према којима је исказан преовлађујући (највећи) степен етничког / културног дистанцирања, што је у корелацији са ратовима оптерећеном прошлошћу и актуелним геополитичким контекстом савременог српског друштва. Делимично је потврђена хипотеза да ставове који представљају експресију вишег нивоа интеркултурне осетљивости у већем степену исказују студенти факултета друштвено-хуманистичких наука (Филозофски, Правни, Економски факултет), него ли природних и техничких наука (Природно математички, Грађевински и Електронски факултет) – тако да нам налази не омогућавају јасно постављање оваквих генерализација. Ипак, постоји основа за процену да је стручно профилисање и програмска концепција студија друштвено-хуманистичке усмерености у већој мери поставила добру основу за изградњу и манифестацију толерантнијих и културно флексибилнијих ставова студената ових факултета. Студенткиње су на нивоу свих факултета у неколико испитиваних ајтема исказале виши ниво интеркултурне осетљивости и то пре свега: у погледу верске разноликости (већински сматрају да држава треба да финансира верску наставу свих вероисповести, а не само православне) и у погледу прихватања да студирају на истом факултету са припадницима других етничких група (у већем степену исказују спремност да студирају са Албанци-

ма). Осим утврђене делимично веће склоности испитаница женског пола ка интеркултурној осетљивости, резултати истраживања нису указали на очекиване статистички значајније корелације ставова студената и њиховог социо-економског статуса.

Са друге стране, перцепција студената да критичко мишљење, толеранција и ненасилно опхођење нису интегрисани у довољној мери у систем образовања у Србији, требало би да буде опомена свим појединцима који су на било који начин укључени у рад са младима да без развијања ових вредности нема ни стабилног друштва, ни културе мира, која је овом регион више него неопходна. Намеће се неоспоран закључак о потреби афирмације интеркултурно сензибилисаног образовања свих нивоа као својеврсног „образовања за демократско грађанство“. Развој интеркултурне осетљивости деце и омладине посредством школског система допринео би развоју њихових интерперсоналних, интеркултурних и социјалних компетенција за живот са „другима и различитима“ и учинио би их активним и одговорним грађанима мултикултуралних друштава.

Литература:

1. Bennett, J. Milton (1993): *Towards Ethnorelativism: A Developmental Model of Intercultural Sensitivity* in Paige R.M. (ed.) *Education for the Intercultural Experience*, Intercultural Press, Yarmouth, Maine
2. Bennett, M. Janet & Bennett, J. Milton (2001), *Developing Intercultural Sensitivity: An Integrative Approach to Global and Domestic Diversity*. *The Diversity Symposium*.
3. Buterin, Marija (2012): *Interkulturalno obrazovanje temeljeno na školskoj zajednici*, *Život i škola*, br. 27., god. 58., str. 104-112.
4. Grupa Most (2007) *Interkulturalno obrazovanje i razumevanje*, Fond za otvoreno društvo, Beograd
5. HDR (2004): *Human development report 2004, Cultural liberty in today's diverse world*, United Nations Development Programme, New York
6. HDR (2010): *Human development report 2010, The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development*, United Nations Development Programme, New York
7. <http://www.diversitycollegium.org/pdf2001/2001Bennettspaper.pdf> (Izvoru pristupljeno: 26.04.2014.)
8. Jang, Iris Marion (2005): *Pravednost i politika razlike*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
9. Jevtić, Bisera i Mikanović, Biljana (2013): „*Interkulturalnost u očima nastavnika – problemi i perspektive*“. *Pedagogija i kultura*. *Interkulturalna pedagogija: prema novim razvojjima znanosti o odgoju*, Posavec, K i Sablić, M. (ur.), Hrvatsko pedagogijsko društvo, Zagreb, 3: 129-139.
10. Mojsi, Dominik (2012): *Geopolitika emocija. Kako kulture straha, poniženja i nade utiču na oblikovanje sveta*, Clio, Beograd
11. Petkovska, Sanja (2011): „*Demokratija i politika razlike – kroz prizmu aktuelnog stanja*“. *Filozofija i društvo*, 3: 95-119.
12. Podunavac, Milan (2010): „*Politika priznanja i demokratsko građanstvo*“, *Politička misao*, god. 47, br. 2: 37-54.

13. Samovar, A. Larry, Porter, E. Richard, McDaniel, R. Edwin, Roy, S. Carolyn (2013): *Communication Between Cultures*, Wadsworth, Boston, USA
14. Spajić-Vrkaš, Vedrana (1993), *Kultura i škola*, u Drandić, B. (ur.), *Priručnik za ravnatelje*. Znamen, Zagreb, str. 147-177.
15. SUS&Strategic Marketing (2004): *Istraživanje studentske populacije*. Izvor dostupan na adresi: <http://prijemni.infostud.com/dokumenti/istrazivanje-studentske-populacije.pdf> (pristupljeno 08.09.2014.)

EDUCATION AND POLITICS OF DIVERSITY: INTERCULTURAL SENSITIVITY OF THE UNIVERSITY OF NIŠ STUDENTS

Summary: The affirmation of the interculturalism and the politics of recognition of culturally diverse identities are an important factor for creating stable democratic and civic values of the contemporary multicultural societies. As a precondition of these processes, the intercultural sensibility is an important value which could be articulated through various institutions, of which the most important one is the education (institutional and noninstitutional) as a powerful instrument of emancipation, social perception and socialization. This paper deals with basic preconditions and problems of achieving the intercultural education/learning and the affirmation of cultural difference policy through the educational processes in the conditions of the contemporary society.

In the second part, the paper shows the results of the empirical research into the intercultural sensitivity of the student population from the University of Niš, done as a part of the wider project by the Center for sociological research of the Faculty of Philosophy in Niš. Through several analytical phases, the research initially established the subjective evaluation of the students in connection with how much is the current education system in Serbia interculturally sensitive (how much it allows students' critical thinking, developing skills for the tolerance and the non-violent treatment of others). Then the study determined the possible presence of the ethnic distance among students (the acceptance/rejection of the joint study with members of other cultural, ethnic communities, as well as their (non)acceptance as teachers and assistants). A survey was conducted with a sample of 818 students from six faculties of the University of Niš, during the academic year of 2012/13, The survey used a questionnaire as an instrument of the empirical research with theoretical analytic review of Milton Bennett's qualitative model of the development stage of the intercultural sensitivity.

Key words: intercultural sensitivity, politics of diversity and recognition, intercultural education/learning, student population

ДРАГАНА С. ПЕШИЋ*
Филозофски факултет
Ниш

УДК 316.34(4.9):316.66
Прегледни рад
Примљен: 16.12.2014
Одобрен: 12.02.2015

ТОЛСТОЈЕВА КРИТИКА ДРУШТВЕНИХ НЕЈЕДНАКОСТИ**

Сажетак: Лав Толстој био је не само значајан светски писац, већ и педагог, морални реформатор и социјални мислилац који је снажно порицао цивилизацију, основе државе и друштва. Иако и по рођењу и по васпитању, припадник највише аристократије у Русији, напустио је погледе те средине и у својим делима дао оштру критику читавог поретка који се темељио на поробљавању обичног народа, на уропашћавању сељака. У раду се указује на Толстојево становиште социјалног и моралног реформатора. У својим делима, „Па шта да радимо?“ (1886), „О глади“ (1891) и „Ропство у наше време“ (1899), Толстој бескомпромисно открива друштвене противречности, тешке услове у којима је живело сељаштво, радничка класа и већина народа, открива лажан и неисправан живот људи из виших слојева и позива људе његове класе да промене свој однос према народу. Критикујући друштво, посебно друштвене неједнакости као најочевиднији показатељ нездравог стања друштва, он наглашава нарочито етичко становиште. Јаз између богатих и сиромашних представља првенствено као морални проблем првих.

Кључне речи: друштвене неједнакости, село, град, сиротиња, рад, сељаци, радници, ропство

Увод

Лав Толстој (Лев Толстой) био је један од најрадикалнијих критичара друштва. Многи аутори с правом његову критику називају „критиком свега постојећег“ с обзиром на то да се под лупом овог мислиоца налазе и држава, влада, закони, друштвени односи засновани на насиљу и неједнакостима, али и религија, црква, „господска“ култура, наука и уметност, прогрес и све тековине тадашње цивилизације и живота.

---

* gasapesic@gmail.com

** Рад је настао у оквиру предмета Историја социјалних теорија, на докторским студијама социологије Филозофског факултета у Нишу.

У свом раду на критици друштва, Толстој представља период руске историје у ком је живео, период који се налази између 1861. до 1905. године, од прве реформе до револуције. У том периоду присутни су још увек трагови кметства али и истовремено ширење капитализма. Толстојеви погледи и учења израз су оних услова у које је било стављено патријархално село након 1861. године. Темељи сељачког живота стари вековима, рушили су се невероватно брзо. Сељаци су гладовали, напуштали земљу, бежали у градове где су се градиле железнице, фабрике, развијале трговине, све захваљујући јефтином раду ових пропалих и уништених сељака. Управо је то одумирање старе сеоске Русије оно што је привукло пажњу и побудило интересовање Толстоја и као уметника и као мислиоца, а пре свега као човека и довело до прелома у његовом погледу на свет.

У основи његове критике лежи покајање представника повлашћене класе који захтева радикални раскид са лагодним животом утемељеним на неправди. На том путу све више јача његова тежња да се зближи и поистовети са обичним народом, са сељацима и радницима. За Толстоја је то одлажење у народ и било извор његовог гледања на свет, извор његовог идеала живљења. Код њих је тражио правду и смисао живота. Толстој овде посебно наглашава физички рад на селу, који је имао главну улогу у промени његовог начина живота. Из тога проистиче и убедљивост његове критике због тога што „*претпоставља апсолутну моралну хомогеност личности која критикује*“ (Ранковић, 2009:5). Целог живота он је настојао да потпуно усагласи свој свакодневни живот са идејама и идеалима са којима се сродно.

Лице и наличје градске сиротиње

Толстој у читавом низу радова, као што су: „Па шта да радимо?“ (1886), „О глади“ (1891) и „Ропство у наше време“ (1899) разоткрива сву неправду друштвеног поретка, дубоке противречности између богатства и тековина цивилизације на једној и пораста сиромаштва и беде на другој страни. Супростављање села и града које веома рано запажамо код Толстоја, у овим његовим делима долази до пуног изражаја и добија дубљи карактер.

Толстој је живео у селу и тамо је имао додир са сеоском сиротињом. Када је у јесен, 1881. године са својом породицом, прешао у град, срео се са оскудицом сасвим друге врсте. У свом Дневнику 5 октобра, записао је „*Прошло је месец дана-најтежи месец у моме животу...Смрад, камен, луксуз, беда. Разврат.*“ (Толстој, 1969:310). Уочио је да просјака у Москви има јако пуно и да они не просе отворено као сеоски. Живећи у Москви, пожелео је да поред свих дражи градског живота види и ону најтежу сиротињу о којој су му толико причали градски становници. Неколико пута обишао је Хитрову пијаци, Љапинско преноћиште и Ржанов дом, где се непосредно сударио са животом житеља градског дна. У Љапинском дому видео је гомилу гладних, смрзнутих, дроњавих и измучених људи који су чекали преноћиште у бедним условима. У односу на сиромаштво које је видео постао је свестан богатства у којем је жи-

вео. Како сам признаје, са осећањем извршеног злочина отишао је кући. „У кућу сам ушао степеницама, засртим теписима, у предсобље у коме је под био пресвучен чохом, и ја сам, скинувши бунду, сео за ручак од пет јела, а служила су ме два лакеја у фраковима, с белим краватама и у белим рукавицама“ (Толстој, 1969в:136). Схватио је да он у свом том луксузу не само да затвара очи пред проблемом већ директно учествује у злочину. Већ му је раније био туђ и стран градски живот, сада му се тако огадио, да су све радости луксузног живота постале мучење за њега. У то време почео је попис становништва и њему се учинило да то може бити погодна средство за остварење онога што је желео. Његова основна идеја била је да се са пописивачким послом споји и дело пружања помоћи. Одлучио је да учествује у попису, али и да привуче што је могуће више образованих и имућних људи како би помогли градској сиротињи.

Толстој је сав био испуњен жељом да учини добро несрећницима које је очекивао да ће срести. Међутим, у томе није успео. Несрећнике које је записао, поделио је у три врсте: људи који су изгубили свој ранији повољан положај и чекају да се врате на њега, затим проститутке којих је било врло много, и трећа врста – деца. Највише је наилазио на људе из прве групе. Сви су они говорили да им је потребно нешто споља да би се вратили на положај и тако били срећни. Толстој је касније схватио да овим људима није могао помоћи зато што су они уствари били исти као и он. Суштина је у томе што ови људи као и он, желе положај на коме се може мање радити а више користити рад других. Њихова несрећа била је у томе што су изгубили способност, вољу и навике да зарађују свој хлеб. „Нисам видео да ти људи нису несрећни зато што немају, да тако кажем, хранљиве хране, него зато што им се желудац покварио, и да њима не треба хранљива храна већ таква која ће им надражити апетит; нисам видео да њима, ако им се жели помоћи, не треба давати храну већ им лечити покварене желуце.“ (Толстој, 1969в:158). Другу групу чиниле су проститутке које су сматрале положај радног човека ниским и достојним презира. Њих су васпитали тако да живе не радећи, већ да живе онаквим животом који њихова околина сматра природним за њих. Толстој је схватио да нико од оних људи за које је сматрао да могу помоћи овим женама то не може учинити, јер нико од тих људи није убеђен да је радан живот достојнији поштовања од беспосличарског и нико од њих не живи по том убеђењу. Међу трећом групом несрећника – децом, случај са дечаком Серјожом боље од ичега показује Толстојев лажни положај у улози добротвора. Он је жалио овог дечака из дна душе и желео је да му учини неко добро. Довео га је својој кући. Међутим, дечак се у његовој кући искварио. Пошто је упознао могућност веселог живљења без рада, он се одвикао од рада. Видео је Толстојеву децу која су васпитавана беспосличарству и луксузу и према томе, схватио да треба живети тако да се ништа не ради, а да се користи богатствима живота што је могуће више. Искуство са дечаком Серјожом показало је Толстоју да га његов положај спречава да помогне. На примеру проститутки, Серјоже и своје деце видео је како се нерад а не рад поставља као циљ у друштву. Закључио је да човека није довољно нахранити, опрати и обући у чисто одело, већ га треба научити да живи тако да

мање узима од других а више даје, а да он, као и људи попут њега, који не зарађују свој хлеб не могу а да га не науче обратно. Толстојева акција није успела и он је очајан и љут отпутовао у село. „*Моје добротворно дело свело се на нулу и сасвим престало, али ток мисли и осећања које је оно изазвало у мени, не само да није прекинут него је унутрашњи рад потекао удвос-трученом снагом*“ (Толстој, 1969в:177). У селу је размишљао о свему што је искусио. Схватио је разлоге због којих му подухват није успео, открио узроке због којих људи из села одлазе у град, као и узроке настанка градске сиротиње. Градску сиротињу, по Толстоју, чинили су људи који су дошли из села да би се прехранили у граду. Он се пита: „*Како то да из села које је извор свих богатстава, места у којима су и шуме, и паињази, и жито, и стока, како то да из тих места људи долазе да се прехране у месту у коме нема ни дрвећа, ни траве, чак ни земље, већ само камен и прашина? Зашто одлазити у град да би се зарадило оно чега има у селу? И што је најглавније, зашто одвозити из села у град оно што је потребно сеоским становницима – брашно, овас, коње, стоку*“? (Толстој, 1969в:183). Градски становници – и богати и сиромашни – без изузетка су давали исти одговор на његово питање зашто су дошли из села у град: да се прехране; „*Москва не сеје, не жање, а богато живи*“ (Толстој, 1969в:183) Толстоју је постало јасно да је нагомилавање сеоских становника по градовима донекле неизбежно због тога што они не могу друкчије да се прехране, а донекле по властитој вољи, да их у град привлаче градске саблазни. Сељак даје своја блага како би испунио све обавезе које се од њега траже – порез, дажбине. Његова блага тако прелазе у туђе руке и одвозе се у градове а из градова у престонице. Пошто се тада нађе у оскудици сељак мора да оде тамо где су однесена његова богатства, тамо где се троши оно што је од њега одузето. Дошавши у град он се донекле труди да поврати своје жито, да заради новац који му је неопходан за његов живот у селу, а донекле се и сам, привучен градским саблазнима, заједно са другима користи тим прикупљеним богатством. Гледајући луксузан живот богаташа, људи из села се кваре и пропадају. Они се труде да и за себе створе такав положај на коме могу да раде што мање, а користе се радом других што више. Они, међу њима, који не постигну такав положај, пошто су изгубили навику да раде, долазе у ред гладних, најбеднијих који пуне домове за преноћиште. По Толстоју, поред ових сељака који су принуђени да дођу у град да би зарадили за хлеб и порез, постоје и такви који одлазе из села и окупљају се око богаташа у граду, како би задовољили своје потребе и страсти. Он наводи да је у селу, прво, тешко задовољити потребе које имају богати људи. Тамо нема разноврсних радионица, продавница, банака, крчими, позоришта и других видова друштвених забава. Друго, једно од главних задовољстава које пружа богатство – сујета и жеља да се постигну други тешко се остварује у селу. У селу је мало оних који цене луксуз, па он нема кога ни да задиви. И, треће, за сељака који има савести и осећа страх, луксуз је чак непријатан и опасан.

Толстој се сећао како га је за време добротворне акције пуно пута било стид пред сиромасима којима је давао новац. Почео је да размишља какво је његово богатство, његов новац и како је до њега дошао. „*Један део добио сам*

за земљу коју сам наследио од оца. Мужик је продао последњу овцу и краву да би ми је исплатио. Други део новца добио сам за своја дела, за књиге... сиромашан студент или учитељ, и сваки сиромашан човек, лишава себе онога што му је неопходно да би мени дао новац“ (Толстој, 1969в:201). Постала му је јасна бесмислица коју је хтео да чини – да помаже сиромашнима принудном наплатом од њих самих. „И то ја, та ваш која ждере лист на дрвету, хоћу да помогнем да то дрво порасте, да буде здраво, и то ја хоћу да га лечим!“ (Толстој, 1969в:206). Он је видео да живот радног народа – фабричких радника и сељака постаје све тежи и пун лишавања а да упоредо с тим живот људи који не раде постаје све богатији, пријатнији и безбрижнији. Богати људи налазе се у таквом положају у коме су ослобођени закона рада за одржавање живота а истовремено имају могућности да се користе свим добрима живота. Толстој је увидео да помоћу новца једни људи искоришћавају рад других, то јест поробљавају их. Богати људи могу силом приморавати друге да раде за њих путем насилног потраживања такве количине новца која их натера да постану њихови робови. „Мужици знају одавно, да се новцем може тући жељи него баатином“ (Толстој, 1969в:229). Извео је једноставан закључак да уколико хоће да помогне онда пре свега не треба да буде учесник у том поробљавању. У поробљавање људи увукло га је то што је још у детињству навикао да не ради, него да се користи радом других људи, и живео је у друштву које је том поробљавању давало разна оправдања. Оправдање за коришћење туђим радом, по Толстоју даје наука. То оправдање у суштини се састоји из два става: прво, образовани људи верују за себе да су нарочита бића, да служе прогресу и цивилизацији и да су тиме од велике користи простом народу; и друго, необразовани народ не схвата корист коју му они пружају и зато не може ни да суди о њој. Толстој наводи три реда људи који се користе туђим радом и овим оправдањем. То су државници, индустријалци и научници и уметници. Он објашњава како у основи положаја у коме се налазе људи који живе од туђега рада стоји не само веровање него и читаво вероучење. У његово време то је научно вероучење, односно вероучење позитивистичке науке. По том вероучењу људско друштво је организам који је формиран или се пак још формира и потчињава свим законима еволуције организма. Један од тих главних закона је подела функција међу честицама органа. Ако једни људи заповедају а други се покорављају, ако једни живе у изобиљу а други у оскудици, то је зато што се у друштвима, као у организмима, врши подела рада неопходна за живот целине: једни људи у друштвима обављају рад мишића, други мозга. Прихватајући ово схватање, мноштво нерадних људи спокојно гута рад других људи и то сматра за нешто најприродније и најразумније. Научници и уметници сматрају да је њихова делатност најнеопходнија, да су они најдрагоценије ћелије организма. Они тако захтевају од народа да их храни, одева, ради за њих тешке послове а они ће пак ове снабдевати духовном храном. Међутим, Толстој истиче, да ништа од њихове духовне хране, који нуде народу, њему не одговара и не може да му одговара због тога што су умни радници потпуно заборавили сам народ, његов начин живота, поглед на ствари и оно што је њему потребно. Треба истаћи да Толстој није порицао праву науку и праву уметност. Права наука по

њему јесте она која је имала водећу нит по којој су се могла распоредити разноврсна и многобројна знања према њиховом степену значаја и важности за човека. Та водећа нит била је сазнање о сврси постојања и срећи свих људи. Таква је била наука Конфучијева, Будина, Мојсијева, Сократова, Христова, Мухамедова и других. Њихова учења била су једноставна, јасна, свим људима разумљива и увек таква да су могла бити испуњена. Тамо где је постојала истинска наука, уметност је увек била израз науке.

Најзад, Толстој одговара на питање шта треба да раде сви богати, привилеговани, такозвани образовани људи, у чему стоји и признање да је његов живот ружан и неисправан. Пре свега, не треба лагати ни пред самим собом ни пред другима. Најопаснија по последицама јесте лаж пред самим собом јер на њој човек изграђује свој живот. Не лагати пред самим собом подразумева не бојати се пута где човека одводе истина, савест и разум. Ма како се тај пут чинио страشان и тежак, он не може бити гори од оног пута који је саграђен на лажи. Оно што људима у тражењу излаза са тог погрешног пута може сметати, јесте, по Толстоју, лажно високо мишљење о себи и свом положају. Из тога произлази и други одговор на питање шта треба да се ради а он се састоји у покајању, односно у потпуној измени оцене о свом положају и својој делатности. Потребно је да се такозвани “нарочити људи“ потпуно покају и схвате да нико не може имати права нити разне привилегије, већ да сви морају имати обавезе. Управо је та свест о човековим обавезама суштина Толстојевог трећег одговора на постављено питање. По њему, оно што су сви људи обавезни да чине састоји се у томе да живе у складу са природним законом – законом рада за одржавање живота. Полазећи од сопственог искуства, Толстој инсистира на физичком раду у коме види пут за враћање из лажног у природни положај. Он се уверио да се упоредо са физичким напорима његова енергија за умни рад повећавала и да је дошло до опадања већине лоших и скупих навика и потреба. При физичком раду он је долазио у додир са простим радним људима који су своје задовољство проналазили у малим стварима, па су се на том примеру, готово неприметно, измениле његове потребе. Толстој закључује да су сви привилеговани људи уредили свој живот потпуно супротно природи човека. Према њему, да би то изменили неопходно је да пре свега схвате да је *„јести а не радити најбезбожније, најнеприродније и због тога најопасније стање“* (Толстој, 1969в:378). Према томе, људи из његовог круга морају изменити свој однос према раду, не смеју га сматрати проклетством, већ радошћу живота. *„Добро људи је живот. А живот је у раду“* наводи Толстој (1969в:382).

Сељачка немаштина и фабричко ропство

У Толстојевом стваралаштву уочљиво је становиште социјалног и моралног реформатора. Он испитује сва осетљива питања руског живота: сељачку немаштину, експлоатацију радника, политичку обесправљеност народа итд. Његови чланци се из малих бележака претварају у опширне социолошке расправе које оповргавају све основе капиталистичког друштва.

Био је дубоко разочаран оним што се непрекидно догађало у његово доба по читавој Русији. Није се могао мирити са тим да се свуда око њега сурово упропашћавају људски животи, да сељаци гладују, да већина њих одлази у фабрике и железнице где раде по 36 сати непрекидно док, на другој страни, богаташи не престају да уређују своје палате, и даље приређују скупе ручкове, иду у лов, облаче скупа одела. Толстоја је погађало то што и онда кад народ умире од глади људи његове класе не мењају ништа у свом начину живота.

Толстој је писао о глади 1891. године. Под свежим утиском онога што је видео у селима Тулске и Рјазанске губерније, кроз које је пропутовао да би се детаљно упознао са овом појавом која је беснела у Русији. Исте године, 8 октобра јавио је: *„Сада пишем о глади, али настаје текст у коме нема ништа о глади, већ о нашем греху у вези поделе са браћом. И чланак се развија, веома ме интересује и неће бити за цензуру“* (Толстој, 1969:659). И као што је и сам предвидео, чланак је у Русији био строго забрањен. Први пут је објављен 1892., у Лондону, под насловом „Зашто сељаци гладују?“. Толстој у овом чланку врло једноставно одговара на то питање и још једном позива људе његове класе да промене свој однос према народу. Обилазећи села из четири среза која су настрадала од неродне године видео је да она јесу у бедном стању али да неродна година није главни узрок беде. Она је чак представља мању невољу у поређењу са оним личним разлозима невоље који притискају сваку породицу, попут оних да је земље мало, дугова пуно, да има свађа, пијанчења али и пожара у селу, и оном општом, од неродице независном невољом која их је довела у лоше стање. Општа невоља садржана је у односу богатих и моћних према сељацима. Толстој указује на лаж која се јавља међу највиђенијим људима руског друштва, а која се састоји у томе да ти људи убеђују и себе и друге како су врло забринути за народ и како га воле. По његовом мишљењу, између госпoде и сељака нема никакве љубави. Сељаци су господи потребни једино да би за њих радили, односно само као средство. Између њих постоји провалија. *„Постоје госпoда и мужици, црни народ. Једни су поштовани, други презрени, и између једних и других нема општења... То су две различите касте“* (Толстој, 1969а:433). Због тога, богати људи не треба да измишљају начине како да прехране народ, већ ако заиста желе да им помогну они морају прво схватити а потом и променити свој однос према њему. У вези с тим, Толстој пише: *„Пре свега морамо схватити због чега је народ гладан... А кад сазнамо због чега је гладан, лако ћемо наћи средства да га до ситости нахранимо... Све је јасно и просто: „Народ је гладан зато што смо ми сувише сити“... Постоји једно једино средство: да не једемо његово“* (Толстој, 1969а:431). Према њему, госпoда треба да схвате да сиромаштво народа произлази из њиховог богатства.

Толстој позива на љубав између људи, која спасава од свакаквих невоља, међу њима и од глади. Они који желе да помогну другима треба да одустану од решавања спољних питања и прихвате акцију која се заснива на љубави. Акција љубави према гладнима има унутрашњи душевни циљ, увек је спојена са жртвом и састоји се у томе да се од два залoгаја и од два одела једно пружи гладноме. По Толстоју: *„Постоје два пута. Један – дати живот за другог,*

други – живети не мењајући услове свог живота“ (Толстој, 1969а:436). Између те две међе налазе се сви људи који само донекле мењају свој живот. Међутим, по њему, треба стално тежити првом путу. Идеал коме треба да теже богати људи никако не треба бити ширење богатства, већ одрицање од оних сувишних потреба чије задовољење народ обезбеђује тешким радом. Настављајући свој живот, богаташи могу тежити да се што више и интензивније зближе са народом и служе му према својим могућностима.

Крајем деведесетих година његовог века (1899), Толстој је поново размишљао о истим питањима као и пре петнаестак година када је написао књигу: „*Па шта да радимо?*“. Он проналази нове доказе који доводе до истих закључака као и тада и позива на укидање владиног насиља. Због тога је објавио чланак под називом: „*Ропство у наше време*“ чија је основна идеја, како он сам наводи – одбацивање насиља. Толстоја је на писање овог чланка, подстакла сурова реалност света у коме живи, а која показује да се људи за новац који им је потребан само за храну морају продати за такав убитачан рад по 36 часова непрекидно, без сна. Милиони људи радећи тако уништава своје животе док они који се користе тим радом остају потпуно мирни и теже да се што више обогате, тј. да што више искоришћавају тај рад. Толстој то чудно помрачење ума људи његове класе, поново објашњава оправдањима које даје наука – политичка економија. Наука тврди да се радници налазе у бедном положају због тога што железница припада некој компанији а фабрике капиталистима, и да ће се положај радника побољшати уколико се смањи њихово радно време, повећа надница и уколико средства за производњу постану заједничка и тако пређу у радничке руке. Толстој показује да је такав одговор ненаучан. По њему, узрок очајног положаја радника није једино у томе што капиталисти присвајају средства за производњу, већ се тај узрок пре свега, мора тражити у ономе што гони људе из села. Толстој, запажа да се свуда, у граду, без обзира на смањење радних часова и повећање плата погоршава здравље људи. У поређењу са животом на селу смањује се просечана дужина живота и опада морал, стварају се скупље и лоше навике. Он истиче да се то дешава због тога што су сељаци лишени живота у природи и у породици, зато што су отргнути од слободног и разноврсног пољопривредног рада, што све заједно најбоље одржава и здравље и морал људи. Уколико се и деси, да је у неким местима положај радника у фабрикама по спољним условима бољи од положаја сеоског становништва, то је, по њему, једино због тога што влада и друштво, под утицајем науке, чине све како би погоршали положај сеоског а побољшали положај радничког становништва. Толстој закључује да тежак положај радника није настао због броја радних сати, нити због мале плате, а ни због тога што железница или фабрике не припадају њима, већ због тога што су они били принуђени да из слободног сеоског живота и здравог, осмишљеног рада пређу у градски живот, пун искушења и неморала и раде у штетним, често по живот опасним условима себи туђ, убитачан посао. Због тога, пре свега, треба пронаћи узроке које су ове људе отерали из села у градове, односно у фабричко ропство, а потом указати на средства која ће их спасити те нужности. Економска наука, међутим, не бави се уклањањем тих узрока, већ сву пажњу усмерава на

побољшање положаја радника у фабрикама и предузећима, истичући да је положај радника у њима нешто непроменљиво и да би исти такав требало обезбедити за оне који још нису напустили села. Економска наука тврди да сви сеоски радници морају проћи кроз фабрички рад, без обзира што је фабрички рад увек нездрав, једнолик а земљораднички најздравији и најразноврснији. Она говори да сви сељаци не пате због преласка из села у град него да и сами то желе и теже ка томе, без обзира на то што је земљораднички рад увек слободан, што радник по својој вољи наизменично ради и одмара се, док је фабрички рад увек подређен и зависи од машине. Ове тврдње, по Толстоју, потичу отуда што научне ставове утврђују људи из имућних класа. Они не могу замислити свој живот без мноштва разноврсних предмета који се обезбеђују једино из фабрика и предузећа. Због тога, они говорећи о побољшању положаја радника, увек предлажу само оне олакшице уз које фабрика производња остаје иста. Толстој истиче да људи из имућних класа морају постати свесни да све оно чиме се они користе долази од тешког и убитачног рада народа који угрожава њихове животе. Потребно је да схвате да они заправо поробљавају ове радне људе у најпростијем и најдиректнијем смислу. Према томе, да би се положај радника побољшао, потребно је прво признати да ропство постоји, потом наћи узроке поробљавања и онда их уништити. На основу разговора са радницима Толстој је дошао до три узрока који ове људе доводе и одржавају у ропству. Први узрок је тај што немају земље на којој би желели да живе и раде. Други је тај што се од њих траже порези које они не могу платити ако не раде код другог. Трећи узрок су повећани прохтеви и саблажљиве навике да живе луксузнијим животом које постепено продиру у радничку класу приликом њиховог контакта са богатима. Могућност да задовоље новонастале потребе пружа им се једино ако продају свој рад и своју слободу. Толстој сматра да је могуће уклонити прва два узрока али да је немогуће отклонити овај трећи, који је по њему најтврђи, несавладив узрок ропства. По њему ова три узрока последица су људских закона о порезима, о земљи и о предметима за задовољавање потреба, то јест о својини. Из тога произилази да је ропство створено законима које доносе људи. С обзиром на то, сви покушаји оних који и несвесно желе побољшање положаја радника, упућени су на та три закона. Једни укидају порезе, други предлажу укидање права на земљишну својину; трећи предвиђају подруштвљавање средстава за производњу. Међутим, Толстој увиђа, да су сва укидања једних закона, који стварају ропство у једном виду, увек била замењивана (и замењују се) новим законима, који стварају ропство у другом, новом виду. Он тврди, да чак ни у случају укидања сва три ова закона ропство неће нестати, него ће само доћи до неке нове, неиспробане, људима непознате форме ропства. Закључује да суштина ропства није у овим, нити пак у неким другим законима, већ у томе што постоје људи који имају могућности да доносе законе по својој вољи и тако повољне само за њих. Ти људи су они који су на власти. Овакву могућност даје им насиље. Према њему, суштина закона уопште није у вољи читавог народа, као што то тврди наука, већ у томе што људи на власти, располажући организованим насиљем, приморавају народ да испуњава њихову вољу. И због тога је побољшање положаја народа могуће једино

уколико се уништи организовано насиље, тј. насиље владе. За Толстоја, држава је суштинско средство принуде, она је вештачка, потпуно непотребна, чак штетна и опасна по народ. Зло које постоји у друштву, у државном уређењу учвршћује се и све више јача тако што се оправдава или прикрива. Он указује на лаж о благостању народа које се представља у тзв. добро уређеним државама јер се сакривају милиони људи који су гладни и болесни. Због тога, по њему, прекидање рада владе неће довести до општег расула живота људи, анархије, највећих несрећа и невоља, као што то наводе они који су на власти, већ ће се укидањем владе само разоткрити оно што је дуго прикривано и пружити могућност да се исправи. Увидео је да се на крају његовог века код људи, а нарочито код радних људи, развијала свест и схватање о правим условима свог живота. Како наводи, ови људи су се „*будили из успаваности у којој су их државе владе и то у се дешавало у некој врло брзој прогресији*“ (Толстој, 1969г:508). Претпоставка да људи без организованог насиља неће бити способни да уређују свој живот, по Толстоју нема никаквог смисла. Он објашњава како заштита земљишне својине путем државне силе ништа није допринела онима који обрађују земљу. Она није спречила борбу за земљишну својину, већ је, напротив, све више јачала, а делом и проузроковала. У тој борби победу су носили они који су учествовали у владином насиљу. Даље, предмете који су стварно произведени радом, по Толстоју, није било потребно штитити насиљем, њихова заштита остварива је обичајима, јавним мњењем, осећањем правичности и узјамне помоћи. Заштита путем насиља може бити потребна предузећима и фабрикама у којима је неколико поколења људи пљачкано, пише Толстој. Он је био потпуно сигуран у то да слободни људи могу себи уредити живот, далеко боље него што га за њих уређују владајући људи. Они који су на власти, мање су разумни и мање поштени од невладајућих, тако да слободни и самостални људи немају ниједног разлога да се покоравају. И зато Толстој истиче „*ослобођење људи од ропства могуће је само укидањем влада*“ (Толстој, 1969г:512). То се, међутим, не треба чинити насиљем јер сви такви покушаји доводе само до тога да се једна влада, замени другом, често суровијом од претходне, тако да на тај начин не долази до ослобођења од насиља, тј. од ропства. Због тога, средство за ослобађање од ропства, он види само у уништењу онога што влади пружа могућност да врши насиље а то је обмана људи. Народ се дакле, не покорава помоћу директног насиља, него помоћу обмане. Та обмана састоји се у томе што мали број владајућих људи говоре већини да су глупи и необразовани и да ће због тога они уређивати и организовати живот за њих, да ће их бранити од спољних непријатеља, уопште бринути о њиховом добру. За узврат, они траже од народа једино да се покоравају оним законима које ће донети, да ступе у одређеном узрасту у војску, или да плате порез који буду одредили за војску. Зато он одлучно позива да се раскине са свим тим и да живот почне да се изграђује на начелима љубави и правде. Толстој не позива на борбу са друштвеним и политичким системом већ на њихово напуштање и тако проповеда мирни анархизам. По њему да би се људи ослободили ропства они не смеју чинити зло које то ропство проузрокује. То значи да они не смеју узимати учешћа у владиним акцијама и зато не смеју прихватити звање

ни војника, ни министра, ни члана парламента или било какве дужности повезане са насиљем. Даље, не смеју давати порез и користити се новцем прикупљеним путем пореза, нити смеју да се користе владиним насиљем ради заштите својине на земљу и друге предмете. Он решење види у томе да људи престану да се користе погодностима које владе пружају, као и да престану да дају владама војнике и новац. Чим већина људи учини тако, мислио је, нестаће и обмана којом се поробљавају људи. Само на тај начин, по њему, људи се могу ослободити ропства. Био је свестан да је човеку његовог времена било заиста тешко да се одрекне сваког учешћа у владином насиљу, али је исто тако био сигуран у то да сваки тај човек има могућности да се што више од њега ослобађа. Веровао је да ће, уз помоћ тог постепеног ослобађања од владе, живот оних који су схватили да су оне непотребне, штетене и непоштене установе, постати сасвим друкчији, бољи, квалитетнији и што је најбитније бити у складу са њиховим моралним осећањем и њиховом савешћу која је за сваког човека највиши и непроцењиви судија.

Закључак

Лав Толстој био је на само значајан светски писац, већ и педагог, морални реформатор и социјални мислилац који је улазио у дубоке анализе друштвене проблематике. Снажно је порицао цивилизацију, основе државе и друштва. Значајно је то што је он у свему томе наглашавао нарочито етичко становиште. Лењин је истицао да је Толстојева критика друштва била несвесна припрема за социјалистичку револуцију, упркос томе што је једна од главних компоненти Толстојевог схватања била непротивљење злу насиљем. Треба истаћи да се Толстој није могао сложити ни са онима који су подржавали постојећи режим, ни са руским револуционарима. Он није захтевао промену путем револуције. Желео је промену у души сваког човека, једно унутрашње морално преобраћење. Али, и поред тога што је Лењинова анализа Толстоја ползила од марксистичког концепта револуције и практичних задатака који се постављају пред саму радничку класу у циљу мењања друштва из основе, он је великим делом био у праву у сагледавању објективне Толстојеве улоге у припреми друштвене свести за октобарску револуцију. Толстојево бескомпромисно откривање друштвених противречности, тешких услова у којима је живело сељаштво, радничка класа и већина народа, тежња за једнакошћу и правдом међу људима, разобличење владајућих класа и критика ништавности њиховог живота, све је то на посредан начин одговарало лењинистичкој припреми рушења друштвеног система царистичке Русије. Ипак, кључ за разумевање великог утицаја који је Толстој имао у целом свету није у самим идејама, изузетној искрености и реткој изражајности начина писања већ у оној „опчињености која је била последица моралног патоса и оне жудње за истинским добром која ни код кога није била толико јака као код Толстоја“ (Зењковски, 1995:313) Самосвојност мисли и стваралаштва Толстоја огледа се у панморализму (подређивање свега моралу). Тако критикујући друштвене неједнакости,

он јаз између богатих и сиромашних слојева представља превасходно као морални проблем првих. Био је бескомпромисни морални идеалиста. Милан Ранковић пише да је срећа што Толстој није успео да оствари све што је захтевао од себе јер да је у томе потпуно успео „не би био више нормалан човек него остварени морални идеал“ (Ранковић, 2009:20).

Већим делом његов теоријски рад припада утопијском правцу размишљања, а најмањим делом, нарочито у погледу државе, анархистичким. Према ставу о друштвеним слојевима, њиховим односима, положају и месту у друштву, његова размишљања најближа су револуционарним-марксистичким, мада су његова решења супротна од марксистичких, она су утопистичка. Жеља да помогне сиротињи и нарочито радницима и сељацима није самоникла Толстојева жеља. И пре њега и после њега у редовима привилегованих друштвених слојева било је људи који су на неки начин „интервенисали“. Њихова „интервенција“ била је писање утопија (Роберт Овен, Шарл Фурије, Сен Симон, Томас Мор). Али, чињеница је да су новчану помоћ сиротињи богати слојеви почели да практикују нарочито уочљиво од времена индустријске револуције, а да је буржоазија као класа која влада капиталистичким друштвом средином двадесетог века кроз законе о пореском систему уградила систем донација (поклона). Правило понашања да се новац даје као поклон није било непознато у Толстојево време, а данас у двадесетпрвом веку, донације су чак познате у међународним размерама када богате, економски развијене индустријске земље дају бесповратну новчану помоћ или отписују дугове што уопште не мења постојећи светски поредак и односе па се на овај начин опет потврђује Толстојево размишљање.

Литература:

1. Berđajev, Nikolaj (1987): Ruska ideja, Osnovni problemi ruske misli XIX i početka XX stoleća, Prosveta, Beograd
2. Berđajev, Nikolaj (1991): O čovekovom ropstvu i slobodi; ogleđ o perslonalističkoj filozofiji, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad
3. Zenjkovski, Vasilij (1995): Ruski mislioci i Evropa. Službeni list, CID, Podgorica
4. Zenjkovski, Vasilij (2002): Istorija ruske filozofije. Službeni list, CID, Beograd – Podgorica
5. Jeremić, Ljubiša (2007): Mala knjiga o Tolstoju, Izdavačko preduzeće „Filip Višnjjić“, Beograd
6. Kazimirović, Radovan (1941): Veliki ruski pisci, Knjižarica Milorada P. Popovića, Beograd
7. Koplston, Frederik (1992): Filozofija u Rusiji, BIGZ, Beograd
8. Mijušković, Nedeljko, Filimonović, Slobodan (1975): Lav Tolstoj kao ogledalo ruske revolucije – Vladimir Iljič Lenjin u: Poezija i kritika 2, Nova knjiga, Beograd
9. Milosavljević, Ljubinko (2013): Tolstoj o zakonitostima i smislu istorijskog toka u: Pod/sticanje slobode, Novovekovna misao o društvu, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Niš
10. Prodanović, Jaša (1924): Naši i strani, Izdavačka knjižarica Gece Kona, Beograd

11. Ranković, Milan (2009): Lav Tolstoj – radikalni kritičar društva i učitelj čovečnog življenja u: Slavni ruski pisci, Izdavač: Milan Ranković, Beograd
12. Rolan, Romen (1948): Život Tolstojev, Matica srpska, Novi Sad
13. Stojnić, Mila (1947): Ruski pisci XIX i XX veka, Knjiga 2, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
14. Tolstoj, Lav Nikolajevič (1969): Dnevnici 1, 1847–1894, Prosveta – Rad, Beograd
15. Tolstoj, Lav Nikolajevič (1969a): O gladi u: Publicistički spisi, 1855–1909, Prosveta – Rad, Beograd
16. Tolstoj, Lav Nikolajevič (1969b): O popisu stanovništva u Moskvi u: Publicistički spisi 1855–1909, Prosveta – Rad, Beograd
17. Tolstoj, Lav Nikolajevič (1969v): Pa šta da radimo? u: Publicistički spisi, 1855–1909, Prosveta – Rad, Beograd
18. Tolstoj, Lav Nikolajevič (1969g): Ropstvo u naše vreme u: Publicistički spisi, 1855–1909, Prosveta – Rad, Beograd
19. Šestov, Lav (2002): Dobro u učenju Tolstoja i Ničea, Brimo, Beograd

TOLSTOY'S CRITICISM OF SOCIAL INEQUALITY

Summary: Leo Tolstoy was not only a significant world-writer, but also an educator, a moral thinker and social reformer, who strongly denied civilization, the foundations of the state and society. Although he was a member of the highest aristocracy in Russia by birth and upbringing, he left that way of life and in his work gave a sharp critique of the entire system, which was based on the enslavement of the common people, especially the peasants. This paper points to Tolstoy's views and him as a social and moral reformer. In his works: "So what do we do?" (1886), "The Hunger" (1891) and "Slavery in our time" (1899), Tolstoy reveals uncompromising social contradictions, the harsh conditions in which peasantry, the working class and most of the people lived, reveals fake and defective lives of people from the upper class and invites people of his class to change their attitude towards people. Criticizing society, especially social inequalities as most visible indicator of an unhealthy societal state, he emphasizes particularly ethical stance. The gap between the rich and the poor people, he presents primarily as the moral problem of the rich.

Key words: social inequality, rural, urban, poor, labor, peasants, workers, slavery

БОРАН С. НИКОЛИЋ*
Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад

УДК 316.66:316.344.7(497.113)''2012/2014''

Монографска студија
Примљен: 06.01.2015
Одобрен: 16.02.2015

КРЕТАЊЕ НЕЗАПОСЛЕНОСТИ И ЖИВОТНОГ СТАНДАРДА У ВОЈВОДИНИ ОД 2012. ДО 2014. ГОДИНЕ**

Сажетак: Широка друштвена криза у Војводини не траје од јуче. Њени корени сежу до периода из средине седамдесетих година прошлог столећа. Драматична дешавања током деведесетих условљавају њено интензивирање, а проблеми неуспеле демократске транзиције друштва у свим његовима сегментима, даље осиромашују највећи део становништва. Истовремено и раслојавају друштво на два слоја: малобројни горњи који чине најбогатији појединци и породице и доњи, најшири део грађана који живе у различитим категоријама сиромаштва, беде и материјалне депривације. Средњи слој све више јењава као социјална категорија а са њим и неопходни баланс друштва као и значајни канали вертикалне проходности. Рад настоји утврдити порекло, облике и типове корелација између ширег склопа друштвених дешавања на овом простору са појавама незапослености, апсолутног и релативног сиромаштва, животног стандарда, социјалне искључености и материјалне ускраћености.

Кључне речи: незапосленост, сиромаштво, социјална искљученост, материјална депривација, животно стандард

Уводно-методолошке напомене

Како се економска и укупна друштвена криза у Србији и Војводини зачиње још у периоду социјалистичке Југославије, а интензивира и добија нова обележја деведесетих година прошлог столећа услед ратних дешавања, санкција и изолације, док се након демократских промена структурира на унеколико наслеђеној матрици, настојао сам да првенствено утврдим основне корене, услове и непосредне узроке данашње кризе. Из тог разлога сам разматрао корелације појава незапослености, сиромаштва и раслојавања у Војводини са

---

* fonthil63@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта "Решавање проблема незапослености на територији АП Војводине – одговор на социјална раслојавања узрокована новом глобалном рецесијом", за чије реализовање је средства обезбедио Секретаријат за науку и технолошки развој АП Војводине по Уговору бр. 114-451-3609/2013-03 од 05.09.2013. године.

појавама са којима се налази у различитим везама по форми, садржају, интензитету и смеру. Анализу снажне друштвене кризе сам устројио на њеним релацијама са стопом и тенденцијама запослености, висином зарада, структуром месечних приходовања и расходовања домаћинства, просечним бројем чланова домаћинства, апсолутним и релативним сиромаштвом, квалитетом живота, институцијом брака, брачним и породичним групама, ванбрачним заједницама, наталитетом. (Николић, 2014: 11)

Операционализација предмета: Социолошки аспект у проучавању корелација незапослености, раслојавања, сиромаштва, животног стандарда, социјалне искључености и сродних друштвених феномена у АП Војводини.

Сазнајни циљеви: Утврђивање, опис и објашњење корелација незапослености, раслојавања и сиромаштва, животног стандарда и социјалне искључености на подручју Војводине.

Појединачне хипотезе:

- Стопа незапослености расте у АП Војводини.
- Опада стопа запослености у АП Војводини.
- На повећану стопу незапослености непосредно утиче привредна криза.
- Зараде запослених не прате животне трошкове.
- Домаћинства у Војводини све мање приходују на месечном нивоу.
- Просечна месечна потрошња различитих типова домаћинства у Војводини се редукује и управља према приходима.
- Највећи удео у приходима домаћинства имају новчана примања у виду плата и пензија.
- Велики број домаћинства у Војводини не остварује никакве званичне приходе.
- Расте број грађана у Војводини који живе у апсолутном сиромаштву.
- Расте број грађана у Војводини који живе у релативном сиромаштву.
- Расте број грађана Војводине који живе у условима социјалне искључености и материјалне ускраћености.
- Опада број склопљених бракова у Војводини.
- Расте број разведених бракова у Војводини.
- Опада стопа наталитета у Војводини.
- Дубока, вишеслојна и екстензивна друштвена, економска и културна криза условавају друштвену аномију и ентропију.

Методи истраживања: Анализа докумената, статистичке методе, индукција, генерализација, синтеза.

Незапосленост у АП Војводини

Корени дубоке и вишеслојне кризе у Србији и Војводини се зачињу још у време бивше Југославије, а разбуктавају се и попримају нова својства у последњој деценији двадесетог столећа. Држава се распадала, рат је буктао у окружењу, Србија је кажњена међународним санкцијама и изолацијом. Неуспела приватизација, криминализација и партизација друштва додатно али снажно делују на даље сиромашење становништва. У таквим околностима се одвијала пост-социјалистичка трансформација у Србији и Војводини. (Николић,

2014: 11) Деведесете године двадесетог столећа, као и прва деценија наредног, истопиле су предности које је тадашња Југославија остварила у раздобљу од 1960. до 1990. године у односу на остале социјалистичке земље. Србија тада осетно бележи пад друштвеног производа у поређењу са стањем из осамдесетих година. Осим Пољске и Словеније, то се десило и у другим пост-социјалистичким земљама. Али, у Србији је дошло до најжешћег пада економске моћи као и до пауперизације највећег дела становништва. (Болчић, 2002: 36) Друштво је претрпело неминовне и значајне структурне промене. Друштвене неједнакости су постале стално обележје ове средине. Оне су једним делом резултоване транзиционим аномалијама, а другим делом су унеколико подстицане. Како С. Болчић наглашава, јавиле су се као „жељени исход пост-социјалистичких трансформација.” (Болчић, 2002: 38) Трагало се за механизмима који ће помоћи да тржиште почне функционисати по сопственим законима, а не као до тада, на принципима дириговане економије. Зато је било потребно превазићи једнаку расподелу својствену социјалистичком моделу привређивања. Али, овде су завладала нека друга правила, инкомпатибилна тржишним законима. Неформални начин привређивања најбрже израста на подлози великих економских криза, мада се његово присуство не може оспорити ни у добро уређеним економским порецима. Ниске плате запослених и посебно незапосленост, условили су налажење начина егзистенцијалног опстанка појединаца, породица и домаћинстава. (Николић, 2014: 15) Ако се за формално тржиште може закључити да постоји као псеудо-тржиште, уколико су због високих пореза, криминала и корупције, нејасног правно-својинског статуса, трајаве администрације, сувише високи и трошкови и ризици наступа на формалном тржишту, а уз то имамо неефикасну казнену политику и слабо развијен социјално-културни капитал, излаз ће се потражити у неформалном привређивању. (Цвејић, 2002: 124) Пракса је показала да у сектору сиве економије поред појединаца и домаћинстава своју корисност налазе и јавна, односно, приватна предузећа. У Србији су познати и случајеви стварања паралелних предузећа за нелегалне активности. (Цвејић, 2002: 132) Најчешћи мотив за тако нешто је преливање капитала из државних у приватна предузећа. Раст незапослености јавља се средином седамдесетих година прошлог века. Полазећи од података Савезног завода за тржиште рада и миграције, незапосленост се у Југославији 1975. године увећала два и по пута у односу на 1965. годину. Већ 1985. године она је већа за један и по пут у односу на 1975. годину. (Милошевић, 2002: 142) Распадом савезне државе, наставља се тенденција увећања незапослених у Србији. До краја деведесетих година број запослених у Србији је смањен за 636.726 лица. 1999. године у Србији је било 36% незапослених у укупном броју запослених. (Исто: 143-144) Овај тренд се наставља и након 2000. године. Почетком 2001. године број лица која траже запослење увећао се за 6.1% у односу на стање на тржишту рада годину дана раније. Ниска стопа запослених у приватном сектору (нешто мање од 15 % од укупног броја запослених) није могла значајније утицати на заустављање раста незапослености. Уз то, број пензионера у Србији расте, а тај број не прати идентична стопа запошљавања. (Исто: 144) Званичне статистичке податке ремети постојање сектора сиве економије. Напросто, само се апроксимативно може утврђивати број лица

која се баве неком врстом неформалног привређивања. Података немамо ни о проценту колико сиве економије склизне у црну, односно, криминализовану економију. Жене предњаче у популацији незапослених. Статистички подаци из 2000. године говоре да је њихово учешће у укупном броју незапослених износило 60.2%. Поред наведених тенденција, свих ових година и услед високе стопе незапослености, према евиденцији Републичког и Покрајинског завода за тржиште рада остаје непопуњен један број радних места. На годишњем нивоу око ¼ понуђених радних места се не попуни.

У приказу и анализи незапослености у АП Војводини поћићу од анкете коју је спровео Републички завод за статистику. Ова анкета је обављена у октобру 2013. године и обухватила је 8.700 домаћинстава и 25.048 лица. Подаци о радној снази прикупљени су од свих радно активних лица старости изнад петнаест година, у броју од 21.835 испитаника.¹ Након тога ћу представити и званичне статистичке податке који се тичу запослених и незапослених лица Републичког завода за статистику. Према анкетном истраживању стопа незапослености у октобру 2013. године је у АП Војводини износила 23.1%.² То би била највиша стопа незапослености у Србији. Она је у исто време на републичком нивоу износила 20.1%, у београдском региону 16.7%, региону Шумадије и Западне Србије 18.6%, а у региону Јужне и Источне Србије 22.0%. (Републички завод за статистику, 2013д) Стопа запослености, као проценат у укупном становништву старом 15 и више година, у том периоду у Војводини се зауставила на 37.3%, док је у Републици Србији она износила 39.1%, у региону Шумадије и Западне Србије 41.1%, Јужне и Источне Србије 39.3% а у београдском региону 38.8%. (Исто) Пођемо ли од полне структуре незапослених и запослених ова анкета нам предочава да је она расподељена на следећи начин: а) стопа незапослених мушкараца је у октобру 2013. године износила 19.4%, а жена 21.2%, б) стопа запослених мушкараца у том периоду била је 46.2%, а жена 32.5%. Из следећег табеларног приказа сумираних и класификованих резултата анкете, видећемо како су се кретале стопе запослености и незапослености у априлу и октобру 2012. као и априлу и октобру 2013. године.

	Април 2012	Октобар 2012	Април 2013	Октобар 2013
Стопа незапослености	25.5	22.4	24.1	20.1
Стопа запослености	34.3	36.7	36.3	39.1
Стопа неформалне запослености	17.0	17.9	18.2	20.3

Табела 1: Стопе незапослености и запослености у априлу и октобру 2012. и априлу и октобру 2013. године – упоредни преглед

Table 1: Unemployment and employment in April and October 2012 and April and October 2013 - a comparative overview

Извор: Републички завод за статистику, Анкета о радној снази, октобар 2013. године, Београд, 2013.

¹ Анкетар је изразом *радна снага* обухватио сва лица изнад 15 година живота која раде макар и један час седмично или активно траже посао у циљу стицања средстава за живот. (Републички завод за статистику, 2013 д).

² Стопа незапослених представља учешће незапослених лица у укупном броју активних становника (запослени и незапослени).

Према представљеним подацима, запажа се пад стопе незапослености у Републици Србији за 2.3 процента у односу на октобар 2012. године. Истовремено расте стопа запослености за исти период и она износи 2.4 процента. Исти тренд се уочава и код стопе неформалне запослености која је у том периоду увећана за 2.4 процента.³ Из ових показатеља закључујемо три кључне ствари: 1. У последњих годину дана на нивоу Републике Србије у скоро истој сразмери расте стопа запослености и опада стопа незапослености. 2. У истом периоду у АП Војводини најбрже расте незапосленост, док је проценат запослености осетно најнижи у односу на све регионе у Србији. 3. Учешће мушкараца у стопи запослених је далеко веће у односу на жене које предњаче и у погледу процента незапослених.

Сада ћемо се држати званичних статистичких података који је Републички завод за статистику публиковао у децембру 2013. године. До краја новембра 2013. године стопа запослености у Србији се умањила за 0.3% од просечне у 2012. години, а за 0.6% је мања од укупне запослености за једанаест месеци 2012. године. (Републички завод за статистику, 2013б: 24) Запосленост лица у јавним предузећима, установама и организацијама крајем 2013. године је на готово истом нивоу као у 2012. години. У исто време, запосленост приватних предузетника и запосленост код њих у трећем кварталу 2013. године је за 2% мања од просека за 2012. годину.

Крајем новембра 2013. године број регистрованих лица која траже запослење (укупна незапосленост) већи је за 3.5% од просека из 2012. године. Број регистрованих лица која активно траже запослење (објективно незапослени) увећао се за 1.8% у односу на одговарајуће периоде 2012. године.⁴ Разлика од 120.000 лица која се идентификују као укупно незапослени и објективно незапослени происходи из: 1. терминологије коју користи Национална служба за запошљавање: а) укупно незапослени и објективно незапослени, б) категорија лица која траже запослење у себе интегрише подкатегорије: незапослена лица, привремено неспособни или неспремни за рад, мировање права по Закону, запослени који траже промену запослења и друга лица која траже промену запослења, 2. правила која је утврдила Национална служба запошљавања, јер лице које се на време не јави у ову службу а не оправда изостајање, брише се из евиденције незапослених. Поред тога, потребно је имати у виду и сектор неформалног привређивања у коме је ангажован одређен број незапослених лица (поред оних грађана којима је ово врста додатне делатности). Други део незапослених посао налази у фирмама које обављају послове у иностранству, али су нерегистроване као предузећа код нас. Или су регистроване, међутим не евидентирају раднике које упошљавају углавном на физичким пословима у

³ *Неформална запосленост* је израз који означава запосленост лица без формалног уговора о раду. То су: а) запослени у нерегистрованој фирми, б) запослени у регистрованој фирми али без уговора о раду, социјалног и пензионог осигурања и в) неплаћени помажући чланови домаћинства.

⁴ Разлика између *укупно незапослених* и *објективно незапослених* може се описати и податком да је крајем 2013. године у Србији било *укупно незапослених* 883.000 грађана, а *објективно незапослених* 763.000 лица.

грађевини изван ове државе. Ти радници по правилу немају пензионо и социјално осигурање, осигурање од повреда на раду и сл. Не треба занемарити ни дефетизам једног дела грађана који у кризи и немаштини не могу да нађу запослење, па игноришу обавезу јављања на биро, сматрајући да се до запослења долази на други начин. Запошљавање лица са евиденције незапослених као и лица из радног односа (укупно запошљавање) је до краја новембра 2013. године порасло за 3.1% у односу на укупно запошљавање током 2012. године. Овај податак може да завара. Запошљавање из радног односа је веће од запошљавања лица са евиденције незапослених, иако се примећује тенденција вишег раста стопе запошљавања незапослених лица у односу на лица из радног односа (5.1% према 3.3%). (Исто: 24) Лица из радног односа користе законске могућности да поред пуног радног времена у четрдесеточасовној радној недељи, остварују и додатно запослење до 1/3 пуног радног времена. Та лица објективно нису ново-запослена, али улазе у број лица која су нашла запослење у одређеном временском периоду. То помера и стопу незапослености у оним границама колико траје временски период запослења до 1/3 пуног радног времена.

2012. године у Србији је било укупно 754.603 незапослена лица, од којих је 34.3% први пут тражило запослење. На евиденцији незапослених лица без квалификације нашло се 32.0% радника, док је 51.5% жена тражило посао. Исте године у Војводини се 200.956 лица налазило на листи евиденције незапослених. Први пут је 31.2% лица тражило посао, а без квалификације је било 36.7% незапослених. Те године су жене благо предњачиле међу незапосленима са 50.3%. (Републички завод за статистику, 2013ђ: 150) Уколико бројчано поредимо незапосленост у Србији и Војводини у децембру 2012. године и децембру 2013. године, запажамо:

- Број незапослених лица у децембру 2012. године у Србији је износио 761.486 лица.
- Од овог броја било је 369.020 мушкараца и 392.466 незапослених жена.
- У Војводини у децембру 2012. године било је укупно 200.956 незапослених лица.
- Овај број је сачињавало 99.876 мушкараца и 101.080 незапослених жена.
- Број незапослених лица у Србији у децембру 2013. године је износио 769.546 лица.
- Од овог броја било је 376.046 мушкараца и 393.500 незапослених жена.
- Број лица која траже запослење у Војводини у децембру 2013. године износио је 228.719.
- 118.276 жена и 110.443 мушкараца су чинили укупан број лица која траже запослење у Војводини децембра месеца 2013. године.
- Број незапослених лица у Војводини у децембру 2013. године је износио 199.770 лица.
- Од овог броја било је 99.815 мушкараца и 99.955 незапослених жена.⁵

⁵ Подсећам да Национална служба за запошљавање користи категорије: а) *лица која траже запослење* и б) *незапослена лица*.

Варијације у погледу броја запослених не односе се само на пропорције нових запослених и нових лица на заводу за запошљавање. Овде се не полази од претпостављених статистичких параметара. Сваке године један број људи емигрира из државе, други се пресели у неке крајеве ове земље, јављају се нова лица са дипломама разних нивоа образовања, запослени завршавају свој редовни радни век и попуњавају неку од категорија пензионера, гасе се предузећа а са радом почињу нова. Код анализе незапослености, како сам већ упозорио, треба обратити пажњу и на терминологију која је у употреби у званичним институцијама. Тако да неки подаци умеју да заварају, да сакрију уместо да открију. **Укупан број лица која траже запослење у АП Војводина на крају децембра 2013. године износио је 228.719.** То се поприлично разликује од **199.770** лица која се воде под категоријом **незапослена лица**. Где је разлика? У суму од **228.716** укупног броја лица која траже запослење у АП Војводина улазе следеће категорије: **1. Незапослена лица = 199.770; 2. Привремено неспособни или неспремни за рад = 25.693; 3. Мировање права по Закону = 2.683; 4. Запослени који траже промену запослења = 128; 5. Друга лица која траже промену запослења = 445.** Иначе, од укупно незапослених 62.361 лице први пут тражи запослење. И овај податак указује на готово драматично стање у овом погледу у друштву. (Покрајинска служба за запошљавање: 2014) Према евиденцији Покрајинске службе за запошљавање, током децембра 2013. године први пут је тражило запослење 3.278 лица а њих 8.342 је раније било запослено. Истовремено, 5.753 лица (2.796 жена) се запослило на неодређено време, док је 4.214 нашло посао на одређено време (2.327 жена). Током тог месеца 14.324 лица (6.871 жена) је брисано и наступило је стање престанка вођења евиденције. У Војводини се просечно чека на посао 40 месеци. Жене се запосле у просеку за 44.4 месеца, а мушкарци нешто пре – 36 месеци.

Графикон 1: Лица која траже запослење

Figure 1: Persons seeking work

Извор: Републички завод за статистику, Трендови, Београд, децембар 2013.

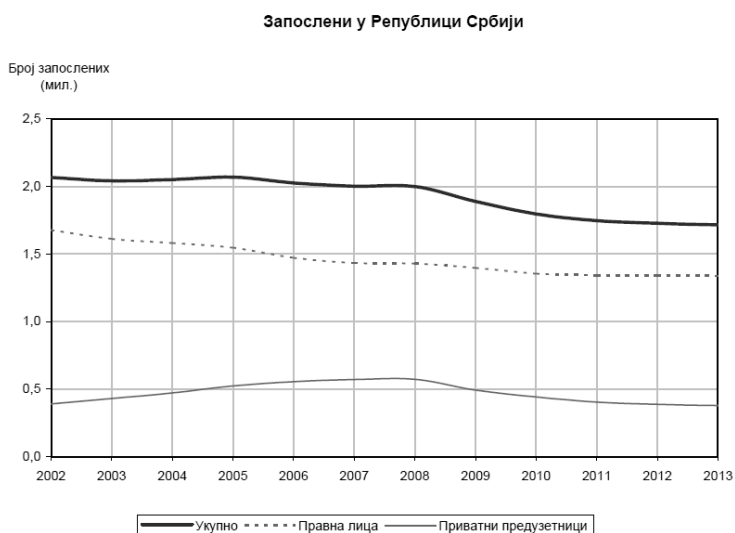
Према анкети коју је у априлу и новембру 2012. године спровео Републички завод за статистику, најфреквентније старосне категорије у Војводини које траже запослење су: а) лица од 25 до 29 година, б) лица од 50 до 54 године и ц) лица од 20 до 24 године. Полазећи од школске спреме на заводу за запошљавање је највише било средњошколаца, потом лица са завршеном основном школом и са факултетском дипломом, дипломом академије или високе школе. Грађани у овом региону најчешће добијају посао у року од 24 до 47 месеци (17.5%). 16.5% их на запослење чека 4 до 6 година а 15.3% 10 и више година. Најдуже на посао чекају лица са непотпуном основном и основном школом. Са средњом и вишом школом посао се најчешће чека од 2. до 6 година, а са факултетом, академијом или високом школом 24 до 47 месеци. У Војводини се најпре остаје без посла због ликвидације предузећа, стечаја или отказа. (Републички завод за статистику, 2012: 81-84)

У 2013. години у Србији је било 1.715.163 формално запослених. То је за 0.7% мање него у 2012. години. Код правних лица радило је 1.338.082 грађана или 0.2% мање него претходне године. Већи пад запослености се десио у приватном сектору. Укупан број регистрованих предузетника и запослених код њих 2013. године износио је 377.081 лица. Ради се о паду запослености за 2.3%. Највећи процентуални пад запослености у јавним установама забележен је у секторима остале услужне делатности (17.1%) и грађевинарство (5.6%). Највећи процентуални пораст запослености те године се остварио у секторима административне и помоћне услужне делатности (16.5%) и снабдевање водом и управљање отпадним водама. (Републички завод за статистику, 2014: 1-2)

Графикон 2: Кретање запослености у Србији од 2002. до 2013. године у јавном и приватном сектору.

Figure 2: Trends in employment in Serbia from 2002 to 2013 in the public and private sectors.

Извор: Републички завод за статистику, Статистика запослености и зарада, Београд, 31. јануар 2014.

У региону Војводине 2013. године је било укупно запослено 443.269 лица. Од тог броја 346.480 грађана је радило код правних лица, са сразмером 160.480 жена и 186.000 мушкараца. У приватном сектору те године је у Војводини радило 96.551. лице, од чега 43.136 жена и 53.415 мушкараца. 2012. године на подручју Војводине је било запослено 447.963 лица са учешћем жена од 46.0%. У правним лицима је радило 351.071 грађана, а код приватних предузетника 96.892 лица. Те године број запослених на 1000 становника у укупном броју је износио 233, од чега 183 припада упослености код правних лица и 50 код приватних предузетника. (Републички завод за статистику, 2013ђ: 130) Из наведених показатеља закључујемо да у овом региону не само да опада стопа запошљавања него се и смањује број запослених лица. У том периоду 4.591. лице је остало без запослења у јавном сектору, а незнатно се смањило и број запослених у приватном сектору. Особе женског пола се осетно мање запошљавају од мушкараца, као што је и њихово учешће у структури запослених лица мање него што је то случај са мушким полом. Уколико се на 1000 становника 233 лица води као запослено, онда и тај податак изражава озбиљне егзистенцијалне проблеме грађана. Међутим, треба узети у обзир малолетна лица која нису стасала за посао, пензионере, жене које су се посветиле одгајању деце, улози мајке и пословима домаћице. Несразмера између запослености лица у јавном и приватном сектору упућује на наслеђе пређашњег социјалистичког поретка, државној/друштвеној својини као доминантном својинском облику и немогућност социјално-економског експонирања и развоја приватног предузетништва у том периоду. Транзициона рецесија, рат и санкције током деведесетих и неуспела приватизација тих година и након две хиљаде, неувећаност друштва и несигурна правна заштита приватне својине, осујећеност значајнијих страних инвестиција у приватни бизнис на овим просторима, такође су условили слаб развој овог сектора. Тако да је ниска стопа упослених у њему сасвим разумљива.

Током 2013. године у Војводини се бележи благ пораст зарада запослених. Највише се просечно зарађивало у Вршцу – 70.250.00 динара без пореза и доприноса, на крају 2013. године. За њим следи Апатин са 67.720.00 динара, па Нови Сад са просечном децембарском зарадом у износу од 62.636.00 динара. Најмањи просечан приход у децембру 2013. године у АП Војводини имало је Пландиште од 28.789.00 динара, затим Бачки Петровац од 31.436.00 динара и Алибунар од 32.698.00 динара. Подсетићу да је за то време републички просек у децембру 2013. године износио 50.820.00 динара, а за Војводину 52.238.00 динара. (Републички завод за статистику, 2014: 1-2) У Србији су запослени у услужним делатностима у рударству остваривали највише просечне приходе који су на месечном нивоу износили 96.587.00 динара. За њима следе запослени у области експлоатације нафте и природног гаса са 93.989.00 динара и лица која приходују у сектору финансијских услуга, осим осигурања и пензионих фондова од 87.947.00 динара. У септембру 2013. године, званично најмањи приходи су се остваривали у делатности путних агенција, туристичких оператора и резервација од 19.000.00 динара. Област спортских, забавних и рекреативних делатности септембру 2013. године остваривале су просечан приход по

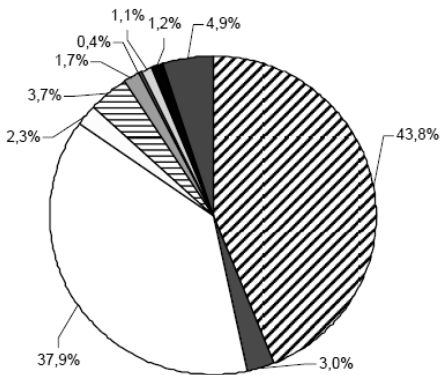
запосленом од 23.001.00 динара у делатности припремања и послуживања хране и пића 23.001.00 динара. (Републички завод за статистику, 2013г: 1-2) Највише зараде у држави се остварују у оним секторима за које се и очекује тако нешто. У погледу најнижих просечних зарада потребно је поред званичних података имати у виду и неке чињенице које се тичу односа у економској сфери у Србији. Овде је реч о претежно приватним делатностима где треба правити разлику између прихода власника и радника, пријављених прихода власника и објективног финансијског стања, стварне и плате запослених по уговору о раду. Напросто, у овој области је још увек прилично хаотично стање.

Графикон 3: Приходи домаћинстава у новцу и лична потрошња домаћинстава у Републици Србији

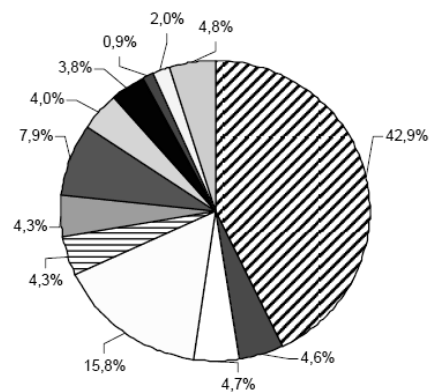
Figure 3: Household income in cash and in individual consumption of households in the Republic of Serbia

Извор: Републички завод за статистику, Анкета о потрошњи домаћинстава 2012. године, Београд, 01. април 2013.

Приходи домаћинстава у новцу (структура) у Републици Србији у 2012.

лична потрошња домаћинстава (структура) у Републици Србији у 2012.

- Приходи из редовног радног односа
- Приходи ван редовног радног односа
- Пензије (старосне, породичне, инвалидске и остале)
- Остала примања од социјалног осигурања
- Приходи од пољопривреде, лова и риболова
- Примања из иностранства
- Приходи од имовине
- Поклони и добици
- Потрошачки и инвестициони кредити
- Остала примања

- Храна и безалкохолна пића
- Алкохолна пића, дуван и наркотици
- Одећа и обућа
- Становање, вода, ел. енергија, гас и остала горива
- Опрема за стан и текуће одржавање
- Здравље
- Транспорт
- Комуникације
- Рекреација и култура
- образовање
- Ресторани и хотели
- Остали лични предмети и остале услуге

По анкетном истраживању Републичког завода за статистику из 2012. године, расположива средства домаћинстава, односно, месечни просек прихода-

довања по домаћинству у Србији је износио 51.504.00 динара. У Војводини је тај просек нешто виши – 52.544.00 динара. Просечан број чланова домаћинства у Србији је 2.88 а у Војводини 2.90. (Републички завод за статистику, 2013в: 23) Просечна потрошња домаћинстава износила је 49.700.00 динара за Србију, и 51.247.00 динара за Војводину. Према овим подацима, изгледа да приходи задовољавају потрошњу домаћинстава. Међутим, овде је реч о просеку приходовања као и расхода домаћинстава. У структури прихода домаћинстава поред прихода у новцу по разним основама, налазе се и други извори. Један од њих је нарочито изражен баш у Војводини. Ради се о просечно оствареном дохотку домаћинстава на месечном нивоу од пољопривреде, лова и риболова у износу од 3.292.00 динара. Када се томе придода и категорија осталих примања која за овај регион износе 2.771.00 динара, долазимо до сазнања да већина домаћинстава у Војводини имају проблем да задовоље елементарне животне потребе сваког месеца, јер се не баве овим делатностима и не остварују никаква остала примања већ живе од плате. Практично, недостаје им у просеку 1.390.00 динара. То значи да већина становништва у АП Војводини живи на ивици егзистенције. А то је већ категорија сиромаштва.

Из овог приказа видимо структуру просечног приходовања и просечне потрошње домаћинстава у Републици Србији током 2012. године. У овој земљи се највише приходује из радног односа. И то говори о сложености проблема незапослености и значају његовог успешног решавања. Пензије су друга категорија по обиму у погледу приходовања у Србији. Укупно 81.7% становништва обезбеђује месечне приходе на овај начин. Просечном домаћинству највише новца оде на храну и безалкохолна пића. Укупно 42.9%. Трошкови становања односе 15.8% прихода. За образовање домаћинства издвајају свега 0.9% новца, за здравље 4.3%, одећу и обућу 4.7% прихода. И овај податак нам говори о квалитету живота грађана. Већ сам констатовао да већина становништва у држави живи на ивици егзистенције. И то уколико су релевантни подаци о висини месечних трошкова који обезбеђују егзистенцијални минимум. Са њима се не слажу подаци Националне организације потрошача Србије. Они износе податак да је четворочланом домаћинству у Србији потребно око 120.000.00 динара да би обезбедили скроман живот, односно, минималне егзистенцијалне потребе. Уколико је то тачно, онда једино можемо закључити да већина у друштву живи у апсолутном сиромаштву. И, вероватно, у страху да се из лошег не доспе у још горе. Потребно је, дакле, правити разлику између просечне месечне потрошње и стварних потреба да се обезбеди елементарна егзистенција, тј живот на ивици егзистенције. Разлика од преко 70.000.00 динара у овом смислу упућује на закључак да се људи опредељују за стезање каиша, где год је то могуће и на било који начин. Сви елементи структуре неопходне потрошње се редукују, а неки се засигурно и елиминишу. Људи се све лошије хране, одевају, принудно мање воде рачуна о свом здрављу, не улажу у образовање, рекреацију и културу, путовања и одмор. Трошкови становања, струје, воде, гаса, телефона и сл. се морају плаћати. Познато је да су високи и неусклађени са реалном платежном способношћу људи у друштву. Тако да они условљавају начин располагања месечним приходима становника. Имајући и ово у виду, јасно је да је квалитет живота на овим просторима веома низак са тенденцијом даљег редуковања.

Проблем сиромаштва осећа само становништво. И грађани би понајбоље могли да говоре о њему. По многим питањима у вези сиромаштва научна теорија није сагласна. Ни по његовом одређењу, категоризацији, критеријумима, структурираности.⁶ Различите институције користе и различите методе и индикаторе утврђивања нивоа сиромаштва. На пример, Светска банка се ослања на један, а Европска унија на други начин утврђивања сиромаштва. Тако да добијени резултати могу да збуне. Уколико код исте поплације утврђујемо монетарно сиромаштво а потом и корелацију између приходавања и потрошње становништва, добићемо различите резултате. Слични су проблеми и код утврђивања апсолутног и релативног сиромаштва. Како квантитативно поуздано одредити износ средстава за различите категорије домаћинстава на месечном нивоу, кључни је проблем код формулисања апсолутног сиромаштва. Код одређивања релативног сиромаштва сусрећемо се са проблемом одабира медијане прихода или медијане потрошње. Уколико друштво постаје богатије, рашће и линија сиромаштва. И обратно. Линија релативног сиромаштва је арбитрарно постављена. Тако је у ЕУ она позиционирана на 60% од медијане прихода. На основу чега? Концепт релативног сиромаштва унеколико игнорише беду и материјалну депривацију. А то су понајзначајнији аспекти сиромаштва. Оставићемо ове методолошке проблеме и позабавићемо се оним што имамо.

Републички завод за статистику је 2013. године спровео анкетно истраживање о приходима и условима живота. Циљ овог истраживања био је утврђивање стопе ризика од сиромаштва. Анкета је изведена на основу двоетапног стратификованог узорка а јединице посматрања су биле различите категорије домаћинстава по плану узорка. Овде је истраживано релативно сиромаш-

⁶ Дефиниције сиромаштва се разликују. Превасходно због различитих критеријума његовог утврђивања. Да ли у дефинисању различитих категорија сиромаштва поћи од немогућности физичког преживљавања, односно, материјалне оскудице, треба ли у том погледу узети у обзир и социјалну искљученост и деприваност, да ли укључити и неке био-психо-социјалне особине појединца и сл? "Када је реч о истраживањима конципираним на утврђивању линије сиромаштва, у питању је концепт апсолутног сиромаштва. Са друге стране, када год постоји поређење просечног животног стандарда неке заједнице и неке мање друштвене групе или појединца и испоље се значајне разлике у приходу, ресурсима за задовољавање животних потреба, говори се о релативном сиромаштву." (Петровић, Стјепановић-Захаријевски, & Милтојевић, 2013: 155)

ОУН под одредницу *сиромашни* подводи све оне чији је начин живота, комфор и достојанство испод стандарда који се сматра нормалним у друштву у којем живе. Е. Гиденс сиромашнима одређује она лица која остварују приход у висини социјалне помоћи или мањи од ње. Лица која имају месечне приходе између 100 и 140% социјалне помоћи *живе на ивици сиромаштва*. Све испод тога припада категорији *апсолутног сиромаштва*. (Гиденс, 2001: 185)

Експерти Светске банке истичу да је мера апсолутног сиромаштва приход од најмање 2\$ дневно по појединцу, док стручњаци других међународних установа померају ту границу на 4\$ дневно. (Николић, 2011: 306)

Апсолутно сиромаштво је непоседовање прихода или имовине која је потребна разним категоријама домаћинстава да задовоље своје основне животне потребе као потребе за храном, одећом, обућом, становањем, хигијеном и тд. Овај, као и други концепти сиромаштва, је критикован због: 1. неузимања у обзир општег животног стандарда у друштву, 2. немогућности или тешкоћа које се јављају при одређивању минимума животних потреба, 3. неадекватног укључивања у дефиницију и културних потреба као и стандарда квалитета живота и тд.

Релативно сиромаштво је именитељ за стање када је нечији стандард, односно, квалитет живота испод стандарда већине у друштву, а које се не изражава апсолутним новчаним износима већ као проценат медијане прихода или медијане потрошње.

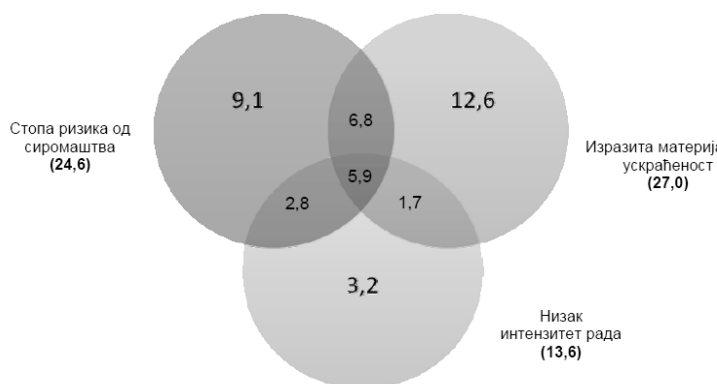
тво уз проценат медијане прихода. Дакле, колико је стандард живота домаћинства испод стандарда већине у друштву, односно, стопе ризика од релативног сиромаштва. Не и апсолутно сиромаштво које утврђује колико домаћинства не може да обезбеди основне услове за одржање голе егзистенције. Наравно да се и код категорије апсолутног сиромаштва прави градација степена угрожености становништва и да се ове подкатегије стратификују по јасно утврђеним параметрима. Истраживачи су утврдили и праг линије сиромаштва тј. релативну линију сиромаштва за следеће категорије домаћинства: 1. једночлано домаћинство = 13.680.00 динара, 2. домаћинство са двоје одраслих и једним дететом до 14 година = 24.624.00 динара, 3. домаћинство са двоје одраслих и двоје деце до 14 година = 28.728.00 динара просечно у току једног месеца. (Републички завод за статистику, 2013а: 1) Овај еквивалентни приход је израчунаван тако што је укупни приход домаћинства равномерно расподељен међу свим члановима домаћинства према модификованој OECD (Organisation for Economic co-operation and Development) скали еквиваленције. Према тој скали, први одрасли члан домаћинства добија вредност 1, остали одрасли чланови домаћинства стари 14 и више година вредност 0.5 и деца испод 14 година вредност 0.3. Приход домаћинства је израчунаван само на основу новчаних прихода а не и прихода у натури. Релативна линија сиромаштва представљала је 60% медијане националног еквивалентног прихода. (Исто: 5) Добијени резултати су показали да је стопа ризика од сиромаштва у 2012. години износила 24.6%. 30.0% лица млађих од 18 година су највише изложена овом ризику, док особе старије од 65 година најмање (19.5%). Највишу стопу ризика од сиромаштва имају лица у домаћинствима са две одрасле особе и троје или више издржаване деце (44.4%), као и самохрани родитељи са једним дететом или више издржаване деце (36.2%). 48.7% незапослених лица је изложено ризику од сиромаштва, следе samozапослена лица са 38.3%. Најмање угрожене су особе запослене код послодавца (6.4%). Стопа ризика од сиромаштва код пензионера износи 14.5%. (Исто: 1)

Графикон 4: Показатељи релативног сиромаштва, социјалне искључености и материјане ускраћености.

Figure 4: Indicators of relative poverty, social exclusion and material deprivation.

Извор: Републички завод за статистику, Анкета о приходима и расходима живота, Сиромаштво и социјална неједнакост у Србији, Београд, 30. 12. 2013: 1.

Графикон 1. Основни показатељи сиромаштва и социјалне искључености, %

Овај графикон приказује стопу ризика од релативног сиромаштва, али и утврђене стопе изразите материјане ускраћености и ниског интензитета рада. Унеколико, он би требао да укаже и дескриптује и социјалну искљученост појединаца. Социјална искљученост је сложени и вишедимензионални процес којим су појединци гурнути на друштвене маргине, те им је бар за неко време или трајно онемогућено да се интегришу у њега због свог сиромаштва али и неких других разлога који и не морају кореспондирати са њиховим материјалним стањем. Ти други разлози се могу тицати личних био-психо-социјалних особина појединаца, стигматизације њих самих или групе којој припадају, дискриминације у свим значајним аспектима друштвеног живота. А то се из овог истраживања не може констатовати. Сигурно је да се социјална искљученост тиче квалитета живота појединца или групе. Међутим, за њено поуздано утврђивање потребно је низ других параметара, индикатора и непосредних искуствених чињеница. Поред тога, не знамо да ли је ово стање привремено, повремено или трајно.⁷ Подаци до којих су дошли истраживачи говоре да у изразитој материјалној ускраћености живи 27% анкетираног становништва. Она је индикатор материјалних услова који утичу на квалитет живота домаћинстава.⁸ И у овом случају не треба поистовећивати материјалну ускраћеност са апсолутним сиромаштвом. Утврђивање стопе апсолутног сиромаштва нам обезбеђује информације колико људи у једном друштву живе у крајњој беди и колико њих некако успева да егзистенцијално опстане без финансијских и других средстава која су неопходна за минимум егзистенције. Подаци о потрошачкој корпи у Србији и Војводини су различити. То је последица метода израчунавања као и параметара од којих се полази. Како сам већ навео, по истраживању Националне организације потрошача Србије, четворочланог породици у Србији је за скроман живот неопходно око 120.000,00 динара. Питање је релевантности овог закључка. Од којих критеријума су пошли у утврђивању потреба четворочланог домаћинства у току једног месеца, којим методом су се служили, шта се све интегрише у структури месечних расхода, које доби су деца, да ли су издржавана или приходују, да ли су се руководили потребама неопходним за животни опстанак, или оним који подижу стандард тј. квалитет

---

⁷ Утврђивање броја социјално искљученог становништва понајвише зависи од концепта искључености од кога полазимо у овом послу. Тако мисли и З. Шућур. Он закључује: "У неким се истраживањима 'искљученост' своди само на једну димензију или на један индикатор (често је то дуготрајна незапосленост). Ипак, већина студија искључености приступа као вишедимензионалном концепту који обухваћа већи или мањи број материјалних (дистрибуцијских) и нематеријалних (релацијских) димензија. (Шућур, 2006: 144)

⁸ У овом истраживању су наведене ставке од којих се параметара пошло у утврђивању материјалне ускраћености: 1. немогућност домаћинства да приушти адекватно грејање, 2. немогућност домаћинства да приушти веш-машину, 3. немогућност домаћинства да приушти аутомобил, 4. немогућност домаћинства да свим члановима домаћинства приушти недељу дана одмора ван куће бар једном годишње, 5. немогућност домаћинства да прушти неочекивани трошак у износу од 10.000,00 динара који би био плаћен из буџета домаћинства, 6. немогућност домаћинства да приушти телефон, 7. немогућност домаћинства да приушти тв у боји, 8. немогућност домаћинства да приушти месо или рибу у оброку (или њихову вегетеријанску замену) сваког другог дана, 9. кашњење са плаћањем ренте, ренте за стан или кредита или комуналних услуга за стан у коме домаћинство борави.

живота? То је само део питања која се могу поставити било ком истраживачу. Такође, поређење просечних расположивих средстава домаћинстава у току једног месеца и просечне месечне потрошње домаћинстава, има својих мањкавости. Уколико и дође до релативног поклапања прихода и потрошње домаћинстава, питање је како се структурирају чиниоци потрошње, да ли су израз реалних месечних потреба домаћинстава или су условљени висином прихода? Потом, да ли структуру расхода домаћинстава чине сви неопходни елементи или су неки од њих изостављени због расположивих средстава. Уколико су у структури месечних расхода домаћинстава интегрисани сви неопходни елементи, како се решио проблем различитих домаћинстава – по броју и саставу? Јер постоји очигледна разлика у погледу потреба између домаћинстава са децом различите доби, старим лицима и тд. Још је низ питања пред истраживачима. Шта је са кварталним и годишњим потребама чланова домаћинства, шта са оним које се као такве не могу предвидети? Врло је тешко склопити све ове сегменте у целину која би била претпоставка ваљане методолошке обраде стандарда домаћинстава, квалитета њиховог живота, те утврђивања линије сиромаштва и постојања апсолутног сиромаштва. Полазећи од података Републичког завода за статистику, указашу на корелацију између просечних зарада, просечних прихода домаћинстава и расположивих средстава домаћинстава и просечне потрошње домаћинстава током једног месеца. Узећу податке из 2012. године. Просечна лична зарада те године у Србији је износила 50.820.00 динара, а у Војводини 52.238.00 динара. Просечна расположива средства домаћинстава у Србији су бројала 51.504.00 динара, док су у Војводини износила 52.544.00 динара. Домаћинства су у Србији месечно просечно трошила 49.700.00 динара, а у Војводини 51.247.00 динара. (Републички завод за статистику: 2013в) Шта увиђамо уколико упоредимо ове податке са статистичким показатељима везаним за структуру и запосленост на нивоу домаћинстава?

- Домаћинства у Србији и Војводини остварују месечне приходе по више основа.
- Највећи удео у расположивим средствима домаћинства имају новчани приходи.
- Приходи из радног односа највише учествују у новчаним приходима домаћинстава.
- Ако је просечна лична зарада у Србији 50.820.00 динара, удео новчаних прихода домаћинстава 48.563.00 динара у укупним расположивим средствима од 51.504.00 динара, а новчани приходи из редовног радног односа у структури новчаних прихода домаћинстава износе 21.237.00 динара: а) више од половине домаћинстава у Србији не располажу приходима из редовног радног односа, б) више од половине домаћинстава у Србији чине одрасла незапослена лица, ц) више од половине домаћинстава у Србији остварује месечне приходе кроз друге легалне видове сем радног односа, а део тих домаћинстава приходује и кроз сиву и црну економију.
- Ако је просечна лична зарада у Војводини 52.238.00 динара, удео новчаних прихода домаћинстава 49.838.00 динара у укупним расположивим средствима од 52.544.00 динара, а новчани приходи из редовног радног односа у структури новчаних прихода домаћинстава износе 21.197.00 динара: а) више од половине домаћинстава у Војводини не располажу приходима из редовног радног односа, б) више од половине домаћинстава у Војводини чине одрасла незапослена лица, ц) више од половине домаћинстава у Војводини остварује месечне приходе кроз

друге легалне видове сем радног односа, а део тих домаћинстава приходује и кроз сиву и црну економију.

- Полазећи од просечне личне зараде и просечних расположивих средстава домаћинстава на месечном нивоу у Србији, закључујемо да разлика у корист расположивих средстава домаћинстава износи 684.00 динара.
- Полазећи од просечне личне зараде и просечних расположивих средстава домаћинстава на месечном нивоу у Војводини закључујемо да разлика у корист расположивих средстава домаћинстава износи 306.00 динара.
- Полазећи од просечних расположивих средстава домаћинстава у току једног месеца у Србији у износу од 51.504.00 динара и просечне месечне потрошње домаћинстава од 49.700.00 динара, увиђамо да је разлика 1.804.00 динара који преостају домаћинствима.
- Полазећи од просечних расположивих средстава домаћинстава у току једног месеца у Војводини у износу од 52.544.00 динара и просечне месечне потрошње домаћинстава од 51.247.00 динара, увиђамо да је разлика 1.297.00 динара који преостају домаћинствима.
- У Србији од 2.487.886 домаћинстава, 813.630 остварује приходе од зарада или других примања (68.242 пољопривреда и 745.388 непољопривреда), 872.008 од осталих прихода (716.779 пензије, 47.227 социјална примања, 108.002 друга примања), 734.206 од мешовитих примања, док је званично 68.042 домаћинстава без икаквих примања. (Републички завод за статистику: 2013ђ)
- У Војводини од 696.151 домаћинства, 234.769 остварује приходе од зарада или других примања (21.278 пољопривреда и 213.491 непољопривреда), 254.672 од осталих прихода (202.239 пензије, 16.845 социјална примања, 35.586 друга примања), 188.630 од мешовитих примања, док је званично 18.088 домаћинстава без икаквих примања. (Исто)
- У Србији и Војводини је редукован обим месечне потрошње домаћинстава, а тиме и квалитет живота.
- Висок проценат учешћа осталих прихода у просечним расположивим средствима домаћинстава у Србији и Војводини, још је један индикатор високе стопе незапослености.
- Уколико је 68.042.00 домаћинстава у Србији и 18.088 домаћинстава у Војводини без било каквих примања, онда овај податак пружа одговоре на низ друштвених питања чија се проблематика простире у неколико равни: квалитет живота, интензивирање социјално девијантних појава као принудног избора и као стандардизованог модела понашања, степена интегрисаности у друштво, опозити вредносном систему друштва и пројектовање властитих као и уже групе а који су супростављени вредносном систему друштва, напуштање земље, интрадруштвене миграције, редуковање броја бракова, пад наталитета, разградња примарних група и тд.

У Србији живи 2.125.772 *породице* са 6.221.072 чланова. У Војводини се званично еведентира 568.117 *породица* са 1.663.322 члана. *Брачних парова* без деце је у Србији 600.724 са 1.201.448 лица, а у Војводини 151.770 *брачних парова* без деце са 303.540 чланова. *Брачних парова* са децом у Србији је 1.040.177 са 3.815.044 лица, а у Војводини 274.885 са 1.004.383 члана. Ванбрачне заједнице у овој држави нису новост. Тренутно у Србији живи 48.943 *ванбрачна пара* без деце (97.886 чланова), док је у Војводини овај број 16.476 (32.952). *Ванбрачних парова* са децом у Србији је 67.971 са 255.913 члана, а у

Војводини егзистира 22.391 ванбрачна заједница са 84.573 лица. Свако време а поготово модерно познаје и случајеве када један родитељ сам живи и издржава своје дете. Наравно до периода када деца постају радно способна и почињу да приходују. У Србији је евидентирано 291.522 *самохраних мајки*, односно, породица коју чине мајка и њена рођена и/или усвојена деца. У овом типу породица живи 672.723 лица. У Војводини је тај број 82.689 породица са 191.556 чланова. И очеви се могу наћи у улози самохраног родитеља. Тренутно у Србији живи 76.435 *очева са децом*. Те породице окупљају укупно 178.058 чланова. У Војводини је 19.906 таквих породица са 46.318 чланова.

Бракови се склапају али низ животних околности утиче и да се један њихов број *разведе*. У АП Војводини у 2012. години закључен је 9.501 брак. Исте године разведено је 2.378 бракова. Пратећи званичне податке увиђамо да се овај број креће у сличним сразмерама петнаестак година уназад. Једино запажам да од 2004. године опада број склопљених бракова који се до тада кретао изеђу око 11.100 до 11.500 годишње. Од те године овај број се смањује на око 10.500, да би се усталио на око 9.500 закључених бракова годишње од 2009. године.

Наталитет у Војводини је одређен специфичним културним обрасцима. Они постоје и у другим регионима у Србији, али је Војводина ретко подручје које је у дужем периоду практиковало образац ниске стопе наталитета. Махом, да се имовина не би распарчавала на више деце, родитељи су се одлучивали за рађање једног детета. Међутим, интензивне миграције од деведесетих година наовамо, претежно на подручју Новог Сада, доносиле су и нове друштвене моделе, навике, градиле и мењеле праксу. На ова подручја су се досељавала лица и породице из оних средина у којима се претежно рађало двоје или више од двоје деце. Значи, уместо умањене репродукције, на делу је била проста и проширена репродукција породице. Кроз следећи табеларни приказ уочићемо кретања наталитета у Војводини од 1996. до 2012. године.

1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
21749	20750	20023	18775	18887	20251	20157	20500	20325
2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
19162	19217	18487	18439	18708	18281	17532	18043	

Табела 2: Број рођене деце по годинама у АП Војводини

Table 2: Number of births per year in AP Vojvodina

Извор: Покрајинска служба за запошљавање

Из приложеног табеларног прегледа запажамо пад наталитета у Војводини, независно на имиграцију значајног дела становништва, превасходно из ратом захваћених подручја током деведесетих година прошлог столећа. Они су са собом донели и сасвим друге културне обрасце, који у себе интегришу и културу рађања деце. Традиционални обраси рађања једног детета да се имање не би распарчавало, карактеристични за регион Војводине, постали су мање доминантни. Поред њих на делу су и други који би требало да обезбеде вишу стопу наталитета. Међутим, званична статистика упозорава да се то није деси-

ло. Нити повећан број становника, као ни измена културних модела, нису допринели повећању наталитета. Уместо њега учачавамо мањи број рођене деце по годинама – од 1996. до 2012. Ова тенденција се запажа од краја деведесетих година. У периоду од 2001. до 2004. године број новорођенчади се повећава и унеколико приближава величинама из средине деведесетих година двадесетог столећа. Већ наредне године становништво у Војводини се поново суочава са континуираним падом наталитета, који је 2011. године био на најнижој скали уназад 17 година (17.532 живорођене деце). Жестока економска криза, пад запослености и повећање стопе незапослености, основни су узроци ове појаве. У исто време, смањен је и број склопљених бракова у Војводини, а сваки четврти брак се разведе. Узмемо ли као огледне податке из 2012. године, видимо да је те године рођено 18.043 деце и склопљено 9.501 брак (претходне године склопљено је 9.739 бракова), а разведено 2.378 бракова. Имајмо у виду још неке податке. 568.177 породица је регистровано на овом подручју, као и 465.522 брачних парова са децом или без њих и ванбрачних заједница такође са или без деце. То значи да 568.177 породица и 465.522 различитих брачних група, од којих је 9.501 нових закључених бракова, на нивоу 2012. године обезбеди укупно 18.043 потомка. Никакве нарочите осцилације у овом погледу се не учачају ни код осталих година. Ови подаци су индикатори драматично ниске стопе наталитета. И, свакако, свеукупне друштвене кризе.

Закључна разматрања

Истраживање је потврдило појединачне хипотезе осим у једном случају.⁹ Полазећи од статистичких података закључујемо да у Војводини не расте број разведених бракова, без обзира на снажну економску и друштвену кризу која се једним делом могла одразити и на ту појаву. На овом подручју се уназад петнаестак година просечно разведе сваки четврти брак. На годишњем нивоу се нешто преко две хиљаде брачних партнера одлучи на развод брака. У Војводини расте стопа незапослености, а истовремено се смањује број запослених по свим категоријама. Подсећам и да забуну код утврђивања реалног броја незапослених може изазвати и терминологија коју званично користи Национална служба за запошљавање. Без обзира на јасну структурну одређеност категорија које су у употреби: а) *укупно незапослени*, б) *објективно незапослени*, в) *лица која траже запослење* и г) *незапослена лица*. Ове категорије незапослених лица су махом познате стручној јавности која се бави овом проблематиком, али не и осталим грађанима. Зато је потребно бити обазрив код званичних обавештења која се тичу кретања у погледу незапослености и запошљавања. Употребом различитих а службених термина, истичете и различите показатеље. Овај податак упозорава на могуће злоупотребе, а да се они који намеравају да манипулишу истином заправо користе њоме. Још један апсурд у

⁹ У овом тексту сам због дозвољеног обима изоставио део који се односи на емпиријско истраживање у погледу кључних вредности друштва и ставова грађана Војводине о њима.

овом друштву. Друштвена криза која траје неколико деценија и с времена на време бива више или мање интензивнија, условљава повећање званично незапослених грађана. Као таква се не јавља само на економском подручју него показује екстензивне особине, захватајући сва витална друштвена подручја. Таква криза се тешко обуздава а још теже се успева савладати, те без нарочите штете изаћи из ње. И поред најбоље воље. Животни трошкови брже расту од зарада запослених. Домаћинства у Војводини имају све мањи број чланова, као и прихода по члану домаћинства. Тако се редукује и просечна месечна потрошња јер је лимитирана расположивим приходима. Животни трошкови расту, а њих не прате у одговарајућој сразмери приходовања. Очекивана последица је сасвим разумљив пад квалитета живота становништва Војводине. Војвођани највише прихода остварују по основу зарада из радног односа као и од пензија. То показују званични подаци. Одређивање учешћа сиве економије у стварним приходима домаћинстава је тешко одредити. Чак и на апроксимативној основи. Утврђивање обима црне економије је немогуће обавити у било ком као друштву. Посебну забринутост изазива податак да у Војводини 18.088 домаћинстава не остварује никакве званичне приходе. А, од нечега се мора живети. Питање је од чега. На основу анализираних статистичких података закључујемо: а) у Војводини расте број грађана који живе у апсолутном сиромаштву, б) све је више Војвођана који живе у релативном сиромаштву, в) сагласно томе, расте број становника који живе у условима социјалне искључености и материјалне ускраћености. Појачане имиграције доводе до раста броја становника у Војводини. Међутим, ова чињеница не утиче на повећање склопљених бракова. И наталитет благо али континуирано опада, а супружници не обезбеђују просту репродукцију становништва. Услед тога, становништво Војводине је све старије. У Војводини као и у остатку Србије, грађани се суочавају са дуготрајном и вишеслојном кризом која испољава екстензивна својства продирући у све поре друштва. Овакве кризе неминовно доводе до друштвене дезорганизације, вредносне дезоријентације, друштвеног назадовања, разградње значајних делова друштвене структуре, претећи да разоре целокупно друштво. (Николић, 2011: 458) Док се становништво све више пауперизује, стварају се нове политичке и остале друштвене елите, а становништво се стратификује на два стратума – горњи, ситуиран из реда најбогатијих и најутицајнијих појединаца и породица, и доњи који је структуриран из више подструктурних делова по основу материјалног и друштвеног статуса. Средњи социјални слој јењава као категорија, а са њиме и неопходни баланс друштва. Друштвене норме постоје али су неефикасне. Или се не примењују или се то чини селективно, што доприноси појачаној дезорганизацији друштва и његовој вредносној дезоријентисаности. На друштвеном плану долази до кризе социо-културног идентитета, док се на личном јавља лутање и несналажење у условима друштвеног, културног и вредносног вакуума. Стабилни вредносни и морални обрасци као и стандарди понашања гасну. Не разлучује се јасна дистинкција између: *смет, могу, морам, забрањено, дозвољено, корисно, штетно*. То је један од значајнијих разлога ескалације друштвено девијантних понашања код лица свих старосних категорија. Друштвена аномија и ентропија погодују интензи-

вирању социјалних девијација и различитих патолошких појава у друштву. Људи су приморани да се донекле адаптирају широким друштвеним околностима и да према њима оријентишу и сопствено понашање. Уколико склоност ка преварама осетно претеже над савесношћу, обзирношћу и професионализмом, утолико друштво више упада у стање регресије. Систем/антисистем постаје све аутархичнији, стварно затворен у себе, без обзира на манифестно саобраћање са спољним светом. Као такав усмерен је ка саморазарању. Последице оваквог процеса осећа највећи део становништва. Не сви. Понајвише најсиромашнији и млади људи. Зато се девијантним понашањима која поново ескалирају у задње време, мора посветити на аналитички начин који ће ту појаву анализовати у ширем друштвеном контексту. Уколико се не открије њихов узрок, не видим ни начин да се ширење друштвених болести заустави и у прихватљивој мери елиминише.

Пауперизовано и сталним кризама изморено становништво, страхује за своју садашњост као и за будућност. У страху когнитивна, емоционална и бихевиорална интелигенција немају пожељан амбијент који је неопходан за сопствено експонирање. Тако да лица рационално бирају што извесније начине преживљавања, а који заправо потхрањују постојећи систем/антисистем. Како је то још Рајт Милс својевремено означио, добровољно учествују у организованој неодговорности. На тај начин се рационално на практичном плану изображава у ирационално. И продубљује властита осујећеност. Вредносни систем друштва такође запада у сложјену кризу. Он опстаје као формалан и преживљава у формалности. Свакодневни живот га демантује и девастира. Тај раскол између морам: желим: јесам : могу производи вредносни вакуум. Стања персоналног и групног вредносног лутања и несналажења. Оно траје све док трају и ови друштвени проблеми. Одсуство критичког промишљања и усвајања/неусвајања императивно понуђених вредности доводи до вредносног конформизма. Резултат тога се очитава кроз снажење аномичности и ентропије на друштвеном нивоу и одсуство самопоштовања на личном. Норма може бити исправна али и погрешна. Ауторитет може почивати на вредностима морала врлина, али и на антивредностима. Човек има склоност ка покоравању. Она се социјализује као друштвено корисна. У супротном, пројектовали би стање анархије. Али, у околностима где интензивна криза траје преко две деценије, и где је знатан део становништва одрастао са њом, губе се критеријуми покоравања. Разлози опстанка свесно и вољно устројавају човека као биће које се покорава сваком доминантном ауторитету. Било да се ради о вредностима, норми, групи или лицима. Проблеми којима се бави овај рад, устројавају специфичан однос на релацији ауторитативно : лично. Интернализација заповедног које се доживљава као једини избор без алтернатива, окоштава туђе ставове код људи, а који их рецептују као властите. Тако да се инокулација ставова развија на уобичајен начин, али оних ставова који не потичу од личне вредносне и критичке рационализације. (Николић, 2014: 18-19)

Стање дубоке кризе у друштву је чињеница. Са друге стране, претња новим кризама кроз интензивирање постојеће, изазива страх код грађана. Да се из лошег не оде у још горе. Уместо отпора, људи се радије опредељују за ескапизам, продубљујући сопствену немоћ и, несвесно, доприносећи опстајању система/антисистема. Нагомилане противречности нужно ће довести до његовог урушавања. И, опет ће највеће жртве бити грађани, осиромашени као и они

које то чека. Питање је и шта ће нићи на подлози урушеног? Уколико и постоји воља, сигурно је да се незапосленост, сиромаштво и низак квалитет живота људи не може искључиво решавати мерама економске политике. Уколико се правилно открију услови и непосредни узроци ове дубоке и дуготрајне кризе, откриће се и начини како изаћи из ње.

Литература:

1. Bolčić, Silvano (2002): Post-socijalistička transformacija i društvene nejednakosti u Srbiji u komparativnoj perspektivi. U: Bolčić, S., Milić, A. (Ur.): *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život* (35-48). Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd.
2. Cvejić, Slobodan (2002): Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji: 'Siva ekonomija' u Srbiji 90-tih. U: Bolčić, S., Milić, A. (Ur.): *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život* (123-140). Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd.
3. Gidens, Entoni (2001): Sociologija, CID, Podgorica.
4. Milošević, Boža (2002): Nezaposlenost u Srbiji devedesetih: Stvarnost i privid 'ekonomije preživljavanja'. U: Bolčić, S., Milić, A. (Ur.): *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život* (141-157). Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd.
5. Nikolić, Zoran (2014): Unemployment, Stratification and Poverty in the Autonomous Province of Vojvodina – Sociological Aspect. In: Dukić Mijatović, M. (Ed.): *The Collection of Papers of the XI traditional Counseling 'Legal Days Prof. Slavko Carić Ph.D.', Troubleshooting Unemployment in Vojvodina – in Response To Social Disintegration Caused By New Global Recession* (9-21). Faculty of Law For Business and Justice, University Business Academy, Novi Sad.
6. Nikolić, Zoran (2011): Savremena sociologija, FIMEK, Novi Sad.
7. Petrović, S. J., Stjepanović-Zaharijevski S. D., & Miltojević, D. V. (2013): Siromaštvo u teorijskom diskursu i strateškim dokumentima Republike Srbije. *Srpska politička misao*, 2, 151-172.
8. Šućur, Zoran (2006): Siromaštvo, višedimenzionalna deprivacija i socijalna isključenost u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju*, 3-4, 131-147.
9. Pokrajinska služba za zapošljavanje. *Nezaposlena lica po mesecu i polu*: (2014).
10. Republički zavod za statistiku. *Statistika zaposlenosti i zarada*: (31. januar 2014).
11. Republički zavod za statistiku. *Anketa o prihodima i rashodima života. Siromaštvo i socijalna nejednakost u Srbiji*: (30. 12. 2013 a).
12. Republički zavod za statistiku. *Trendovi*: (Decembar 2013 b).
13. Republički zavod za statistiku. *Anketa o potrošnji domaćinstava 2012. godine*: (2013 v).
14. Republički zavod za statistiku. *Statistika zaposlenosti i zarada*: (Oktobar 2013 g).
15. Republički zavod za statistiku. *Anketa o radnoj snazi, oktobar 2013. godine*: (Oktobar 2013 d).
16. Republički zavod za statistiku. *Zaposlenost i zarade – opštine i regioni*: (2013 đ).
17. Republički zavod za statistiku. *Anketa o potrošnji domaćinstava 2012. godine*: (01. april 2013 e).
18. Republički zavod za statistiku. *Anketa o radnoj snazi*: (2012).

UNEMPLOYMENT TRENDS AND STANDARDS OF LIVING IN VOJVODINA FROM 2012 TO 2014

Summary: Widespread social crisis in Vojvodina did not start yesterday. Its roots date back to the mid-seventies of the last century. The dramatic events in the nineties created conditions for its intensification, and the problems of a failed democratic transition of society in all its segments, has furthered impoverishment of a majority of the population and split society into two classes: the upper- of few who are the wealthiest individuals and families and the bottom-of a vast majority of citizens who live in different categories of poverty and material deprivation. The middle class has been rapidly vanishing as a social category and together with it the necessary balance of society as well as important channels of vertical mobility. This paper tries to determine the origin, forms and types of correlation between a wider set of social developments in this area with the phenomena of unemployment, absolute and relative poverty, standards of living, social exclusion and material deprivation.

Key words: unemployment, poverty, social exclusion, material deprivation, standard of living

VII

КОМУНИКАЦИЈА И МЕДИЈИ

АНА ЈЕВТОВИЋ
Факултет политичких наука
Београд

УДК 316.722:316.77(497.11)
Монографска студија
Примљен: 03.02.2015
Одобен: 24.02.2015

КУЛТУРНА ПОЛИТИКА И СТРАТЕГИЈЕ ПОЛИТИЧКЕ КОМУНИКАЦИЈЕ*

Сажетак: У савременој пракси културна политика све више прераста у пожељан инструмент политичке комуникације која се из простора традиционалне државе и њених актера сели у поља политичких партија и цивилног друштва. Политичке одлуке неизоставно воде ка друштвеним променама, видљивим кроз процесе социјално-структурног раслојавања, индивидуализације, секуларизације, промене идентитетских образаца, али и губљења политичке лојалности. Анализирајући програме културне политике у пет одбора Демократске странке (Врању, Суботици, Свилајнцу, Ваљеву и Новом Београду) указујемо на корелацију изборног (не)успеха и промовисања локалних културних садржаја. Текст показује да су артефакти културе у све ближој релацији са друштвеним односима, посебно на нивоу микро заједница! Идентитетска и културна признавања налазе се у средишту модерне политике, али свест о нужности преображаја споро продире у нашу средину, уморну и неповерљиву ка свему што стиже из глобалног окружења. И Србија, и Европа; и традиција и тржиште; и лична и масовна култура воде ка друштвеном повезивању. Раслојено бирачко тело, повећана апстиненција, антиевропско незадовољство, нестанак радничке и средње класе, уз убрзани раст образовања чине подлогу новог идентитета који културну матрицу види као потенцијални стожер нових политичких окупљања.

Кључне речи: културна политика, Демократска странка, промене, европеизација, цивилно друштво, нови идентитет

Време криза које нас као сенке прате последњих деценија, свом силином се обрушило на просторе југоисточне Европе, при чему је Србија као земља недовршене транзиције суочена са бројним и различитим изазовима. Економски и културно осиромашена, исцрпљена грађанским ратовима и међународним санкцијама, морално посрнула, на почетку XXI века изборила се за демократске промене, али је онда застала неодлучна којим смером да крене даље. Окренутост ка неолибералном политичком концепту и амбиција да постане

---

* Текст је проистекао из мастер рада: Културна политика Демократске странке, који је одбрањен на Факултету политичких наука у Београду 17. 9. 2014. године

чланица Европске уније подразумевала је и адекватно учествовање у преображајима који су са процесима глобализације, урбанизације, модернизације и технолошке револуције преобликовали планету, али за њих као да није било унутрашње снаге и сагласности. Пљачкашка приватизација, праћена криминалом и корупцијом, уз високу незапосленост, креирала је огромну задуженост привреде, нерешен статус Косова и Метохије додатно ју је исцрпљивао, док је политички плурализам схваћен као брутална борба за привилегијама и фотељама уздигао партократску олигархију која је медије користила за сопствену промоцију. Екстремно велики број политичких партија и организација био је у суштој супротности са стањем у земљама стабилне демократије, што је подстицало трговину парламентарним утицајем.¹ Новонастале елите, често са појединцима сумњивих биографија, уместо у борбу за идеје окренуле су се ка личном богаћењу, тражећи подршку код моћних спонзора са запада. Тако је драгоцене време потрошено, са констатацијом да се уместо промене система дошло до стагнације и финансијске презадужености, са којом је претио и распад државе!

Отуда у фокусу овог текста културна политика, идентитети и промене које су евидентирани током ових бурних година, са посебном пажњом на артикулацију културних програма и ангажмана Демократске странке, тада једне од водећих политичких партија. Традиционални друштвени, верски, политички и културни референтни оквир са „петооктобарском револуцијом” постепено је мењан веберовским „рашчаравањем”,² што је у пракси значило медијско мењање свести грађана у складу са либералном концепцијом. Знало се да прелазак из једнопартијског (комунистичког) у вишепартијско (плуралистичко) друштво тражи процес прилагођавања, при чему је посебна опасност била самоилузија да то може трајати у недоглед! Отпори променама постали су невидљиви, али евидентни, готово у свим сферама - од привреде и јавних предузећа, преко образовања и установа културе, до спорта и медија. Кич, дилентатизам и некомпетентност су потиснули уметност, литературу, таленат и знање, што је као резултат имало слом духовних вредности. Разапети између потреба и жеља појединци су јавна добра халапљиво схватили као грабеж, распострући вулгарно тумачење капитализма као пљачкашког владања без правних регула, уз намиривање обавеза ка партијама које су их поставиле на важна места. У културној пракси дошло је до бројних тешкоћа, посебно код институција и установа навикнутих на државне субвенције, донације јавних предузећа или ретких мецена, док је део запослених у страху од губитка радног места сваку промену унапред проглашавао пропалом. Недовољно се уочавала важност технолошких промена, увођења културног менаџмента, значаја информација, промене идентитета, духовних садржаја и креативности у складу са преображајима у глобалном окружењу. Јавним простором се ширио дефетизам, јер је гломазни и застарели чиновнички апарат схватао да ће променом културне политике изгубити давно освојене позиције.

---

¹ У јануару 2005. на републичком нивоу деловала је 301 партија и 95 политичких организација, чиме се потенцира укупна нестабилност система.

² Према: Cerutti, F.: *Identitet i politika*, Politička kultura, Zagreb, 2006, str.126.

Масовна култура данас подразумева збир општеприхваћених вредности, знања, навика, традиција и мишљења једнако доступних свим члановима заједнице, при чему обрасце садржаја намећу водећи медији и друштвене елите. У пракси, државе улажући значајна средства омогућавају својим грађанима да овладају новим спознајама и вештинама. У државама где су издвајања за културу знатна овај процес се полако приводи крају,³ док у заједницама без визије о суштини промена све још увек на почетку!

Културна политика као инструмент владања

Томас С. Елиот (Thomas S. Eliot) је у књизи *Ка дефиницији културе*⁴ анализирао однос културе и политике, истичући да култура привлачи пажњу политичара, али не у смислу да су они увек „културни људи”, већ да културу сматрају пожељним политичким инструментом који свака држава треба да унапређује. Ако ово размишљање применимо на нашу праксу можемо да запазимо да политичари у Србији не препознају културу као политички инструмент којим могу да спроводе реформе или мењају свест грађана. Јасно профилисане, концептуално осмишљене стратегије културне политике нема, као ни прецизно утврђених критеријума, вредности, приоритета и естетских мерила. Тако је, на пример, могуће да неколико градова конкурише за културну престолицу Европе 2020⁵, а ниједан нема одговарајуће капацитете, инфраструктуру, нити подршку државе. Отуда се може рећи како уместо културне политике имамо политизовану културу!

Процес изградње грађанског друштва подразумева промену менталне структуре оних који га чине – грађана/појединаца. Обновљена политичка улога националног или етничког идентитета видљива је у српској јавности последњих деценија, посебно након процеса распадања федералне заједнице, те конституисања државних јединица утемељених на етничкој или верској хомогености становништва. У сложеном, мултикултурном, мултиетничком и мултиверском друштву (какво је српско), питање политичког идентитета постало је још сложеније, тим пре што га посматрамо у односу са другим идентитетима: националним, државним, страначким, културним итд.⁶ Са петооктобарским променама растали смо се, макар начелно, са колективним идентитетом, али је проблем што нови, заједнички већем броју појединаца, још нису утемељени.

³ На пример, у Холандији се само у библиотеке уложи 310 милиона евра годишње, што је тек половина укупног буџета града Београда (у 2013. буџет града Београда је износио 78 милијарди динара односно, око 615 милиона евра)!

<http://www.slistbeograd.rs/pdf/2014/50-2014.pdf#view=Fit&page=1>; приступљено: 13.7.2014

⁴ Елиот, С. Томас (1995), *Ка дефиницији културе*, Просвета, Ниш.

⁵ Београд, Нови Сад, Суботица, док су кандидатуре најавили и из Ниша и Ваљева.

⁶ Љубиша Деспотовић опширније пише о настајању „нових синтетичких националних идентитета” који подразумевају процес „сакрализације власти историје и културе”, закључујући како у језгру актуелних процеса „у нашем националном бићу треба да се преплићу источна и западна културолошко-цивилизацијска парадигма”. Види: *Српска геополитичка парадигма*, Каирос, Сремски Карловци, 2012, стр. 146-169.

Са транзиционим процесима уочила се дубока зависност од старог модела културне политике, али и недовољна одлучност демократских снага да културне институције усмери ка тржишту. Схватајући да култура идентификује човека, оплемењује га и оријентише, омогућавајући развој либералних и демократских вредности, владајуће партије формулисале су какве - такве културне програме да би победиле на изборима, али не и да би их остваривале у пракси!

Бежање од одговорности за културни развој правдало се низом стварних проблема: од нестабилности политичких система ненавикнутих на плурализам, преко перманентне економске кризе, до раста националних осећања и бриге за опстанак нације. Чињеница да културна политика у великој мери зависи од утицаја политичких странака и медија који су под њиховим надзором, указује да у пракси још егзистирају централизација и доминантна улога државе. У таквим ситуацијама културне акције се најчешће свODE на кампање, док се контроверзни елементи у уметности настоје да филтрирају и селективно пропуштају као икебана демократског сазревања. Питање културне политике је и питање одлучивања унутар државе: водеће културне личности (министри, њихови помоћници и државни секретари) именоване су од стране политичких партија, директори културних установа и организација такође, (мада се то негира), а не ретко, имамо и појаву децизионизма у којој наглашену улогу има личност која доноси одлуке. У изборним кампањама странке представљају свој програм реформи, али колико се заправо оне баве културом? Употребљавају ли културни напредак као могућност учвршћивања националне самосвести, што је битно ако се зна колико су традиција и патриотизам укорењени у бирачком телу? Зашто се касни са приватном иницијативом, а чека на милост и интервенцију државе? Питања би могло бити и више, али полазећи од ограничености простора покушаћемо да уочимо постоје ли у пракси елементи *културне демократије*?⁷ Овај модел се више ослања на учешће грађана у партиципацији, јер промовише локалне културне потребе, идентитете субкултура и мањинских заједница, при чему постоји децентрализација у одлучивању и расподели средстава. Културни садржаји могу чинити важан део политичких платформи, јер кроз медијско извештавање о привидно уобичајеним дневним активностима политички актери током четири године имају могућност тихог маркетиншког уплива и утицаја на коначни изборни резултат. Континуирано деловање у културној сфери важније је од агресивног пропагандног надметања током изборне кампање!

Управљати неким друштвом значи управљати комуникацијама, културним обрасцима, конфликтима и проблемима; једном речју деловати у интересу грађана. Културне промене усмеравају и одређују карактер друштвених система, при чему политика опредељује дубину и сврху самих процеса. Међутим, да би се промене оствариле у пракси неопходно је конструисати повољне слике о културним програмима, активностима и личностима које би требале да их реализују. То значи да у простор јавности уводимо појам „менаџмента политичке

---

⁷ Овај модел приоритет даје „акцијама чији је смисао да се задовољи разноврсност културних потреба које се јављају у оквирима народне, масовне и врхунске културе.“ (Прњат, 1979, стр. 75).

комуникације”⁸ који је саставни део политичких система, без којег нема формулисања, агрегације нити спровођења колективних одлука. У политичкој кампањи то може изгледати овако: активисти организују бројне манифестације на којима се повремено промовишу идеје политичке странке, гостују писци, уметници и ствараоци који активно учествују у свакодневним партијским делатностима, док се временом мрежа шири на мањинске заједнице или феминистичке и еколошке покрете. Колективни идентитет обједињава биолошки, класни и статусни идентитет, стапајући индивидуалне специфичности у нову димензију моћи. Овде ваља указати на важну термиолошку различитост поимања термина *национални*, који у западноевропским изворима има значење *политичког*, док се у нашој науци често објашњава у смислу *етничког*. Када, на пример, Сидни Верба (Sidney Verba) у „*Political Culture and Political Development*” говори о *националној држави, националном идентитету или националним симболима*, не мисли на етничку, већ на *политичку заједницу* која је средиште друштвеног окупљања, па ћемо га тако тумачити у даљем раду. У глобализованом друштву демократски идентитет је у кризи, што због неиспуњених обећања о држави благостања, што због све евидентнијег губљења народног суверенитета, уз истовремено енормно богаћење и отуђење елита. Идентитет грађанина мења се slabим и хетерономним идентитетом потрошача (гласача) који све више зависи од партијских олигархија и локалних моћника. Постоји утисак да се култура и критичко јавно мњење повлаче, док на њихово место стижу приватни интереси и партократски утицаји.

Бранко Прњат је давно уочио како је културна политика: „*онај чинилац који културни развој и културно стваралаштво усмерава и усклађује са постојећим друштвеним односима.*”⁹ Љубиша Митровић је појам препознао као „*специфичну делатност дефинисања стратегије културног развоја друштва, подстицања културног стваралаштва и афирмисања културног плурализма и квалитетног задовољавања културних потреба становништва, као и начин усмеравања институција културе и управљања променама у културном животу земље.*”¹⁰ У дефинисању суштине појма Бранимир Стојковић и Милена Драгићевић-Шешић културну политику виде као „*свесно регулисање јавног интереса у области културе и одлучивање о свим питањима везаним за културни развој једног друштва.*”¹¹ У светској теорији различити аутори дају различите дефиниције. Тако Тоби Милер (Toby Miller) и Џорџ Јудис (George Yudice) кажу да је културна политика отелотворена у системским, регулаторним водичима за деловање које организације усвајају како би оствариле своје циљеве. Они наводе како је она као мост који се односи на институционалне

⁸ Под овим појмом у даљем раду подразумеваћемо „*планирање, спровођење и контролу комплексних процеса интересубјективног преношења садржаја и конструисања реалности од стране политичких актера*” (Zerfaß A. & Oehsen, H.O. 2011:11).

⁹ Прњат, Бранко (1979), *Културна политика*, Београд, Радничка штампа, стр. 43.

¹⁰ Митровић, Љубиша (2008): „Између културе зависности и трагања за сопственим моделом”, у зборнику: *Културна политика у Србији*, Нова српска политичка мисао, посебно издање, Београд, стр.17.

¹¹ Драгићевић-Шешић М.; Стојковић. Б. (1996), *Културни менаџмент, анимација, маркетинг*, Београд, Клио, стр. 31-32.

потпоре које усмеравају естетску креативност и свеукупни начин живота.¹² Дефиниција УНЕСКА (из 1967. са међународне конференције посвећене културној политици), под овим појмом подразумева „суму свих свесних и промишљених поступака, акција или одсуства акција у заједници, чији је циљ да се задовоље одређене културне потребе преко оптималног коришћења свих физичких и људских потенцијала којима у одређеном тренутку располаже дата заједница”. Као што се може запазити дефиниције су различите, али и блиске у многим елементима. Стога ћемо под овим појмом подразумевати осмишљен низ активности које спроводе држава и њени органи у сарадњи са актерима културног живота како би се одговорило на културне потребе друштва. Мото: *И Европа - и Србија* је данас остварив, а у културној сфери најбоље га је дефинисао Мануел Кастелс (Manuel Castells), истраживач актуелних процеса урбанизације: *Радити у глобалној економији – живети у локалној култури!*¹³

Перцепција културе Демократске странке

Иако се од октобарских промена скоро свака влада залагала за децентрализацију у свим сферама (укључујући и културу), то у пракси није спроведено, барем не у потпуности. Теоретичарка културе Милена Драгићевић-Шешић је говорећи о овом процесу истицала да се „у највећем броју западних земаља под децентрализацијом културе подразумева активност којом се остварења у области културе преносе из престонице у што већи број регионалних културних центара у којима се истовремено стварају могућности и обезбеђују услови за пријем тих културних садржаја”.¹⁴ Просторни менаџмент као нови појам скоро да се није ни примењивао у пракси, што значи да је складно планирање односа између демографског, економског и културног развоја занемарено. Измештање културних активности из престонице у већи број регионалних и општинских центара једна је од одлика демократског система (на пример, у Немачкој и Италији).

Демократска странка је у својим програмима истицала да се залаже за начела децентрализације и децентрализације, а када то пребацимо у поље културне политике видимо да је омогућено да се интегришу интереси и специфичности локалних средина како би се равномерно распоредили материјални ресурси. Зато демократе кажу да повлашћеност неких градова, као што су Београд, Нови Сад или Ниш, не сме да угуши развој уметности и културе у мањим градовима. У фокусу нашег истраживања стога су мањи градови и општине (Врање, Суботица, Свилајнац, Ваљево и Нови Београд) у којима је Демократској странци победом на изборима омогућено вршење власти. Циљ рада је да уочимо на који начин су се у овим општинама руководства бавила културом и да ли је то у складу са програмима за које се ДС залаже на макроплану?

¹² Miller, T. i Yúdice, G. (2002), *Cultural Policy*, London Thousand Oaks i New Delhi: Sage Publications, стр.1.

¹³ Castells, M. (1997): *European Cities, the informational society and global economy*, in: An gray and Jim McGuigan, ed. *Studying culture (An introductory reader)*, Arnold, стр.114.

¹⁴ *Јавна и културна политика, социо-културолошки аспекти* (2002), Чигоја штампа, Београд, стр.147.

Врање је специфична општина по томе што се налази на самој граници и тремеђи културних утицаја, а у политичком смислу што се на њеном челу од првих вишестраначких избора налазила Социјалистичка партија Србије (СПС). Демократска странка је 2008. године учествовала у власти, направивши коалицију. Те године демократе су издале публикацију „Врање - твој град”, која је представљала њихов изборни програм. У наредном периоду (2008-2012.) развијен је и унапређен Историјски архив „31. јануар”: почета је дигитализација архивске грађе, обезбеђен простор за депо и фото - лабораторију (<http://www.vranje.rhiv.com/>). Водећу улогу у промоцији и развоју културне понуде припало је позоришту „Бора Станковић”, које је постало носилац бројних манифестација, као што су „Борина капија”, „Борини позоришни дани”, „Стари дани” и „Борина недеља”. Уз финансијску подршку града делују уметничка удружења као што су: Друштво врањских архитеката, Удружење ликовних уметника Врања, Удружење књижевника Врања и многи други. На иницијативу ДС град је покренуо процес израде Стратегије културног развоја града Врања 2011-2017. У њеној изради учествовали су сви актери културне сцене овог града, укључујући и националне мањине. Демократска странка у овом граду вешто је осмислила културне садржаје као знак локалне понуде, али и део културне политике која у садејству са елементима туристичке и економске политике делује ка задовољењу потреба локалног становништва. На наредним изборима (2012. Године) Демократска странка није освојила највећи број мандата, али је постала део коалиције окупљене око Социјалистичке партије Србије,¹⁵ при чему се под њеном управом нашло градско веће за културу.

Мултиетничка, мултиконфесионална и мултикултурна специфичност градова у Војводини се посебно огледа у културној политици. На челу Суботице су се од 2008. до 2013. налазили људи из Демократске странке, па је за очекивати да су постигнути добри резултати? У овом периоду обновљено је Дечје позориште у коме се представе играју на српском, мађарском и хрватском језику, покренут наставак радова на реконструкцији и изградњи Народног позоришта које је Национални савет за културу уврстио на списак објеката од националног значаја, уз још неколико мањих инвестиција (радови на поправци крова Градске библиотеке и обнови Сенћанске цркве). Ако се зна да је у периоду када је ДС била на власти из буџета републике и покрајине стигло више од три милијарде динара,¹⁶ а да су прави резултати изостали и не чуди што је ДС изгубила поверење грађана. Суботичка културна политика никако се не може узети као пример стратешки усмерене промоције, на шта нам указује и чињеница да је градоначелник званично честитао победници емисије *Први глас Србије* рекавши како је то најлепши начин да се представља град и да „велики број суграђана који су гласали за Мирну показао да заједничким ангажовањем можемо остварити наше снове”.¹⁷

¹⁵ Из Демократске странке је председник Скупштине града Слободан Стаменковић и чланица Градског већа задужена за културу Нела Димитријевић.

¹⁶ <http://www.ds-subotica.org.rs/vesti>; Приступљено 26.3.2014.

¹⁷ <http://www.ds-subotica.org.rs/vesti?start=400>; Приступљено 26.3.2014.

У Свилајнцу су на власти од 2008. до 2012. године биле Демократска странка и странка Г17+. ¹⁸ Схватајући да је достизање политичких циљева блиско повезано са културном политиком, демократе су се определиле за ширење капацитета и ширу доступност културних садржаја. Још 2010. године потписан је протокол о изградњи и финансирању *Природњачког центра*, који са скелетима и репликама двадесет диносауруса омогућава упознавање посетилаца са развојем планете кроз геолошко-палеонтолошку изложбу. Комплетно је реновиран и опремљен Центар за културу, и то први пут након 40 година, што је омогућило низове позоришних, музичких и ликовних манифестација, као и обнову културно-уметничког аматеризма. Током 2013. године завршена је реконструкција градске библиотеке која је обележила и 145. година рада. Такође је општина уручила донацију у износу од 500.000 динара за обнову Хиландара „јер је наша дужност да чувамо своје светиње и вековне задужбине”. Том приликом је истакнуто да се на територији Свилајнца налази тзв. Ресавска Света гора са манастирима из XIV и XV века. Тако је континуираним активностима у осмишљеној културној политици стечено поверење већине грађана, привучена пажња медија, мобилисано чланство, али и обезбеђен утицај на ставове јавности.

И у Ваљеву је Демократска странка од 2008. до 2012. године имала свог градоначелника, који је на почетку мандата са члановима Градског већа покренуо кампању „Да ли сте били у Вашем музеју”? Улагано је у обнову крова на Кули Ненадовића, организовано одржавање новог фестивала уметности младих под називом „Раскршће”, али и настављено са реализацијом традиционалних манифестација, као што су „Десанкино Михољско лето у Бранковини”, „Златни опанак” и „Тешњарске вечери”. ¹⁹ Занимљива је перцепција да ће имиџ града бити поправљен инвестирањем у филмску и тв-продукцију (са Testament filmS-ом из Београда потписан је споразум да се филм *Како су ме украли Немци* сними баш у овом граду, баш као и за снимање серије *Прићи ближе* Радиотелевизије Србије). На Дан државности 15.2.2011. године одржана је велика прослава током које је у ваљевском Народном музеју отворена изложба „Српске краљевске инсигније”. Због великог интересовања грађана, ова поставка је у музеју остала до марта, што нам указује да локално становништво има жељу да прати збивања на пољу културе, али и да код власти није постојала адекватна заинтересованост, што су већ наредни избори потврдили!

Нови Београд, као највећа београдска општина, је специфична за анализу уколико узмемо у обзир да се на њеном челу од октобра 2000. па до недавних избора налазила Демократска странка. Можда овако дуг период владања треба сагледавати и кроз концепцију културне политике која је богатим и садржајним елементима стварала проактивну слику у јавности. Пракса која је уведена темељила се на бројним изложбама организованим у простору општине, као и одржавању позоришних и дечијих представа и промоција књига. Међутим, оно

---

¹⁸ Странка Г17+ је у локалној власти имала само председницу општине Горицу Димчић – Тасић.

¹⁹ *Тешњарске вечери* су међународна културна и туристичко-привредна манифестација која се одржава од 1987. године. То је смотра позоришног и филмског стваралаштва, књижевног и музичког стваралаштва, а пратећи програми подразумевају туристичку и привредну понуду града.

што издваја ову средину је *Новобеоградска културна мрежа* (НБКМ), као специфична установа са циљем развоја културног и уметничког стваралаштва. Програмска платформа је једноставна и подразумева позоришне представе за најмлађе недељом, промоције иностраних култура сваког последњег викенда у месецу, али и бројне едукативне радионице, са циљем укључивања што већег броја грађана без обзира на партијску припадност. У оквиру промоције иностраних култура, становници ове општине су имали прилику да се упознају са културама Аустралије, Кубе, Русије, Француске, Финске, Шпаније, Немачке, Венецуеле, Мексика и тако даље. 2012. године реновиран је биоскоп „Фонтана”, који је данас Центар европског и дечијег филма, при чему је општина у сарадњи са школама на њеној територији организовала акцију „Вуковци цело лето бесплатно у биоскоп”, како би на тај начин промовисала културу међу најмлађима. Са намером интегрисања бројне ромске заједнице организована је културна манифестација „Ромски караван наде”, замишљена као начин који ће омогућити да се превазиђу доминантни стереотипи.

Детаљнија анализа рада локалних самоуправа и званичних програма Демократске странке показује како је добар део активности реализован, али и да постоје битне разлике и одступања. Иако је међу њима видљиво осцилирање од традиционалне бриге о локалним институцијама културе и њиховом преживљавању до профилисане и стратешки осмишљене кампање за придобијањем симпатизера, може се уочити нит детрополизације и демократизације. Тек по идентификовању навика и захтева јавности актери политичке комуникације могу креирати адекватну програмску понуду, јер на тај начин обичан човек препознаје себе као носиоца друштвених улога.²⁰ Општинске и градске културне политике су снажно користиле сопствене медије и маркетинг како би истакле своју улогу и значај, али у ситуацијама када активности на терену није било пропаганда се враћала као бумеранг. Декларативно заклинање у „*модернизовање застарелих институција и њихово јачање и иновирање*”²¹ и изградњу нових установа културе које ће моћи да кореспондирају са светским моделима личило је на мехур сапунице, који се брзо распукао резултирајући губитком власти.

Закључак

У политичкој пракси Србије културна политика још увек нема значајнију улогу, при чему су држава и партије на пристојној удаљености од било којег озбиљнијег уплитања у покушаје њеног обликовања и дефинисања. Карактер и циљеви повремених државних интервенција се опредељују у складу са интересима партија на власти, односно њиховим социјалним, политичким и стратешким приоритетима. Анализа културних програма и активнос-

²⁰ „Публика је истовремено у улогама тржишта и јавности, тако да приступ њеном проучавању мора бити пажљив и одговоран. Мењајући природу деловања у производњу утицаја медији фаворизују нове моделе живљења и системе вредности...” (Јевтовић, 2003, стр. 94.).

²¹ Демократска странка (2007), *За бољи живот*, изборни програм, стр.74

ти кроз пример Демократске странке показала нам је да је у Србији на снази *модел резервисане интервенције* (реагује се парцијално, од случаја до случаја гашењем пожара и интервенцијом само у оним областима или срединама за које постоји политички интерес). Међутим, истраживање је показало и да су локалне самоуправе или градови који спроводе профилисан програм културне политике успешнији на изборима од оних који то не раде! Нови поглед на културу који је требало да носи елементе *културне демократије* споро се препознаје у пракси, иако у стратешким програмским документима већина партија на власти развија програмске доктрине којима планира да се то учини.

Истражујући видљивост културне политике у јавном простору, још прецизније културних програма и ангажмана Демократске странке, једне од партија која је требала да чини стожер демократских промена, уочили смо да афирмација културне политике са продуктивним идеолошким променама у пракси није извршена, иако се то очекивало. Медији су били недовољно отворени за дешавања из локалних средина, тако да комуникациона стратегија *одо-здо нагоре* (bottom-up-strategy) није дала очекиване резултате, сем у неким локалним заједницама. Револуционарне политичке промене нису адекватно испраћене у културној сфери, тако да је српска политичка елита тражећи средњи пут дошла у пасивну позицију у поређењу са светским културним кретањима. Демократска странка је имала довољно времена да реконфигурише културну парадигму, јер су за то постојали политички предуслови.²² Међутим, уроњена у битке за самоодржањем на власти култури није придавала довољно пажње, иако је за то постојала одлична клима: ослобођено друштво након петооктобарских промена, богато традиционално и социјално наслеђе и мултикултурно окружење! Јавна власт је више бринула ко контролише културно делање од тога каквог је оно квалитета, због чега су дубоке реформе у култури заобиђене.²³ На макро и микро плану уочили смо суштинске разлике, јер се сливањем новца у велике програме на републичком нивоу запостављала основна делатност у локалним самоуправама. У друштву са крхком културном инфраструктуром то је политички потпуно погрешно, јер се у унутрашњости развија осећај занемарености грађана, док се ретке активности у културној сфери везују за личности које их промовишу. Стратегија персонализације на кратко даје ефекте и признање, али у дужем периоду прети губљењем идентитета и моћи саме странке, што је Демократска странка најбоље осетила! Између марксистичког тоталитаризма и таблоидног окружења потрошачког друштва нема битних разлика, па се може констатовати како је губитком разноврсности дошло до појачавања буке у културном сазвежђу, али и да је ум-

---

²² Од 2001 до 2004. министар културе прве демократске владе био је Бранислав Лечић (ДС), од 2004 до 2007 Драган Којадиновић (СПО), од 2007 до 2008. Воја Брајовић (ДС). Од 2008 до 2011. министар је Небојша Брадић (Г17+), а од 2011-2012. његов страначки колега Предраг Марковић. После њега на том месту био је Братислав Петковић (СНС), а после реконструкције Владе Иван Тасовац.

²³ „Место министра културе је вероватно једина позиција у власти за коју се изјављује да је запала приликом поделе функција зато што је нико други није хтео, што се никада није чуло за место министра полиције, финансија или иностраних послова”.

<http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=470721>; Приступљено 26.3.2014.

ножавање медијских слика последица силовитог партијског маркетинга који се једног тренутка наручиоцима вратио као бумеранг.

Питање културне политике једног друштва не би смело да буде посед владајуће странке, још мање монопол појединаца. То је проблем којим треба да се бави држава са свим својим институцијама и јавностима, прихватајући предлоге како политичких странака, тако и свих стваралачких и друштвених иницијатива. Таква културна политика је у функцији свих делова друштва и нуди шансу свим члановима да, поред тога што су потрошачи културних добара, постану и њихови ствараоци. Када је земља у транзиционој кризи, карту за позориште или концерт треба учинити доступном обичном човеку и на тај начин ширити свест о значају стваралаштва. Кризе са којима се суочавамо јесу опасне, али губитак културног идентитета још је опаснији!

Литература:

1. Castells, M.: (1997): *European Cities, the informational society and global economy*, in: An gray and Jim McGuigan, ed. *Studying culture (An introductory reader)*, Arnold.
2. Cerutti, F. (2006), *Identitet i politika*, Politička kultura, Zagreb.
3. Miller, T. i Yúdice, G. (2002), *Cultural Policy*, London Thousand Oaks i New Delhi: Sage Publications.
4. Verba, S. (1965): *Political Culture and Political Development*, Princeton univ.Press.
5. Zerfaß A. & Oehsen, H.O. (2011): „Menadžment komunikacija u politici: osnove, procesi i dimenzije”, zbornik: Menadžment političke komunikacije, (priredivači: Zerfaß A & Radojković, M.), Konrad Adeauer Stiftung, Beograd.
6. Despotović, Lj. (2012): *Srpska geopolitička paradigma*, Kairos, Sremski Karlovci, 2012, str. 146-169.
7. Dragičević – Šešić, M. (2009), *Javna i kulturna politika*, socio-kulturološki aspekti (2002), Čigoja štampa, Beograd.
8. Dragičević-Šešić, M.; Stojković, B. (1996): *Kulturni menadžment, animacija, marketing*, Klio, Beograd.
9. Jevtović, Z. (2003): *Javno mnjenje i politika*, Akademija lepih umetnosti i Centar za savremenu žurnalistiku, Beograd.
10. Eliot, S.T. (1995), *Ka definiciji kulture*, Prosveta, Niš
11. Mitrović, Lj.(2008): „Kulturna politika Srbije – između kulture zavisnosti i traganja za sopstvenim modelom”, u zborniku: *Kulturna politika u Srbiji*, Nova srpska politička misao, posebno izdanje, Beograd.
12. Prnjat, B. (1979), *Kulturna politika*, Beograd, Radnička štampa.

Програмска документа, закони и слични акти

1. Demokratska stranka - Politički savet (2005), *Strategija promena*, Beograd
2. Demokratska stranka – Centar resornih odbora (2006), Zbornik: *Za bolji put Srbije*, Beograd
3. Demokratska stranka (2012), *Program za bolji život 2012.-2016.*, Beograd.
4. Demokratska stranka, Srbija i Demokratska stranka 1990-2010, hronologija, Beograd.
5. *Javna i kulturna politika, socio-kulturološki aspekti* (2002), Čigoja štampa, Beograd.
6. Zakon o kulturi, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br.72/2009.
7. Zakon o lokalnoj samoupravi, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br.129/2007.

Вебографија

1. http://www.academia.edu/6525094/_Ne_demokratsko_redizajniranje_politickih_partija_u_Srbiji; Pristupljeno 6.4.2014.
2. <http://www.acem.unicas.org.rs/wp-content/baza/10.Programski-identiteti-socijaldemokratskih-partija.pdf>; Pristupljeno 1.4.2014.
3. www.blic.rs/Kultura/Vesti/406964/Tasovac-Gde-se-kultura-povlaci-tu-se-estrada-siri-kao-ambrozija; Pristupljeno 26.3.2014.
4. <http://www.valjevo.rs/?st=8&v=146&od=1830&po=15>; Pristupljeno 15.4.2014.
5. <http://www.valjevo.rs/?st=8&v=299&od=1700&po=15>; Pristupljeno 15.4.2014.
6. <http://www.ds.org.rs/istorija/koreni-ds?pismo=lat>; Pristupljeno 21.12.2014.
7. <http://www.ds.org.rs/dokumenti/Plan-DS-za-izlazak-Srbije-iz-krize.pdf>; Pristupljeno 24.2.2014.
8. http://www.dsvranje.org/images/ds_2012.pdf; Pristupljeno 31.3.2014. i 23.4.2014.
9. <http://www.ds-svilajnac.org.rs/>; Pristupljeno 15.3.2014.
10. <http://www.ds-subotica.org.rs/vesti>; Pristupljeno 26.3.2014.
11. <http://www.ds-subotica.org.rs/vesti?start=400>; Pristupljeno 26.3.2014.
12. <http://novibeograd.rs/izlozbum-hermana-gejsa-svecano-otvoren-novi-izlagacki-prostor-na-novom-beogradu-66-108-111-107-32-71-97-108-108-101-114-121-32>; Pristupljeno 22.4.2014.
13. <http://novibeograd.rs/otvoren-prvi-novobeogradski-sajam-knjiga>; Pristupljeno 22.4.2014.
14. <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Srbija-razgovara-Kakva-nam-je-kulturna-politika-potrebna.lt.html>; Pristupljeno 31.3.2014.
15. <http://www.politika.rs/rubrike/kultura-i-zabava/Srbiji-nedostaje-jasna-kulturna-politika.lt.html>; Posećeno 7.4.2014.

CULTURAL POLICY AND POLITICAL COMMUNICATION STRATEGIES

Summary: In the modern practice, Cultural policy has grown into the desirable instrument of the political communication which has been moving from the traditional to political parties and civil society. Political decisions inevitably lead to social change, which is visible through the processes of socially structural stratification, individualization, secularization, changing the identity patterns and also losing the political loyalty. Analysing cultural policy programmes in five committees of Democratic Party (in Vranje, Subotica, Svilajnac, Valjevo and Novi Beograd) we are indicating correlation between the election (un)success and promoting the local cultural programmes. This text is pointing out that the artefacts of culture are in close connection with social relation, especially on the level of micro communities. In the centre of modern politics are cultural and personal recognitions but awareness of necessary transformation slowly penetrates into our society, tired and distrustful towards everything that comes from the global environment. Serbia and Europe, tradition and market, personal and mass culture all lead to social connection. Stratified electorate, increased abstinence, anti-European dissatisfaction, disappearing of the working and middle class, with accelerated growth of education make the foundation for the new identity that sees cultural matrix as a potential pivot of new political gatherings.

Key words: Cultural policy, Democratic Party, changes, Europeanization, civil society, new identity

СЛОБОДА И МОЋ У ВРТЛОГУ ДЕМОКРАТСКЕ И ТОТАЛИТАРНЕ ПРОПАГАНДЕ

Сажетак: У овом раду аутор настоји да анализира ефикасност пропаганде у различитим политичким системима уз помоћ Фукоове теорије моћи, која се заснива на тези да се без одређеног степена слободе, моћ не може спроводити. Поред се, америчко либерално демократска пропаганда и нацистичка пропаганда за време Другог светског рата, на основу чега се добија увид, зашто је „амерички сан” успео да успостави своју доминацију у свету, а нацистички Weltanschauung (поглед на свет) није. Анализом ова два облика пропаганде настоји се показати да је пропаганда у демократским друштвима ефективнија од оне у тоталитарним друштвима на основу, доступности слободног деловања и моћи која прикривено делује.

Кључне речи: моћ, политичке идеологије, пропаганда, сила, слобода

Моћ представља једно прикривено друштвено дејство које се разликује од примене силе иза чијег друштвеног деловања остају отисци хаоса, рушевина и крви. Моћ своје је деловање, иако све прожимајуће, успоставља више спиритуално, унутар процеса друштвене динамике. Таквим деловањем друштвени односи бивају креирани различитим облицима моћи. Категорија анализе постаје и моћ деловања, која у различитим идеолошким оквирима може представљати израз слободе или присиле. Не постоји област друштвене стварности у коме не делује неки облик моћи. У оквиру друштва моћ садржи једну битну, готово универзалну особину, а то је тајновитост. Таква моћ остаје скривена, како би била делотворнија. Она се открива у судару са другом моћи или у ситуацији апсолутне доминације и превласти у односу на друге. Том доминацијом моћи, намеће се један поглед на свет у друштву који на свој начин симболички креира стварност и успоставља доминантан начин говора (Николић, 2005). Говор о утицају моћи, о моћи у виду дијалектике господара и роба, о мрежама моћи, провлачи се кроз анализу многих филозофа, теолога и друштвених теоретичара. Да би тек у модерној епоси почело конкретно проучавање

---

* nema167@yahoo.com

моћи и настојање да се тај термин раздвоји од термина утицај, ауторитет и власт.

Први модерни филозоф моћи јесте Томас Хобс (Thomas Hobbes). У његовој филозофији први пут централна тема постаје појам моћи. Он поставља моћ као човекову најдубљу природу, а стицање моћи за његов најдубљи животни нагон. Како сматра Хобс, човеков основни нагон јесте за преживљавањем, односно за самоодржањем, што у супштини не представља ништа друго него тежњу за моћи (Хобс, 1961). Зато Хобс успоставља концепцију конституисања друштвене, односно политичке моћи у виду државе¹, а у лику Левијантана (смртног Бога) као услова за успостављање и опстанак друштва, односно преживљавања људи. Николо Макијавели (Niccolò Machiavelli) представља претечу Хобсу у проучавању појма моћи, али он због недефинисања тачне разлике између моћи, силе и владавине, није успео да оформи своју филозофију моћи. У својој књизи *Владалац*, он увиђа важност политике, развијајући политичку вештину и уметност доласка и очувања власти. Уводи важан појам страха као основе власти (Павловић, 2006). Макс Вебер (Max Weber) успоставља нову традицију реализма у анализи моћи. Он моћ одређује као имплементацију воље у односу на понашање другог. Прави основну поделу појмова на *Herrschaft*, који се може превести као власт, владавина, господарање или сувереност и на *Macht*, који се преводи као моћ (Ђурковић, 2009). Одређењем моћи као спровођење сопствене воље упркос отпору и постављање државе као јединог легитимног монополисту физичке принуде за одржавање поретка, Вебер показује да однос моћи треба увек у извесном смислу да буде слободан, добровољно признат, односно легитиман (Вебер, 1976). Карл Маркс (Karl Marx) јавља се као критички теоретичар моћи у капитализму који скреће пажњу са класичне институционалне моћи на друштвену моћ. Деветнаести век због својих драматичних технолошких, индустријских, демографских и културолошких промена отвара проучавање процеса економске моћи, не само политичке. Маркс се бавио проучавањем борбе између класа за освајање и контролу економске моћи, као средства за повећање моћи одлучивања у друштву (Ђурковић, 2009). Талкот Парсонс (Talcott Parsons) сматра да је моћ уопштена способност да се обезбеди спровођење легитимизованих важећих обавеза у систему колективне организације, где се у случају непослушности одобрава ауторитативна одлука, како би се омогућило остварење колективних циљева. Он концептуализује своје схватање моћи око колективних циљева у друштву и друштвене интеграције која се заснива на сагласности (Павловић, 2008). Значајан теоретичар моћи био је и Мишел Фуко (Michel Foucault), чије схватање слободе и моћи, може допринети бољем разумевању ових појмова у оквиру различитих политичких система.

Политичке идеологије са својим различитим вредносним системима боре се за превласт и утицај на друштво. Из те борбе као победници излазиле су и

---

¹ „Највећа од људских моћи је она што је састављена од моћи највећег броја људи, удружених по споразуму у једну личност, природну или грађанску, која користи све њихове моћи што од њене воље зависе, као што је моћ државе” (Хобс, 1961: 100).

тоталитарне идеологије, које су показале да свака пора друштва може представљати подручје деловања различитих димензија моћи (Ђурковић, 2009). Важност успостављања превласти једне идеологије јесте и могућност њене одрживости. Тај аспект одрживости јесте оно што фали тоталитарним идеологијама, које одстрањују слободу и своју одрживост заснивају на тоталитарним институцијама које производе страх. Такав систем својим репресивним мерама настоји да радикално поцепта свакодневницу како би себе очувао и то може само гушењем слободе, убијањем критичке мисли и применом чисте силе. Слобода се у потпуности занемарује и све се своди на принцип, фукоовски речено, надзирања и кажњавања неподобних. Политичке идеологије настоје да успоставе своју истину кроз пропаганду, као један вид социјалне контроле који јесте мање видљив, али не и мање моћан. Модерна политичка пропаганда свој развој бележи освајањем средстава за масовно информисање, успостављањем монопола и контроле над информацијама. „У друштву у коме постоји монопол на важне информације (идеје), не постоји могућности да се мисли у алтернативама” (Шушњић, 2011: 50). Монопол над информацијама омогућава манипулацију истим, показујући да онај ко поседује право на информацију и њено коришћење у ствари у рукама има снажан извор друштвене моћи. Одрживост политичких система се заснива на што ефективнијој пропаганди, чија ефективност зависи од степена слободе у друштву што вођени Фукоовом теоријом моћи, у чијој основи лежи да без извесног степена слободе сама моћ се не може спроводити, треба и да покажемо.

Фукоове игре моћи

Фуко одбацује класична схватања моћи која на овај феномен гледају као на нешто што се поседује. Он настоји да превазиђе проблеме са којима се традиционална политичка теорија бавила, а то је суверена моћ. Њега интересују односи потчињавања. Односи моћи су сложени феномени који се не покорављају хегелијанском облику дијалектике (Фуко, 2012). Моћ је увек однос, она није нешто глобално што је концентрисано на једном месту, већ је моћ у чину, у односу деловања једне групе или човека над другом групом или човеком (Миленковић, 2006). Моћ се не остварује као својина, већ као стратегија, учинак доминације долази на основу механизма и техника моћи, а не на основу повластица (Фуко, 1997). Она није стечена повластица власти, већ укупни резултат владајућих стратешких положаја. Друштво не представља унитарно тело једне власти већ координацију и хијерархију разних власти које имају одређену специфичност. Друштво се ту поставља као архипелаг власти и моћи (Фуко, 1995).

Фукоов теоријски приступ моћи, означен као микрофизика моћи, анализира механизме владања, у односу између појединаца, друштвених група и институција. Новим техникама владања остварују се односи доминације који производе поданике и делују као једна игра са самом слободом. Власт настоји да гуши слободу како би грађани постали објекти моћи, јер ако постану субје-

кти ствара се могућност освајања слободе. Сфера односа слободе и моћи јесте важан део Фукоове игре моћи. Појам слободе још од Русоа (Rousseau) заснива се на чињеници да је она независна од моћи. Поставља се питање: Да ли је то тако? Да ли се слобода може конкретно одвојити од моћи, или оно што називамо слободом неминовно зависи од позиције у мрежи моћи?

Либерално демократски поредак морализовао је циркулацију моћи у друштву, регулисао испољавање моћи институционализацијом, уставно утврдио слободу и поделио власт, стварајући услове за константно „ослобађање” слободе у мрежама моћи. Када говоримо о моћи, увек говоримо и о слободи. Однос господара и роба, сужња и поданика није однос моћи, већ физички однос присиле (Миленковић, 2006). Слобода и моћ су увек у узајамном односу насупрот физичкој присили, која када се оголи постаје насиље. Зато можемо рећи да без слободе нема ни моћи. Укидањем ропског односа, односа физичке присиле, долази до чина ослобођења, чиме се стварају услови за однос, за узајамност, за игру моћи. У играма моћи основу је имати признатог субјекта, јер без њега моћ се своди на пуко насиље.

Фуков концепт развија моћ која се не присваја, него се практикује². Слобода и моћ нису опозиције него представљају начин да се делује другачије. Дисциплиновање слободе и увођење хијерархизованог надзора у односе моћи јесте начин креирања идеје власти као нечег природног. Најчвршће империје свој темељ моћи заснивају кроз идеје владања које налазе место у меким можданим влакнима својих потчињених, никако у примени силе (Фуко, 1997). Зато је потреба за ослобађањем једна неминовност саме игре моћи.

Фуко трагом Вебера одређује власт као саморефлексиивну моћ која је свесна себе као моћи и у складу са тим улази у односе са другим властима. Она је увек легитимна, јер почива на механизму самооправдања и ако се не заснива на легитимности, онда она није власт. Важан појам у проучавању односа моћи јесте појам репресије, који се мора дистанцирати од функције моћи. Јер ако би моћ функционисала само кроз репресију, односно цензуру, искључење, блокирање, потискивање, на начин једног великог супер-ега, кад би се спроводила само на негативан начин, била би веома крхка. Моћ постаје снажна кад се производи на нивоу жеље (Фуко, 2012). Тај аспект производње моћи на нивоу жеље, уклопљен у канале пропаганде, јесте основна стратегија власти у односима потчињавања. Пропаганда схваћена као специфичан вид међуљудског општења, као посебна моћ чија основна сврха деловања јесте да подстакне појединца или друштвени групу да се у конкретној ситуацији понашају на начин који иде у прилог ономе ко реализује пропаганду активност, јесте најбољи начин за успостављање доминације у односима моћи. Власт кроз пропаганду почиње да производи истину. Посебни механизми организују однос вла-

---

² „Моћ се, мора анализирати као нешто што кружи, или, боље речено, као нешто што функционише само као ланац; никада није локализована ту или тамо, никада није у рукама неких, никада се не присваја као богатство или неко добро. Моћ функционише, моћ се спроводи као мрежа и у тој мрежи не само да појединци круже, већ су увек у положају да трпе, али и да спроводе ту моћ; никада нису инертна или сагласна мета моћи, већ су увек њени преносиоци. Другачије речено, моћ пролази кроз појединце, не примењује се на њих” (Фуко, 2012: 102-103).

сти, права и истине. Долази до институционализације потраге за истином, где да би могли да функционишемо у друштву, дужни смо да признамо или да пронађемо истину која је произведена од стране власти. У односима моћи та истина или даје снагу или уноси поремећај (Фуко, 1998). Приликом стварања континуитета институционализоване истини важну функцију има историја као „дискурс власти, дискурс обавеза којима власт потчињава; то је такође и дискурс сјаја којим власт опсењује, плаши и умирује” (Фуко, 1998: 87).

Пропаганда која кроз своје канале може да представља снажан извор друштвене моћи, своју успешност заснива на количини слободе у друштву. Јер што је друштво слободније, то пропаганда мора да буде невидљивија, а самим тим и успешнија. Зато је веома битан политички систем у формирању односа моћи, јер онај политички систем који омогућава практиковање слободе неће имати потребу да репресивним мерама гуши слободу, већ ће кроз пропаганду у односима слободе и моћи себи омогућити опстанак.

У наставку ћемо се бавити паралелно односом између нацистичке тоталитарне пропаганде и америчке тоталне пропаганде за време Другог светског рата, у циљу објашњења зашто је „амерички сан” на основу своје заводљиве пропаганде и већег степена слободе успео да успостави своју доминацију у свету, а нацистички *Weltanschauung* (поглед на свет), који се заснивао првенствено на репресивним мерама и директној тврдој пропаганди, није.

Америчко либерално демократска пропаганда: Слобода као механизам пропаганде

Значајна разлика између либерално демократских и тоталитарних режима јесте у самом коришћењу речи пропаганда. Појам пропаганда за демократске системе има изузетно негативну конотацију, јер се директно повезује са значењима индоктринације, лажи, обмане или преваре. Зато се поставља дискурс у коме, сама реч пропаганда постаје замењена речима попут политичка персуазија, публицитет, политички маркетинг и односи са јавношћу, чији је основни карактер информисање и едукација. Концепција демократије у америчком друштву схватана је као средство јавности, у коме јавно мњење може смислено да учествује у решавању властитих послова, а да институције информисања морају бити слободне и отворене. Та концепција бива замењена државном контролом кроз различите технике пропаганде. Догматизам демократије се одржава пропагандним активностима, док отворена примена силе се везује за тоталитарну државу (Чомски, 2009).

Технике производње притиска су се усавршиле у САД-у. Успостављен је службени дискурс који у основи трага за најефикаснијим видом контроле над информацијама, којима се обликује јавно мњење. Та контрола представља један државни и приватни комплекс моћи, заснован на консензусу елита. Структуралну основу комплекса моћи чине медији, чији је основни циљ индоктринација (Чомски, 2004). У америчкој јавности за време Другог светског рата,

пропаганда је повезивана са немачким начином убеђивања, симболиком обмане и корупцијом. Иако је пропаганда као реч одбацивана, то не значи да САД, нису вршиле пропагандне активности. Влада САД-а, на челу са Рузвелтом (Roosevelt), основала је неколико пропагандних агенција у циљу убеђивања америчке јавности да је рат неопходан, како би се одбраниле демократске слободе. Канцеларија за ратно информисање (Office of War information - OWI) и Канцеларија стратешких служби (Office of Strategic Services - OSS), спроводиле су пропаганду у иностранству ширећи амерички поглед на свет (Јазић, 2010). После Перл Харбора пропагандне агенције добиле су потребан спектакл којим су могле да радикализују своје акције. Историјски тренутак постаје дискурс власти и доминација у односима моћи, може да почне. Долази до оснивања радио станица, до тада најзначајнијег медија пропаганде. Водећа радио станица била је Глас Америке (Voice of America - VOA), чији је програм деловања одређивала Канцеларија за ратно информисање. Глас Америке емитовао је свој програм широм света на четрдесет различитих језика, ширећи пропаганду САД-а (Јазић, 2010).

Филмска индустрија се такође придружила ратним напорима Сједињених Америчких Држава, поставши важан део ратне пропаганде. Холивуд је почео да производи филмове са изразито антинацистичком тематиком. Значај укључивања Холивуда у америчку пропаганду активност, може се видети кроз степен американизације светских биоскопа, где је до 1939. године 40% свих светских биоскопа било у власништву САД-а. Током рата више од 80 милиона Американаца ишло је у биоскоп сваке недеље, док на светском плану та бројка прелазила је стотине милиона (Taylor, 2003: 227). Америчка пропаганда пронашла је своју формулу за универзалност. Снимљен је велики број пропагандних филмова, међу којима су најзначајнији *Казабланка* (1942), као симбол отпора Европе нацистичким снагама и *Велики диктатор* (1940), сатирично ремек дело које је исмевајући Хитлера, величало демократске вредности САД-а и савезника. Канцеларија за ратно информисање 1942. године шаље упуство Холивуду³, са тематиком од националног значаја (Taylor, 2003: 230). Теме које су морале да буду филмски обрађене, биле су оне од патриотског садржаја са јасним објашњењем ратног ангажмана САД-а и оне које су славиле рад, морал, одрицање, заједништво и херојство.

Због изузетног успеха филмске индустрије приликом освајања срца и умова грађана, америчка влада одлучује да у своје пропагандне активности укључи и цртане филмове, као једне од најинтригантнијих облика популарне културе. Име које прво искаче када се помену цртани филмови, јесте Волт Дизни (Walt Disney), како на америчком тако и на глобалном нивоу.

---

³ Употребу филма у пропаганде сврхе пратила је организација беседника волонтера, названа Људи од четири минута која је настојала да повезе индустрију забаве и традиционално беседништво. Они су се обраћали гледаоцима у паузама филмских представа и говорили на око 40 различитих тема са циљем придобијања подршке одлукама Вашингтона. Одржали су у 5200 места у Америци 755.190 говора (Атлагић, 2012: 14).

Културни ресурси америчке моћи за време Другог светског рата

Дизнијева индустрија цртаних филмова доживљена је као један од најважнијих ресурса меке моћи америчке пропагандне машинерије и јавне дипломатије. Пре почетка рата Дизнијева продукција била је један од најутицајнијих стубова глобалне популарне културе, што је влада САД-а искористила за време рата, када је целокупну продукцију ставила под своју контролу, где Дизни са 95% продукције рађене за владу, постаје права ратна фабрика (Ђурковић, 2009: 90). У ратном добу Дизнија, произведено је 68 сати филма, а поред прављења филмова студио је био ангажаван и за цртање постера, објављивање књига, стрипова и плаката (Ђурковић, 2009: 92). Значајан аспект Дизнијевих ратних цртаних филмова, поред уздизања патриотских осећања, био је и развијање свести грађана о потреби финансирања ратних напора куповином обавезница. Најзначајнији цртани филм тог аспекта, снимљен је 1942. године, под називом *Нови дух*, где је за главног јунака узет један од најпопуларнијих дизнијевих цртаних ликова Паја Патак. Он је представљао просечно слободно мислећег грађанина средње класе. Циљ цртаног био је да покаже, да цртани лик Паја Патак, који је познат по томе што је увек склон побуни, може сам да одлучи да треба на основу своје грађанске и патриотске дужности, да плати порез држави и купи ратне обавезнице. Кредо овог цртаног филма био је *Taxes will win the Axis!* (Порези ће победити Силе осовине) (Ђурковић, 2009: 96). Цртани филм је био пун погодак, где га је преко 26 милиона људи видело и који су касније тврдили да их је баш цртани јунак Паја, подстакао да све своје финансијске обавезе према држави изврше. Порука је била кристално јасна и показала је извештан степен слободе коју су имали грађани у одлучивању и маштовитост пропаганде од стране државе. Цртани филмови који по природи имају елемент забаве у себи, показали су се као идеалан инструмент меке моћи и пропагандних активности према својој популацији.

На овом примеру је важно уочити да за разлику од ауторитарних и тоталитарних система демократије много више морају да прибегавају пропаганди и манипулацији када су овакве ствари у питању. Недемократски режими имају комплетну контролу над финансијским и економским системом, тако да могу да узимају кад и колико им је потребно. Читав овај сегмент пропаганде и убеђивања грађана им је непотребан. Либералне демократије које почивају на идеји да нема опорезивања без представљања, морају да развијају најразличитија средства за убеђивање својих грађана да свој новац уложе у обавезнице, као и да сами обрачунавају свој порез и тај новац доставе држави (Ђурковић, 2009: 96-97).

Америчко друштво са високим степеном слободе показује свој отпор сваком видљивом присуству спровођења моћи кроз пропагандне механизме. Тај отпор постаје нужан сапутник пропаганде, која настоји да буде што невидљивија, како би била успешнија у спровођењу својих циљева. Победа у рату превазилази демократске вредности и постаје једини императив коме се подређују остале сфере живота. Америчка пропаганда показује своју тоталност

обухватајући све аспекте свакодневнице и своју манипулативност борбом за срце и умове грађана. Слобода коју демократија као идеал брани, јесте разлог због чега се пропаганда САД-а толико усвршила, користећи се убеђивањем, никако присилом, појачавајући своју доминацију у односима моћи.

Влада САД-а почела је да организује кампање истине, којима уноси промене у садржај своје пропаганде. Све више се врши културна инфилтрација и успоставља се контрола над културним програмима, вестима и информацијама. Оваквом пропагандом шириле су се америчке идеје, вредности и уверења на глобалном плану, појачавајући њен кредибилитет. Фукоовски речено, америчка влада је својом моћи настојала да институционализује производњу истине. Почела је да производи моћ на нивоу жеље, институционализујући истину која у односима моћи, поставља владу САД-а у доминантан положај. Садржајима популарне културе америчка влада, настојала је да дехуманизује свог идеолошког непријатеља и прошири своју идеологију, културу и улогу лидера слободног света, на основу чега ће касније бити оптужена за американизацију и културни империјализам. Аспектима масовне културе, од филмова до књига, шириле су информације како би браниле своје вредности и чиниле их разумљивијима за разлику од непријатељске пропаганде (Атлагић, 2012). Сједињене Америчке Државе су успеле као држава да своју моћ легитимизују у очима других, да умање отпор својим жељама, да своју културу и идеологију учине привлачном и спремном за друге да је следе и да успоставе међународна правила која друге државе, ако желе да буду укључене у светске токове морају да следе.

Пресудни извор америчке моћи био је успешно продат „амерички сан” који се заснивао на вредностима демократије, личним слободама, економском богатству, високом образовању, популарној култури и успешности спољне политике да то пренесе на глобалном плану. Амерички сан популаризован кроз филмску индустрију постао је универзална жеља, чија је невероватна моћ привлачности поставила темеље будуће светске доминације САД-а.

Тоталитарност нацистичке пропаганде: Репресија и сила као обележија пропасти система

После пораза Немачке у Првом светском рату, долази до стварања републике историјски познате као Вајмарске, по одредбама Версајског споразума. Немачка република, била је заснована на темељима британског и француског модела грађанске демократије. Главни циљ овог модела, био да се режиму да стабилност и континуитет. Незадовољство условима примирења унутар Немачке било је огромно, што доводи до стварања мита о забијању ножа у леђа и схватања да до пораза не би дошло да није било издаје. Почело је поистовећивање са митским јунаком Зигфридом из Вагнеровог *Сумрака богова*, који је исто страдао од унутрашњих непријатеља. На основу тог мита, десни политички спектар почео је да гради своју мисију (Атлагић, 2012). Долази до оснивања Пангерманске лиге под водством медијског магната А. Хугенберга (А.

Hugenberg), чије деловање ће се током година изузетно радикализовати. Ова лига креира мит о пангерманизму, који почиње да се развија кроз нордијске митове, антисемитизам, расну биологију и популарни дарвинизам. Супериорност нордијске расе почиње да добија своју мисију кроз музичка дела Рихарда Вагнера (Richard Wagner). Његове опере мењају перцепцију стварности, креирајући митолошки однос Добра и Зла, где се Немци постављају на страни добра, као бранитељи аријевске расе. Преко Вагнеровог култа настаје Бајројтски круг, односно група радикалних десничарских интелектуалаца који су, позивајући се на Вагнерова дела, ширили националистичке и антисемитске идеје. Касније се Бајројтски круг укључио у рушење Вајмарске републике, где се „експлицитно, безостатно и ентузијастички ставио на страну Националсоцијалистичке партије која је отворено заговарала рушење владајућег режима. У вођи те партије, Адолфу Хитлеру (Adolf Hitler), сви припадници Бајројтског круга- неки пре, неки касније- препознали су новог 'Зигфрида'" (Молнар, 2006: 212). Недостатак легитимитета Вајмарске Републике, економска криза и опште незадовољство Немаца довели су до радикализације бирачког тела, које је почело све више да се удаљава од центра ка крајњој левици и десници. Марксистичке и нацистичке партије добијале су све више на популарности.

Велики успех књига идеолошког карактера, почев од шездесетих година деветнаестог века говори сам за себе. Дарвинов Постанак врста, Рембрант као васпитач, Чемберленове Основе деветнаестог века, Бергсонова Стваралачка еволуција и Шпенглерова Пропаст Запада представљају значајне етапе на путу распада класичног идеализма и све већег неповерења према моћи духа, напретка, толеранције и хуманости. То веровање у стваралачку, обликотворну моћ живота морало је једном да пробије границе контемплације и да од принципа тумачења прошлости, а можда и од принципа прогнозе, постане програм акције (Плеснер, 2005: 217).

Програм акције који је искористио Хитлер као спасилац Немачке од западног цивилизацијског краха, кроз расистичко-националистичку пропаганду. Током владавине нациста пропаганда у Немачкој била је превасходно окренута ка домаћем становништву. Темелј организације и спровођења пропагандних активности представљала је тежња да се већина медија стави под контролу државе. Сматрало се да је то темелј свих осталих пропагандних активности. У политичком смислу, циљ који су нацисти желели да постигну, био је консолидација власти и њено несметано вршење.

Кроз деловање немачке пропаганде можемо за њену основу узети Рајхову хипотезу коју поставља Фуко, сматрајући да основни механизам власти, јесте репресија. Она се јавља као последица „трајног односа силе унутар лажног мира који обликује непрекидни рат" (Фуко, 1998: 31). Кроз појам репресије нацистичког режима Фукоова реченица, „политика је рат настављен другим средствима" (Фуко, 1998: 64) не делује више као историјски парадокс, већ као свакодневница. Слобода постаје апстракција замењена послушношћу. Однос слободе и моћи бива прекинут, где се слобода јавља само ако важи за неколицину, осигурану на рачун осталих.

Нацистички режим успоставља дисциплину над телом нацистичког друштва, практикујући своју моћ кроз потказивачку интеракцију између појединаца у друштву. Сви добијају право над животом и смрћу својих суседа кроз константно обнављање неповерења (Фуко, 1998). Ту се по Фукоу, сусрећемо са патолошким легитимитетом патолошке власти тоталитарних режима. Пре свега нацизма, чије логоре дефинише, као места чистог насиља (Фуко, 2012). Тоталитарни режими представљају једну празнину у односима моћи, који се заснивају на репресији и ту налазимо супштину њихове крхкости. Главна државна институција у нацистичкој Немачкој, која се бавила организацијом пропагандних активности била је Министарство за пропаганду и народно просвећење. Ово министарство основано је 1933. године, а на његовом челу био је Јосеф Гебелс (Joseph Goebbels) (Атлагић, 2012). Поред управљања пропагандним активностима партије, Гебелс је био и министар уметности и медија. Он је својим ангажманом довео до реорганизације културног живота у Немачкој, где је основао Одељење за културу, чиме су многе области културних активности, попут радија, штампе, уметности, литературе, позоришта, филма и музике стављене под директан надзор нацистичког режима.

Нацисти су овим градили свој поглед на свет, који је требао да преобликује целокупни јавни живот. Адолф Хитлер је у свом чувеном делу *Моја борба*, изразио „тоталитарни карактер партије на чијем челу се налазио и решеност да неће толерисати ни једну другу идеологију, то јест 'поглед на свет' (*Weltanschauung*)” (Атлагић, 2012: 74). Антисемитизам и решавање јеврејског питања, били су саставни део овог погледа на свет. Нацистичка држава настојала је да у потпуности обухвати друштво и појединца на основу своје *völkisch* идеологије, односно идеологије народне заједнице, која је била тотална, али по свом ексклузивном погледу на свет, који је искључивао конкуренцију и тоталитарна. Нацистичка пропаганда градила је имиџ *Volksgemeinschaft*, као заједнице националне и социјалне хармоније. Упоредо са тим градила се и псеудорелигијска⁴ слика вође, као јединог који може народну заједницу да поведе на прави пут. Кроз појам Вође, долази до персонификације нацистичке пропаганде преко које се симплификовала стварности и привлачила пажња публике.

Тоталитаризација нацистичких ресурса моћи

Технике пропаганде биле су изузетно агресивне и нису скривале пропагандну намеру, често је постављајући у однос награде и казне, праћене директним претњама свима који се не повинују нацистичком погледу на свет. Моћ говора и јавни наступи представљали су основну снагу за неприкидну борбу националсоцијалистичког покрета. Њихов језик се користио реториком која је увек уз речи победа, домовина, народ, величина, стављала речи немачки, пос-

---

⁴ „[В]ећина Немаца показала се пријемчивим за псеудорелигијске концепте као што су судбина и провиђење. Многи су држали А. Хитлера за медијума божанских сила. Када је Ј. Гебелс на врхунцу рата позвао Немце да се моле за Вођу међу онима који су 'одговорили' паљењем свећа у вођиним угловима својих домова било је много оних који претходно никада нису упалили свећу ни за једног свеца” (Атлагић, 2012: 112).

лушност, мисија, историјски и опасност (Атлагић, 2012: 139). Одељења Рајха, које је формирало Министарство за пропаганду, било је подељено на одређене департмане за филм, музику, радио, штампу, позориште и књижевност, вршећи пропагандну активност у сваком овом сегменту и стављајући га под контролу. Нацисти су сматрали да је дужност државе да штампу учини таквом, да она служи држави и нацији. Закон о слободи штампе донет је 1933. године, преко којег долази до дисциплиновања и ограничења слободе, праћено гашењем 230 новина, за које се сматрало да преносе ставове супротне од нацистичког погледа на свет (Атлагић, 2012: 143). Угашене су новине са конкурентским погледом на свет, уз примену силе, ради обезбеђивања власти у тоталитарном друштву.

Нацистички медијски систем имао је за циљ праћење и контролу информација као и ширење утицаја на ставове народних маса. Овакав медијски систем био је носећи стуб нацистичког тоталитаризма. Медији су вршили индоктринацију немачког народа, нацистичком идеологијом. Она се састојала од кључних нацистичких принципа, попут оног о супериорности германске расе, врлинама немачке културе, анитсемитизму, важности обрачунавања са непријатељем и хомогенизацији Немаца у националну заједницу на основу права крви. Пропаганда преко медија служила је за добијање подршке јавног мњења и за јачање морала, посебно у ратним годинама. Маршеви, параде, церемоније на радним местима и школама, церемоније у градовима и селима стварале су климу непрестане пропаганде и масовне еуфоричности.

Радио је тада представљао веома важно средство како за забаву, тако и за пренос информација што је доласком нациста на власт, утицало да сам радио постане прва полуга њихове медијске пропаганде. Државни монопол над радијом постојао је још у Вајмарској Републици, тако да су нацисти лако преузели контролу и почели да га користе, ширећи свој поглед на свет. „У тренутку ступања нациста на власт у Вајмарској Републици у 4.5 милиона домаћинстава, од укупно 20 милиона, постојали су радио апарати. До 1942. године ова цифра била је готово четворостручена, то јест 16 милиона од укупно 23 милиона домаћинстава на територији увећаног Рајха имало је приступ програмима емитованим посредством радија, односно 70 одсто свих Немаца” (Атлагић, 2012: 153). Нацистички пропагандисти настојали су да остваре потпуну покривеност радио програмом. Преко радио програма као медија, остваривала се мека пропаганда над становништвом. Након почетка рата слушање свих немачких програма било је строго забрањено и та забрана се односила, и на музичке и забавне програме. Улога радија у тим ратним годинама, била је држање на окупу расуто немачку нацију, од Француске до Кавказа и од Норвешке до Балкана, својим пропагандним програмом, што је условило потпуну контролу над овим медијем без могућности било какве критике или другачијег мишљења на унутрашњем плану (Атлагић, 2012).

Филм је постао важно средство политичког и војног утицаја нациста. Сматрало се да филм представља одличан алат за психолошку и емоционалну доминацију над масама, па је самим тим, представљао и важан део идеолошке пропаганде. Највећа филмска компанија била је у „рукама” А. Хугенберга,

који је сарађивао са Хитлером још за време Вајмарске Републике, где се са доласком нациста на власт приступило потпуној централизацији и национализацији Немачке филмске индустрије (Атлагић, 2012: 160). Најпознатији и најпопуларнији продукт тоталне нацистичке филмске индустрије, био је филм *Тријумф воље* (1935), који је снимљен као симбол стварања новог поретка и нових друштвених вредности у Немачкој. Циљ је био директна пропаганда на целокупну публику у Немачкој, чак и ону која није била заинтересована за политику.

Нацисти у својој тоталитарној владавини, објављају рат и уметности, делећи је на велико немачку и дегенерисану, чиме је ова друга била одстрањена и забрањена. Такође је успостављена контрола над књижевношћу, када је Министарство за пропаганду до 1939. године вршило надзор над 2.500 издавачких предузећа, 3.000 аутора и 23.000 књижара, а вршило је и контролу свих рукописа пре штампања. Књижевност је била строго надзирана, чак су и прописане четири тематске категорије у оквиру којих треба да се пише. Оне су: *Fronterlebnis* - искуства из рата са посебним нагласком на пријатељство између војника, *Weltanschauung* - нацистички поглед на свет, *Heimatroman* - локална немачка тематика са нагласком на националној мистици и *Rassenkunde* - расна доктрина која указује на разлике између супериорних Немаца и „дефектних” народа неаријевског порекла (Атлагић, 2012: 181). Оваквим стањем у књижевности за време нацистичке Немачке око 2500 писаца напустило је земљу, што се жестоко одразило на квалитет националне књижевности (Атлагић, 2012). Важна назнака тоталитарности овог режима, било је спаљивање књига као облик немогућности контроле и једна од првих примена силе, која је пророчки наговестила којим ће путем власт ићи. Хитлерови запаљиви говори, на које су масе изузетно емоционално реаговале и тоталитарна контрола нацистичке партије свих аспеката друштва, створили су од народне заједнице једну послушну заједницу.

Нацистичка пропаганда је била тотална у креирању једног целокупног погледа на свет, за све припаднике своје заједнице, обухватајући различите сфере живота - политичку, економску, социјалну и културну. Штампа, јавни наступи, радио, филм, уметност, архитектура, књижевност и музика, биле су усклађене са нацистичким погледом на свет, док све што се није уклапало, било је подлегнуто изузетној нетолерантности. Ту се прави прелаз из тоталне у тоталитарну пропаганду, када све што није одговарало одређеном погледу на свет, бива на силу увучено у њега. Сваки критички однос према моћи, био је прекинут применом силе. Страх је заменио привлачност, репресија слободу и оно што су нацисти изградили показало се крхко, пропадајући прво у главама људи као жеља за тим светом, да би на крају пропало и у сваком другом облику.

* * *

Постављањем доказа о тези, да је у демократским друштвима пропаганда ефикаснија, отвара се једно ново питање у политичкој теорији које излази из уџбеничког нормативизма, а то је питање разумевања либералне демократи-

је ван устаљених норми и перцепције отворених друштава, која би теоријски требало да представљају њен нуспроизвод. Системи манипулације, који су далеко развијенији унутар демократских друштава, деконструишу појам слободe и захтевају редефинисање „нормалне” политике и њених тачно дефинисаних вредности, које се јавно представљају као део свих политичких програма у којима је тријумфовала либерална демократија. Заводљива пропаганда и невидљива моћ, чине важан део функционисања либерално демократских друштава и са тим увидом ствара се могућност бољег разумевања демократије у данашњем свету. Јер ако се не отвори питање ко стоји иза невидљиве моћи и ко креира заводљиву пропаганду, све мање ће се говорити о демократији, а све више о фасадџи демократије. Створиће се постдемократска епоха, у којој ће се због нефункционалности и неразумевања демократских процеса, алтернатива све више тражити у ауторитарним облицима власти. Зато је потребно размађијавање демократије како би се превазишао њен догмативизам.

Литература:

1. Atlagić, S. (2012). *Nacistička propaganda od totalne do totalitarne propagande*. Beograd: Čigoja štampa.
2. Veber, M. (1976). *Privreda i društvo*. Beograd: Prosveta.
3. Đurković, M. (2009). *Slika, zvuk i moć: ogledi iz pop politike*. Beograd: MST Gajić.
4. Jazić, A. (2010). *Propaganda u spoljnoj politici: magistarska teza*. Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.
5. Milenković, I. (2006). *Fukoova genealogija moći*. *Nova srpska politička misao* broj 1-4: 137-156.
6. Molnar, A. (2006). *Bajroјtski krug i borba za novu Nemačku veru*. *Sociologija* 48, br. 3: 193-218.
7. Nikolić, Z. (2005). *Suštinska svojstva moći-prilozi iz sociologije moći*. *Žurnal za sociologiju* broj 3: 32-52.
8. Pavlović, V. (2006). *Klasična politička misao o moći (Antička Grčka, Makijaveli i Hobs)*. *Nova srpska politička misao* broj 1-4: 121-134.
9. Pavlović, V. (2008). *Moć i sistem: Parsonsova funkcionalističko-sistemska teorija moći*. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*: 75-87.
10. Plesner, H. (2005). *Zakasnela nacija: o političkoј povodljivosti građanskog duha*. Novi Sad: *Budućnost*.
11. Taylor, M. P. (2003). *Munitions of the Mind: a history of propaganda from the ancient world to the present era*. Manchester: Manchester University Press.
12. Fuko, M. (1995). *Karике власти*. *Treći program* broj 103-104: 51-54.
13. Fuko, M. (1997). *Nadzirati i kažnjavati: рођење затвора*. Beograd: Prosveta.
14. Fuko, M. (1998). *Treba braniti društvo: predavanja na Kolež de Fransu iz 1976. godine*. Novi Sad: Svetovi.
15. Fuko, M. (2012). *Moć/Znanje: odabrani spisi i razgovori*. Novi Sad: *Mediterran Publishing*.
16. Hobs, T. (1961). *Levijantan ili Materija, oblik i vlast државе crkvene i грађанске*. Beograd: *Kultura*.
17. Čomski, N. (2004). *Propaganda i javno mnjenje*. Novi Sad: *Rubikon*.

18. Čomski, N. (2009). Kontrola medija: spektakularan dostignuća propagande. Novi Sad: Rubikon.
19. Šušnjić, Đ. (1995). Ribari ljudskih duša. Beograd: Čigoja.

FREEDOM AND POWER IN THE MAELSTROM OF DEMOCRATIC AND TOTALITARIAN PROPAGANDA

Summery: In this paper, the author attempts to analyze the effectiveness of propaganda in different political systems with the help of Foucault's theory of power, which is based on the argument that without a certain degree of freedom, power can not be enforced. A comparison is placed between the American liberal democratic propaganda and Nazi propaganda during World War II, where one sees why the „American Dream” managed to establish its dominance in the world, and Nazi Weltanschauung (world view) did not. The analysis of these two forms of propaganda tries to show that propaganda in democratic societies, based on the availability of free action and power that acts covertly, is more effective, than those in totalitarian societies.

Key words: freedom, force, political ideology, power, propaganda

ИВАН КАЛАУЗОВИЋ*
Филозофски факултет
Ниш

УДК 37.013:004.9
Прегледни рад
Примљен: 13.02.2015
Одобрен: 03.03.2015

РТВ ДИГИТАЛИЗАЦИЈА У СРБИЈИ** **Образовање и дигитализација**

*„Сутрашњи аналфабета неће бити онај ко не познаје слова,
него онај ко не познаје фотографију”*
Валтер Бењамин, немачки филозоф

Сажетак: Дигитална револуција куца на врата српске радиодифузије. Неумољива је, са пуном торбом норми, правила и инструкција, реформистички настројена, не и незвана. Дошла је да радију и телевизији подари нови и дужи живот, али најпре аналогног претка треба послати у заслужену пензију. Дуг је списак обавеза које воде ка циљу, а рокови су кратки. Оно што знамо је да ће дигитализација донети бројне корисне и болне промене. Стрепимо, али рачунамо на компетентност домаћих стручњака и финансијску помоћ Европске уније. Оно што не знамо никада није ни било део силабуса. Време је да постане. Јаз прикривамо интернет изворима, страном литературом и ретким издањима овдашњих аутора. Унапређујемо данас да бисмо спремно дочекали сутра! Тешко је, али тако се кали челик. Сублимирамо, јер крајњи рок је све ближи. У пролеће 2015, у Србији неће процветати само природа, већ и дигитални цвркулт предајничких поља. Оживеће, надамо се, и нови регионални јавни сервис, али и новине у школском систему. Дигитализација је образовање и образовање је дигитализација.

Кључне речи: радио, телевизија, дигитализација, образовање, нове технологије

Медији, превасходно масмедији, имају великог удела у индивидуалном, али и социјалном животу људи. Они креирајући стварност, путем својих интерпретативних оквира, детерминишу ставове, ставовима произведено понашање, а самим тим и односе међу припадницима глобалног друштва. Деловање медија је веома склоно манипулацији и злоупотребама, чак и када се ради о

---

* ivan.kalauzovic@gmail.com

** Чланак представља сиже мастер рада на тему „Образовно-медијски аспекти дигитализације РТВ система у Србији“, који је аутор одбранио на Филозофском факултету Универзитета у Нишу 27. маја 2013. године.

директном, тзв. телевизијском преносу уживо. Телевизија је „медиј који прича приче“ и, као таква, врло често има митску улогу јер подупире основне друштвене категорије. Мењајући се, она мења и друштво којег је део.

Са данашње тачке гледишта, телевизија се може поделити на четири врсте: радиодифузну, кабловску, сателитску и дигиталну¹. Структурално гледајући, телевизија је медиј врло сличан радију, којег је и збацила са трона 50-их година XX века, по питању студијско-одашиљачке технике, природних или вештачких канала везе, пријемника и сл. Слика реалног догађаја и збивања које је у току, уз опрему која омогућава трансмисију, представља највећу вредност и најзначајнију одредницу телевизије без које она као месмедиј не би ни постојала.

Приказом Мештровићевог „Победника“ на највишем беду београдске тврђаве Калемегдан и натписом „Телевизија Београд – Експериментални програм“, 23. августа 1958. године је нови медиј почео свој живот и у Србији. Био је то његов први радни дан у домовима становника наше земље и изложима бројних радњи. Након 48 година, Република Србија је у Женеви потписала Споразум *GE06 (The Geneva 2006 Frequency Plan)*, којим се обавезала да најкасније до 17. јуна 2015.² пређе на дигитално емитовање телевизијског сигнала, што морају урадити и остале европске земље. На овај начин, наступило је доба новог поимања телевизије и улоге њених садржаја у нашим животима.

Процес дигитализације телевизије ће постепено променити начин на који овај медиј дефинишемо данас. У време када традиционални облици новинарства почињу да живе нови живот на интернету, где онлајн журнализам све медије спаја у један под заједничким називом „мултимедија“, дигитализација ће очувати барем део успомена на „Златно доба телевизије“ и њену послератну експанзију. Биће то та иста „кутија“, али ће је „живом“ сада чинити нека нова енергија – дигитална.

Настанак дигиталног друштва и потреба новог образовања

Савремено људско друштво, које често називамо постиндустријским, а неретко и информатичким и дигитализованим, генерисале су вредности постмодернизма. Брисањем границе између масовне и елитне културе, претварањем свега у робу, па и простор и време, али и саме људске односе, те свеопштим подређењем законима понуде и потражње, једине поштоване вредности постале су вредности које диктира тржиште. Акумулација капитала ради самог капитала претворила је и слободно време у један од чинова представе „човека спектакла“. „Спектакл је у исто време и језик и програм наше друштвено-економске формације. То је историјски тренутак у којем смо затечени.“³ Пос-

---

¹ Милетић, Мирко (2009). PDF: *Комуникологија – 22. тема: Телевизија*. Посећено: 7. фебруара 2015. URL: www.mirkomiletic.rs

² Из Стратегије за прелазак са аналогног на дигитално емитовање радио и телевизијског програма у Републици Србији (2009)

³ Дебор, Ги (2010). *Друштво спектакла*. Теза 11: 7. Београд: Породична библиотека бр. 4, Анархија / Блок 45.

тмодернизам је са собом донео слабљење моћи негације човека, пружања делотворног отпора и друштвене критике и парцијални приступ разумевању света и решавању његових проблема.

Пад Берлинског зида 1989. године симболично је означио крах комунизма и (наизглед) крај постојања биполарне слике света, али је овај догађај, касније ће се испоставити, представљао и почетак признавања кризе либерализма, мултикултурализма и све прозирнијих обећања „краја историје“ (Фукујама) земаља западне демократије. За Ги Дебора, чувеног представника Ситуационистичке интернационале, рушење границе између две Немачке био је феномен „од три дана“, који је бесумчним понављањем проглашен симболом уједињења Европе, демократског друштва, тријумфа Запада над Истоком, а све је то постигнуто помоћу елемената правог медијско-маркетиншког спектакла. Берлински зид је знак који је, чини се, важнији од онога што означава, симбол који већ дуже време парадире на глобалној (светској) позорници и део је сталне поставке, првог тима.

Капитализам је над комунизмом, тј. социјализмом, однео Пирову победу, првенствено због свог умећа мимикрије, односно способности да се интегрише и да у себе интегрише све промене и новотарије које је савремено доба „одједном“ донело. Захваљујући неуморном модерном маркетингу, који је заснован на утилитаризму, капитализам и дигитализација су савршено усагласили своје циљеве. Због тога се у данашње време од људи очекује да буду дигитално писмени, јер у супротном неће разумети свет којег су део. UNESCO је још 1982. донео акт под називом „Декларација о медијском образовању“, који је тада потписало 19 земаља, а 1999. и акт „Образовање за медије и дигитално доба“, ратификован од стране 33 земље, након чега је уследила лавина доношења сличних докумената. Актуелни светски медијско-маркетиншки трендови ослањају се зато великим делом на нове технологије и, са посебним акцентом, на дигиталну писменост.

Не треба посебно напомињати колико ће тек комерцијална употреба напредне технологије изменити медијску слику света (заправо, она је већ и мења), као што су пре неколико година експанзија интернета и огроман технолошки помак у развоју мобилних уређаја дословно замаглили границу између професионалног репортера и гледаоца-репортера, тако јако уздрмавши опстанак новинарског позива да је тада заувек промењен начин гледања на класично новинарство. У Србији би зато требало порадити на већој едукацији будућих медијских радника о предностима нових „техно-играчака“ и поседовању већег знања о њиховом значају и начину функционисања, јер у развијеним земљама све те „новотарије“ одавно не служе само за забаву, већ достизању озбиљних професионалних циљева и надмоћности над ривалима и конкуренцијом.

Дигитализација радија и телевизије је већ пред вратима. Она неће бити ствар избора, већ неминовност за све. Једно од основних обележја сваке врсте дигитализације, па и радио-телевизијске, али и главна одлика метода образовања и рада савременог медијског радника јесте интерактивност. Да би стекао извесну способност програмирања, моделовања и вредновања образовно-

медијских садржаја, а и да би вешто овладао одговарајућим методолошким знањима, новинар, па и сваки други посленик у медијима, мора да продре у срж ствари и да спозна начин функционисања медијског система којем припада, на микро или макро нивоу. Нема боље прилике за то од сведочења успостављању потпуно новог медијског поретка, ако се замена аналогног сигнала дигиталним може тако нескромно назвати, те од партиципације у смени старих механизма новим, дотрајалих идеја свежим, практичнијим. У том се, наравно, подразумева и завидно предзнање о старом аналогном систему, без деградације или одбацивања искрзаних и истрошених правила, јер аналогна технологија је темељ дигиталног напретка, као што је прошлост темељ будућности, а дотрајали екран телевизора „прозор“ са ког се види и данашњи свет, као некада стари, тада нови. Учећи на који се начин рађа свет дигиталне телевизије, упоредо још боље упознајемо и стари аналогни и повећавамо и допуњујемо свој сазнајни фонд.

Уз утемељење у скромној стручној литератури која се бави дигитализацијом, веб-изворима и медијским информантима, већином кроз интервјуе са еминентним стручњацима и протагонистима домаће дигиталне транзиције, и са освртом на историју новинарства и континуитет развоја медијске технологије, можемо повући паралеле и препознати споне између медијског образовања и дигитализације.

Преображај новинарства и трка за тржиштем

Новинари, посебно они који су део неког комплексног медијског система, би свакако требало да буду упознати са начином функционисања свог радног окружења и са стратегијом развоја, нарочито у погледу примене нових технологија. Савремени медијски радници у Србији су о РТВ дигитализацији информисани у домену сопственог интересовања и онолико колико „морају“ да буду, јер обављају посао од јавног значаја. Они, истини за вољу, очекују да се систем њима прилагоди, а не они њему и промене углавном доводе у везу само са конкретним процесима.

Пре него што се 2008. године кренуло са израдом Стратегије и Акционог плана за прелазак са аналогног на дигитално емитовање РТВ програма, чега је катализатор била „Песма Евровизије“ у Београду, у Србији није било евидентно ни елементарно познавање процеса дигитализације телевизијског програма, чак ни у стручним круговима. У појединим домаћим медијским кућама које располажу дигиталном опремом ипак се користе аналогни алати, неретко из просте мрзовоље радника. Многи се нове технологије дословно плаше, али међу њима свакако има доста врхунских стручњака који не заостају за страним колегама, само њихову стручност треба препознати и уопслити. У локалним медијима је ситуација гора но у Београду или Војводини, па тако многи медијски људи мисле да до потпуне дигитализације неће ни доћи. Узрок томе лежи у недовољној информисаности, пракси, али и заосталости технолошке инфраструктуре.

Факултетски образовани новинари су, након завршетка студија, често недовољно припремљени за практични рад, због тога што током школовања нису имали прилику да се сусретну са модерним начином рада на телевизији. Од савременог новинара у свету, а све више и од новинара код нас, очекује се да уме да што више ствари уради сам, јер већа компетенција осигурава бољу будућност на тржишту. Новинарство се шири на разне нове платформе и одавно не обухвата само штампу, радио и телевизију. Вест, информација, репортажа и слично се данас пласирају јавности у више различитих видова и формата који се често преклапају, али и разликују. Новинар мора бити и фотограф и камерман и монтажер и администратор сајта и све што је потребно. Конвергентност медија, жанрова и стилова је детерминанта неопходности добре новинарске информисаности о припадајућем радном окружењу. Због тога би српски новинари и те како требало да буду детаљније информисани о свему што дигитализација доноси. Срж проблема новинарског образовања можда није ни толико у технологији и училима која се у настави примењују, већ у поданичкој свести – на факултетима се студенти новинарства више уче како да идеолошки опслужују поредак, него како да публикују информације од јавног значаја. Ипак, можда ће млади, који и иначе у значајној мери користе нове технологије, по овом питању најлакше надоместити јаз за светом.

У Шведској, на пример, савремене телевизијске станице већ данас имају јаку конкуренцију у издањима дневних новина на интернету, које најбрже објављују вести и све се више и више посећују и читају. Један од разлога за то је и могућност остављања коментара испод текстова, што је својеврстан вид повратне информације. Шведски јавни сервис *SVT* емитује своје емисије и на веб-у, а вести публикује и путем мобилних апликација и друштвених мрежа. Да како, новац је кључна компонента и публика има већу могућност да утиче на садржаје оних медија који имају јаче спонзоре, а тиме и више финансијских средстава за улагање у напредну технологију.

Када говоримо о потенцијалном унапређењу образовања новинара у српским високошколским установама, морамо нагласити да га је и те како неопходно модернизовати како би оно било мултидисциплинарно и практично, што се најлакше постиже праћењем европских и светских трендова у развоју и примени *IT* новитета. Јер, у чему је бит образовања које не нуди нешто ново? Дигитализација мора бити основ образовања, како новинара, тако и рецепијената, зато што медијски професионализам све више долази до изражаја уколико се развија у складу са потребама слушалаца/гледалаца и тржишта. Начин обуке студената новинарства треба добрано реформисати и увести нове курсеве, иако је, мора се признати, тешко направити силабус материје која је лако подложна промени. Паралишућа је чињеница да се у Србији за науку и просвету најчешће одваја буџетских свега нула кома нешто средстава и да смо једна од ретких земаља која у основним и средњим школама нема медијско образовање. Мало светлија тачка је литература, јер су промућурни издавачи увидели њену будућност и покушавају да, у мегапродукцији светских издања, пронађу своје место.

Интерактивност, као једна од највећих благодети дигитализације, резултат је евидентне медијске симбиозе. Њу доводимо у везу са дигиталном дивизи-

дендом и ослобођеним делом простора фреквенцијског спектра. Она је у свету, поред информисаности, дигиталне писмености и познавања нових технологија, императив рада сваког новинара. Захваљујући интерактивности, публика ће након дигиталне револуције изборити већи утицај на програм, али и поспешити такозвано грађанско новинарство. Дигитализацијом ће се створити простор за све, па ће публика значајно утицати на трансформацију традиционалних медија, укључујући и радио који ће мултимедијалним допунама само употпунити понуду, док ће му изворна намена остати непромењена, макар у аутомобилу или на радном месту. Одлично знамо да је и у прошлости сваки медиј, без обзира на све информатичке иновације које су уследиле, успео да сачува своје место.

Многи, међутим, сматрају и да је прича о повећаној интерактивности дигиталних медија само привид, јер суштина није у технологији, већ у борби за рејтинг. Интерактивност може бити карта за излет у сензационализам и тривијалност, чега смо већ сведоци. Као таква, интерактивност представља девизу телевизије у кризи чије је главно обележје ријалити програм. Она се често схвата као илузија која је једнака бајци о независном новинарству. Публика добија шансу да учествује у симулираним дебатама, играма, да бира музичке садржаје или завршетке омиљених серија, али за то мора и да плати. Право питање је ко ће, када дигитализација наступи, могућност појачане интерактивности користити, јер је аудиторијум тамо где се налазе велики оглашивачи. Противтежу овом песимистичном сценарију би требало да осигура национални јавни сервис уз значајност своје улоге у дигиталној ери.⁴ Свакако, не треба наивно веровати да ће спровођење дигитализације, само по себи, код публике обезбедити критичност и промишљеност, јер те особине подстиче кристализација духа око оних вредности које живот чине хуманијим, узвишенијим и бољим, а не пуки напредак технологије. Даглас Келнер (Douglas Kellner) ставља медије у центар политичког живота, истичући како „савремени облици културе својом привлачноћу обликују захтеве потрошача, подстичу потражњу и стварају систем потрошачких вредности“, директно повезујући савремено друштво и медијску културу као сферу константних превирања и промена.⁵

Грађанско новинарство, тј. извештавање гледалаца-репортера је корисно, али само у сврху бржег пружања информација са лица места. Ричард Крејг (Richard Craig) етаблира појам онлајн новинарства, при чему поред нових улога обичних грађана у продукцији вести види и нову позицију новинара који више нису „пуки преносиоци или обрађивачи чињеница, већ постају и тумачи информација“.⁶ Иако је граница већ сада замагљена, професионални репортер

---

⁴ Вељановски то види кроз промену „од одговорности према држави до одговорности према јавности“, подразумевајући да друштва у транзицији граде чврст, конзистентан, професионални и правни оквир који повезује систем јавне радио-дифузије с демократским, друштвеним и културним потребама сваког појединца, чиме се обезбеђује медијски плурализам. Више у: *Јавни РТВ сервис у служби грађана*, 2005, стр.243.

⁵ Келнер: *Медијска култура*, 2004, стр.30.

⁶ Крејг сматра да онлајн новинарство пружа најбољи квалитете и емитованих и штампаних вести, јер има могућност за детаљну обраду информација, „непосредност телевизије за тренутним

ће увек бити професионални репортер, јер разлику између таквог извештача и аматера ће публика увек умети да препозна. Та паралела између грађана-репортера и професионалних новинара пређена је још у време реализације пионирских ТВ емисија уживо, када су, поред водитеља и гостију у студију, и гледаоци добили шансу да, питањима и коментарима, учествују у обликовању програма. Захваљујући интернету и мобилној телефонији, ова нова врста комуникације је проширена и ослободила је новинаре од наметнуте „компетентности“, што је допринело томе да се стручност све више евалуира на основу аргумената и знања, а не само звања.

Дигитализација у Србији

Дигитализација РТВ система се и врло често мистификује, а она је само другачији начин остваривања комуникације који ипак неће избрисати границу између професионалних и аматерских репортера, али ће сигурно изменити природу информисања. Интернет је већ у великој мери променио начин на који се информишемо, а његова широкопојасна варијанта, коју ће дигитализација омогућити, ће у комбинацији са све већим развојем мобилне телефоније тек довести до тога да сви грађани буду извештачи, репортери и аналитичари.

У време читања овог чланка, у сандуче електронске поште или хоумпејца налога на друштвеним мрежама нам већ пристижу нове информације у вези са дигиталном транзицијом РТВ сигнала у Србији. Оно у шта смо били сигурни секунду пре, може се променити већ тренутак после. Дигитализација врши утицај на све врсте медија: у штампи и издаваштву индустрија папира претвара се у електронску индустрију, док дигитално доба технологији аудио-визуелне области нуди бројне форме дигиталне дистрибуционе технологије.⁷ На онима који стреме не само технолошки напреднијем, него и садржајнијем и квалитетнијем програму, остаје да се надају да колеге новинари и други медијски радници неће чекати да држава прочисти своје мегафоне промоције дигитализације српског етра, већ да ће се и сами заинтересовати за овладавање механизмима који ће им посао учинити можда не одмах лакшим, али несумњиво богатијим искушењима које човека и његов рад гурају напред.

Становницима Србије данашњице врло је тешко да спознају важност промене и нужност напретка, сходно стању које влада у домаћим медијима. Чини се да сада, више него икад, у њима раде они који у нормалним околностима радију и телевизији ни у страшном сну не би били потребни. Средствима информисања, телевизијским и радио станицама, те различитим продукцијама сумњиве власничке структуре, владају самопроглашени продуценти упитног образовања, још упитније компетенције и морала, који настоје да са што ма-

---

пружањем мајновијих података и аудио и видео записа“, констатујући и како „нови стандарди и формати су на неки начин још нови и у развоју“. Више у: *Онлајн новинарство*, 2010, стр.33.

⁷ Ричард Рук (Richard Rooke) то објашњава као трајнији процес приближавања и супротстављања класичних и нових дистрибуционих техника, које се протоком времена стапају у заједничке електронске платформе. Више у: *Европски медији у дигиталном добу*, 2009, стр.437.

њим бројем (бледи ауторским уговорима) ангажованих људи произведу временски што дужи програм са обиљем сензационализма, примитивизма и популизма, како би народ „прилепили“ уз екране и тиме привукли јаке оглашиваче.

Медији одавно више не представљају места рађања уметности, одашљања културе, неговања морала, а млади и креативни људи немају скоро никакве шансе да то поражавајуће стање промене, јер, ако изузмемо комерцијалне емитере и Радио-телевизију Војводине, остаје нам један једини национални јавни сервис РТС, теоријско станиште тек изнедрених нада новинарства, који је по питању сталног запошљавања нових кадрова благо речено конзервиран. На први поглед се види да ће се на приметнију смену генерација, мишљења и идеја у тој медијској кући чекати још дуго. Јавни позиви и конкурси за посао у РТС-у само су паравани добро осмишљене маркетиншке игре, у циљу одржавања репутације националне куће, или маскирања пријема на посао припадника партијских подмладака и синова и кћери појединих, вишедеценијских и са фотељама државне телевизије сраслих новинара и уредника. Ово је истински приказ онога што чека тек излегле новинаре и будуће медијске стручњаке по завршетку факултета, на којима их углавном нису приремали да се против таквог система боре, већ да му служе и да се у његове боје камуфлирају. Наравно, причање о томе на глас није препоручљиво, јер позивањем на истину и правду, у извитоперености огрезлом друштву, просто је немогуће не поткачити бар нечији интерес и тако сносити санкцију.

Оним паметнијим и критички освешћенијим, рад у описаним условима, и међу бројним недораслим кадром, може и послужити: као катарза, као преуслерење на прави пут и помоћ при развоју способности разликовања доброг од лошег, квалитетног од само квантитетног, додуше на најтежи могући начин. Они други ће се осећати као код сопствене куће, и боље. У таквом поретку ствари, недовољна информисаност, незнање и нестручност, заосталост технолошке инфраструктуре, кашњење не за „далеким“ западноевропским земљама, већ за суседима, устајалост лоших навика, незадовољство, незаинтересованост, хипокризија, непотизам... сасвим су очекивани. Теоретичари су још раније констатовали да се „масовни медији морају прилагодити променама које намеће масовно друштво, тако да ће шума електронских магистрала и путева представљати праву клопку за необразованог и наивног човека.“⁸

Закључна разматрања

Конвергентност медија, преклапање платформи, интернет као синтеза свих традиционалних гласила са транспарентном базом корисника на друштвеним мрежама будућност је која увелико траје. Доцњење се дешава у главама и менталне је природе. Како и не би, када је и у високошколским установама стање слично оном у медијима. Рад талентованих, вредних и одрицању склоних људи се маргинализује и готово и не примећује, док се конформисти и

---

⁸ Јевтовић, Зоран: *Јавно мњење и политика*, 2003, стр. 150.

послушни полутани тапшу по рамену и интегришу у систем од стране истих оних који су се до јуче кроз литературу великим речима и одсечним ставовима управо против таквих појава борили. Предавања таквих професора подсећају на епизоде ТВ серије „Веселе седамдесете“. Велича се технологија које више нема, а при томе се не славе и људске и етичке вредности.

Спас је у генерацијама које долазе, оним младим људима који ће о аналогном сигналу читати у медијским енциклопедијама. Њихова свежина и неоптерећеност би могла да донесе бољитак, ако им то буде дозвољено. Људи се повезују и изван граница ранијих друштвених веза, интернет ствара нове и глобалне социјалне мреже, док избор у информационом окружењу константно расте. Развој технологије је неминован и као и све на свету има своју добру и не тако добру страну. Која ће превагнути, зависиће од људи. Србија ће дигитализовати свој ТВ сигнал, пре или после 17. јуна 2015. Ништа се, међутим, неће изменити ако тривијалност настави да се прелива преко ТВ екрана. Дигитална или не, некултура је само пролазна фаза друштва у моралном труљењу. Њој на пут може стати само стручност и здрава амбициозност, уколико Србија пре или након јуна 2015. коначно научи да је цени и негује, за своје добро.

Литература:

1. Veljanovski, Rade (2005). Javni RTV servis u službi građana, Klio Beograd.
2. Debor, Gi (2010). *Društvo spektakla*. Beograd: Porodična biblioteka br. 4, Anarhija / Blok 45.
3. Jevtović, Zoran (2003). *Javno mnjenje i politika*. Centar za savremenu žurnalistiku i Akademija lepih umetnosti, Beograd.
4. Kelner, Daglas (2004): *Medijska kultura*, Beograd, Klio.
5. Krejg, Ričard (2010): *Onlajn novinarstvo*, Klio, Beograd.
6. Ričard, Ruk (2009). *Evropski mediji u digitalnom dobu*. Klio, Beograd.
7. Radojković, Miroљjub; Stojković, Branimir (2004). *Informaciono-komunikacioni sistemi*. Beograd: Klio.

Извори информација:

1. *Zakon o elektronskim komunikacijama*. „Službeni glasnik RS“, broj 44/10.
2. *Zakon o radiodifuziji*. „Službeni glasnik RS“, broj 42/02, 97/04, 76/05, 79/05 – dr. Zakon, 62/06, 85/06 i 86/06 – ispr.
4. Ministarstvo za telekomunikacije i informaciono društvo (2009). *Strategija i Akcioni plan za prelazak sa analognog na digitalno emitovanje radio i televizijskog programa u Republici Srbiji*. Beograd: Vlada Republike Srbije.
5. Ministarstvo kulture, informisanja i informacionog društva (2012). *Odluka o izmenama Strategije za prelazak sa analognog na digitalno emitovanje radio i televizijskog programa u Republici Srbiji*. Beograd: Vlada Republike Srbije.
6. Ministarstvo spoljne i unutrašnje trgovine i telekomunikacija (2013). *Akcioni plan za sprovođenje Strategije za prelazak sa analognog na digitalno emitovanje radio i televizijskog programa u Republici Srbiji*. Beograd: Vlada Republike Srbije.

7. Ministarstvo spoljne i unutrašnje trgovine i telekomunikacija (2013). *Odluka o izmenama Strategije za prelazak sa analognog na digitalno emitovanje radio i televizijskog programa u Republici Srbiji*. Beograd: Vlada Republike Srbije.

Интернет извори:

1. Miletic, Mirko (2009). PDF: *Komunikologija – 22. tema: Televizija*. Posеćeno: 2. februara 2015. URL: www.mirkomiletic.rs
2. www.digitalizacija.info: DTV Srbija – vеbsajt posvećen procesu digitalizacije televizije u Srbiji, koji je, u cilju što boljeg informisanja građana o digitalnoj tranziciji, pokrenut od strane Ministarstva spoljne i unutrašnje trgovine i telekomunikacija.
3. www.digitalizacija.rs: internet portal Javnog preduzeća Emisiona tehnika i veze posvećen digitalizaciji RTV sistema u Srbiji.
4. www.rts.rs/digitalizacija: Digitalna TV – podsajt internet portala Radio-televizije Srbije.

RADIO AND TV DIGITIZATION IN SERBIA: EDUCATION AND DIGITIZATION

Summary: The digital revolution knocks on the door of broadcasting system in Serbia with a bag full of standards, rules and instructions, inexorable with reform intentions, but invited. She came to bring us a new and longer life to radio and television, but first analog ancestor should be sent to a well-deserved retirement. It's a long list of obligations that lead to a goal and deadlines are short. What we do know is: digitization will bring numerous useful and painful changes. With concern, we count on the competency of domestic experts and financial assistance of the European Union. Things we do not know have never been part of syllabus. Well, it's time to become. The gap is concealed with help of internet sources, foreign literature and rare editions of some local authors. We improve today, so we can be prepared for tomorrow. It's hard, but that's the way steel is temper. We sublimate, because the deadline is approaching. In the spring of the 2015 in Serbia, it will not blossom only nature, but also a digital chirp of transmitters fields. We hope that new regional public services will be opened and big changes in the school system will take place. Digitization is education and education is digitization.

Key words: radio, television, digitization, education, new technologies

СВЕТЛАНА ДУШАНИЋ ГАЧИЧ*

Висока школа
„Banja Luka College”
Бања Лука

УДК 316.77:172(497.6)

Прегледни рад
Примљен: 12.01.2015
Одобрен: 15.02.2015

ПАД ПОВЈЕРЕЊА У ЈАВНЕ СЕРВИСЕ БИХ

Сажетак: Босна и Херцеговина је веома сиромашна земља у којој је половина становништва без посла. Људи који имају посао на све начине настоје да га задрже, а у таквом положају су и сами новинари који се боје да говоре оно што заиста мисле. Због наведеног стања, грађани су изгубили повјерење у медије, а посебно јавне сервисе, што је и циљ истраживања овог рада. Осим тога, циљ нам је доказати да су гледаоци увидјели постојање цензуре у јавним сервисима, те су на тај начин изгубили вјеродостојност. Добијени резултати истраживања говоре да је новинарска професија у кризи и да су новинари изгубили углед и повјерење грађана. Кориштене су методе анализе и класификације, дијалектичка метода, бихевијористичка метода, хипотетичко - дедуктивна метода којом ћемо представити искуствене чињенице гледалаца, те статистичка метода. Рад је захтијевао примјену техника прикупљања података путем интервјуа и анкета, те методу анализе садржаја.

Кључне ријечи: јавни сервис, БиХ, вјеродостојност, етика, новинари

Увод

Босна и Херцеговина је дубоко подијељена земља у којој и медији функционишу по истом принципу. Становништво ове земље још увијек носи ожиљке грађанског рата који је завршен Дејтонским мировним споразумом, потписаним у децембру 1995. године.

Као веома сиромашна земља у којој је према посљедњим подацима завода за статистику (Завод за статистику РС и Федерални завод за статистику, те Агенција за статистику БиХ) готово 50% радно способног становништва незапослено, осим бриге око преживљавања постоје бројни проблеми са којима се суочава становништво ове земље. Људи који имају посао на све начине настоје да га задрже, а у таквом положају су и сами новинари који се боје да говоре оно што заиста мисле. Сиромаштво, и једна врста незнања у које је запало босанскохерцеговачко друштво, као и друштвена подијељеност доприно-

---

* dusanic_svetlana@yahoo.com

се атмосфери страха и мржње, а политичари често користе медије за манипулацију јавним простором. Упркос томе што је на простору БиХ регистровано 146 радијских и телевизијских станица, разноврсност информација је више техничка. Код извјештавања у свим медијима, а посебно у јавним сервисима очигледан је притисак владајућих политичких партија. Самим тим, лако је уочљива и аутоцензура. Многи новинари су прилично опрезни када пишу о владајућим странкама или о политичкој елити, јер морају водити рачуна и о интересима власника и оглашивача. Ове деформитете у медијима, који се посебно читавају у јавним сервисима Босне и Херцеговине, учили су и сами гледаоци.

Говорити о новинарској етици, због њене комплексности, веома је изазован задатак, али у друштву какво је босанскохерцеговачко, пријеко потребно. Новинарство је у транзицијском друштву какво је босанскохерцеговачко, почело да губи битку са корупцијом, криминалом, неистинама, пријетњама, уценама, рекетом... Због тога је важно вратити га на прави пут, пут морала и етичности. Оно што је симптоматично за јавне сервисе у БиХ јесте игнорисање друге стране и селективно приказивање догађаја.

Циљеви истраживања овога рада јесте утврдити вјеродостојност медија и повјерење које грађани имају у јавни сервис, затим да увидимо да ли и гледаоци препознају цензуру на јавним сервисима. Као постављену хипотезу поставили смо, да су грађани изгубили повјерење у јавни сервис БиХ.

Методе које ћемо користити како бисмо дошли до важних чињеница које ће чинити основу за извођење закључака:

- методе анализе и класификације,
- дијалектичку методу је неопходно користити због тога што стварност у којој се налазе босанскохерцеговачки медији нису изолован процес, него општедруштвени. Ова метода је потребна због разумијевања са другим појавама и потребом рада за наглашавањем историјских димензија
- бихевијористичка метода нам је потребна због испитивања људског, друштвеног понашања
- хипотетичко-дедуктивна метода којом ћемо представити искуствене чињенице гледалаца
- статистичку методу је неопходно користити због утврђивања пада повјерења гледалаца у јавне сервисе

Рад захтијева примјену техника прикупљања података:

- научно испитивање (директно и индиректно испитивање), користећи технике испитивања - интервјуисање и анкетање,
- метода анализе садржаја (прикупљање и анализа одабраних извјештаја, као и одабране литературе).

Осврт на стање данашњих медија у БиХ

У постдејтонској БиХ Међународна заједница, са снажним мировним мандатом, приступила је постепеној пацификацији електронских медија. Ова почетна фаза највећим дијелом била је окончана до 1998. године.

Затечено поратно стање подразумијевало је укључивање у систем јавног емитовања свих локалних РТВ станица, које су користиле радиофреквентни спектар (легално или илегално), али је претходно требало створити основне правне и технолошке претпоставке за уређење ове области. Циљеви, које је Међународна заједница себи одредила у првим поратним годинама, језгровито су садржани у тексту Изјаве о улози Независне комисије за медије (ИМЦ): “Промовисати праведно, толерантно и демократско друштво у БиХ путем независних медија који ће поштивати највише стандарде професионалне етике; успоставити праведан, отворен и једнак процес за издавање дозвола, уређивање РТВ станица, као и управљање фреквенцијским спектром у складу са најбољим међународним стандардима; подржати равномјеран развој јавног и приватног емитовања програма и раст снажног домаћег медијског тржишта које ће служити свим грађанима БиХ; побољшати проток информација и идеја међу свим грађанима БиХ путем усвајања модерних медија и телекомуникационе технологије; ојачати медије заштитом и одбраном професионалних права и привилегија новинара”.¹

Ипак, ово је било лакше рећи, него брзо остварити. Суштинско питање у тим првим годинама након Дејтона било је питање демократизације и отварања друштва. У том процесу, дилема о улози и слободи медија као основи демократских процеса или као средству демократизације, била је јако изражена. Као и увијек, када је требало направити одлучујуће продоре у некој сфери друштвеног живота, снажан импулс опет је дошао с врха међународног одлучивања, и то доношењем Одлуке о реструктурирању система јавног емитовања програма у БиХ”², са увођењем у процес Агента за пренос имовине, као кључним званичником којег је именовано Високи представник. Овим потезима, у релативно кратком року, било је јасно маркирано одређење странаца да се прво позабаве јавним емитовањем и његовом технолошком базом. Високи представник увијек је имао пред собом генерални мировни оквир за БиХ, и могућност да, позивајући се на Анекс 10 Мировног споразума, изда привремене мјере које ће довести јавно емитовање програма у склад са овим Споразумом. То је подразумијевало и стварање генералног оквира законодавства за функционисање јавне РТВ у БиХ (ПБС – Public Broadcasting Service) и РТВ ФБиХ (обје настале ликвидацијом дотадашње РТВ БиХ), као и захтјев о оснивању јавне РТВ станице за РС (као реформисане верзије Српске радиотелевизије).³

1 Независну комисију за медије (ИМЦ) успоставио је Високи представник за БиХ, у јуну 1998. године, у складу са Анексом 10 Дејтонског споразума, са мисијом да као регулатор доноси правила по којима РТВ станице у БиХ морају дјеловати.

2 Одлуку је у јулу 1999. године донио Високи представник за БиХ, трагом изричитог налога Одбора за имплементацију мира (ПИЦ) из Луксембурга, као и Мадридске декларације, позивајући се на потребу креирања јавног РТВ система (ПБС) и трансмисионог система.

3 У том контексту, први задатак Агента за пренос имовине (именованог у априлу 2000. године) био је да успостави механизме којим би се обезбиједило одвајање предајника РТВ БиХ и РТРС, са задржаним правом станица да се фокусирају на продукцију програма. Мандат Агента је да осигура несметано функционисање опреме дотадашње РТВ БиХ (коју користе РТВ Федерације БиХ, ПБС и РТРС), гарантујући програмско покривање, и да буде у складу са захтјевима за изда-

Дакле, постојао је читав сет отворених претходних питања, која је требало постепено али и релативно брзо ријешавати, како би се увео елементарни ред у радиодифузију БиХ и њен систем јавног емитовања. Сваки од сегмената тог система има своју предисторију и специфичности, које се морају појединачно регистровати.

Бар до 2000. године не можемо говорити о класичним јавним РТВ сервисима у првом поратном периоду у БиХ, имајући у виду ратно наслијеђе, тако да овај термин треба схватити само као условно маркирање појма.

Три националне РТВ станице у БиХ, које су сигналом покривале највећи дио територије (РТВ БиХ, СРТ и ХРТ), изашле су из рата са оптерећењима типичним за пропагандне сервисе војно зараћених страна. Али, ове станице су у кратком времену морале претрпити форсиране промјене у законодавном, техничком и персоналном аспекту. Посебна улога овим станицама намијењена је у процесу организације општих избора у БиХ, почев од 1996. године, мада је ОСЦЕ у једном периоду преузео на себе улогу и медијатора међу новинарима, организујући са промјењивим успјехом сусрете новинара и редакција.⁴ Основни циљ који је међународна заједница непрестано имала пред собом био је пласман што веће количине вијести из независних извора. У тим напорима, озбиљну препреку представљала је персонална структура руководства ових кућа и челних људи у редакцијама, који су били под снажним утицајем политичара и ратних вођа у својим срединама. Имајући у виду специфичности настанка сваке од три националне РТВ куће, међународне организације у БиХ приступиле су ријешавању ових проблема на различите начине, али уз доста сличности у методу.⁵

Морални проблеми новинарске етике

Новинарство је такођер и професија, заснована на етичким принципима схваћеним као дужност новинара да служи истини. Будући да новинарство није само посао, његова суштина се састоји и из оног што јавност о њему мисли. Новинарство има и другу реалност, посвећену информисању јавности на прецизан и поуздан начин о свему што људима треба. Легитимно је да људе

вање дозвола и процедурама које је претходно донијела Независна комисија за медије (ИМЦ). Агент је требао осигурати и да опрема за пренос, раније кориштена за реемитовање програма ХРТ (Еротел), буде додијелена на такав начин да буду задовољене потребе јавног емитовања програма.

4 Пројекат је имао колоквијални назив “Међуентитетски састанци са новинарима”, а генерални циљеви које је ОСЦЕ поставио дефинисани су кроз неколико тачака: промовисање права новинара; подржавање развоја медијских установа које пружају праведно, тачно и плуралистичко извјештавање; учвршћивање и проширивање плурализма и независности медија; грађење медијске независности од државне и контроле политичких странака; јачање медијског професионализма; развијање и подржавање демократских медијских закона и стандарда у БиХ; промовисање комуницирања новинара у цијелој земљи.

5 Поменуто се може видјети у Бијела књига Независне комисије за медије, специјални извјештај, 2000.

занима све што се збива, све што им се може догодити, или што се догађа другима. Важна улога новинарства се састоји и у прибављању прецизних и поузданих информација које људима служе за сналажење у слободном друштву. Због тога су етички принципи нешто од чега се новинарство мора састојати (Windt, Appleby, Battin, Francis, Landesman, 1989).

Чести морални проблеми са којима се новинари сусрећу јесу и захтјеви јавности. Јавност новинаре сматра морално одговорним за истинитост садржаја њихових извјештаја, али исто тако јавност се коси са својим очекивањима и од новинара захтијева да раде нешто што они не могу да ураде.

Новинари имају моралну одговорност да пружи истините информације. То значи да друштво у коме постоји медијска слобода углавном не очекује да се држава мијеша у обавјештавање о вијестима, већ да сарађује са новинарима. Истина није само професионални стандард. Истина је етичка норма и морална дужност и одговорност како грађана, тако и новинара и професије. Према Чупићу, истина у новинарству троструко обавезује: као право, као дужност и као одговорност. Одговорност у информационом систему је слојевита: од појединачног новинара, преко медија, до система.

Без учења, прихватања, и живљења наведених професионалних стандарда нема ваљаног новинара ни новинарства, поручује Чупић. Према његовим ријечима, професија се подржава и одржава усвајањем стандарда и свијешћу о значају и битности стандарда. То је оно што се назива достојанством позива, али и живота онога који се определио за новинарску професију.

Етичке дилеме новинара у БиХ

Новинар је одговоран јавности да износи истину и самим тим објективно извјештава јавност. У члану 10. Конвенције о људским правима Савјета Европе стоји да „свако има право на слободу изражавања. Ово право укључује слободу посједовања сопственог мишљења, примања и саопштавања информација и идеја без мијешања јавне власти и без обзира на границе.“ Док у Резолуцији 1003 под новинарском етиком донесеном 1993. од стране Парламентарне скупштине Савјета Европе пише да „право на информацију је основно право које је подржано праксом Европске комисије и Суда за људска права на основу члана 10. Европске конвенције о људским правима и признато у члану 9. Европске конвенције о прекограничној телевизији као и у свим демократским уставима. Носилац овог права је грађанин, који има и изведено право да захтијева да се информација коју прибављају новинари преноси истинито.“

Морални проблем са којим се новинари суочавају када је у питању одговорност према јавности јесте и цензура, било као позитивна или негативна, свакако да јавност спречава да дозна пуну истину.

Теоретичари и практичари модерног новинарства и медиологије су се одувјек спорили око штетности и корисности цензуре, односно разлога за и против ње.

Браниоци цензуре као своје аргументе најчешће наводе сљедеће:

- Цензура за циљ има заштиту права и слобода других људи
- Спречава угрожавања јавног интереса
- Очување безбједности државе, јавног реда и мира
- Блокирање непристојних и порнографских садржаја
- Забрана емитовања говора који шире мржњу и дискриминацију

Критичари цензуре тврде да је она механизам који центри моћи користе као начин да до широких маса дођу само оне информације које њима одговарају што се коси са свим моралним и етичким стандардима. Цензурисањем се ствара неинформисано или полуинформисано друштво које није способно да активно учествује у друштвеном животу заједнице.

Цензура у медијима данашњице највише је видљива у сљедећим формама (Томић, 2003):

- Притисци унутар медијских кућа најчешће од стране уредника који новинарима забрањују да извјештавају о одређеним темама, скраћују им прилоге/текстове, намећу им теме, премјештају битне теме на неочљиве новинске стране, дијелове веб странице или вријеме када су програми електронских емитера мање гледани
- Притисци оглашивача који због учешћа у финансијској структури медија очекују да добију благонаклон однос новинара те куће према њима и њиховим активностима
- Притисци власти и политичких елита су веома уочљиви у државама гдје је утицај државних и политичких органа у функционисању медија на високом нивоу (јавни сервис)
- Свакодневни притисци на новинаре који су присиљени да задрже постојеће радно мјесто неријетко се заврше индоктринацијом и прихватањем наметнутих стандарда које изриче и прописује цензор (власник, уредник, директор, оглашивачи..). Тада добијамо новинара који ће сам да цензурише сопствени рад, чак и када то цензор од њега не тражи. У овом случају кажемо да се ради о новинарској аутоцензури. Новинар, ипак, мора да сачува независност у односу на оне за које ради и оне о којима извјештава. Због тога, аутоцензуру треба схватити као опасну странпутицу професије и научити како је избјећи (Томић, 2003).

Однос гледалаца према етици у медијима

Да бисмо увидјели на који начин јавност, односно грађани виде одговорност медија и однос према њима, присуство цензуре и аутоцензууре, анкетно смо испитали 350 грађана, гледалаца јавних сервиса Босне и Херцеговине. За добијене резултате нисмо постављали више параметара од оног искључивог, односно да ли уопште гледа јавни сервис. Анкетни листићи су слати путем електронске поште и прослијеђена је на 2.000 адреса.

Резултате анкете представимо графички, а питања смо сврстали у четири категорије: утицај на медије, какав је став јавности о послу који новинари обављају, цензура и пласирање тема о којима се пише. Овим истраживањем, како смо већ навели у уводном дијелу, жељели смо утврдити вјеродос-

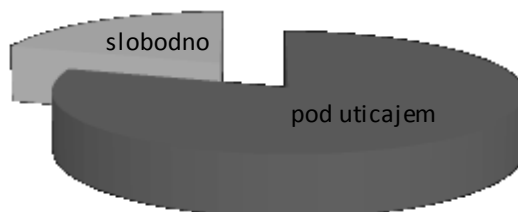

тојност медија и повјерење које грађани имају у јавни сервис, односно покушали смо одбранити хипотезу да су грађани изгубили повјерење у јавни сервис БиХ.

Према истраживању Р. Чокорило, (Чокорило, 2012) видјели смо да највећи број гледалаца у РС почиње да гледа телевизију у „ударном термину“ од 19 до 21 час, односно када се приказују политичко-информативне емисије. Такође, у поменутом истраживању (Чокорило, 2012) видјели смо да 62,6 % испитаника гледа информативни програм (вијести), што је за наш рад веома важно, јер управо концепција рада заснована на анализи информативно-политичких емисија.

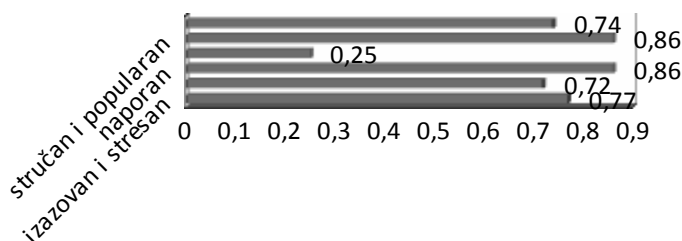
Прво питање према којем смо одвајали анкетне листиће на важеће и неважеће, јесте да ли испитаник гледа јавни сервис БиХ. Према томе, из истраживања смо искључили 75 испитаника који уопште не гледају јавни сервис. Гледаоци јавних сервиса Босне и Херцеговине у БиХ су огледало самих медија и њихове одговоре можемо сматрати релевантним када говоримо о медијској ситуацији у БиХ. Чак је 72% испитаника одговорило да је новинарство у БиХ под утицајем одређених интересних група, политике или и једног и другог. Само 18% испитаника мишљења је да је новинарство у БиХ истинито, објективно и слободно. Оно што је веома интересантно, нико од испитаника није остао без изнесеног става о независности медија.

Графикон 1: Мишљење гледалаца о независности медија

С обзиром на то да су се грађани изјаснили да не вјерују у независност медија, те да су медији под утицајем политике или других интересних група, било је важно видјети и њихов став о самом послу који новинари обављају. У анкетном листићу није било ограничења у испуњавању квадратића, тако да је сваки испитаник могао да маркира више поља за која сматра да може окарактерисати новинарски посао. Чак 77% грађана процијенило је да је посао изазован и стресан, док га нешто мањи постотак грађана (72%) сматра креативним. Да је новинарски посао напоран сматра 86% грађана, а 25% грађана га процјењује добро плаћеним. Велики постотак испитаних грађана, њих 86% сматра да је новинарски посао стручан и популаран, док 74% грађана сматра да су новинари поткупљиви. Одговоре смо представили графички.

Графикон 2: Став грађана о карактеру новинарског посла

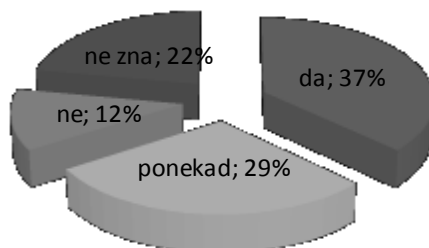

изазован и стресан	креативан	напоран	добро плаћен	стручан и популаран	поткупљив
77%	72%	86%	25%	86%	74%

Босна и Херцеговина налази се на 93. мјесту (од 180 земаља) у Индексу перцепције корупције Транспаренцу Интернационала. Према томе, један од новинара којег цитира студија Балкански медијски барометар наводи, “Како можете од новинара очекивати да буду свеци кад видите гдје се БиХ налази?”. Многи медији или поједини новинари оптужени су за примање мита од политичара да пишу или објављују чланке о њима у позитивном свјетлу. Они често нису ни свјесни да то што раде представља корупцију (Тешановић, 2011).

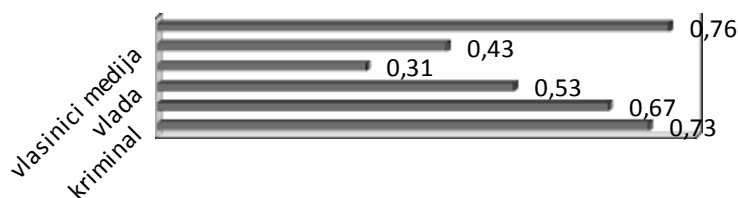
Као трећу групу питања код испитивања грађана БиХ, издвојили смо питање цензуре. Циљ је био да увидимо да ли и гледаоци препознају цензуру на јавним сервисима и у којој мјери. Само 37% гледалаца сматра да постоји цензура приликом сваког преношења информација у јавним сервисима, 29% испитаних гледалаца сматра да постоји цензура али само приликом преношења неких догађаја, 12% грађана сматра да не постоји цензура приликом преношења вијести, док се 22% испитаних изјаснило да не зна да ли има цензуре приликом пласирања информација у јавним сервисима БиХ. Одговори испитаних гледалаца могу се видјети и на графикону.

Графикон 3. Мишљење гледалаца о постојању цензуре у пласирању информација на јавним сервисима БиХ

Од укупног броја испитаника који су одговорили да постоји цензура у информисању, као и да постоји цензура приликом извјештавања о неким догађајима добили смо слику и о томе гдје грађани уочавају цензуру, односно ко врши притисак на новинаре да објављују полуинформације и не преносе пуну истину гледаоцима, без обзира да ли је у питању јавни сервис. Овдје, такође, морамо напоменути да у анкетном листићу није било ограничења у испуњавању квадратића, тако да је сваки испитаник могао да маркира више поља за која сматра да може окарактерисати ко цензурише новинаре. Према одговорима испитаника, чак 73% грађана сматра да су информације везане уз организовани криминал под највећом контролом и цензуром. Висок проценат гледалаца, чак њих 67% вјерује да слободу извјештавања новинара ограничавају политичари, а 53% их је тврдило да то чини директно влада, док њих 31% сматра да су то привредне елите, тајкуни и велике компаније. Висок проценат испитаника, њих 43%, сматра да највећи притисак на слободу новинара врше сами власници медија у жељи да се додворе неким другим интересним групама или политици, односно власти. Оно што је поражавајуће за новинарску професију, али за медије у БиХ јесте и то што су гледаоци препознали и аутоцензуру као ограничавајући фактор у истинитом извјештавању, односно недостатак храбрости новинара да дају пуну слику о неком догађају. Као ограничавајући фактор слободи извјештавања аутоцензуру је навело 76% испитаника, наводећи у коментарима да је ситуација таква због ниских примања новинара, страха од губитка посла и великог притиска на њихов рад. Добијене резултате смо представили графички.

Графикон 4. Став грађана о цензури у медијима

криминал	политичари	влада	привредне елите	власници медија	аутоцензура
73%	67%	53%	31%	43%	76%

Да бисмо употпунили медијску слику коју имају гледаоци, а самим тим и одговорност медија према публици, као четврту групу питања узели смо теме које се пласирају у медијима, односно да ли су “наручене” или су стварни дневни догађаји. Од 350 испитаника, чак њих 53% сматра да је већина вијести у јавним сервисима БиХ “монтирана” од стране уредника, политичке странке или владе и да се грађани не извјештавају објективно, 37% гледалаца сматра да су поједини извјештаји, обично врло важни или потпуно неважни за ширу јавност, намјештени и полуистинити, док 7% гледалаца сматра да су теме пренесене према догађају, а 3% испитаника се није изјаснило.

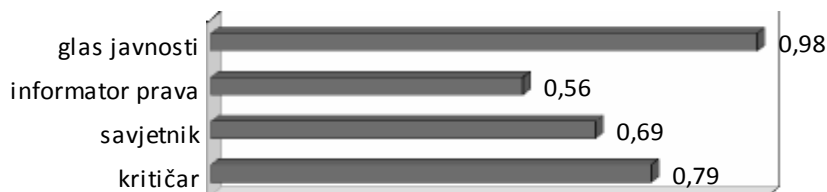
Графикон 5.: Мишљење гледалаца о пласираним догађајима

не зна	теме су тачне	теме су популистичке	теме су монтиране
3%	7%	37%	53%%

Од укупног броја испитаника који су одговорили како сматрају да се сви или поједини догађаји пласирају онако како одговара уреднику, власнику медија, политичкој странци или влади, добили смо одговоре и на појединачна питања о извјештајима на јавним сервисима. Такође, испитаници су могли да изаберу више понуђених одговора. 79% анкетираних гледалаца сматра да би јавни сервис својим темама требао бити критичар друштвених неправилности, 69% гледалаца сматра да би јавни сервиси требали имати улогу савјетника и учитеља грађана, док 56% испитаника сматра да јавни сервиси требају бити информатори грађана у погледу њихових права и саучесник у њиховом остваривању. Чак 98% гледалаца мишљења је да јавни сервиси требају бити глас јавности и тумач криза и неправди. Поменути одговори сумирани су графиконом.

Графикон 6.: Став грађана о улози јавних сервиса БиХ

критичар	савјетник	информатор права	глас јавности
79%	69%	56%	98%

Изложени подаци говоре да је новинарска професија у кризи и да су новинари изгубили углед и повјерење грађана. Као узрок томе можемо навести рат који је задесио Босну и Херцеговину, нестабилну демократију, као и економску кризу и опште сиромаштво. Према истраживању, јасно је да су гледаоци примјетили пад професионалних критеријума и стандарда, неприсуство етичких норми, повећање сензационализма и некритичког става новинара.

Према писању Б. Новака (Новак, 1964), новинарство се сматрало “врло сложеним и одговорним занимањем које захтијева много способности, образовања и рада. Од новинара се захтијевало да “буде активан судионик кретања напријед, а не само пасиван регистратор догађаја”. Очигледно је да су ову де-

финицију новинари напустили, под нечијим притиском или добровољно у страху за егзистенцију, али вјерујемо да јавност још увијек није одустала од тога да овакву дефиницију новинара у њима и даље тражи.

Морални проблеми са којима се суочавају новинари

Услов за етичко новинарство су слободни медији. Медији који немају слободу, немају ни могућност да развију етичка начела своје професије. Управо је то морални проблем са којим се суочавају новинари у БиХ. Новинари су постали робови трендова који су обиљежили деведесете године прошлог вијека и прву деценију 21. вијека у БиХ, а то су: таблоидизација, комерцијализација, сензационализам, објављивање неистина и манипулисање чињеницама, непридржавање професионалних стандарда, нарушавање етичких норми, као и губитак вјеродостојности.

Умјесто информације медији све чешће објављују сензационалистичке информације, са врло мало стварних упоришта, а зависно од етничке припадности, јавни сервиси се труде да те информације буду са “друге стране”. Такви поступци довели су до смањења квалитета медијског садржаја те до смањења угледа професије. Према спроведеном истраживању, новинари су свјесни чињенице да је њихова професија све мање цијењена, иако и даље веома захтијевна, ризична и опасна. Иако су Донсбах и сарадници у студији *Entzauberung eines Berufs* радили студију о поштовању медија и новинара доведено на ниске гране, њихова запажања можемо беспоговорно примјенити и на јавне сервисе у Босни и Херцеговини. Наиме, они пишу како свака заједница мора имати интерес да се новинарима и производима које стварају не само вјерује него да их се и поштује и цијени. Они тврде да је то поштовање у задњим годинама доведено у питање те препознају пет кључних узрока: секуларизација медија, медијски скандали, разоткривање комерцијалне основе медија, негативан приступ у избору вијести и губитак професионалног идентитета (Донсбах и сар, 2009).

Новинари су изложени бројним моралним проблемима, али на врху љествице јесте тај да су принуђени да извјештавају онако како се од њих тражи и очекује. Према Канижају, уредници су се претворили у робове нових концепата, чиме се потврђују тезе истраживача да су уредници постали, сликовито речено, задњи у менаџменту, а не први у редакцији. Према томе, новинари су постали заговарачи оних који имају моћ, а ангажовано новинарство не осјећа обвезу да буде објективно, него се идентификује са вредносним судовима партијалне јавности, односно власти.

Притисци на новинаре и уреднике

Уређивачка независност РТВ сервиса у Босни и Херцеговини од политичког утицаја загарантована је законом. На жалост, као и већина закона у овој

земљи, тако и овај, не спроводи се у пракси. Поставља се питање због чега уредници не реагују на овакав програм у јавним сервисима. Одговор смо добили истражујући овај проблем међу новинарима и уредницима.

Мијешање власника почиње с избором уредника, што је њихово право. А мијешање власти, почиње бирањем уредника и директора из владајуће странке. Ако су власници истовремено и новинари, они се мијешају због свог пословног backgrounda. Међутим, тамо гдје власници ништа не знају о новинарству запошљавају менаџере који се брину о уређивачкој политици новина. Мијешање власника не подразумијева увијек осујећивање професионалног интегритета новинара, осим у случајевима истраживачких прича гдје интереси оглашивача или политичких странака које неки медиј подржава могу бити угрожени (Тешановић, 2011).

Чињеница је да се ангажовање у политичким партијама новинарима не забрањује, али је исто тако евидентно да се новинари самим чланством у странци не могу објективно понашати и извјештавати. Према томе, имамо слику у медијима која је једнострана и непотпуна. Цензура формално не постоји, нити постоји директно уплитање владајућих елита, али је притисак владајућих елита на медије, посебно на јавне емитере, стално присутан. То је један од разлога за постојање аутоцензуре, којој значајно доприносе власници, директори и уредници медијских кућа (Тешановић, 2011).

Како је оцијењено на панелу Балканског медијског барометра, Босна и Херцеговина је земља заробљеног ума, у којој медији морају одиграти улогу градиоца нове политичке културе како би се створило друштво слободних људи. Међутим, само мали број медијских кућа у пракси примјењује уредничку аутономију, покушава се држати изван етничке подјеле и “уздржава се од тријумфа над недостацима других”. Уредничка аутономија у БиХ донекле подсећа на причу о Дон Кихоту и има своју цијену. Новинари, али и грађани уопштено, могу да примјењују право на слободу говора уколико су спремни да се одрекну властите каријере или друштвеног статуса. Мало је њих спремно да преузме овај ризик, будући да постоји велики страх за властиту егзистенцију усљед сиромаштва и високе стопе незапослености.

Закључак

Неуређеност босанскохерцеговачког друштва узрокована стањем у политичком систему и функционисању државе, неминовно се пресликава и на медије. Политичко „превлачење на своју воденицу“ одраз је и медијског извјештавања који настоје да прате политичке субјекте тежећи њиховој наклоности. У таквом амбијенту потпуно је изгубљена функција новинара који треба и мора да буде критичар друштва. Евидентно је да новинари у тежњи за наклоношћу владајућој партији заборављају своју оданост истинитости и тачности у извјештавању што им је обавеза, а исто тако је постало симптоматично да мишљења владајуће елите полако постају и њихова мишљења, што су уочили и гледаоци.

Стање у бх. медијима је такво да оно о чему би требали одлучивати уредници и новинари, одлучују други: политичари, медијски власници, извори информација и оглашивачи. Новинар као извјештач нестаје, његово мјесто надзора над процесима у медијској реалности преузимају безличне структуре и механизми моћи, власници капитала и носитељи власти. Већи дио дјеловања новинара можемо окарактерисати као пасивну прераду информација (Полер Ковачић, 2011), “када прерађују обавјештења за објављивање или када рутински прате тај или онај догађај, односно саслушање, а одазивају се тек на потицај информацијског извора” (Hunt, Grunig, 1995). Извјештачи нису новинари, него они који у извјештавању (успјешно) намећу свој интерес, они који “директно (као власници) или индиректно (као најутицајнији извори информација и мишљења, као оглашивачи и спонзори) владају медијима” (Splichal, Sparks, 1997).

Јавни сервис је своју улогу подредио политици, и то политици владајуће партије, запостављајући своју функцију да образује, информише о стварним догађајима и забави гледаоце. Сами јавни сервиси у БиХ су продужена рука политике, а не представници јавног мњења.

Иако је легислатива медија, не заслугом политичара у БиХ, него искључиво Међународне заједнице, веома добро уређена, имамо лошу слику општег стања медија и њиховог професионализма. Извјештавање је страначки обојено и упркос медијском плурализму, БиХ се налази међу земљама са дјелимичном слободом медија, односно међу земљама гдје је ограничено поштовање политичких права и грађанских слобода.

Из анализе става грађана увидјели смо да се буди грађанска свијест о недовољној објективности медија, присутности утицаја и економском положају медија. Можемо навести и занимљив постатак из истраживања агенције *Partner Marketing Consulting Agency* из Бањалуке, на нивоу РС, а то је да сваки пети становник РС не вјерује ниједној ТВ станици. Иако је јасно да јавност још увијек не даје свој глас о ставовима које има према јавним сервисима, учили смо да грађани ипак знају да препознају теме које желе да чују. Медији су под недопустиво великим утицајем политике, а етика је, у овој професији, углавном, на маргини. Средства јавног информисања постала су моћно средство политичких партија, док су поруке послате са ентитетских јавних сервиса очигледно контролисане.

Задатак новинара у БиХ да догађај представи вјеродостојно, односно на тачан, истинит, уравнотежен и непристрасан начин је упитан, јер су политички центри главни фактори у обликовању уредничке политике. Установили смо да је немогуће тражити досљедно примјењивање етичког кодекса у бх. новинарству, када су етичке норме поремећене управо чињеницом да су медији у служби политике, економски зависни како од странке, тако и подршке великих оглашивача, који су, опет, на директан или индиректан начин, повезани са политичким партијама.

Литература:

1. Windt P.Y., Appleby P. C., Battin P.M., Francis L.P., Landesman B.M., (1989) *Ethical Issues in the Professions*, New Jersey, Prentice Hall, Englewood Clifs,
2. Tomić Z., (2003), *Komunikologija*, Beograd, Čigoja
3. Čokorilo R., (2012), *Javni RTV servis Srpske*, Banja Luka, Besjeda
4. Tešanović N., (2011), *Balkanski medijski barometar*, Sarajevo, Fridrih Ebert Stiftung
5. Novak B., (1964), *Suvremeno novinarstvo*, Zagreb, Stvarnost,
6. Donsbach W. i sur., (2009), *Entzauberung eines Berufs – Was die Deutschen vom Journalismus erwarten und wie sie enttäuscht werden*. Konstanz: UVK
7. Poler Kovačić M., (2001), *Kriza novinarstva kao kriza etike*, Medij. istraž. (god. 7, br. 1-2) (25-44)
8. Splichal S., Sparks C., (1997), *Journalists for the 21st Century: Tendencies of Professionalization Among First-Year Students in 22 Countries*, Norwood: Ablex Publishing Corporation

FALL TRUST IN PUBLIC SERVICES BIH

Summary: Bosnia and Herzegovina is very poor and half of the people are unemployed. Employed people struggle to keep their jobs. In this situation are journalists as well so they are often afraid to write or say what they really think. Because of that public lost confidence in media, and especially in public services, what is the goal of the research. Besides, the goal was to prove that audience is aware of censorship in public services. In this way those media lost credibility. The results unambiguously say that journalism as a profession is in crisis and that journalists lost their reputation and confidence of citizens. Methods used in this research are methods of analysis and classification, dialectic and behavioral method. We used hypothetical-deductive in order to present facts that include real experiences of audience. Statistical method was used as well. The work required use of techniques of data collection through interviews and surveys and analysis of content method.

Key words: Public services, BiH, credibility, ethics, journalists

VIII
ПРИКАЗИ

У ПОТРАЗИ ЗА ЗАБОРАВЉЕНОМ КОЛЕВКОМ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ

Владимир Вучковић: Стара Србија и Македонија – ослобођење и уређење, Медивест КТ, Ниш, 2014.

Појмом Стара Србија деценијама је „дисциплинован” онај мислећи део српског национа, који је трагајући за заборављеним коренима сопствене државности, покушавао да објасни да је његово брисање из колективног памћења заправо резултат деловања свих оних снага којима је било стало да се о Србији и српској држави на овим просторима говори као о хегемону, као о „ремедијачком фактору”, као о покушају да се загосподари Балканом. Сви они који су указивали на корене његовог настанка, упркос чињеници да су постојање Старе Србије још у средњем веку признавале тадашње највеће светске силе, а да почетком двадесетог века то нису оспоравале чак ни Албанија, ни Бугарска, били су проглашавани за непријатеље и националисте, а понекад и за фашисте. Радило се, међутим, о покушајима да се истраживања и расправе о овој теми зауставе како би се уздрмали темељи националног идентитета и смањила отпорност и истрајност у одбрани пред отимањем оних простора који вековима уназад представљају колевку српске државности.

Тек последњих година у јавности је присутно неколико значајних научних истраживања којима се отворено и аргументовано указује на различите аспекте Старе Србије. Једно од њих понудио је доктор правних наука из Ниша, Владимир Вучковић у монографији под називом „Стара Србија и Македонија – ослобођење и уређење” коју је 2014. године издао Медивест КТ из Ниша. На 243 странице текста, уз обиље извора, како из Архива Србије, тако и из литературе и штампе, и уз коришћење чак 593 фусноте, аутор је на методолошки примерен начин изложио причу о правној историји Старе Србије, али и о начинима на које је дошло до суноврата националне идеје у вези са

тим просторима. Његова студија настала је на основу докторске дисертације коју је под насловом „Правни положај крајева присаједињених Србији после Балканских ратова 1912. и 1913. године” одбранио на Правном факултету Универзитета у Београду, а чији је ментор био проф. др Зоран С. Мирковић.

Краљевина Србија је после успешно окончаних Балканских ратова 1912. и 1913. године добила територијално проширење, које је међународно признато на Лондонској (1912.) и Букурештанској (1913.) конференцији. Ти крајеви обухватили су Новопазарски санџак, Косово, Метохију и Вардарску Македонију. После Првог балканског рата у ове крајеве је спадала и Албанија са Јадранским приморјем, али је од те области на Лондонској конференцији образована посебна албанска држава.

У својој монографији др Вучковић се бави темом „нових крајева” који су после Балканских ратова присаједињени Краљевини Србији. Основна карактеристика ових крајева је да су најдуже на Балкану били под османском влашћу. То је и разлог због кога су временом задобили одређене посебности у политичком, економском, правном, културном и верском карактеру. Сагледавајући ову проблематику из угла правног историчара аутор своју пажњу усмерава на правно уређење ових крајева, а посебно на спровођење државно-правне политике у конкретној стварности, указујући на погрешне потезе српског руководства, традиционално присутну српску неслогу у односу на питања од виталног националног интереса, лакомисленост политичких вођа, склоност према крајностима, занемаривање реалних и прагматичних циљева, поистовећивање са „ширим интересима”, одрицање од самих себе.

Аутор истиче да је Србија из балканских ратова изашла као победник да је то, упркос бројним препрекама дипломатски потврђено на Букурештанској конференцији чиме је остварена идеја краља Милана Обреновића са краја 19. века о равнотежи балканских народа, али да је наспрам те идеје стајала тадашња идеја председника Владе Србије Николе Пашића о словенском братству балканских народа, која се показала као утопијска. Његовим деловањем једно важно државно питање претворено је у политичко, а последице таквог односа осећају се чак и данас. Да је било другачије Србија би и на тим „новим просторима” успоставила институције државности, што је она пропустила да учини.

Др Вучковић наглашава да је по завршетку Другог балканског рата у новоослобођеним крајевима турски правни и политички поредак замењен српским, али да Краљевина Србија на тим просторима није показала демократску традицију својих институција, које су биле блиске европским, нити је обезбедила јединствен правни поредак са матицом државе. „У новим крајевима (Косово, Метохија, Македонија, Новопазарски санџак) одмах је уведена војна обавеза и плаћање пореза. Уместо потпуног проширења правног поретка, као што су то чинили кнез Милан Обреновић и Јован Ристић 1878. године у Старој Србији и Македонији, српска владавина је започета уредбама. А то је значило увођење привременог правног режима.” Аутор документовано сведочи о томе да су српски руководиоци, пре свих Никола Пашић такав однос објашњавали „непостојањем националне свести народа на новоослобођеним територијама”.

По њему, „требало је најмање 15 до 20 година да се ојача национална свест, па да тек онда становништво добије сва права”. Стојан Протић, министар унутрашњих дела сматрао је да тај рок може бити и краћи (деценију или мање). Због тога није проширен цео Устав Краљевине, већ само један његов део. Народ је остао ускраћен за основна права, као што су активно и пасивно бирачко право, општинска самоуправа, слобода збора и удруживања, слобода штампе. Др Вучковић нуди документе из којих се види да је Пашићу и српским властима на ту чињеницу указивало много људи, али да се он на то није обазирао. Потпуно изједначавање нових крајева са Краљевином Србијом извршено је тек 1919. године, али у то време Краљевина Србија није више постојала, као државна творевина.

У монографији „Стара Србија и Македонија – ослобођење и уређење” др Владимир Вучковић указује и на, често у српском народу присутну појаву, мегаломанства уместо рационалности у погледима не само на историјска, већ и на свакодневна питања. Уместо окретања реалности, чак и у време о коме сведочи ово истраживање, Срби су били преплављени сном о сопственој величини која је надмашивала границе стварног и могућег. О тој чињеници др Вучковић сведочи на следећи начин: „Питање правног уређења узорковано је и погрешним схватањем саме територије нових крајева. Краљевина Србија је у балканским ратовима заузела више територије него што јој је по етничком и историјском праву припадало. Ту се пре свега мисли на праву Македонију (јужно од Велеса) и Албанију, односно Јадранско приморје. Оно што је по свим правима припадало Краљевини Србији, била је само Стара Србија, без Македоније (јужно од Велеса . прим.аут.). Ову територију је у државотворном смислу одмах требало изједначити са Краљевином Србијом. При том, искуство из 1878. године је веома значајно, пошто је тадашња политичка и војна елита ... из нових крајева протерала све муслиманско-арбанашке реметилачке елементе које је османска држава силом насељавала из сопствених стратешких и политичких интереса. Део таквог драгоценог искуства требало је применити и на нове крајеве 1913.године”.

Уместо тога, наводи аутор, српска влада је у Србију враћала чак и арбанашке одметнике који су се са својим породицама иселили у Албанију, што је чињено са наивним објашњењем да је боље да буду под контролом Београда него да из иностранства делују против Србије. Тадашња власт веровала је у делимично заједничке корене народа са ових простора, претпостављајући да су многа северноалбанска племена српског порекла. За велики део становништва сматрало се да је силом прешло у ислам, односно да је поарбанашено, али се веровало да би се после доласка српске државе вратило на стару веру, што се показало сасвим погрешним.

Др Вучковић наглашава чињеницу да је до јачања албанског фактора на простору Старе Србије дошло због непромеишљених одлука српских патријараха, најпре Арсенија Чаронојевића (прва сеоба) и Арсенија Јовановића (друга сеоба) и то због жеље да се у сукобу са Турском сврстају на страну Аустроугарске. Такве одлуке имале су далекосежне последице. Трећи догађај, важан за јачање албанског фактора у Старој Србији било је укидање Пећке патријарши-

је од стране Грка из Цариграда 1766. године, када је српски народ у Старој Србији и Македонији изгубио последњи ослонац у високој јерархији и потпуно пао под праву духовну окупацију материјализованих, похлепних и безобзирних грчких финариотских владика. Аутор тврди да Краљевина Србија у то време није исправно схватила да је део арбанашког становништва који се нашао на „новим територијама” Србије представљао аутохтоно арбанашко становништво. „У својој матици око главног Дрима и у Проклетијама, Арбанаси су живели организовани у фисове, нису имали истројску традицију и националну свест, али су њихове племенске заједнице биле чврсте, а унутрашњи ред заснован на беси и крвној освети. Њихова морална схватања, начин мишљења и акције били су слични као код црногорских племена. У материјалном погледу, то је било најпримитивније и најсиромашније становништво. Ова арбанаска пламена су током 17. и 18. века наследила плодне котлине Метохије, Подрим и Косово, после сеоба Срба. У Македонији је граница између српско-словенског и арбанашког становништва пролазила Охридским језером од кога је на западу било арбанашко становништво. Граница се временом померала на исток, на штету Срба, тако да су Арбанаси продрли у Битољску котлину и Преспу. На северу у Дебарској области живело је арбанашко племе Дибралије које је успело да поарбанаси Србе на левој обали Дрима, прешло на десну обалу и продрло чак до Велеса на Вардару”. У таквим условима долазило је до исламизирања становништва Старе Србије и Македоније., а оно је имало велики утицај на Краљевину Србију после Балканских ратова.

Аутор, због тога сматра да је неопходно разјаснити питање које је везано за становништво са тих простора, званичну политику тадашњих власти Краљевине Србије, као и за однос званичне српске научне и политичке елите, проширујући то и на укупан однос ових структура према питању идентитета српског народа. Др Вучковић нуди и своје виђење овог односа: „Многи научници су покушавали да српски идентитет траже у традицији, језику, обичајима, па су тако стално понављали да постоје Срби муслиманске, католичке и мојсијеве вере. Нажалост, њихово мишљење је било само пушта жеља. Једини прави идентитет српског народа био је и остао у Српској православној цркви. То је систем вредности у коме су одрасле генерације Срба и његовим мењањем они су већ у другој генерацији мењали и националну свест – постајали су муслимани (Турци, Бошњаци), Арнаути или Хрвати. Тако је у Старој Србији и Македонији део народа био принуђен да промени веру због зулума муслиманских насилника, док је део променио веру због бољих услова живота. Сви који су то чинили, ново стање су сматрали привременим, до бољих прилика када би се поново вратили старој вери. Али, већ друга генерација ових Срба васпитавана је у духу ислама (нови систем вредности у коме живе), да би трећа и четврта генерација биле потпуно одане новој вери до фанатизма ... Исламизирано српско становништво у Старој Србији и Македонији јесте било српског језика и порекла, али је вера била непремостива препрека за било какве боље односе са православним Србима. С једна стране привилегован положај који им је нудио ислам, а с друге негативни став Српске православне цркве која их је стално подсећала на то да су издали стару веру, довело је до тога да ово стано-

вништво листом буде против српске војске у Балканским ратовима и српске државе у каснијем периоду.”

Др Вучковић сматра да је управо такво стање на терену допринело да власти Краљевине Србије становништво са ових простора сматрају заосталим за институције модерне државе. То је био један од разлога што су „носиоци српске политике на челу са Николом Пашићем планирали да преко Српске православне цркве најпре подигну духовну и националну свест становништва Старе Србије и Македоније, па да тек онда уведу институције модерне државе, каква је у то време била Краљевина Србија.”

У државноправном и политичком животу Србије нови крајеви на југу после 1918. године више се не посматрају као посебан део Краљевине Србије. Они су тада уклопљени у целину Краљевине која је ушла у заједничку државу са Хрватима и Словенцима и обележавају се својим старим називима – Косово. Метохија, Македонија, односно заједничким именом Јужна Србија. Аутор ове монографије тврди да су упркос таквом уклапању у територијалну целину у њима остали нерешени бројни проблеми чији се корени налазе у непотпуном правном уређењу у годинама непосредно после Балканских ратова. Ти проблеми касније су се јављали „у различитим облицима и то увек негативно по Србију”.

Читавом монографијом „Стара Србија и Македонија – ослобођење и уређење” коју је посветио епископу нишком Доситеју Васићу (који је још пре 101 године поводом обележавања Миланског едикта у Нишу 1913. годину прогласио епохалном по српство) др Владимир Вучковић као да жели, и то успешно чини, да скрене пажњу српској јавности на потребу сагледавања доприноса изградњи и затирању сопственог српског идентитета. Овом књигом указао је и на потребу реалног, прагматичног анализирања сопствених могућности и вредности, на потребу бржег и модернијег односа према нашем окружењу, на прихватање чињеница да смо и сами грешили, да је грешке добро признати и непонављати.

**СХВАТАЊЕ ТРАНЗИЦИЈЕ У
НАУЧНОЈ МОНОГРАФИЈИ
ПРОФЕСОРА УРОША ШУВАКОВИЋА***

**Урош Шуваковић: Транзиција – прилог социолошком
проучавању друштвених промена, Филозофски факултет
Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2014.**

Из пера аутора уџбеника, монографија, и многобројних зборника и научних чланака, професора др *Уроша Шуваковића*, изашла је још једна значајна монографија.

ТРАНЗИЦИЈА – прилог социолошком проучавању друштвених промена, представља последњу у низу научних монографија овог аутора, која се састоји, поред увода у коме је теоријско-методолошки засновано проучавање овог процеса, од 14 поглавља. Са циљем да систематично и прегледно изложи проблематику којом се бави, аутор је структуру књиге изложио путем четрнаест јасно разграничених и осмишљених делова/ целина. Ове посебне проблемске области поред тога што чине посебну целину општег проблема транзиције на неки начин представљају и засебно заокружене научно-тематске целине којима се проф. Шуваковић веома успешно бави.

Ово изузетно дело, у издању Филозофског факултета Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици, постало је доступно широј јавности минуле 2014. године.

Проф. др *Урош Шуваковић*, социолог је дисциплиноване социолошке истраживачке праксе, који на врло успешан начин користи сазнајне резултате других друштвених наука (политиколошких, правних, економских), чиме на илустративан начин демонстрира интердисциплинаран приступ истраживачком проблему (у овом случају схватању процеса транзиције).

---

* Др Урош Шуваковић (1970), ванредни је професор Филозофског факултета Универзитета у Приштини, са привременим седиштем у Косовској Митровици, са објављених преко 100 библиографских јединица - уџбеника, научних монографија, тематских зборника и научних чланака публикованих у земљи и иностранству.

Наиме, монографија на свеобухватан начин даје одговор на постављена питања.

У **уводном поглављу** истраживачко питање које је закупило ауторову пажњу везано је за питање дефинисања појма „транзиције”, који се у овој монографији користи врло консеквентно. Затим се, у трагању за одговорима, поставља питање друштвеног контекста у коме се одвија процес транзиције, у чијем смислу је било потребно одредити, критички сагледати и проучити макрoцелине у структури савременог друштва, с једне стране светске, и са друге стране међународне заједнице. Посебно се издваја она група питања коју занимају које су то најпогодније методе за изучавање транзиције, трагајући за одговором да ли су сваке од њих, и у којој мери подобне за изучавање и проучавање овог процеса. И на крају, али не и најмање значајно у монографији се поставило питање да ли је могуће конституисати социологију транзиције, као посебну социологију. Као методолошки принцип, аутор посебно наглашава да „ко жели истински да се бави науком, друштвеном пре свега, мора да буде одређен за принцип беспoштeдне критике постојећег...”, позивајући се притом на *Маркса, Турена и Попера*, али у југословенске праксисовце.

Први део књиге се пре свега односи на појмовно одређење транзиције као друштвене промене. Аутор указује на хронолошку употребу овог појма, његово коришћење и промену значења (како у домаћој, тако и у иностраној литератури, нпр. код Турена, бела, Тофлера, попера, Гиденса, Хантингтона). Не изоставља ни етимолошко значење *transitio-onis* „прелазак на другу (непријатељску страну), дезертирање” (према Оксфордском латинском речнику) Аутор транзицију схвата условно речено „политички”, наглашавајући да појам транзиције не своди само на „демократску транзицију”, већ је по среди шири друштвени процес (на стр. 15. ауторове књиге). Проф. Шуваковић указује како је „транзиција резултат, с једне стране деловања закона развитка људске историје...”, али је она истовремено „...и резултат ефекта „хладног рата”. Транзиција није, како он каже „промена партије на власти, нити персонална промена носилаца власти, она не значи ни демократизацију, неког тоталитарног буржоаског друштва; она представља квалитативну друштвену промену уназад, враћање точка историје из реалсоцијалистичког... у капиталистичко, буржоаско друштво...” (стр. 20–21). Аутор јасно и децидно исказује разумевање транзиције као својеврсне „контрареволуције са одложеним дејством”, наглашавајући да њену основу треба тражити у својинском преображају - свеопштој приватизацији.

У овом делу аутор је, после успешног одређења симболичног почетка процеса и раздобља транзиције (рушење Берлинског зида 9. новембра 1989. године), уз указивање да се зачеци овог процеса могу уочити бар деценију раније, покушао да пронађе и критеријуме помоћу којих би се утврдило када се транзиција има сматрати окончаном, наводећи да је ипак немогуће одредити њен крај, с обзиром да је аутор транзицију одредио као „свеобухватан квалитативни друштвени преображај” што с друге стране онемогућава аутора да објективно одреди тренутак када неко друштво излази из транзиције. Ипак, он указује да ће се посттранзиционим сматрати оно друштво за које САД потврде

да је такво, пошто оне заправо представљају демијург који је усмеравао овај процес у друштвима у којима се он одвијао.

Предмет ауторовог разматрања у **другом поглављу** јасно је одређен мотом - ставом академика Лукића да је „Земља постала мала, самим тим што су људи закорачили у васиону”. Наиме, у овом делу је врло аналитички приказан међуоднос глобализације и транзиције, да би се затим дало одређење других повезаних појмова. Кренуло се, дакле од терминолошке етимологије појма глобализације (латинског, енглеског и француског порекла); да би се затим указало на њено значење (социолошко, политичко, методичко, комуниколошко, економско, ...). Такође, овај део књиге обухвата и покушај „датирања” овог појма, при чему проф. Шуваковић указује „да није примарно питање датума прве употребе термина, већ старости овог процеса” (стр 28). Такође он наглашава да друштвене појаве „не падају са Марса”, већ су производ многоструких веза људи међусобно и људи са човековим светом (који укључује и природу и друштво) сагледаних у њиховој развојности”. Указано је да је „глобализација законит друштвени процес, који се прогресивно развијао током људске историје, ... да је друштвени процес историјски прогресиван, али и дисконтинуиран, ... са ужим и ширим значењем ...” (стр. 31), при чему је уже оно које професор Печујлић назива „турбоглобализацијом”, а заправо се ради о савременој фази овог процеса. Веома илустративно, историчност процеса глобализације од бар неколико хиљада година уназад приказана је кроз пример ширења и сузбијања великих богиња на читавој Планети.

У оквиру овог дела обрађени су и теоријски разматрани следећи појмови: глокализација (интеракција глобалног и локалног), мондијализација, нови светски поредак, глобализам, трансформација, односно промене.

Треће поглавље, под називом „Политичка транзиција: успостава демократије без народа” такође је јасно исказана у њеном мотиву из познате Дивержеове студије. Проф. др Шуваковић аргументује на бројним примерима како су транзициона друштва само формално политички демократска друштва. Аутор завршава ову целину наглашавајући да је заправо реч о политички маргиналним друштвима и марионетским властима чији је јасни циљ: опстанак на власти, уз манипулацију подршком грађана.

Аутор се у **четвртном поглављу** бави једном врло значајном подобрашћу, а то је „Транзиција политичких партија: левица прихвата десничарску неолибералну идеологију губећи сопствени политички идентитет”. Уочавајући сву сложеност ове проблематике аутор је свакој категорији исказивања посветио посебну пажњу. Пре свега пошао је од постојеће тврдње да влада велика збрка у погледу одређења тзв. „страначке левице” и „страначке деснице”, у савременом транзиционом друштву. Проф. Шуваковић у покушају одређивања ова два појма, наиме има на уму да је реч о „историјским појмовима, темпоралног карактера, за које компонента времена има суштинску важност”, посебно наглашавајући значај географских компоненти и географске одређености ових појмова (стр. 65). Ова подтачка је детаљно обрађена са свих аспеката. То се пре свега односи на табеларни приказ разликовања позиција партија левице

и деснице до треће четвртине XX века, у којима је аутор илустровано приказао смер залагања једне и друге (по разним питањима: нпр. типу својине; привредним односима; односу према грађанским правима и слободи; односу према облику уређења; односу према националном питању, према религији и цркви; организацији власти у земљи; циљу коме теже; начину вршења друштвених промена). Такође се промишља и „самопозиционирање партија” и историјско посматрано мењање критеријума деобе на основу којих су политичке партије сматране левицом, односно десницом, чиме је употпунио разумевање ове проблематике.

Пето поглавље је посвећено транзицији својине – посебно дајући важност индикаторима на које треба обратити пажњу када се сагледавају последице транзиције, почев од презадужености земље; приватизације (тзв. пљачкашке); тајкунизације; отпуштања и масовне незапослености и деиндустријализације привреде. Аутентичност овог дела аутор једноставно постиже коришћењем статистичких података релевантних за сваки индикатор понаособ, које нужно намећу закључак да је транзиција нпр. у Србији проузроковала драматичан пад животног стандарда грађана и озбиљну кризу српске привреде, којој аутор, нажалост не назире крај.

Аутор **наредно поглавље** «Транзиција људских права...» инспиративно започиње следећим мотивом да „онај ко претендује да људска права узме озбиљно, мора да прихвати неодређену али моћну идеју људског достојанства” (Dworkin). Аутор је овом делу посветио значајну стручну теоријску и практичну пажњу. Указано је, наиме колико је остваривање људских права важно и централно питање за оцену демократичности неког друштва. У овом делу вешто су приказана основна људска права: грађанска и политичка, социјално-економска и културна (тзв. права треће генерације као историјски најмлађа). Проф. Шуваковић ово поглавље завршава поентирањем да је «транзиција значила својеврсну инверзију у давању приоритета – која ће људска права бити реализована» (стр. 113). Па тако изводи закључак да се уместо социјално-економских права (приоритентна у некадашњим социјалистичким друштвима) примат даје грађанским и политичким правима, и по цену минималних средстава за живот (што је ситуација у већини земаља у транзицији).

У **седмом поглављу** који носи назив «Транзиција класних односа: од радних људи и самоуправљача до прекаријата» аутор посебно издваја две нове антиподне друштвене групе, којима се посебно и бави, а то је група менаџера и прекаријата. Разматрајући потенцијале прекаријата да подстакне друштвене промене, аутор констатује како „класни односи успостављени у савременом глобализирајућем друштву никако не представљају `крај историје`, већ напротив – могуће успостављање неког новог друштва, праведнијег и солидарнијег од овог данашњег” (стр. 134). Колико су класни односи заоштрени и глобално и у појединим земљама, речито говори податак једног британског истраживања на које се др Шуваковић позива, да 85 најбогатијих људи света поседује богатство које има 3,5 милијарди најсиромашнијих.

Осмо поглавље проф. Шуваковић посвећује причи о неоправданом редуковању појма «партијска држава» само на једностраначке политичке систе-

ме (попут оних који су постојали у европској историји 20. века). Аутор, поред издвајања основних карактеристика «партијске државе» посебно врши типологију пет различитих варијанти остваривања партијског утицаја на привредно-финансијске субјекте, који не карактеришу само партијску државу, али се сматрају правилном понашања у њој (на стр. 146-148. ауторове књиге). Знајући колико је термин «корупција» важан за ову проблематику проф. Шуваковић јој у овом одељку даје заслужено место, повезивајући је са партијском државом, чије постојање представља један од предуслова постојања тзв. системске корупције (анализирајући однос «партијска држава» - «системска корупција»). И управо се и само поглавље завршава закључком да је партијска држава важан елемент у настанку и развоју системске корупције, и обротно: да системска корупција подржава опстанак «партијске државе»

Значајне опсервације изнете су у поглављу **девет** са насловом „Транзиција и модернизација: конзервативизам као битна одлика транзиције”. Поред појмовног одређења модернизације и њеног разумевања (у ужем редукционистичком и ширем смислу), професор Шуваковић се посебно позабавио и основним карактеристикама друштва које се сматрају „модерним” (научни и техничко-технолошки напредак, грађанска и политичка права, приватно власништво, тржишна привредна и индустријализација, неповредивост политичких права и слобода, начело индивидуализма и рационализма, постојање државанација, успостављање националних културних идентитета, палета социјалних-економских права, али и колективна права солидарности, односно права треће генерације). Чини нам се да је упутно цитирати један, према нашем суду један од значајнијих ауторових ставова, који управо одражава његов поглед на процес модернизације. Наиме, аутор на стр. 176 свог дела каже: „Друштво никако не сме да почива искључиво на традиционализму, на окоштаним и давно превазиђеним вредностима, већ на прогресивном схватању традиције као очувања суштинских народних вредности, карактеристика, националног и културног идентитета, уз модернизацију која је неопходна како би тај народ истински напредовао. Потребно је успоставити модернизацијско схватање традиције и традицијско схватање модернизације”.

Овај део завршава са јасним закључком да процес транзиције не носи са собом модернизацијске снаге и подстицаје, већ суштински буди конзервативизам на многим друштвеним пољима.

Као посебно питање које се прожима у **десетом** поглављу под насловом «Неолиберална транзиција као евроинтеграција» тиче се трагања за одговором на питање због чега се чланство у Европској унији сматра циљем који нема алтернативу?! Односно, да ли је безалтернативност заправо чист догматизам. Теоријским и практичним полемисањем аутор даје своја објашњења. У овом поглављу он констатује да је истинита тврдња да нису све државе-чланице ЕУ истовремено и чланице НАТО, али истовремено и подвлачи чињеницу да нема ниједне транзиционе земље која је приступила ЕУ, а да није постала чланица НАТО, питајући се при том због чега би НАТО Србији дозволио да она буде изузетак.

У **Једанаестом** поглављу аутор детаљно анализира значај стратегије образовне транзиције која се примењује под називом «болоњски процес». Свој став аутор јасно показује у цитираној констатацији угледног бечког професора Liesmann-а да „беда европских високих школа има своје име: Болоња” (стр. 205). Наиме, проф. Шуваковић указује на разлоге транзиције образовања, односно на узроке промена у високообразовним системима у транзиционим друштвима, предходно указујући на чињенице које су претходиле транзицији образовања. Завршни део ове целине поново поставља питање болоњског процеса – због чега је он покренут, и са каквим интересима?! Аутор доказује, и то с позивом на Гиденса, да укључивање у овај процес није никакав предуслов евроинтеграција, већ ствар политичке одлуке влада националних држава које су своје суверене надлежности пристале да подвргну овој политичкој иницијативи. На крају Шуваковић истиче да је глобалистички идеал болоњског процеса „тржиште младима без граница”, наводећи да се наша земља, можда и више од других транзиционих друштава нашла у ситуацији да производи висококвалификоване/младе кадрове за иностранство, истовремено и сама заостајући у развоју.

Дванаеста проблемска област насловљена „Медијска димензија глобализације” упућује нас на то какав су утицај медији имали на започињање и подршку процесу транзиције и обрнуто – шта је то транзиција учинила са медијима у транзиционим друштвима, са посебним освртом на то како су се развијали масовни медији, и како је сваки од њих својим настанком, допринио друштвеним променама и убрзавању процеса глобализације.

У наставку су представљене «Специфичности транзиције у Југославији и Србији» које се јасно могу идентификовати, о којима аутор статистички илустративним подацима говори све до краја овог одељка. Од нарочите важности су подаци које је аутор изнео у овом поглављу, а који су везани за етнотероризам на Косову и Метохији, који траје у читавом периоду од започињања транзиције до данас. У овој књизи су ти подаци први пут објављени у јавности. и на основу њих се може стећи јасна представа о изложености страдању српског и другог неалбанског народа на Косову и Метохи у последњих четврт века.

Последње, четрнаесто поглавље насловљено са „Транзициони резултат – Србија у буцаку”, обухвата ауторова промишљања везана за питање шта је Србија добила транзицијом – да ли је добила или изгубила?! Аутор јасно указује да Србија није изолована земља – на којој су изостављена преплитања интереса великих сила, која би могла, попут Кине да се руководи идејом да „није важно да ли је мачка црна или бела – ако успешно лови мишеве”, или да се понаша, попут Кубе – која је изоловано острво. Србија дакле, као европска земља није имала могућност да изабере хоће ли остати нетранзициона земља. Као и друге транзиционе државе, она је на кретање тим путем принуђена од стране снага светског неолиберализма. Аутор у наставку указује на последице које Србију на том путу сусрећу, почев од убрзаног процеса десуверенизације државе, деиндустријализације, уништење домаће пољопривредне производње, изумирање становништва, најдиректије угрожавајући идентитет Србије и српског народа, мењајући промену свести Срба. Ипак професор Шуваковић

своје последње поглавље, а самим тим и књигу не завршава песимистички, већ позивом на Руварца и Пашића „Нема нам спаса, али пропасти нећемо!”

Књига се, као по добро устаљеном обичају не завршава завршним излагањем, не зато што аутор није желео да своје ставове још једном издвоји, указивајући притом на њихову актуелност и значај, већ је желео да књига остане отворена према новим изазовима с којима ће се сусретати транзиционе земље у будућности. С тог аспекта, може се с правом рећи да је својом целовитошћу књига „Транзиција” проф. *Уроша Шуваковића* померила границе досадашњег схватања процеса транзиције.

Резултат ауторског приступа управо је ова структурирана монографија, која читаоцима успешно дарује увид у комплексност транзиције уопште и у Србији посебно, представљајући добар избор информација за научну али и за ширу читалачку публику. Аутор је управо својом књигом дао пример како научно заснована литература и те како може бити приступачно уобличена. Таква, даје веома значајан допринос социолошким истраживањима транзиције.

Очекујемо да ће ово издање потстаћи на даља истраживања и дубље промишљање страсне, како домаће тако и иностране истраживаче, с обзиром да приказана сложена структура на којој је заснована задивљује и заслужује највишу научну оцену. Са сигурношћу се може констатовати да ће ова књига представљати добру основу за студенте завршних година високих школа, факултета и студената последипломских студија. Значајна је литература (истраживачка грађа) за све оне који су заинтересовани за дубље разумевање транзиције, без обзира на научни и професионални профил.

Рецензенти ове значајне монографије су професор емеритус др Љубиша Митровић, са Филозофског факултета у Нишу, проф. др Саша Бован, са Правног факултета у Београду и проф. др Милојица Шутовић, са Филозофског факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у косовској Митровици. Монографија је настала као резултат ауторових истраживања у оквиру научно-истраживачког пројекта III 47023 *Косово и метохија између националног идентитета и евроинтеграција* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Књига је написана научно–стручним и разумљивим стилем, што свакако представља додатни допринос. Обима је 360 страница Б5 формата, са преко 500 референци, обogaћена и Именским и Предметним регистром, што олакшава кретање кроз њу, као и нешто ширим (десетак страница) резимеима на енглеском и руском језику. осим тога, већи број фотографија, илустрација, табела, графикона, па и дизајн самих корица, помажу читаоцу у разумевању проблематике ове монографије, баш као што и елиминишу двосмисленост става професора Шуваковића у погледу овог процеса. Поручком самог аутора монографије „Транзиција” завршићемо овај приказ, а то је да се ниједан процес не може социолошки објективно посматрати ако се проучава изоловано.

Увек се мора имати у виду друштвени контекст!

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату В5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацима). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издавање часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу и информисање АП Војводине

<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Београдска пословна школа, Краљице Марије 149. Београд
Економист доо, Нови Сад

**I
РУСКА ДРУШТВЕНА МИСАО**

**II
ПРАВО И ДРУШТВО**

**III
КУЛТУРА, ИДЕНТИТЕТ, ДРУШТВО**

**IV
ИСТОРИЈА И ДРУШТВО**

**V
ГЕОПОЛИТИКА И БЕЗБЕДНОСТ**

**VI
СОЦИОЛОГИЈА И ДРУШТВО**

**VII
КОМУНИКАЦИЈА И МЕДИЈИ**

**VIII
ПРИКАЗИ**

ISSN 1820-4589

9 771820 458005